МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

5-11-КЛАССТАРДЫН ОКУУЧУЛАРЫ ҮЧҮН УКУКТУК МАДАНИЯТТЫ ЖАНА УКУКТУК ЖҮРҮМ-ТУРУМДУ КАЛЫПТАНДЫРУУ БОЮНЧА КЛАССТЫК СААТТАР

Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү мектептеринин
мугалимдери үчүн окуу-методикалык колдонмо

Бишкек
2023

УДК

ББК

Авторлор:

Эркайым Мамбеталиева, Валентина Горкина, Роза Жамиева, Данил Никитин

Рецензент:

А. М. Ниязова, педагогика илимдеринин кандидаты, Кыргыз билим берүү академиясынын вице-президенти

Басылма Кыргыз билим берүү академиясынын окумуштуулар кеңеши тарабынан Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү мектептери үчүн окуу-методикалык колдонмо катары сунушталды.

5-11-класстардын окуучулары үчүн укуктук маданиятты жана укуктук жүрүм-турумду калыптандыруу боюнча класстык сааттар: Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү мектептеринин мугалимдери үчүн окуу-методикалык колдонмо / түзгөндөр; Э. Мамбеталиева, В. Горкина, Р. Жамиева, Д. Никитин. – Б., 2023. – 361 б.

Бул окуу колдонмосу «Коррупциянын жана уюшкан кылмыштуулуктун коркунучтарын жоюуга багытталган маалыматтык иш-аракеттерди өткөрүү менен мыйзамдуулук маданиятын өнүктүрүү аркылуу, баңгизаттарды колдонуу жана жаштар арасындагы кылмыштуулуктун алдын алууну күчөтүү» долбоорунун алкагында иштелип чыкты. Улуттар аралык коркунучтарга каршы туруу боюнча Департаменттин жана Европадагы коопсуздук жана кызматташтык уюмунун (ЕККУ) экономикалык жана экологиялык ишмердүүлүгү боюнча координаторунун кеңсеси тарабынан колдоого алынган.

Окуу-методикалык колдонмонун материалдары жаштар арасында кылмыштуулукту алдын алуу боюнча 5-11-класстарда класстык сааттарды өтүү үчүн класс жетекчилерге, ошондой эле «Адам жана коом», «Информатика» сабактарынын мугалимдерине, социалдык педагогдорго, психологдорго жана жаштарды окутуу жана өнүктүрүү жаатындагы башка адистерге багытталган.

Бул макаланын мазмуну, анда баяндалган көз караштар, пикирлер, жыйынтыктар, чечмелөөлөр жана корутундулар авторлорго жана катышуучуларга таандык жана ЕККУнун, анын катышуучу мамлекеттеринин расмий саясатын же позициясын чагылдырбайт. Бул окуу программанын иштелип чыгышына ЕККУ тиешелүү маани бөлгөнүнө карабастан, анда берилген маалыматтын, көрсөтмөлөрдүн жана кеңештердин тактыгы менен толуктугуна, же басылмалык каталарына жоопкерчилик албайт. Ушул себептерден улам, бул макалада камтылган маалыматтан же корутундулардан келип чыгышы мүмкүн болгон кесепеттерге карата ЕККУга эч кандай доомат коюулушу мүмкүн эмес.

Бул макалада ЕККУга тиешелүү эмес, ар түрдүү интернет-сайттарга шилтемелер (акыркы ирээт 2023-жылдын январында колдонулган), ошондой эле ЕККУга таандык эмес макалалар жана документтер камтылган. Бул интернет-сайттар, макалалар жана документтер үчүнчү жактар тарабынан колдоого алынып жана/же иштелип чыгат, ошондуктан алардын өздөрүнүн автордук укуктары менен коргоого алынышы мүмкүн. ЕККУ мындай веб-сайттарды, басылмаларды жана документтерди көзөмөлдөөгө ээ болбогондуктан, алардын жеткиликтүүлүгүнө, мазмунунун тактыгына же толуктугуна жоопкерчилик албайт.

МАЗМУНУ

КЫСКАРТЫЛГАН СӨЗДӨРДҮН ТИЗМЕСИ..

КИРИШ СӨЗ..

КЛАССТЫК СААТТАРДЫН ТЕМАЛАРЫ..

КЛАССТЫК СААТТАРДЫН КОНСПЕКТИЛЕРИ (5 — 11 КЛАССТАР) ....

5-КЛАСС

УКУК БУЗУУ ЖАНА КЫЛМЫШТУУЛУК..

1-тема. Мен кылмыштуулук жок коомдо жашагым келет..

2-тема. Бири-бирин сыйлоо. Айырмачылыктардын көптүгү. Ар кимдин укугу бар ....

КОРРУПЦИЯ..

3-тема. Чынчылдык, ак ниеттүүлүк, адилеттүүлүк ....

4-тема. Коррупция деген эмне жана ал бизди эмне үчүн тынчсыздандырат?..

БАҢГИЗАТТАРДЫН АЛДЫН АЛУУ ....

5-тема. Ден-соолук, бакубаттуулук жана коопсуз жүрүм-турум тууралуу баарлашуу ....

ИНТЕРНЕТТЕГИ КООПСУЗДУК..

6-тема. Келгиле интернетте бири-бирибизди сыйлайлы ....

7-тема. Интернет коопсуздугунун негизги эрежелери ....

6-КЛАСС

УКУК БУЗУУ ЖАНА КЫЛМЫШТУУЛУК..

1-тема. Укук бузуу деген эмне? ....

2-тема. Кылмыштуулук деген эмне? ....

КОРРУПЦИЯ..

3-тема. Эмне үчүн коррупция бар?..

4-тема. Коррупциянын коркунучу эмнеде?..

БАҢГИЗАТТАРДЫН АЛДЫН АЛУУ ....

5-тема. Коопсуз жашоо шартты тандайбыз ....

6-тема. Теңтуштар тарабынан басым: ага кандай туруштук беребиз жана ким жардам бере алат?...........

ИНТЕРНЕТТЕГИ КООПСУЗДУК..

7-тема. Гаджеттер, Интернет жана санариптик гигиена ....

8-тема. Интернетте өзүңдү корго! ....

7-КЛАСС

УЮШКАН КЫЛМЫШТУУЛУК

1-тема. Уюшкан кылмыштуулук деген эмне жана анын коркунучу эмнеде?

2-тема. Уюшкан кылмыштуулуктун себептери жана юридикалык жоопкерчилик

КОРРУПЦИЯ

3-тема. Коррупция: көрүнүштүн портрети

4-тема. Биздин өнүгүүбүзгө коррупция кандай таасир берет

БАҢГИЗАТТАРДЫН АЛДЫН АЛУУ

5-тема. Зыяндуу заттар тууралуу мифтер жана фактылар

6-тема. «Жок» деп айткан жакшы

ИНТЕРНЕТТЕГИ КООПСУЗДУК

7-тема. Интернеттеги коопсуздук: негизги эрежелер

8-тема. Киберкуугунтук: кантип туруштук берүү керек

8-КЛАСС

УЮШКАН КЫЛМЫШТУУЛУК

1-тема. Уюшкан кылмыштуулуктун түрдүү көрүнүшү

КОРРУПЦИЯ

2-тема. Коррупция адам укугуна кандай таасир берет

3-тема. Коррупциянын түрлөрү жана формалары. Коррупция үчүн юридикалык жоопкерчилик

БАҢГИЗАТТАРДЫН АЛДЫН АЛУУ

4-тема. Ден-соолукка зыян келтирүү жана укуктук жоопкерчиликтер кесилишкенде

5-тема. Социалдык медиа жана кибермейкиндик кантип тузакка айланышы мүмкүн

КИБЕР КЫЛМЫШТУУЛУК

6-тема. Кибермейкиндикте жеке жашоонун купуялуулугун кантип сактоо керек

7-тема. Хейтинг жана хайп. Кибермейкиндиктеги манипуляция

9-КЛАСС

УЮШКАН КЫЛМЫШТУУЛУК

1-тема. Уюшкан кылмыштуулукка катышкандыгы үчүн юридикалык жоопкерчилик

КОРРУПЦИЯ

2-тема. Эмнеге коррупция менен күрөшүү керек?

3-тема. Коррупциянын алдын алуу үчүн ар бирибиз эмне кыла алабыз

БАҢГИЗАТТАРДЫН АЛДЫН АЛУУ

4-тема. Чечимди сен кабыл аласың!

КИБЕРКЫЛМЫШТУУЛУК

5-тема. Киберкылмыштуулук — жаңы чындык

10-КЛАСС

УЮШКАН КЫЛМЫШТУУЛУК ...

1-тема. Уюшкан кылмыштуулуктун алдын алуу боюнча мыйзамдар, жарандардын укуктары жана милдеттери ...

КОРРУПЦИЯ ...

2-тема. Эмне үчүн коррупция коомдун өнүгүшүнө, гүлдөшүнө тоскоол болот ...

3-тема. Коррупциясыз коом ...

БАҢГИЗАТТАРДЫН АЛДЫН АЛУУ ...

4-тема. Мыйзам жана тартип укук бузууларга каршы...

5-тема. Ким жардам бере алат?...

КИБЕРКЫЛМЫШТУУЛУК ...

6-тема. Инсанга каршы киберкылмыштуулуктун алдын алуу ...

7-тема. Киберкоопсуздукка каршы башка кылмыштар ...

11-КЛАСС

УЮШКАН КЫЛМЫШТУУЛУК ...

1-тема. Уюшкан кылмыштуулуктун түрлөрү жана кылмыш-жаза жоопкерчилик...

2-тема. Уюшкан кылмыштуулукка каршы аракеттердин эл аралык жана чет өлкөлүк тажрыйбасы...

КОРРУПЦИЯ ...

3-тема. Дүйнөдө коррупция менен кантдай күрөш жүрүүдө ...

4-тема. Жаштар коррупциянын алдын алуу үчүн эмне кыла алышат? ...

БАҢГИЗАТТАРДЫН АЛДЫН АЛУУ ...

5-тема. Глобусту карайбыз: башка өлкөлөрдүн тажрыйбасы...

6-тема. Кантип биздин мектепти, көчөнү, шаарды (айылды) жана өлкөбүздү коопсуз жана бакубат кыла алабыз...

КИБЕРКЫЛМЫШТУУЛУК ...

7-тема. Киберкылмыштуулуктун алдын алуу боюнча мыйзамдар, жарандардын укуктары жана милдеттери ...

ТЕРМИНДЕРДИН СӨЗДҮГҮ ...

Кыскартылган сөздөрдүн тизмеси

ТК	Тарбиялоочу колония
ДСУ	Дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюму
КР БП	Кыргыз Республикасынын Башкы прокуратурасы
ИИББ	Ички иштер башкы башкармалыгы
УКЖ	Убактылуу кармоочу жай
ЖКИ	Жарандык коомдун институттары
ОТК	Оңдоп-түзөтүү колониясы
СЖ	Сергек жашоо
КББА	Кыргыз билим берүү академиясы
КР	Кыргыз Республикасы
ССМ	Кыргыз Республикасынын Саламаттык сактоо министрлиги
ИИМ	Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлиги
КР ББИМ	Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги
КР ЮМ	Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлиги
МДМА	Метилендиоксиметамфетамин
НАТО	Түндүк Атлантикалык келишим уюму
ПАЖЗ	Психоактивдүү жаңы заттар
БУУ	Бириккен Улуттар Уюму
ПАЗ	Психоактивдүү заттар
ИБЗК	Инъекциялык баңги затын колдонуучулар
БУУӨП	Бириккен Улуттар Уюмунун Өнүктүрүү программасы
ЕККУ	Европа коопсуздук жана кызматташтык уюму
ИИК	Ички иликтөө кызматы
ТИ	Тергөө изолятору
ММК	Массалык маалымат каражаттары
КБК	Кыска билдирүү кызматы
ТТО	Тренерлер тренерлерди окутат
TI	Transparency International
КЖК	Кылмыш-жаза кодекси

БУУ БКБ	Бириккен Улуттар Уюмунун Баңгизаттар жана кылмыштуулук боюнча башкармалыгы
МККБ	Милициянын кайгуул кызматынын Башкармалыгы
ШКУ	Шанхай Кызматташтык Уюму
БА	Борбордук Азия
БНС	Борбордук нерв системасы
ТӨМ	Туруктуу өнүгүү максаттары
БАА	Борбордук Азия аймагы
ЮНЕСКО	Бириккен Улуттар Уюмунун билим, илим жана маданият боюнча уюму
ЮНИСЕФ	Бириккен Улуттар Уюмунун балдар фонду
ЮНОДК	БУУнун баңгизаттар жана кылмыштуулук боюнча башкармалыгы
ЮНФПА	БУУнун Калк Фонду
ЮСАИД	АКШнын эл аралык өнүктүрүү агенттиги

КИРИШ СӨЗ

Бул окуу-методикалык колдонмо «Коррупциянын жана уюшкан кылмыштуулуктун коркунучтарын жоюуга багытталган маалыматтык иш-аракеттерди өткөрүү менен мыйзамдуулук маданиятын өнүктүрүү аркылуу, баңгизаттарды колдонуу жана жаштар арасындагы кылмыштуулуктун алдын алууну күчөтүү» долбоорунун алкагында, улуттар аралык коркунучтарга каршы туруу боюнча департаменттин жана Европа Коопсуздук жана Кызматташтык Уюмунун (ЕККУ) экономикалык жана экологиялык ишмердүүлүгү боюнча Координаторунун Кеңсесинин колдоосунда иштелип чыкты. Долбоор ЕККУга мүчө мамлекеттердин, атап айтканда Германиянын жана Польшанын каржылык колдоосу менен, ошондой эле, ар жерлерде ЕККУнун Бишкектеги Академиясынын жана ЕККУнун Бишкектеги Программалык кеңсесинин техникалык колдоосу менен ишке ашырылууда.

Долбоордун максаты- жазык сот адилеттигин, билим берүү жана коомдун башка социалдык чөйрөлөрү аркылуу жаштар арасында мыйзамдуулук маданиятын жайылтуу боюнча кошумча чараларды колдонуу менен улуттар арылык уюшкан кылмыштуулукту, коррупцияны, баңгизаттарын колдонууну жана киберкылмыштуулукту комплекстүү алдын алуу болуп саналат.

Колдонмонун материалдарын топтоо процесси узакка созулган даярдык иштери менен коштолду. Биринчи баскычында, кылмыштуу ишмердүүлүктүн алдын алуу максатында билим берүү, кылмыштуулук менен күрөшүү, балдар жана жаштар арасында агартуу, маданий-маалымат иштерин жүргүзгөн субъекттердин муктаждыктары изилденди. Семинарлар, Ички иштер министрлиги (ИИМ), Билим берүү жана илим министрлиги (БИМ), Маданият, маалымат, спорт жана жаштар саясаты министрлиги (ММСЖСМ), Тышкы иштер министрлигинин (ТИМ) өкүлдөрүнүн, ошондой эле мектептердин жана ЖОЖдордун өкүлдөрүнүн катышуусунда өткөрүлгөн. Агартуучулук ишмердүүлүктүн эң керектүү багыттары аныкталып, окуу-методикалык колдонмонун концепциясын иштеп чыгууда эске алынган маселелер белгиленди.

Экинчи баскычында, мамлекеттик органдардын өкүлдөрү (ИИМ, БИМ, ММСЖСМ, Башкы прокуратура, Саламаттык сактоо министрлиги (ССМ) жана жарандык коомдун өкүлдөрү (Коопсуздук тилкесиндеги аялдардын Ассоциациясы жана «Зыянды кыскартуу тармагы» Ассоциациясы) менен эки жолу жумушчу жолугушуу жана маектешүү процессинде, класстык саттардын тематикасы жана бул окуу колдонмонун түзүмү кайра иштелип чыгып, такталды. Кайра иштеп чыгууда айтылган сын-пикирлер жана сунуштар эске алынды.

Окуу-методикалык колдонмо төмөнкү тематикалык бөлүктөр боюнча сабактардын пландарын камтыйт: «Укук бузуу жана кылмыштуулук / Уюшкан кылмыштуулук», «Коррупция», «Баңгизаттардын алдын алуу», «Интернеттеги коопсуздук / Киберкылмыштуулук» - жана уюшкан кылмыштуулук, коррупция, баңгизаттарын колдонуу жана киберкылмыштуулук боюнча тематикалык класстык саатарды өткөрүү үчүн класс жетекчилерге багытталган. Ошондой эле «Адам жана коом», «Информатика», сабактарын окууда, маданий-билим берүү иш-чараларын өткөрүүдө пайдаланылышы мүмкүн. Билим берүү министрлиги менен макулдашуу боюнча 5-11 класстардын окуучулары үчүн жаштардын кылмыштуулугун алдын алуу боюнча темалар 10 саат көлөмүндө класстык саттардын алкагында каралат.

Окуу-методикалык колдонмо Европа коопсуздук жана кызматташтык уюмунун (ЕККУ) билим берүү, коррупцияны, киберкылмыштуулукту жана баңгизаттардын алдын алуу жаатындагы эксперттери тарабынан иштелип чыккан. Окуу куралынын мазмунунун негизине БУУ БКБнын «Education for justice» / «Сот адилеттиги үчүн билим берүү» Доха декларациясын ишке ашыруу жөнүндө демилгелүү долбоорунун билим берүү модулдарынын материалдары киргизилген. Модулдар дүйнөнүн алдыңкы университеттеринин мыкты адистери тарабынан иштелип чыгып, эл аралык эксперттер тобу тарабынан рецензияланган. Бул окуу куралы Кыргыз Республикасынын ченемдик укуктук актыларына, ошондой эле жаштар арасында кылмыштуулуктун алдын алуунун тематикалык багыттарына жана 5-11-класстардын окуучуларынын жаш курагына ылайык келген колдонмолорго, жана баяндамаларга таянат.

Окуу-методикалык колдонмонун максаты

Уюшкан кылмыштуулуктун, коррупциянын, баңгизаттарды колдонуунун жана киберкылмыштуулуктун комплекстүү алдын алуу, билим берүү аркылуу жаштар арасында мыйзамдуулуктун сакталышын жана жаштар арасында кылмыштуулукка каршы аракеттенүү көндүмөрүн калыптандыруу үчүн мугалимдердин кесиптик компетенттүүлүгүнүн деңгээлин жогорулатуу.

Милдеттер

- Уюшкан кылмыштуулук, коррупция, киберкылмыштуулук, баңгизаттарды колдонуу маселелери боюнча жалпы билим берүү мектептеринин мугалимдеринин маалымдуулук деңгээлин жогорулатуу.
- Окуучуларга тиешелүү маалыматтарды берүү жана аларда укук ченемдүү жүрүм-турум көндүмдөрүн калыптандыруу үчүн инновациялык интерактивдүү методикаларды колдонуу менен мугалимдерге класстык сааттарды пландаштырууда жана өткөрүүдө методикалык жардам көрсөтүү.
- Негизги маалыматтарды жана ресурстук материалдарды берүү.

Күтүлүүчү натыйжалар

Жаштардын уюшкан кылмыштуулукка, коррупцияга, киберкылмыштуулукка жана баңгизаттарды колдонууга каршы туруктуулугун жана иммунитетин жогорулатуу үчүн зарыл болгон маалыматка, билимге жана көндүмдөргө ээ болуусу.

Колдонмодо окуучулардын жаш курагын, жекече жана психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен интерактивдүү методикаларды жана инновациялык технологияларды колдонуу менен класстык сааттарды өткөрүүнүн ар кандай формалары сунушталат. Сунушталган түрлөрүн тандоо биринчи кезекте коюлган максаттарга жана милдеттерге, ошондой эле окуучулардын жаш курагы, маалыматты кабыл алуу жана сезе билүү деңгээли, педагогикалык мейкиндиктин өзгөчөлүктөрү, алардын мүмкүнчүлүктөрүнүн деңгээли менен аныкталат. Өз ара аракеттенүүнүн көйгөйлүү, дискуссиялык, диалогдук мүнөзүнө өзгөчө басым жасалат. Дагы бир өзгөчөлүгү-класстык сааттарда окуучулардын турмуштук тажрыйбасын актуалдаштырууну баштоо ыкмасы колдонулат. Аңгемелешүүнүн жүрүшүндө алар маселелерди талкуулоого, фактыларды баяндоого тартылышат. Класстык сааттын даярдык этабынын ажырагыс бөлүгү болуп класстык бөлмөнү жасалгалоо саналат: тематикалык көрсөтмө куралдарды, видеоматериалдарды тандоо, аларды көрүү үчүн ыңгайлуу жерлерде жайгаштыруу жана башкалар. Зарыл болгон учурда бир катар класстык сааттарды өткөрүү үчүн ички иштер органдарынын, прокуратуранын кызматкерлери, медицина кызматкерлери, социалдык педагогдор чакырылат.

Класстык сааттардын сунушталган конспектилери 5-11-класстардын окуучуларынын маалымдуулук деңгээлин жогорулатууга жана аларда кылмыштуулукка, коррупцияга, киберкылмыштуулукка жана баңгизаттарды колдонууга каршы туруу позициясын жана көндүмдөрүн калыптандырууга багытталган. Акыл эмгегин рационалдуу уюштуруу жөндөмдүүлүгүн жана көндүмдөрүн калыптандыра турган фактыларды, түшүнүктөрдү, теориялык жоболорду камтыган практикалык тапшырмалар, тренингдик көнүгүүлөр сунушталат.

Класстык сааттардын конспектилери окуу-тарбия процесстерин уюштуруу, класстык сааттардын түзүмүнө жана өткөрүү методикасына коюлган талаптарга ылайык иштелип чыккан.

Кириш сөзүндө сабактын темасы белгиленет жана актуалдаштырылат. Негизги бөлүгү тиешелүү класстык сааттын тематикалык мазмунун ачып берет, тесттерди жана практикалык тапшырмаларды сунуштайт. Акыркы бөлүгүндө сабактын жыйынтыгы чыгарылат жана үй тапшырмасы берилет.

Айрым класстык сааттарга негизги маалыматка кошумча мультфильмдер, видеороликтер, видеосабактардын фрагменттери киргизилген. Бул видеоматериалдар окуучуларга класстык сааттын темасы боюнча кызыктуу, түшүнүктүү жана мазмундуу маалымат берет. Аларды талкуулоодо мугалимге маектешинин ролу берилет, бул материалды ишенимдүү жана ачык талкуулоого өбөлгө түзөт.

Мугалимге окуучулар тема боюнча күмөн саноолорду же талаштуу көз караштарды эркин билдирип, суроолоруна жооп таап, пайда болгон күмөн саноолорду чечүү үчүн талкууну уюштуруу сунушталат.

Окуу куралы гипершилтемелер боюнча кошумча материалдарга, видеоматериалдарга, класстык сааттарды даярдоо жана өткөрүү боюнча кошумча булактарга шилтемелерге, мамлекеттин расмий органдарынын ченемдик-укуктук актыларына түздөн-түз өтүү мүмкүнчүлүгү бар методикалык сунуштарды камтыйт.

Түзүүчүлөр Кыргыз Республикасындагы бардык кызыкдар тараптарга: мамлекеттик түзүмдөрдүн өкүлдөрүнө, эл аралык өнөктөштөргө, өкмөттүк эмес уюмдарга, ошондой эле окуу куралын иштеп чыгууга,

пилоттоого жана ишке ашырууга түздөн-түз же кыйыр түрдө тартылган, анын даярдалышына маалыматтары, сын пикирлери, ойлору жана сунуштары менен олуттуу салым кошкон бенефициарларга ыраазычылык билдиришет

Долбоордун жетекчилери Эни Жержиге жана эксперттер Маре Гаравини Зайсельбергге, ошондой эле Улукбек Абдубалиевге бул документти иштеп чыгууга мүмкүнчүлүк бергендиги жана аны Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү мектептеринин окуу-тарбия процессине киргизүүгө көмөк көрсөткөндүгү үчүн чоң ыраазычылык билдиребиз. Жер-жерлерде техникалык колдоо көрсөткөндүгү, ошондой эле тематикалык экспертизасы жана жергиликтүү өнөктөштөр жана бенефициарлар менен координациялоого көмөктөшкөндүгү үчүн ЕККУнун Бишкектеги программалык кеңсесине өзгөчө ыраазычылык билдиребиз.

КЛАССТЫК СААТТАРДЫН ТЕМАЛАРЫ

5-класс

№	Тема	Саат саны
	Укук бузуу жана кылмыштуулук	2
1	Мен кылмыштуулук жок коомдо жашагым келет	1
2	Бири-бирин сыйлоо. Айырмачылыктардын көптүгү. Ар кимдин укугу бар	1
	Коррупция	2
3	Чынчылдык, ак ни теттүүлүк, адилеттүүлүк	1
4	Коррупция деген эмне жана ал бизди эмне үчүн тынчсыздандырат?	1
	Баңгизаттардын алдын алуу	2
5	Ден-соолук, бакубаттуулук жана коопсуз жүрүм-турум тууралуу баарлашуу	1
	Интернеттеги коопсуздук	2
6	Келгиле интернетте бири-бирибизди сыйлайлы	1
7	Интернет коопсуздугунун негизги эрежелери	1
	Бардыгы	7

6-класс

№	Тема	Саат саны
	Укук бузуу жана кылмыштуулук	**2**
1	Укук бузуу деген эмне?	1
2	Кылмыштуулук деген эмне?	1
	Коррупция	**2**
3	Эмне үчүн коррупция бар?	1
4	Коррупциянын коркунучу эмнеде?	1
	Баңгизаттардын алдын алуу	**2**
5	Коопсуз жашоо шартты тандайбыз	1
6	Теңтуштар тарабынан басым: ага кандай туруштук беребиз жана ким жардам бере алат?	1
	Интернеттеги коопсуздук	**2**
7	Гаджеттер, интернет жана санариптик гигиена	1
8	Интернетте өзүңдү корго!	1
	Бардыгы	**8**

7-класс

№	Тема	Саат саны
	Уюшкан кылмыштуулук	**2**
1	Уюшкан кылмыштуулук деген эмне жана анын коркунучу эмнеде?	1
2	Уюшкан кылмыштуулуктун себептери жана юридикалык жоопкерчилик	1
	Коррупция	**2**
3	Коррупция: көрүнүштүн портрети	1
4	Биздин өнүгүүбүзгө коррупция кандай таасир берет	1
	Баңгизаттардын алдын алуу	**2**
5	Зыяндуу заттар тууралуу мифтер жана фактылар	1
6	«Жок» деп айткан жакшы	1
	Интернеттеги коопсуздук	**2**
7	Интернеттеги коопсуздук: негизги эрежелер	1
8	Киберкуугунтук: кантип туруштук берүү керек	1
	Бардыгы	8

8-класс

№	Тема	Саат саны
	Уюшкан кылмыштуулук	1
1	Уюшкан кылмыштуулуктун түрдүү көрүнүшү	1
	Коррупция	2
2	Коррупция адам укугуна кандай таасир берет	1
3	Коррупциянын түрлөрү жана формалары. Коррупция үчүн юридикалык жоопкерчилик	1
	Баңгизаттардын алдын алуу	**2**
4	Ден-соолукка зыян келтирүү жана укуктук жоопкерчилик кесилишкенде	1
5	Социалдык түйүндөр жана кибермейкиндик кантип тузакка айланышы мүмкүн	1
	Киберкылмыштуулук	**2**
6	Кибермейкиндикте жеке жашоонун купуялуулугун кантип сактоо керек?	1
7	Хейтинг жана хайп. Кибермейкиндиктеги манипуляция	1
	Бардыгы	7

9-класс

№	Тема	Саат саны
	Уюшкан кылмыштуулук	**1**
1	Уюшкан кылмыштуулукка катышкандык үчүн юридикалык жоопкерчилик	1
	Коррупция	**2**
2	Эмнеге коррупция менен күрөшүү керек?	1
3	Коррупциянын алдын алуу үчүн ар бирибиз эмне кыла алабыз?	1
	Баңгизаттардын алдын алуу	**1**
4	Чечимди сен кабыл аласың!	1
	Киберкылмыштуулук	**2**
5	Киберкылмыштуулук — жаңы чындык	1
	Бардыгы	5

10-класс

№	Тема	Саат саны
	Уюшкан кылмыштуулук	**1**
1	Уюшкан кылмыштуулуктун алдын алуу боюнча мыйзамдар, жарандардын укуктары жана милдеттери	1
	Коррупция	**2**
2	Эмне үчүн коррупция коомдун өнүгүшүнө, гүлдөшүнө тоскоол болот?	1
3	Коррупциясыз коом	1
	Баңгизаттардын алдын алуу	**2**
4	Мыйзам жана тартип укук бузууларга каршы	1
5	Ким жардам бере алат	1
	Киберкылмыштуулук	**2**
6	Инсанга каршы киберкылмыштуулуктун алдын алуу	1
7	Киберкоопсуздукка каршы башка кылмыштар	1
	Бардыгы	7

11-класс

№	Тема	Саат саны
	Уюшкан кылмыштуулук	**2**
1	Уюшкан кылмыштуулуктун түрлөрү жана кылмыш-жаза жоопкерчилик	1
2	Уюшкан кылмыштуулукка каршы аракеттердин эл аралык жана чет өлкөлүк тажрыйбасы	1
	Коррупция	**2**
3	Дүйнөдө коррупция менен кантип күрөш жүрүүдө?	1
4	Жаштар коррупциянын алдын алуу үчүн эмне кыла алышат?	1
	Баңгизаттардын алдын алуу	**2**
5	Глобусту карайбыз: башка өлкөлөрдүн тажрыйбасы	1
6	Кантип биздин мектепти, көчөнү, шаарды (айылды) жана өлкөбүздү коопсуз жана бакубат кыла алабыз?	1
	Киберкылмыштуулук	**2**
7	Киберкылмыштуулуктун алдын алуу боюнча мыйзамдар, жарандардын укуктары жана милдеттери	1
	Бардыгы	7

КЛАССТЫК СААТТАРДЫН КОНСПЕКТИЛЕРИ (5 - 11-КЛАССТАР)

5-КЛАСС

УКУК БУЗУУ ЖАНА КЫЛМЫШТУУЛУК

1-ТЕМА. МЕН КЫЛМЫШТУУЛУК ЖОК КООМДО ЖАШАГЫМ КЕЛЕТ

Негизги суроолор

- Коомубуздун туруктуу, адилеттүү, ачык жана тынч болушу үчүн эмне кылсак болот?
- Кылмыштуулук деген эмне? Эмне үчүн ал болбошу керек?

Максаты

Биздин коомду туруктуу, адилеттүү, ачык жана тынч кылууга жардам бере турган жүрүм-турум үлгүлөрүн жана чараларын аныктоо. Терс кырдаалдарды чечүүдө позитивдүү мамилелерди бөлүп көрсөтүү.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- биздин коомду туруктуу, адилеттүү, ачык жана тынч кылууга жардам бере турган жүрүм-турум үлгүлөрүн жана чараларын;
- адамдар жашаган дүйнөсүн коргоого жана жакшыртууга кандайча жардам бере алышат;
- кылмыштуулук деген эмне жана анын зыяны эмнеде?

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- чыр-чатактарды чечүү,
- сынчыл ой жүгүртүү,
- боорукердик,
- коллективде иштөө.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- коомубузду туруктуу, адилеттүү, ачык жана тынч кылууга жардам бере турган конкреттүү чараларды көрүүнү;
- боорукер, адилеттүү, бири-бирин сыйлай билүүнү.

Куралдар, ресурстар

Материалдар (плакат кагаз барактары, түстүү карандаштар), коллаж үчүн материалдар (эски журналдар, кайчы, клей), флипчарттар, маркерлер.

«Зорбдор: Жаңы жашоонун башталышы (1-серия)» мультфильми же E4J веб-сайттан таба турган тиешелүү комикс: Зорбдор: Жаңы жашоонун башталышы (1-серия)»

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучулардын сабактын темасы жана максаты менен таанышуусу
- Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу

Мээ чабуулу ыкмасын колдонуу менен окуучулардын төмөнкү суроолор тууралуу ой пикирин билиңиз:

- Биздин коомдо силерге эмне жагат? (Адамдар боорукер жана ар дайым жардам беришет, элдин каада-салттары сакталат, туугандар, достор жана кошуналар арасында өз ара жардам бар)
- Биздин коомдо силерге эмне жакпайт? (Адамдар кээде бири-бирин алдашат, кээде чоң адамдар башкаларга кол салышат, уурдашат, тоношот)
- Эмне үчүн адамдар кээде өздөрүн жаман алып жүрүшөт жана жаман иш кылышат? (Анткени алар башка адамдардын кызыкчылыктарын эске албай, өздөрүн, кызыкчылыктарын гана ойлой башташат.)
- Жөнөкөй сөз менен айтканда кылмыш деген эмне? (Бул кылмыш кылмыш-жаза мыйзамын одоно бузуу, эң башкы баалуулуктарга – жашоого, ден-соолукка, экономикага жана коопсуздукка каршы жасалган иш аракеттер. Кылмыш жасалгандан кийин кылмыш-жаза жоопкерчилиги каралат)

Бул суроолор окуучуларды класстык сааттын негизги бөлүгүнө жана талкуунун темасына алып барат.

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмалары

- Топтордо иштөө (10 мүн.)
- Топтордун ишинин презентациясы (10 мүн.)
- «Зорбдор» мультфильмин көрүү жана талкуулоо (15 мүн.)

1-этап

Топтордо иштөө (10 мүн.)

Окуучуларды өтө чоң эмес группаларга бөлгүлө. Группаларга флипчарт, түстүү карандаш коллаж үчүн материалдарды тараптып бериниз.

Окуучуларга көзүн жумуп эки сценарийди элестетүүнү сунуштаңыз:

- кылмыш өкүм сүргөн дүйнө;
- кылмыштуулук жок дүйнө.

Биринчи сценарий. Хаос, башаламандык, адамдар караңгы убакта сыртка чыгуудан коркушат. Балдар үйлөрдө бийик дарбазалардын артына жана кулпунун астына жашынышат. Полициянын кылмышкерлерди кармоого убактысы жок, кылмышкерлер жазасыз кылмыш жасашат. Эч ким эч кимге ишенбейт, ошондуктан эч ким бири-биринин үйүнө мейманга барбайт. Коомдо коркуу жана ишенбөөчүлүк бар. Көчөдө жалгыз басуу коопту, анткени тоноонун же каракчылыктын курмандыгы болуп калуу мүмкүн. Адамдар жек көрүү сезимине толуп, бири-бирине тымызын же ачыктан-ачык каршы чыгышат, өзүмчүл, касташат. Коомдогу жашоо «Адам адамга — карышкыр» (лат. Homo homini lupus est) деген макалдагыдай.

Экинчи сценарий. Биздин коомдо жашоону жакшыртуу үчүн бардыгы чогуу иштешет. Биз эң туруктуу, адилеттүү, ачык жана тынчтыкты сүйгөн коомдо жашап жатабыз. Баары биз каалагандай болот. Адамдар бири-бирин сыйлашат, бардык талаш-тартыштар тынчтык жолу менен чечилет, эч ким мыйзамды бузбайт, анткени адамдар өздөрүнө жана айланасындагыларга аң-сезимдүү мамиле кылышат. Адамдар кылмыш жасашпайт, анткени алар полициядан жана жазадан коркушат, бирок кылмыштын жаман экендигин, келтирилген зыяндын адамга кайтарылып берилишин, бул адилетсиз экендигин түшүнүшөт. Адамдар ар бир адам кылмыш жасаса, тынч жашоого, окууга, иштөөгө, эс алууга жана өз ара баарлашууга мүмкүнчүлүк болбой тургандыгын түшүнүшөт.

Окуучуларга көзүн ачып, элестеткен материалдарды коомдун өнүгүшүнүн эки сценарийин сүрөттөө же тартуу үчүн пайдалануусун сунуштаңыз. Эгер убакыт болсо, аларды коллаж жасоого чакырыңыз.

Балдарга идеяларын айтууга жардам берүү үчүн, төмөнкү суроолорго кантип жооп бере тургандыгын ойлонуп көрүүнү сунуштаңыз:

- Кылмыштуулуксуз коом кандай көрүнөт?
- Коопсуз көчөлөр жана парктар кандай көрүнөт?
- Кылмышкерлер жазасыз кылмыш жасаган шаардагы көчөлөр жана парктар кандай көрүнөт?
- Кылмыштуулук ар бир адамга, бүтүндөй коомго кандай зыян алып келет?

2-этап

Жогоруда саналган суроолорду талкуулоону жана топтордун группалык ишинин презентациясын уюштуруңуз (10 мүн.)

3-этап

Окуучулар менен «Зорбдор: Жаңы жашоонун башталышы» мультфильмин көрүңүз. Көрүп бүткөн соң мультфильмди талкуулоону же комиксти суроолор менен окууну уюштуруңуз (15 мүн.).

Талкуу үчүн суроолор жана аларга комментарийлер

- Мурда Зорбия планетасында жашоо кандай болгон? (Тургундар боорукер, адилеттүү, тынчтыкты сүйгөн, абийирдүү болушкан.)
- Зорбия планетасында жашоо кандай болуп калды? (Жаман. Зорбдор жазасыз кылмыш жасашат.)
- Зорбия эли азыр кандай болуп калды? (Планетанын жашоочулары өздөрү жөнүндө гана ойлоно баштады. Планетанын бардык тургундары ачууланып, агрессивдүү, катаал болуп калды. Кээ бир Зорбдор бири-бирине кол салышат.)
- Эмне үчүн Интелла, Скутер, Сигнал жана Сентимо Зорбия планетасынан кетүүнү чечишти? (Алар башка планетаны табууну чечишти: Зорби бир кездегидей жакшы болсо, ошондой жакшы. Алар бири-бирине жардам берүү менен гана аман калууга болоорун билишкен. Бирок планетада жашоо мүмкүн болбой калды, анткени алар гана боорукер жана адилеттүү бойдон калышты.
- Каармандар уулуу газдын (мутациянын) натыйжасында кандай сапаттарга ээ боло башташты жана бул касиеттер аларга кандайча жардам берет? (Алар тынч жана ийгиликтүү жашоо үчүн ар бир адамдын жашоосунда зарыл болгон сапаттарга ээ боло башташты. Сигнал чыр-чатактарды жеңге салууну жана чечүүнү үйрөндү, Скутер башкаларга жардам бере баштады жана командада иштөөнү үйрөндү. Интелла сынчыл ой жүгүртүүгө үйрөндү, Сентимо эми башкаларга боор ооруп, кайгысы менен бөлүшө алат.)
- «Эч ким көрбөсө дагы, ар дайым туура иш кыл» деген сөздөр эмнени билдирет? (Сен ар дайым башкаларды кантип таасирлентүүнү ойлобостон, өзүңдү алып жүр. Бул ар бир адамга жардам берет. Төрт зорб да ушундай болду.)
- Эмне үчүн Интелла, Сентимо, Скутер жана Сигнал жерге конууну чечти? (Анткени алар жер өз планетасына окшош экенин жана анда жаман адамдар эле эмес, жакшы адамдар бар экенин көрүшкөн.)
- Бул окуя бизге эмнени үйрөтөт деп ойлойсуз? (Үй-бүлөдө, класста, жамаатта тынчтыкты сактоо керек. Эгерде дүйнөдө ар бир адам өзүнүн жакшылыгын гана ойлосо, анда эч кимге жакшы болбойт.)

Акыркы бөлүк (5 мүн.)

Окуучулар менен төмөнкү суроолорду талкуулаңыз жана флипчартка жазыңыз:

- Коомубуздун туруктуу, адилеттүү, ачык жана тынч болушу үчүн эмне кылсак болот?
- Коомдо кылмыштуулук аз болушу үчүн эмне кылса болот?
- Кылмыштуулук болбошу үчүн ар ким өз алдынча эмне кыла алат?
- Топ катары биз эмне кыла алабыз?

Негизги түшүнүктөр

- Ак санатай
- Ак ниеттүүлүк
- Сынчыл ой жүгүртүү
- Командада иштөө
- Чыр-чатактарды чечүү
- Боорукер
- Адилеттүүлүк
- Урматтоо
- Туруктуу, адилеттүү, тынчтыкты сүйгөн жана ачык коом

Мугалим үчүн кошумча материал

«Зорбдор: Жаңы жашоонун башталышы» мультфильми (1-серия)»

Сабактын болжолдуу планы 01. «Мен ...... коомдо жашагым келет».

2-ТЕМА
БИРИ-БИРИН СЫЙЛОО. АЙЫРМАЧЫЛЫКТАРДЫН КӨПТҮГҮ. АР КИМДИН УКУГУ БАР.

Негизги суроолор

- Баарына урмат-сый менен мамиле кылууну кантип үйрөнсө болот?
- Бизди башкалардан эмне айырмалап турат?
- Стереотип жана бейкалыс пикир деген эмне?
- Ар кимдин укугу барбы?
- Эмне үчүн окуу - жакшы?

Максаты

Баарына урматтоо менен мамиле кылуу милдети эмнени түшүндүрөөрүн билүү. Эмне үчүн биздин айырмачылыктарыбызды баалап, сыйлаш керек. Балдар кандай укуктарга ээ жана бул укуктардын сакталышын кантип колдоо керек.

Милдеттер

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- «урматтоо» деген эмне;
- стереотип жана бейкалыс пикирди таанып билүү;
- көп түрдүүлүккө карата оң мамилени кантип түзүү керек;
- ар бир адам уникалдуу инсан экендигин;
- ар бир баланын укугу бар жана эмне үчүн балдарга укук керек;
- балдардын айрым укуктары жөнүндө кененирээк маалымат.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- ар кандай кырдаалдарда башкалар менен өз ара аракеттенүү, урматтоо жана толеранттуулук мамилесин сактоо;
- чыр-чатактарды чечүү, сынчыл ой жүгүртүү, боор оорую, жамаатта иштөө;
- башка адамдарга карата толеранттуу мамиле кылуу, эгер алар сенден айырмаланса, башка адамдарга карата агрессивдүү жүрүм-турумду эскертүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алат:

- коомубузду туруктуу, адилеттүү, ачык жана тынч кылууга жардам бере турган конкреттүү иш-аракеттерди жасоо же баалуулуктарды урматтоону баштоо;
- боорукер, адилеттүү, бири-бирин сыйлоо;
- көп түрдүүлүктүн жана айырмачылыктардын маанилүүлүгүн түшүнүү жана баалоо;
- бардык эле балдар укуктардан бирдей пайдаланышпасын түшүнүү

Куралдар, ресурстар

Флипчарттар. Маркерлер.
Сүрөт тартуу каражаттары.

Мультфильмдер:

«Зорбдор: Урматтоо жеңиштен маанилүү (5-серия)»;

«Зорбдор: Окуу бактысы (6-серия»);

«Зорбдор: Адилеттүүлүккө кол чабабыз (7-серия)»,

E4J вебсайтында комикстер:

«Зорбдор: Урматтоо жеңиштен маанилүү»;

«Зорбдор: Адилеттүүлүккө кол чабабыз»;

«Зорбдор: Окуу бактысы»;

Сабактын болжолдуу планы 05: «Бардыгын урматтоо».

Сабактын болжолдуу планы 06: «Ар кимдин укугу бар».

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

Окуучуларды чоң эмес топторго бөлүнүп, төмөнкү суроолордун бири боюнча ой жүгүртүүсүн сураныңыз.

1-топ. «Урматтоо» сиз үчүн эмнени түшүндүрөт?

2-топ. Биз бири-бирибизден эмне менен айырмаланабыз?

3-топ. Балдардын кандай укуктары бар жана алар качан бузулат?

Ар бир топту өздөрүнүн идеялары менен бөлүшүүсүн өтүнүңүз. Кимде ким макул эмес болсо, эмне үчүн макул эместигин жана ал түшүнүктү кантип өзгөртө алат сураңыз. Жоопторду флипчартка жазыңыз.

Класстын бардыгы макул болгон «урматтоо», «стереотиптер» же «бейкалыс пикир» түшүктөрүнө аныктама берүүсүн сунуштаңыз. (Бул темага аныктамалар 1-тиркемеде жайгашкан)

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Зорбдор тууралуу мультмфильмдин серияларынан видео тасмаларын талкуулоо.

1-этап

Окуучулар менен «Зорбдор. Урматтоо жеңиштен маанилүү (5- серия)» мультфильмин көрүңүз жана көрүп бүткөн соң төмөнкү суроолор боюнча талкуу өткөрүңүз. (10 мүн.)

- Карлос менен Грейс Пинктер-эң жаман эреже бузуучулар экенин жана алар артыкчылыкка ээ болуу үчүн адамдарга зыян алып келип жатканын айтышат. Эмне үчүн бул адилетсиздик?
- Анда эмне үчүн бейкалыс пикир адилеттүүлүктүн көрүнүшү эмес?
- Карлос менен Грейс эмне үчүн өткөн жылга караганда кызыктуу убакыт өткөрүштү?

Урматтоо биздин оюбуздан айырмаланган ой-пикирди кабыл алууну камтый тургундыгын белгилеңиз. Бизге окшош жана биздей ойлонгон адамдарды урматтоо оңой экендигин түшүндүрүңүз. Бирок, биз жөнүндө кандай ойдо болбосун же бизден канчалык айырмаланбасын, бардыгын урматташыбыз (сыйлашыбыз) керек. Урмат көрсөтүү, ошондой эле эгер биз бири-бирибизди урматтасак, башка адамдардын биздин ой-пикирлерибизди жана көз караштарыбызды талашуу укугун кабыл алууну билдирет. Биз ар дайым логикага жана фактыларга таянып, өз оюбузду билдиришибиз керек жана өзүбүздүн ойлорубузду тынч жана акылдуулук менен талкуулашыбыз керек. Маанайыбыз же эмоцияларыбыз биздин пикирибизди билдирүү үчүн жалгыз негиз болушуна жол бербешибиз керек (1-тиркемедеги 1, 2-сунуштарды караңыз).

2-этап

Окуучулар менен «Зорбдор. Адилеттүүлүккө кол чабабыз» мультфильмин көрүңүз жана көрүп бүткөн соң төмөнкү суроолор боюнча талкуу жүргүзүңүз. (15 мүн.)

- Химиялык заттар агып кеткенден кийин эмне үчүн адамдар Интелланы сыйлабай калышты?
- Интелла өзүн кандай сезди?
- Айрым адамдарга мүнөздүү мүнөздөрүнөн, жөндөмдөрүнөн же белгилеринен улам сыйлабастык менен мамиле жасалышы мүмкүнбү?
- Эмне үчүн мындай болуп жатат, сиз кандай деп ойлойсуз? Мындай басмырлоого кабылган адамдар кандай сезимде болушу мүмкүн?

- Стереотиптерге ким көбүрөөк кабылат?
- Эмне үчүн адамдар стереотиптерди колдонушат?
- Стереотиптер сыйлабастык экенине кошуласызбы? Эмне үчүн мындай ойлойсуң?

Анын бардык формаларында чагылдырылган көп түрдүүлүктүн аркасында биздин табиятыбыз жана коомубуз абдан кооз жана ар түрдүү экенин баса белгилеңиз. Ар бир адам уникалдуу экендигин жана биз жашап жаткан коомдун өнүгүшүнө идея, билим, ой-пикир, жөндөм жана тажрыйба түрүндө салым кошоорун түшүндүрүңүз. Ар бир адам алмаштырылгыс жана ар башка (тема боюнча 1-тиркемедеги 3-сунушту караңыз).

3-этап

Окуучулар менен «Зорбдор. Окуу бактысы» мультфильмин көрүңүз жана көрүп бүткөн соң төмөнкү суроолор боюнча талкуу жүргүзүңүз. (10 мүн.)

- Сиздин оюңузча, бул эмне жөнүндө?
- Бул окуя бизге эмнени үйрөтөт?
- Эмне үчүн Интелла Лилли менен Кофи мектепке барганы бактылуу деп эсептейт?
- Эмне үчүн Мундо менен Анита мектепке бара албай калышты?
- Сиздин оюңузча, бардык балдардын мектепке барып ойноого мүмкүнчүлүгү болушу маанилүүбү? Эмне үчүн?

Окуучуларга тегеректе туруп, аларга топту же башка жеңил жана коопсуз нерсени бериңиз. Топту бири-бирине акырын ыргытуу керектигин түшүндүрүңүз. Кимдир бирөө топту кармаган сайын, алар балдардын укуктарын бузуунун мүмкүн болгон бир кесепетин көрсөтүшү керектигин түшүндүрүңүз жана аларды атап туруңуз.

Балдар мектепти таштоого мажбур болоору менен баштаңыз. Андан кийин балдардын укуктарын бузуунун дагы бир мисалын келтирип, окуучуларга топту ыргытып, кесепеттерин айтуусун сунуштаңыз. Кийинки кадамда балдар ойлоп тапкан мисалды же кийинки сөздөрдүн бирин колдонуңуз.

- Балдардын кызыкчылыгын чоңдор ойлобойт.
- Балдар күнүмдүк акча алышпайт.
- Кийимдери эскирип калганда балдарга жаңы кийим сатып алышпайт.
- Чоңдор балдардын туура тамактануусун көзөмөлдөбөйт.
- Балдардын пикирин эске алышпайт

(1-тиркемедеги 5-тема боюнча сунуштаманы караңыз.)

Аягында төмөнкү суроолорду талкуулаңыз:

- Балдардын укугунун бузулушунун эң коркунучтуу кесепети эмне? (Балдардын кылмыштуулугу. Жетишээрлик деңгээлде камкордук жана тарбия албаган балдар кылмыш жасап башташат.)
- Балдардын укуктарын бузуунун мындай коркунучтуу кесепетин кантип алдын алууга болот? (Канчалык кыйын болсоң да, жакшы адам бойдон калууга аракет кылышың керек. Балким, бүгүн жазасыз калып, абийирсиз болуп, уурдап, атүгүл бирөөнү сабап салса болот. Бирок, эгерде мындай жүрүм-турум адатка айланып, укук бузуу, мыйзамды бузуу адатына айланса, анда жашоо бара-бара жаман жагына өзгөрүп, адамды эркинен ажыратуучу жайларга алып барат.

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

Окуучуларга жалпылоочу суроолорго жооп берүүсүн сунуштаңыз.

- Урматтоо эмнени түшүндүрөт?
- Эмне үчүн айырмачылыктарды сыйлоо керек?
- Стереотиптер эмнеси менен коопту?
- Эмне үчүн ар кимдин уникалдуулугун баалоо маанилүү?
- Балдар кандай укуктарга ээ жана ал укуктардын сакталышын кантип колдоо керек?

Урматтоо биздин оюбуздан айырмаланган ой-пикирди кабыл алууну камтый тургандыгын белгилеңиз. Бизге окшош жана биздей ойлонгон адамдарды урматтоо оңой экендигин түшүндүрүңүз. Бирок, биз жөнүндө кандай ойдо болбосун же бизден канчалык айырмаланбасын, бардыгын урматтай (сыйлай) тургандыгыбызга ынанышыбыз керек. Урмат көрсөтүү, ошондой эле башка адамдардын биздин ой-пикирлерибизди жана көз караштарыбызды талашуу укугун кабыл алууну билдирет. Биз ар дайым өз оюбузду сынчыл ой жүгүртүү жана фактыларга таянуу менен билдиришибиз керек. Ошол эле учурда, өз идеяларыбызды тынч жана конструктивдүү талкуулоо керек. Биздин маанайыбыз же эмоцияларыбыз биздин пикирибизди билдирүү үчүн бирден-бир негиз болушуна жол бербешибиз керек.

Кээде адамдар же адамдардын топтору жөнүндө ойлорубузду жөнөкөйлөтөбүз дегенди айтыңыз. Бул жөнөкөйлөтүлгөн идеялар стереотиптер жана көп учурда терс мүнөзгө ээ. Стереотиптер зыяндуу, анткени алар адамдардын индивидуалдуулугун эске

алышпайт жана көбүнчө бейкалыс пикирлерди жаратат. Бейкалыс пикир-бул адамдардын белгилүү бир тобун негизсиз жактырбоо же экинчисине зыян кылуу менен бир топко артыкчылык берүү. Бейкалыс пикирлер акылга сыярлык мамилеге же тажрыйбага каршы келген терс идеяларды камтыйт.

Зарылчылыгына жараша, стереотиптер көбүнчө коомдун чоң жана таасирдүү топтордун алсыз деп эсептелген, демек, коом үчүн потенциалдуу коркунуч туудурган адамдарга карата ойлорунун жана сезимдеринин натыйжасы экенин белгилеңиз. Стереотиптер илимий чындыкка эмес, айрым адамдардын башка адамдарды кандай кабыл алганына негизделет. Биз стереотиптерди айланабыздагы адамдардан үйрөнөбүз: ата-энелер, теңтуштар, мугалимдер, сыналгыда сүйлөгөн адамдар, массалык маалымат каражаттары ж. б.

Стереотиптерди колдонуу менен биз алар үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүп, жашообузда бекемдейбиз. Бирок маданият, жашоого болгон көз караш убакыттын өтүшү менен өзгөрөт. Натыйжада, айрым адамдарга жана адамдардын топторуна болгон мамилебиз да өзгөрөт. Убакыттын өтүшү менен кээ бир стереотиптер жок болот, бирок ошол эле учурда жаңылары да пайда болот.

Балдар камкордукка жана коргоого эң муктаж экендигин баса белгилеңиз, анткени алар чоңдорго караганда эксплуатацияга жана кордукка көбүрөөк кабылышат.

Бириккен Улуттар Уюму чоңдор жана өкмөттөр балдардын коопсуз, дени сак, бактылуу жана толук кандуу жашоосун камсыз кылуу үчүн балдардын укуктарын коргоого багытталган концепцияны иштеп чыкты. Балдар өз укуктары жөнүндө, алар эмне үчүн керек экендигин, эмне үчүн балдардын укуктарын баалоо керектигин билишти. Алар кээде бузулуп жатканын түшүнүштү. Бирок эң негизгиси-бул өзүнүн иш-аракеттери жана чечимдери үчүн жеке жоопкерчиликти сезүү.

Негизги түшүнүктөр

- Басмырлоо
- Балдардын укугу жөнүндө конвенция
- Баланын укуктары
- Бейкалыс пикир
- Стереотиптер
- Урматтоо (сыйлоо)

Мугалим үчүн кошумча материалдар

1. Мультфильмдер: «Зорбдор: Урматтоо жеңиштен маанилуу (5- серия)»; «Зорбдор: Окуу бакыты (6-серия)»; «Зорбдор: Адилеттүүлүккө кол чабабыз! (7 серия)».
2. E4J:вейбсайтын дагы коликстер «Зорбдор: Урматтоо жеңиштен маанилүү»; «Зорбдор: Окуу бактысы»; «Зорбдор: Адилеттүүлүккө кол чабабыз».
3. Сабактын болжолдуу планы 05: «Бардыгын урматтоо». Сабактын болжолдуу планы 06: «Ар кимдин укугу бар». Сабактын болжолдуу планы 07: «Айырмачылыктардын көптүгү».

1-тиркеме

1. Сунуштар: «урматтоо» түшүнүгү

Сыйлабастык пайда болгон жагдайларды таануу оңой. Урматтоо деген эмнени билдирерин аныктоо кыйыныраак. Эгер балдар өз аныктамаларын айта албаса, анда сиз аларга мисалдарды окуп, алар менен макул же макул эместигин билдирип, аларды кандайча өзгөртөөрүн ойлонуп көрсөңүз болот.

Урматтоо-бул «кимдир бирөөгө/бир нерсеге карата суктануу же анын ою боюнча кимдир бирөө/бир нерсе жакшы идея же жакшы сапатка ээ деп таануу». Бул ошондой эле «сылыктык, сый-урмат жана маанилүү деп эсептелген бирөөгө/бир нерсеге кам көрүү».

- «Мындан тышкары, бул «ар кандай үрп-адаттар, маданияттар сиздикинен айырмаланат деген идеяны кабыл алууңуз жана аларга карата башкаларды таарынтпагандай жана кемсинтпегендей мамиле кылган учурдагы сезим».

- Түшүктөрдү онлайн-сөздүктөн, ошондой эле «Грамота.ру»: http://gramota.ru/ порталынан тапсаңыз болот.

2. Сунуштар: урматтоонун (сыйлоонун) негизги эрежелери

«Урматтоо» түшүнүгүн жана бири-бирине урмат көрсөтүүнүн маанилүүлүгүн талкуулоодо төмөнкү кеңештер менен бөлүшүүнү унутпаңыз:

- Адамдар тууралуу сиздин оюнуз боюнча кандай иш-аракет кылышына жараша ой жүгүртпөңүз.
- Сизди укпаса дагы, адамдарды кемсинтпеңиз жана шылдыңдабаңыз.
- Адамдардын мүнөзүнүн өзгөчөлүктөрүнө жараша божомол жасабаңыз.
- Башка адамдардын пикирлерин, ойлорун, көз караштарын жана идеяларын баала.
- Көп түрдүүлүктү баалагыла.
- Боорукер болуңуз жана колдоо көрсөтүңүз.
- Суроо берүүдөн коркпоңуз.
- Башка адамдар кандай сезимде болушу мүмкүн экенине көңүл буруңуз.
- Айырмачылыктардан коркпо.
- Дайыма башкаларды сыйлагыла.

3. Сунуштар: басмырлоо жөнүндө

Окуучуларга басмырлоо адамга же адамдардын тобуна башкаларга караганда башкача мамиле жасоону билдирээрин жана көбүнчө адамдардын тобунун айрым мүнөздүү белгилерине негизделе тургандыгын жеткириңиз. Бул раса, жыныс, дин, этникалык же башка багыт болушу мүмкүн. Басмырлоо көбүнчө адамдардын белгилүү бир тобуна же бир адамга көпчүлүк адамдардай мамиле кылынбаганда пайда болот.

4. Сунуштар: бейкалыс пикирден жана басмырлоодон кантип арылуу керек

- Ачык жана ачык маанайда болуңуз: жаңы же мурункуга караганда башкача нерсе болгондо изилде жана суроолорду бер.
- Айырмачылыктардан коркпо. Эгер кимдир бирөө сизден башкача болсо же сизден башкача ойлосо, бул анын жаңылышканын билдирбейт.
- Божомолдорду моюнга алуу жана талашуу: үстүртөн элестетүү менен токтоп калбаңыз.
- Өзүңүздөн башка бирөөнү алдын-ала белгиленген айрым идеялардын же түшүнүктөрдүн негизинде айыптайсызбы деп сураңыз. Эгер андай болсо, божомолдоруңузду кайрадан карап чыгып, иш-аракеттериңиз башкаларга кандай таасир этерин ойлонуп көрүңүз.
- Мугалимдер айырмачылыктар тууралуу суроолорду жоопсуз калтырбоосу жана адамдардын айрым топторуна тыюу салынбашына көнүл буруусу керек.

5. Сунуштар: балдардын укуктарын бузуу

Балдарга кээде кайсы учурларда укуктары бузулуп жатканын билүү кыйынга турат. Башка жагынан алганда алар, өздөрүнүн укуктарынын бузулушу экендигин түшүнбөстөн адилетсиз деп эсептеген нерселерди же иш-аракеттерди атап бериши мүмкүн.

Окуучуларга балдардын укуктары алардын дени сак жана бактылуу болуп чоңоюшу үчүн зарыл болгон кам көрүү жана коргоону камсыз кылуучу курал экенин эскертиңиз. Балдардын укуктарынын бузулушу алардын муктаждыктары канааттандырылбаган учурда болот.

Окуучулар менен «муктаждык» түшүнүгү эмнени билдирерин талкуулаңыз жана муктаждыктар менен каалоолордун айырмасын аныктаңыз. Зарыл болсо, укук бузуулардын мисалдарын келтириңиз (мисалы, балдар мектепти таштоого же жагымсыз шарттарда иштөөгө аргасыз болушат). Балдарды мындай учурларда кандай муктаждыктар эске алынбай жаткандыгы жөнүндө ойлонууга чакырыңыз.

КОРРУПЦИЯ

3-ТЕМА
ЧЫНЧЫЛДЫК, АК НИЕТТҮҮЛҮК, АДИЛЕТТҮҮЛҮК

Негизги суроолор

- Чынчылдык, ак ниеттүүлүк, адилеттүүлүк деген эмне?
- Эмне үчүн чынчыл жана ак ниет болуу маанилүү?
- Чынчылдык, ак ниеттүүлүк, адилеттүүлүктү өнүктүрүү үчүн эмне кылуу керек?

Максаты

Окуучулардын чынчылдык, ак ниеттүүлүк жана адилеттүүлүк сыяктуу түшүнүктөрдүн маанилүүлүгүн түшүнүүсүнө көмөктөшүү. Адамдын жашоосунда алардын маанисин аныктоо.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- адамдын жашоосундагы чынчылдык, ак ниеттүүлүк жана адилеттүүлүк түшүнүктөрүнүн мааниси жөнүндө;
- ак ниеттүүлүк жана адилеттүүлүк коомдун жана мамлекеттин өнүгүшүнө кандай таасир этет;
- кандай жүрүм-турум жана иш-аракеттер чынчылдыкка, ак ниеттүүлүккө жана адилеттүүлүккө негизделет.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- чынчыл жана адилеттүү иш кылууну үйрөнүү;
- кыйын кырдаалда туура тандоо жасоо;
- иш-аракеттердин туура багытын аныктоо;
- сөздөрдүн иш-аракеттерге карама-каршы келбеши эмне үчүн маанилүү экендигин түшүнүү;
- өзүнүн иш-аракеттерине объективдүү баа берүү.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- аргументтөө;
- өз алдынча иш алып баруу;
- инсандар аралык баарлашуу;
- сынчыл ой жүгүртүү.

Куралдар, ресурстар

Компьютер, проектор, таратуучу материалдар, флипчарттар, стикерлер, маркерлер.

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Сабактын темасы боюнча мээ чабуулун өткөрүү

Мээ чабуулу үчүн суроолор:

- Чынчылдык деген эмне?
- Башка адамдар менен чынчыл болуу бул кандай?
- Ак ниеттүүлүк деген эмне?
- Адилеттүүлүк деген эмне?
- Адилеттүү болуу бул кандай?
- Эмнеге чынчыл болуу маанилүү?

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- «Адилеттүүлүккө кол чабабыз» мультфильмин көрүү жана талкуулоо. (10 мүн.)
- Презентациянын негизинде чакан лекция. (10 мүн.)
- Леонардо да Винчинин «Адилеттүүлүк» жомогун окуу жана талкуулоо. (15 мүн.)

1-этап

Окуучулар менен «Зорбдор: Адилеттүүлүккө кол чабабыз» / «Зорбдор: Жеңил жолдун оор кесепеттери» мультфильмдерин же «Зорбдор. Адилеттүүлүккө кол чабабыз» комиксин көрүңүз жана тулкууланыз. (10 мүн.)

Бул видеолор мүмкүнчүлүк берет:

- башкаларга карата ниетиңизде жана жүрүм-турумуңузда чынчыл болуу канчалык маанилүү экендиги жөнүндө ой жүгүртүүгө;
- сөздөрдүн иш-аракеттерге карама-каршы келбеши эмне үчүн маанилүү экендигин түшүнүүгө;
- чынчылдыктын баалуулугун түшүнүүгө;
- кыйын кырдаалда туура жана этикалык мамиле кылуу, ошондой эле алдоо азгырыгына жана айланадагыларды сыйлабоого каршы турууга;
- туура эмес жана этикага жатпаган жүрүм-турумдун кесепеттерин аныктоого.

Талкуу үчүн суроолор

- Кандай ойлойсунар, көргөн мультфильмдер бизди эмнеге үйрөтөт?
- Кандай ойлойсунар Скутер эмне үчүн тексти көчүрүп алууну чечти?
- Эмне үчүн Скутер мугалимден белек алганда уялды?
- Скутер тексти көчүрүп жатканда кармалган жок. Портодон көчүрүп алуу жакшы идея болуп эсептелинеби?
- Мугалим кимдир бирөөдөн көчүрүлүп алынганын билип туруп тесттин жыйынтыгын мактаганда Скутердин ордунда болсонор эмне кылат элеңер?

2-этап

Презентациянын негизинде чакан лекция өткөрүңүз. (10 мүн.)

Презентация үчүн маалымат

Чынчылдык-адам баласынын эң маанилүү сапаты. Бул чын ыкластуулук, ак ниеттүүлүк, кынтыксыздык. Башка адамдар менен болгон мамиледеги чынчылдык түз жүргөндүктү жана чынчылдыкты, убадаларды аткарууда ишенимдүүлүктү, алдамчылыкты жана уурулукту четке кагууну камтыйт.

Ак ниеттүүлүк-бул этикалык принциптерге ылайык келген ыраттуу иш-аракеттер. Ак ниеттүүлүк менен иш кылуу ар дайым туура иш кылууну билдирет, анын ичинде сени эч ким көрбөгөн учурда же эч кимге зыян келтирбеген учурда. Бул ошондой эле сыйлык же көңүл буруу үчүн эмес, адилеттүү болгондуктан туура иш кылуу дегенди билдирет. Мисалы, биз чынчыл болгондо, башкаларды жана айлана-чөйрөнү сыйлаганда, адилеттүү болгондо, ишенген нерсебизди жактаганда, сөздөрүбүз иш-аракеттерибизге дал келгенде жана өзүбүзгө ишенимдүү болгондо. Чынчылдык-бул чынчыл жана ачык айкын болуу, ойлогонуңузду айтуу жана сөздөрүңүз үчүн жооп берүү, эрежелер боюнча ойноо жана алдамчылыктын бардык түрлөрүнөн качуу. Чынчылдык-бул биздин жүрүм-турумубуз негизделиши керек болгон этикалык принциптер.

Чынчылдык бизге ар дайым туура иш кылууга жардам берет.

Адилеттүүлүк-бул жакшылыктарды, сыйлыктарды жана жазаларды бөлүштүрүүдө адамдардын ортосундагы мамилелерди жөнгө салуучу моралдык эреже. Ар бир иш-аракет сиңирген эмгеги боюнча бааланууга тийиш.

Адилеттүүлүктүн баштапкы принциби теңдик принциби болуп саналат. Адилетсиздик теңсиздикте, качан адамдар өздөрүн башка адамдарга салыштырмалуу көбүрөөк жакше нерселер ж.б. менен камсыздаганда билинет. Табигый адилеттүүлүк (пропорционалдык) - бул адилеттүүлүк боюнча сол кол оңго караганда азыраак кылат (оң колдуу адамдарда), бала чоңдорго караганда азыраак жана ушул сыяктуу.

Адамзат тарыхында жыргалчылыктарды адилеттүү бөлүштүрүү маселеси болгон. Адамдар мындай бөлүштүрүүнүн эки негизги жолун ойлоп табышкан: бирдей жана сиңирген эмгегине жараша. Көптөгөн өлкөлөр эки ыкманы тең колдонууга умтулушат. Биздин өлкөдө дагы коомдук жыргалчылыктардын белгилүү бир бөлүгү бирдей бөлүштүрүлөт: көп балалуу үй-бүлөлөргө, жалгыз бой энелерге төлөмдөр, акысыз билим берүү, окуу китептерин пайдалануу ж.б. Мамлекеттин кирешесинин башка бөлүгү жарандардын ортосунда ар биринин конкреттүү эмгегине жараша бөлүштүрүлөт: эмгек акы, пенсия (социалдык жактан тышкары). Коомдук адилеттүүлүк болсо, мамлекеттин бардык жарандары бирдей укуктарга жана эркиндиктерге ээ экендигинде.

Окуучулар менен чакан лекциянын негизги жоболорун талкуулаңыз:

- Чынчылдык жана ак ниеттүүлүк деген эмне?
- Адилеттүүлүктүн негизги принциби кайсы?Адилеттүүлүктүн кайсы түрлөрүн санап бере аласынар?

3-этап

Окуучуларга Леонардо да Винчинин «Адилеттүүлүк» жомогун окуп, тексттен кийин коюлган суроолордун негизинде талкуулаңыз. (10 мүн.)

- Дүйнөдө адилеттүүлүк жок! - чычкан ласканын тырмагынан суурулуп чыгып аянычтуу үн катырды.
- Канчага чейин чыдоого болот! - мышыктан тар көңдөйгө жашынууга араң үлгүрүп ласка ачууланып кыйкырды.
- Өзүм билемдиктен жашоо жок! - мышык бийик тосмого секирип, ылдыйда үргөн короо итине этияттык менен карады.
- Тынчтангыла, достор! - деди дыйкандардын короосундагы капаста отурган акылдуу үкү. — Биздин жашоого болгон наразычылыгыбызда чындыктын үлүшү бар. Бирок, адилеттүүлүк силердин биреөңөргө таандыкпы?

Бул сөздөрдөн кийин чычкан тешиктен көз чаптырып, ласка тумшугун көңдөйдөн чыгарып, мышык тосмого ыңгайлуу болуп, ит арткы буттарына отурду.

—Адилеттик, - деп улантты үкү, - бул табияттын эң жогорку мыйзамы, ага ылайык жер бетинде жашагандардын ортосунда өз ара түшүнүүчүлүк орнотулат. Бул мыйзамдарга ылайык, бардык жаныбарлар, канаттуулар, балык, ал тургай, курт-кумурскалар жашайт. Карагылачы, аары үйүрү кантип ынтымактуу жашайт жана иштейт.

Үкү чындыгында туура айтты. Ким бир жолу уюкту көргөн болсо, ал жерде эне аары башкара тургандыгын билет, бардыгын акылдуулук жана адилеттүүлүк менен башкарып, көптөгөн үй-бүлө мүчөлөрүнүн ортосунда милдеттерди бөлүштүрөт. Айрым аарылардын негизги түйшүгү гүлдөрдөн шире чогултуу болсо, кээ бирлери уюкта иштешет. Кээ бирлери уюкту кайтарышат, тажатма аарыларды жана чоочун аарыларды кууп чыгышат, башкалары тазалыктын сакталышына кам көрүшөт. Эне аарыдан бир кадам алыстабай, ага кам көрө турган аарылар бар. Башкаруучу эне аары карыганда эң күчтүү аарылар аны акырын көтөрүп жүрүшөт, ал эми эң тажрыйбалуулары ар кандай дары менен дарылашат. Эгер бир аары өз милдетин бузса, аны кутулгус жаза күтүп турат.

Жаратылышта бардыгы акылмандык менен ойлонулуп, уюштурулган, бардыгы өз ишин кылышы керек жана бул акылмандыкта жашоонун эң жогорку адилеттүүлүгү бар.

- Бул мисалдын маанисин кандай түшүндүңүз?

Мисалдагы каармандардын ар бири адилеттүүлүктү ар башкача түшүнгөн. Бирок үкүнүн сөздөрү адилеттүүлүктүн кимдир бирөөгө таандык экендигин жокко чыгарат, анткени адилеттүүлүк эч кимге таандык эмес, бирок жер бетинде жашагандардын баарынын

ортосунда акылга сыярлык макулдашуу орногон жаратылыштын эң жогорку мыйзамы. Адилеттүүлүк-бул укуктар менен милдеттердин, эмгек менен сыйлыктын, татыктуулуктун жана аларды таануунун, кылмыштын жана жазанын шайкештиги. Коомдогу ар кандай социалдык катмарлардын, топтордун жана инсандардын ролуна жана андагы алардын социалдык абалына дал келүүсү.

- Сиз автор менен макулсузбу? Өз оюңузду негиздеңиз.

4-этап

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн)

Чынчыл, абийирдүү жана адилеттүү адам болуу абдан маанилүү экенин айтыңыз. Мындай адамды баары сыйлашат жана ага ишенишет. Адамдардын ортосунда чын ыкластуулук маанилүү.

Окуучуларга жашоодо кармана турган чынчылдыктын, ак ниеттүүлүктүн жана адилеттүүлүктүн эрежелерин жана принциптерин иштеп чыгуусун өтүнүңүз. Эгерде окуучуларга кыйын боло турган болсо, анда аларга төмөнкү сөздөрдү негиз кылып алууну сунуштаңыз:

- Чынчылдык айланадагы адамдардын ишенимин арттырат.
- Чынчылдык адилеттүүлүккө жетүүгө жардам берет.
- Чынчылдык урмат-сыйга чакырат, адамдын өсүшүнө жана өнүгүүсүнө багыт берет.
- Чынчылдык-бул чын ыкластуулук, абийирдүүлүк, кынтыксыздык.
- Башка адамдар менен болгон мамиледе чынчылдык түз жана чынчыл болууну, убадаларды аткарууда ишенимдүүлүктү, алдамчылыкты жана уурулукту четке кагууну, чынчыл жүрүм-турумду билдирет.
- Ак ниеттүүлүк-бул сыйлык же көңүл буруу үчүн эмес, ар дайым туура иш кылууга милдеттенме, анын ичинде сени эч ким көрбөгөндө дагы.
- Адилеттүүлүк-бул адамдардын ортосундагы жакшылыктарды, сыйлыктарды жана жазаларды бөлүштүрүү боюнча мамилелерди жөнгө салуучу моралдык эреже. Адилеттүүлүктүн баштапкы принциби теңдик принциби болуп саналат.

Окуучуларга үй-бүлөсүндө этика, ак ниеттүүлүк жана чынчылдык маселелерин талкуулоосун сунуштаңыз. Белгиленген эрежелер үй-бүлө мүчөлөрүнүн ортосунда ишенимди жана туура мамилени бекемдей тургандыгын айтыңыз.

Негизги түшүнүктөр

- Ак ниеттүүлүк
- Чын ыкластуулук
- Чындык
- Абийир
- Адилеттүүлүк
- Чынчылдык

Мугалим үчүн кошумча материал

1. «Зорбдор: Адилеттүүлүккө кол чабабыз» мультфильми, E4J вебсайтында «Зорбдор: Адилеттүүлүккө кол чабабыз» комикси.
2. Адептүүлүктүн саякаты. Серия мультфильмов «Зорбдор» мультфильминин сериялары: Integrity Journey - Watch (unodc.org)
3. «Жеңил жолдун оор кесепети» темасы боюнча комикс
4. ColoringBook_RU_web.pdf (unodc.org) темасы боюнча балдар үчүн боектор
5. GRACE_PRIMARY_LESSON_01_ENG.pdf (unodc.org)
6. Zorbs_Solving_ethical_dilemmas_RU.pdf (unodc.org)

4-ТЕМА
КОРРУПЦИЯ ДЕГЕН ЭМНЕ ЖАНА АЛ БИЗДИ ЭМНЕ ҮЧҮН ТЫНЧСЫЗДАНДЫРАТ

Негизги суроолор

- Коррупция деген эмне жана ал кандайча чагылдырылат?
- Эмне үчүн коррупция бар? Ал биздин жашообузга кандай таасир этет?

Максаты

Өспүрүмдөрдө коррупцияга каршы аң-сезимдин жана жарандык жоопкерчиликтин калыптанышына көмөктөшүү.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- «коррупция» деген эмне жана анын көрүнүшүнүн белгилери;
- коррупциянын себептери жана кесепеттери.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- аргументтөө;
- сынчыл ой жүгүртүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- укук жаатындагы өз билимин өркүндөтүү;
- ар кандай турмуштук кырдаалдардагы коррупциянын көрүнүштөрүн таануу;
- коомдун турмушундагы коррупциялык көрүнүштөргө терс мамиле жасоо.

Куралдар, ресурстар

Компьютер, проектор, таратуучу материалдар, флипчарттар, стикерлер, маркерлер.

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу

Окуучулардан төмөнкү кырдаал боюнча ой жүгүртүүнү сунуштаңыз: класстын старостасы / президентине киного беш билет бар. Ал аларды кантип бөлүштүрүшү керек? Досторуна береби же мыкты студенттерге береби? Же конкурс уюштуруп, жеңүүчүлөргө тапшырабы? Кайсынысы туура болот?

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмалары

- «Ассоциациялар» көнүгүүсү (8 мүн.)
- Талкуулоо менен чакан лекция (15 мүн.)
- «Коррупциябы же жокбу?» көнүгүүсү (7 мүн.)
- Видеоролик. (1:37 мүн.)

1-этап

«Ассоциациялар» көнүгүүсү (8 мүн.)

Флипчартка же доскага «коррупция» деген сөздү жазыңыз жана окуучулардан бул сөздү укканда кандай элестер бар экенин сураңыз. Балдардын айткандарын жазыңыз. Андан кийин жазылган сөздөргө таянып, коррупциянын аныктамасын түзүүнү сунуштаңыз. 2-3 сунушту угуп, эң ийгиликтүү варианттарды жазып коюу жетиштүү.

2-этап

Презентациянын негизинде чакан лекция жана негизги учурларын талкуулоону өткөрүңүз. (15 мүн.)

Презентация үчүн маалымат

Коррупция-бул ишенип берилген бийликти кыянаттык менен пайдалануу жана кызмат адамынын өзүнүн статусун жана андан келип чыккан мүмкүнчүлүктөрдү жеке пайда алуу максатында башкаларга таасир этүү үчүн мыйзамсыз пайдалануу.

Синонимдери: «казына уурдоочу», «опузалап алуу», «паракорчулук», «ырайымсыздык», «кызмат абалынан кыянаттык менен пайдалануу».

Коррупциянын тарыхый тамыры, жагынуу үчүн белек берүү салтына барып такалат. Кымбат белек адамды башка кайрылуучулардан айырмалап, анын өтүнүчүнүн аткарылышын шарттаган. Ошондуктан, алгачкы коомдордо дин кызматчыга же башчыга акы төлөө норма болгон. Коомдун өнүгүшү менен эрежелер өзгөрүлүп, коомдук мамилелерди жөнгө салуучу мыйзамдар пайда болду. Азыркы дүйнөдө мындай аракеттер коррупция катары сүрөттөлөт.

Коррупция латын тилинен которгондо «бүлдүрүү», «пара» дегенди билдирет. Бул түшүнүктүн көптөгөн аныктамаларын табууга болот. Эң жөнөкөйү мындай: мамлекеттик кызматкерлердин, кызмат адамдарынын, ошондой эле жалпы эле коомдук жана саясий ишмерлердин пара алуусу жана сатылуусу. Демек, бул чечим кабыл алуу процессине терс таасирин тийгизүү менен пара бергендердин да, алгандардын да абийирсиз жүрүм-туруму. Коррупция өлкөнүн байлыгынын азайышына жана калктын жашоо деңгээлинин төмөндөшүнө алып келет.

Коррупция түздөн-түз ага аралашпасак дагы, ар бирибизге таасир этет. Айрыкча чечим кабыл алууда абийирсиз жүрүм-турум:

- коррупцияланган система бизнестин ийгиликтүү өнүгүүсүнө тоскоол болуу менен өлкөнүн жалпы байлыгынын азайышына алып келет;
- Өкмөт тарабынан жумушчуларга төлөнүп берилүүчү жана керектүү буюмдарды: китептерди, медикаменттерди, компьютерлерди ж.б. сатып алууга керектелүүчү акча каражаттарынын көлөмүнүн кыскарышына алып келет;
- мамлекет тарабынан социалдык кызмат көрсөтүүгө бөлүнгөн акчанын (мектептер, ооруканалар, жолдор, канализация, милиция ж. б.) туура эмес пайдаланылышына алып келет, бул кызмат көрсөтүүлөрдүн сапатын начарлатат жана бул коомдо кимдир бирөөнүн өмүрүнө/ден соолугуна же мүлкүнө зыян келтириши мүмкүн;
- акчасы жана байланышы бар адамдар мамлекеттик органдардын мыйзамдарын жана эрежелерин өз кызыкчылыгы үчүн өзгөртүп, башка жарандардын укуктарынын бузулушуна шарттарды түзөт;
- Өкмөткө болгон ишенимди төмөндөтөт;
- адилеттүүлүк принциптерин тебелеп-тепсейт.

Эгерде ар бирибиз пара берүүдөн же алуудан баш тартсак, анда коррупцияны жеңсек болот. Коррупция менен күрөшүүгө болот. Эгерде ар бирибиз коррупционерлерге каршы күрөшсөк гана коррупциясыз эркин гүлдөгөн мамлекет курууга мүмкүн.

Чакан лекциядан кийин окуучулар менен талкуу жүргүзүңүз. Биринчиден, алар аныктаманы туура түшүнүшкөнүн жана коррупция алардын жыргалчылыгына да таасирин тийгизерин түшүнгөндүгүн билиңиз. Андан кийин алар билген коррупциялык көрүнүштөрдүн мисалдарын келтирүүнү жана аларга болгон мамилесин билдирүүнү сураныңыз. Коррупцияга кантип каршы турууга мүмкүн деген тема боюнча ой бөлүшүүнү сунуштаңыз, өткөн класстык саатта чынчылдык, калыстык боюнча иштелип чыккан эрежелерди эске салыңыз.

3-этап

«Коррупциябы же жокбу?» көнүгүүсү (7 мүн.)

Чакан 4 топ түзүп, ар бирине кырдаалды сүрөттөгөн тапшырманы таратыңыз. Тапшырма: сүрөттөлгөн аракеттер коррупция экендигин аныктоо.

1-кырдаал. Жол эрежелерин бузган айдоочу банк аркылуу айып пулду толук төлөбөө үчүн МАИ кызматкерине акча берет. МАИ кызматкери андан акча берүүсүн талап кылган жок, бирок сунушталган акчадан баш тарткан жок. (Бул коррупция, анткени кызмат абалынан кыянаттык менен пайдаланган МАИ кызматкери мамлекетке зыян келтирди: акча мамлекеттик казынага түшкөн жок).

2-кырдаал. Адам башкаларга караганда кызматынан ылдамыраак көтөрүлөт, анткени ал жогорку даражалуу адамдын тууганы. (Бул непотизм [лат. тилинен «небере; жээн», ошондой эле тууганчылык], коррупциянын бир түрү).

3-кырдаал. Катуу ооруп жаткан баласын дарылаганына ыраазы болуп, аял дарыгерге бакчасынан роза гүлдестесин берди. (Коррупция эмес.)

4-кырдаал. Өкмөттүн курамындагы кызмат адамы жумушка кеч келет, жумуштан эрте кетет жана жумуш убагында жеке иштери менен алектенет. (Коррупцияга тиешеси жок.)

Талкууну жыйынтыктап, коррупциянын мисалдарын чагылдырган кластер түзүңүз.

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

Коррупция коомго жана жалпы мамлекетке терс таасирин тийгизерин баса белгилегиле. Адам баласы бала кезинен эле калыс, чынчыл, адептүү, мыйзамга баш ийген, кайрымдуу болууга тийиш. Коррупция кайгылуу кесепеттерге алып келиши, адамдардын өмүрүнө, ден соолугуна же мүлкүнө зыян келтириши мүмкүн. Ошондуктан коррупциялык көрүнүштөргө кайдыгер карoого болбойт. Анын ар кандай көрүнүштөрүн айыптап, аны менен жеткиликтүү жолдор менен күрөшүү керек.

Орус тилиндеги субтитрлери менен «Ачык эле пара сурап, жылкы берсең жумуш беребиз дегендер болгон» видеороликин көрүүнү сунуштаңыз: https://youtu.be/v55Ujikx6-0. Жыйынтыгы менен 2-3 комментарийди угуңуз.

Негизги түшүнүктөр

- Пара
- Элдин ишеними
- Мыйзамга баш ийүүчүлүк
- Коррупция
- Кайдыгерлик

Мугалим үчүн кошумча материалдар

1. Адептүүлүктүн саякаты. «Зорбдор» мультфильмдер топтому: Integrity Journey - Watch (unodc.org)
2. Туруктуу, ачык, адилеттүү жана коопсуз дүйнөнү түзүү: Баштапкы деңгээлиндеги сабактардын пландары // URL: Lesson_Plans_Manual_RU_WEB_230720.pdf (unodc.org)
3. https://www.unodc.org/documents/e4j/UNESCO/UNODC-UNESCO_Handbook_for_Secondary_School_Teachers_English.pdf
4. GRACE_PRIMARY_LESSON_01_ENG.pdf (unodc.org)

5-ТЕМА
ДЕН-СООЛУК, БАКУБАТТУУЛУК ЖАНА КООПСУЗ ЖҮРҮМ-ТУРУМ ТУУРАЛУУ БААРЛАШУУ

Негизги суроолор

- Сергек жашоо, бакубат жашоо, коопсуз жүрүм-турум
- Биздин жыргалчылыгыбыз эмнеден көз каранды?
- Сергек жашоонун жана коопсуз жүрүм-турум эрежелери
- Ден-соолук жана бакубат жашоо бири-бирине кандайча көз каранды

Максаты

Окуучулардын коопсуз жүрүм-турумга умтулуусуна көмөктөшүү

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- ден - соолук, бакубат жашоо жана сергек жашоо образы деген эмне?
- ден-соолукка жана бакубат жашоого таасир этүүчү факторлорго эмнелер кирет?

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- аргументтөө;
- жуп менен жана топто иштөө;
- инсандар аралык баарлашуу;
- сынчыл ой жүгүртүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- бакубат жашоого алып келүүчү сергек жашоо жүргүзүүнү.

Куралдар, ресурстар

Идиш (кумура, ваза, бидон же графин), таштар же ар кандай өлчөмдөгү башка буюмдар салынган куту (мисалы, маркерлер, калемдер, өчүргүчтөр, скрепкалар ж. б.), кум салынган куту (каалаган башка майда материал же майдаланган кагаз менен алмаштырууга болот), таратуучу материал, флипчарттар, стикерлер, маркерлер.

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу
- Мээ чабуулу үчүн суроолор
- Ден-соолук, сергек жашоо деген эмне?
- Бакубатчылык деген эмне? Коопсуздук деген эмне?
- Сергек жашоо, коопсуздук жана бакубатчылык кандайча байланышкан?
- Адамга өзүнүн ден-соолугун сактоо жана коопсуздугун бекемдөө үчүн эмне керек?
- Ден-соолукка, коопсуздукка жана бакубатчылыкка кайсы факторлор оң жана кайсылар терс таасир тийгизет?

(Болжолдуу жооптор: сергек жашоо; жаман адаттардан баш тартуу, коопсуздук эрежелерин сактоо ж. б.)

Окуучулардын жоопторун флипчартка жазыңыз, андан кийин мээ чабуулун жыйынтыктоодо аларга таяныңыз.

Окуучулардын бардык жооптору эрежелердин сакталышын жана ден-соолукту чыңдоочу иш-чараларды аткарууну камтыган сергек жана коопсуз жашоо образынын негизин түзөөрүн айтыңыз.

Эч кандай бузулууларсыз тынч жана бактылуу жашоо бакубаттуулук деп аталат. Бул ден-соолук жана коопсуз жүрүм-турум менен тыгыз байланышта. Ден-соолук, бакубат жашоо жана коопсуз жүрүм-турум кийинчерээк эч нерседен кабатыр болбош үчүн жута турган таблетка эмес, андыктан ден-соолугуңузду сактап, бакубаттуулугуңузга кам көрүшүңүз керек. Бул мамилени буза турган иш-аракеттерден алыс болуу керек.

Негизги бөлүк (33 мүн.)

Өткөрүү ыкмалары

- «Коопсуз жүрүм-турум ден-соолукту сактоого жана бакубаттуулукту жогорулатууга жардам берет» чакан лекциясы (15 мүн.)
- «Идиш» демонстрациялык көнүгүүсү (8 мүн.)
- Топтордо иштөө (10 мүн.)

1-этап

«Коопсуз жүрүм-турум ден-соолукту сактоого жана бакубаттуулукту жогорулатууга жардам берет» чакан лекциясы (15 мүн.)

Ден-соолукка терс таасирин тийгизген факторлор бар. Мисалы, күнүмдүк режимди бузуу, туура эмес тамактануу ж.б. Биздин коопсуздугубузга терс таасирин тийгизген факторлор бар: коомдо белгиленген эрежелерди бузган жана жазалана турган иш-аракеттерди жасоо. Ошондой эле ден-соолукка, бакубатчылыкка жана коопсуздукка терс таасирин тийгизген факторлор бар. Бул баңгизаттар. Ичкилик, баңгилик, тамеки тартуу — бул сөздөр ар бир чоң кишиге, өспүрүмгө, жада калса балага да белгилүү. Баңгизаттар адамзатка илгертен бери белгилүү. Бирок акыркы убакта көйгөй дары-дармектер ден-соолугуна жана бакубаттуулугуна кандай зыян алып келерин али түшүнө элек өтө жаш өспүрүмдөр тарабынан колдонулууда.

Баңгизаттар биздин өлкөдө гана эмес, дүйнө жүзү боюнча жаштар чөйрөсүндө биринчи орунда турат. Баңги (наркотик) -грек сөзү, ал которгондо «мас кылуучу», «уктатуучу» дегенди билдирет. Балким, башында баңгизатын кабыл алуу эч нерсе жөнүндө ойлонбоого мүмкүндүк берет, баңгинин башы туман болуп, андан кийин ал баңгизаттан башка эч нерсени ойлобой калат.

«Баңгилик» термини «баңги» түшүнүгү менен байланыштуу. Көз карандылык жөнүндө сөз болгондо, биз алардын керектөөсүнө психикалык көз карандылыкты түзүүчү заттарды айтабыз. Ошентип, азыркы учурда «баңги каражаты» (баңги) термини эйфорикалык, гипноздук, анальгетикалык же дүүлүктүрүүчү таасирлерди жаратууга жөндөмдүү ууларды же заттарды камтыйт.

Эл аралык кабыл алынган аныктамага ылайык, баңгилик — бул башка иш-аракеттерге зыян келтирип, белгилүү бир затты (же белгилүү бир топтогу затты) кабыл алууга болгон күчтүү каалоодон турган психиканын бузулушу жана зыяндуу кесепеттерге карабастан аны колдонууну улантуу. Баңгилик терминининин синоними «көз карандылык» түшүнүгү.

Баңгизатын колдонгондор өтө эрте өлүшөт. Алар үчүн көптөгөн ооруларга дуушар болуу жана инфекцияларды жуктуруп алуу коркунучу бар жана баңгизаттарды таратууга, сатып алууга же сактоого катышкан адамдар чоң акчалай айып пул төлөшү же эркинен ажыратылышы мүмкүн. Демек, биздин жашообузда баңгизаттар жок болсо, биз аларды колдонбосок жана аларды алуу, сактоо же жайылтуу менен алектенбесек, анда биз өзүбүз үчүн коопсуз мейкиндикти түзүп, анда аман-эсен жашап, үйрөнүп, досторубуз менен баарлашып, бойго жеткенге даярданабыз.

Сиз келечектеги жашооңуз же жок дегенде жакынкы келечегиңиз кандай болоорун билбейсиз. Келечек эч кимге белгисиз. Бирок, ар бириңиздер өз тагдырыңыздын кожоюнусуз. Жана сиздин жашооңуз кандай өтөөрү сизден гана көз каранды.

2-этап

«Идиш» демонстрациялык көнүгүүсү (8 мүн.)

Окуучуларга алдын ала даярдалган графинди же вазаны көрсөтүңүз жана идишти четине чейин чоң таштар же башка нерселер менен толтуруңуз. Окуучулардан сураңыз: идиш толгонбу? Алар ишеничтүү ооба деп жооп беришет.

Андан кийин, кичинекей шагылдардын кутусун алыңыз, анын ичиндегини идишке куюңуз жана шагыл таштар идиштеги боштукту мүмкүн болушунча тыгыз толтуруу үчүн бир нече жолу акырын чайкаңыз. Муну кылгандан кийин, сураңыз: идиш толдубу? Алар дагы ооба деп жооп беришет.

Эми идишке алдын ала даярдалган кутудан кумду куюңуз. Кум таштардын ортосундагы калган боштуктарды толтурат.

Биздин ден-соолугубуз, коопсуздугубуз жана жыргалчылыгыбыз идиш башында толтурулган чоң таштар деп айткыла. Бул чоң таштар жашоодогу эң маанилүү нерселерди билдирет. Кичинекей таштар биздин жашообузда анча маанилүү эмес нерселерди билдирет. Бул оюндар, үй тапшырмалары, телефон менен сүйлөшүү жана башкалар. Кум-бул жаман адаттар жана керексиз факторлор, алардан качуу керек жана алар баңгизаттарды камтыйт.

Эгер идишиңизди башында кум менен толтурсаңыз, анда чоңураак таштарга орун калбай калат. Жашоодо да ушундай: баңгизаттарды жашоого киргизгенде жашооңуздагы чоң жана маанилүү нерселер үчүн орун калбайт.

3-этап

Топтордо иштөө (10 мүн.)

Окуучуларды сизге белгилүү болгон каалагандай ыкма менен 3 топко бириктириңиз. Же болбосо төмөндөгү теманын аталышы боюнча жасаса болот: ден-соолук, бакубатчылык, коопсуз жүрүм-турум. Тапшырма: бүгүн билген же үйрөнгөн маанилүү нерсени плакатка чагылдырып, ишти класска сунуштаңыз.

№ 1 группа: ден-соолук.

№ 2 группа: бакубатчылык.

№ 3 группа: коопсуз жүрүм-турум.

Топтор өзүнүн ишин тартуулардан мурда чыгып сүйлөөнүн убактысын макулдашыңыз - 1 мүн.

Экранда бакубат жашоо, коопсуз жүрүм-турум жана баңгизаттарга орун жок сергек жашоо принциптерин көрсөтүү менен окуучулардын идеяларын жалпылаңыз:

- баңгизаттарды колдонбоо жана пайдаланбоо, анткени бул көз карандылыкты жаратат, андан кийин андан арылуу дээрлик мүмкүн эмес;
- аларды жайылтуу менен алектенбөө, аларды өзүңүздө сактабоо, анткени бул кооптуу жана белгиленген мыйзамдарга жана эрежелерге каршы келет;
- баңгизатын колдонгондор же аны жайылтууга тиешеси бар адамдар менен байланышпоо, анткени бул адамдардын таасири астында калуу жана мыйзамсыз иштерди жасоого кабылууга алып келет;
- активдүү жашоо образын сактаңыз;
- бардык болуп жаткан нерселерден позитивди табууга аң-сезимдүү умтулуу;
- руханий жана интеллектуалдык жактан өнүгүү.

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

Бакубат жашоо көптөгөн факторлордон жана жагдайлардан, биринчи кезекте адамдын жүрүм-турумунан, тандаган жана ал жүргүзгөн жашоо образынан жана укуктук маданиятынан көз каранды экендигин айтыңыз. Кээде балдар чоңдордой көрүнгүсү келип, тамеки тартууга, шарап ичүүгө аракет кылышат. Баңгизатты сынап көргөндөр да жолугат. Бул абдан зыяндуу көрүнүштөр.

Эгерде биздин жашообузда баңгизаттар жок болсо, биз аларды колдонбосок жана аларды алуу, сактоо же жайылтуу менен алектенбесек, анда биз өзүбүз үчүн коопсуз мейкиндикти түзүп, аман-эсен жашап, үйрөнүп, досторубуз менен баарлашып, чоң турмушка даярданаарыбызды белгилеңиз. Бала кезинен баштап өзүн-өзү сыйлоого тарбиялоо керек.

Окуучулар бала кезинен эле өз алдынча иштеп, ийгиликке, жашоодогу максаттарына жетүүгө, бактылуу, дени сак, бакубат жана ийгиликтүү болууга жардам бере турган иштерди жасоо зарыл экендиги тууралуу тыянак чыгаруусун белгилеңиз. Эч кандай бузулууларсыз тынч жана бактылуу жашоо агымы бакубатчылык деп аталат. Бул ден-соолук менен тыгыз байланышта. Окуучуларды сергек жашоого, ден соолугун сактоого, бакубаттуулукту жана укуктук маданиятты бекемдөөгө чакырыңыз.

Кайтарым байланыш

Окуучуларга алма сымал стикерлерди бериңиз жана алардан төмөнкү суроолорго жооп берип, класстык саат жөнүндө өз таасирлерин билдирүүнү сураныңыз:

- Сабактан эмне жаңы нерсе үйрөндүңөр?
- Ден-соолук, коопсуздук жана бакубатчылыкка кандай факторлор таасир этет?
- Сабактан эмне жакты?
- Эмне түшүнүксүз болду?

Окуучуларга флипчартка стикерлерди боелгон алма дарагына (алдын ала даярдалышы керек) жайгаштырууну сураныңыз. Окуучуларга кызыктуу болсо, алар менен класстык сааттын жыйынтыгы боюнча алардын жоопторун талкуулаңыз.

Негизги түшүнүктөр

- Бакубатчылык
- Ден-соолук
- Коопсуздук

Үй тапшырмасы

Окуучулардан жакындарынан жана туугандарынан ден-соолук, бакубат жашоо жана коопсуз жүрүм-турум жөнүндө кандай ойдо экендигин суроосун сунуштаңыз. Коомдук эрежелерди сактоо ден-соолукту чыңдоо, бакубат жашоо үчүн эмне маанилүү экендигин жана бул эрежелерди сактабоо менен байланышкан терс кесепеттерди талкуулоого кеңеш бериңиз.

Мугалим үчүн кошумча материалдар

1) 6-11-класстардын окуучулары үчүн сергек жашоо боюнча класстык сааттардын иштелмелери: Мугалимдер үчүн методикалык колдонмо. Б., 2014. —Стр. 13–19; 45–49// URL: https://iite.unesco.org/wp-content/uploads/2019/05/Rukovodstvo-ZOZH-na-russkom-yazyke-2019.pdf)

2) «Мен жана менин ден-соолугум» видеосабагы// URL: https://www.youtube.com/watch?v=z2g&list=PLyjVMFi4TYVcpW-fGY_V_EKQzki2UWyuN

ИНТЕРНЕТТЕГИ КООПСУЗДУК

6-ТЕМА
КЕЛГИЛЕ, ИНТЕРНЕТТЕ БИРИ-БИРИБИЗДИ СЫЙЛАЙЛЫ

Негизги суроолор

- Интернеттеги сылыктык деген эмнени билдирет?
- Интернеттеги кандай баарлашуу көйгөйлөрдү жаратышы мүмкүн?
- Интернетте тынчсыздандырган, жагымсыз, коопту же чаташкан кырдаалга туш болгондо кандай кылыш керек?

Максаты

Онлайн чөйрөдө өзүнө, досторуна жана үй-бүлө мүчөлөрүнө урмат-сый жана боорукердик көрсөтүү жана Интернеттеги орой, ырайымсыз же туура эмес мамилеге каршы стратегияларды аныктоо.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- онлайн чөйрөдө жана чыныгы жашоодо баарлашуунун окшоштуктары жана айырмачылыктары;
- Интернеттеги сылык жана адепсиз баарлашуунун мисалдары.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- сынчыл ой жүгүртүү,
- кайгысын бөлүшүү,
- аргументтөө,
- чыр-чатактарды чечүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- онлайн чөйрөдө жана чыныгы жашоодо сылык баарлашуу жана өз ара аракеттенүү эрежелерин сактоо;
- тынчы жок, жагымсыз, коркунучтуу же түшүнүксүз онлайн кырдаалды баалоо жана кандай кылуу боюнча туура чечим кабыл алуу;
- боорукер, адилеттүү, болуп бири-бирин сыйлоо

Куралдар, ресурстар

«Класстагы урматтоо (сыйлоо) эрежелери» жана «Интернеттеги урматтоо (сыйлоо) эрежелери» аталыштагы 2 плакат.

Флипчарт же доска, маркер.

«Зорбдор: Түйүндөн чык жана эс ал» мультфильми же E4J вебсайтындагы «Зорбдор: Түйүндөн чык жана эс ал», комиксинин тиешелүү китептери

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу.
- Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу.
- Мээ чабуулу үчүн суроолор
- Урматтоо деген эмне?
- Урмат кантип көрсөтүлөт?
- Сылыктык деген эмне?
- Боорукердик деген эмне?
- Чыныгы жашоодо жана интернетте баарлашуу кандайча айырмаланат?

Мээ чабуулунун жыйынтыгын чыгаруу үчүн флипчартка жоопторду жазыңыз.

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- «Зорбдор: Түйүндөн чык жана эс ал» мультфильмин же тиешелүү комиксти көрүү жана талкуулоо (15 мүн.)
- Топтордо иштөө (10 мүн.)
- Өз алдынча иштөө (10 мүн.)

1-этап

«Зорбдор: Түйүндөн чык жана эс ал» мультфильмин көрүү жана талкуулоо (15 мүн.)

Мультфильмди көрөөрдүн астында окуучулар менен «Оозеки жана жазуу түрүндө билдирүүлөрдүн айырмачылыгы эмнеде?» деген суроону талкуулагыла.

Зорбдор жөнүндө «Зорбдор: Түйүндөн чык жана эс ал» мультфильмин же тиешелүү комиксти көргүлө. Андан соң төмөнкү суроолорду талкуулоону уюштуруңуз:

- Кандай ойлойсуңар бул окуя эмне жөнүндө айтып берет?
- Ал бизди эмнеге үйрөтөт?
- Эмне үчүн Зорбдор үчүн Райандын билдирүүсү ар кандай мааниге ээ?
- Сиз Сентимо болсоңуз эмне кылмаксыз?
- Кандай ойлойсуз, эгерде Сентимо Райанга жооп катары ачууланган билдирүү жөнөтсө эмне болмок?

Окуучулардан эмне үчүн сүйлөшүп жаткан адамдарга карата сый урмат көрсөтүү керектигин түшүндүрүүсүн өтүнүңүз. Онлайн чөйрөдө урмат көрсөтүү канчалык маанилүү?

Интернетте биз маектештин дене тилин, мимикасын көрбөгөндүктөн жана аны укпагандыктан кунт коюп угушубуз керектигин айтыңыз- айтылгандардын баары кадимки баарлашууда бизге жардам берет. Мүмкүн болгон башка жолдорун издөө керек.

2-этап

Топтордо иштөө (10 мүн.)

Окуучуларда чакан топторго (4-5 адамдан) бөлүнүүнү сураныңыз. Алар 5 мүнөт ичинде өзүн интернетте орой алып жүрүүнүн мисалдарын келтирүүсү зарыл.

Ар бир топтон өз мисалдарын көрсөтүүсүн жана төмөнкү суроолорго жооп берүүсүн сунуштаңыз:

- Эмне үчүн мындай жүрүм-турум сыйлабастык болуп саналат?
- Эгер сиз ушундай жүрүм-турумга туш болсоңуз, кандай сезимде болот элеңиз?
- Эгер сиз мындай жүрүм-турумду көрсөңүз эмне кылат элеңиз?
- Мындай жүрүм-турумду сый мамилеге алмаштыруу үчүн эмнени өзгөртөт элеңиз?

Бардык топтор өздөрүнүн мисалдарын келтиргенден кийин, класcты төмөнкү билдирүү боюнча ойлонууга үндөңүз: «Эч качан интернетте чыныгы жашоодо кылбай турган же айтпай турган нерсени айтпа». Класстан сураңыз, алар бул билдирүүнү туура деп эсептешеби же жокпу, эмне үчүн ушундай деп ойлошот.

Ирээти менен төмөнкү суроолор боюнча баарлашуу өткөрүңүз:

- Интернетте жана чыныгы жашоодо өзүбүздү ар башка алып жүрүүгө эмне түрткү берет?
- Интернетте болсок дагы, жок болсок дагы, башкаларга чынчыл, боорукер жана сылык мамиле кылуу канчалык маанилүү?
- Эмне үчүн адамдар онлайн чөйрөдө азыраак сылык жана боорукер болушат?

Зарылчылыгына жараша интернетте адамдар башкаларга көрүнбөй калчудай сезим жаратаарын түшүндүрүңүз. Ушундан улам жана алар ким менен сүйлөшүп жатканын көрө албагандыктан, адамдар азыраак боор ооруйт жана алардын иш-аракеттеринин кесепети болбойт деп ойлошот. Окуучулардын көңүлүн, экрандын аркы бетиндеги адам деле чыныгы жашоодо баарлашкандай эле интернеттеги сыйлабастык жүрүм-турумдан жабыр тарта тургандыгына буруңуз.

Жыйынтык чыгаруу менен, эгерде балдар өздөрүн ыңгайсыз сезген нерсеге туш болсо, ошондой эле корксо же бир нерсени түшүнбөй калса өздөрү ишенген чоң кишиден жардам сурай ала тургандыгын баса белгилеңиз.

3-этап

Класста жана интернетте сый мамиле кылуу эрежелерин иштеп чыгуу боюнча өз алдынча иштөө (10 мүн.)

Ар бир окуучуну класста жана интернетте сый менен жана позитивдүү баарлашууга тиешелүү бир эрежени атоону сунуштаңыз. Окуучулардын бирөөсүн флипчарттарга жазууга чакырыңыз. Ошондой эле идеяларды талкуулоону уюштуруңуз. Андан кийин окуучуларды «Класстагы урматтоо эрежелери» жана «Интернеттеги урматтоо эрежелери» плакаттарындагы эрежелер менен тааныштырыңыз. Балким, алардын айрымдары окуучулардын идеяларын толуктай алат.

Эрежелердин тизмеси түзүлгөндө, аларды класстагы тактага жайгаштырыңыз. Зарылчылыгына жараша, окуу жылы ичинде аларга кайрылыңыз.

Төмөндө класс жана онлайн чөйрө үчүн эрежелердин мисалы келтирилген. Бул эрежелер урматтоо темасын талкуулоону баштоого жардам берет. Кааласаңыз, бул тизмеге муктаждыктарыңызга жараша өзгөртүүлөрдү киргизсеңиз болот. Эгерде алар маанилүү ойлорду өткөрүп жиберген болсо бул идеялардын каалаганын окуучулардын идеялары менен айкалыштыра аласыз.

Класста сыйлоо эрежелери

1) Ылайыктуу тилди колдонуу менен башкалар менен дайыма боорукер жана сылык бол.
2) Эгер кимдир бирөө сени таарынтып же орой мамиле кылса, өзүң ишенген чоңдор менен же ата-энең менен сүйлөш.
3) Башкалардын айткандарын ук.
4) Сөздү бөлбө, кезектешип сүйлө.
5) Кыйкырбастан акырын сүйлө.
6) Адамдарга күлбө.
7) Классташтарыңдын жеке жашоосун сыйла.
8) Жаңы классташтарга карата кайрымдуу бол.
9) Башкаларга колдоо керек болгондо жардам бер.
10) Адамдар эмне деп жатканыңды түшүнбөсө, түшүндүрүп берүүгө убактыңды бөл.
11) Эгерде кандайдыр бир кырдаал сени жинденгенге аргасыз кылып жатса, реакция кылуудан мурда, биринчи кезекте терең дем алып, бир канча мүнөт кырдаал жөнүндө ойлонбоң. Эгерде зарыл болсо сага мындай кырдаалда жардам бере турган чоң кишиге кайрыл.
12) Эгер кимдир бирөө сени таарынтса же орой мамиле кылса, анда сөзсүз ата-энеңе же ишенген чоң кишиге айт.

Интернетте сыйлоо эрежелери

1) Башкалар менен ар дайым боорукер жана сылык бол.
2) Смайликтерди же эмоциялык сүрөттөрдү колдон, бирок сезимдериңди, эмоцияларыңды мүмкүн болушунча так жана туура билдирип жатканыңды текшер.
3) Эгер кимдир бирөө сага кара ниет же орой мамиле кылса, ишенген чоң киши менен сүйлөш. Эч качан ою түз эмес билдирүүлөргө жооп бербе бул интернетте уруштун чыгышына алып келиши мүмкүн.
4) Баш тамгаларды колдонууда сак бол. Дайыма кубаныч же энтузиазмды билдирүүгө аракет кылган учурларды кошпогондо колдон келишинче кичинекей тамгаларды колдон. Эсиңде болсун, ЧОҢ ТАМГА менен жазганда, бул кыйкырып жатканыңды билдирет.
5) Сыйлоо тилди колдонуңуз чыныгы жашоодогудай эле онлайн чөйрөдө дагы сый-урмат менен мамиле кылуу тилин танда.

6) Башка адамдардын жеке жашоосун сыйла. Интернетте алардын макулдугун албастан, алар жөнүндө маалымат же сүрөттөрдү жайгаштырба жана башка адамдар жөнүндө ушактарды таратпа.

7) Спам жөнөтпө. Бул көңүл ачуу эмес. Электрондук каттарга орнотулган вирустардан улам спам компьютерге зыян келтириши мүмкүн.

8) Сырды, банк маалыматтарын жана ата-энеңдин пластикалык карталары жөнүндө, ошондой эле жеке маалыматтарды онлайн режиминде бөлүшпө.

9) Эч качан чыныгы жашоодо жасабаган же айтпаган нерселерди жасаба же айтпа.

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

Окуучулар менен онлайн/офлайн чөйрөдө баарлашууда жалпы жана ар кандай маалыматты кабыл алууда интернетте сылыктык эрежелерин сактоонун маанилүүлүгүн талкуулаңыз.

Бирөөнү таарынткың келген учурга көңүл бур. Интернеттеги кырдаалды реалдуу кырдаал менен салыштырып, кесепеттери жөнүндө ойлонуу жөнүндө кеңеш бериниз. Төмөнкү учурду талкуулаңыз: Интернетте кимдир бирөө сизди таарынтып алса балким, капа болбошуңуз керек же чоң кишиден кеңеш сурашыңыз керекпи?

Негизги түшүнүктөр

- Сылыктык
- Интернет-баарлашуу
- Онлайн-чөйрө
- Смайликтер
- Спам
- Эмоциялык сүрөттөр
- Этикет

Мугалим үчүн кошумча материалдар

Зорбдор: «Түйүндөн чык жана эс ал» мульфильми 3-серия

1. Сабактын болжолдуу планы 03. «Бири-биринерди интернетте сыйлагыла» // URL: Primary Lesson Plan: Let's be respectful online

2. Эгер сизге кошумча колдоо керек болсо же киберкоркутуу жөнүндө көбүрөөк билгиңиз келсе, төмөнкү ресурстарды карап көрүңүз (англис тилинде): https://www.stopbullying.gov/cyberbullying/what-is-it What is Cyberbullying?

7-ТЕМА.
ИНТЕРНЕТ КООПСУЗДУГУНУН НЕГИЗГИ ЭРЕЖЕЛЕРИ

- Реалдуу жана онлайн дүйнөнүн окшоштуктары жана айырмачылыктары эмнеде?
- Интернетте коопсуз жүрүм-турум деген эмне?
- Байланышта болуу, дүйнө жөнүндө билүү, жардам суроо, оюн ойноо үчүн интернетти кантип коопсуз колдонсо болот?

Максаты

Интернет чөйрөсүндө коопсуз жүрүм-турумдун негизги эрежелерин үйрөнүү

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- Интернет коопсуздугу менен байланышкан негизги эрежелер;
- Онлайн чөйрөнүн тобокелдиктери жана коркунучтары.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- коркунуч жарата турган тигил же бул онлайн кырдаалдарда колдонула турган стратегияны аныктоо;
- сыйлоо жана сынчыл ой жүгүртүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- онлайн режиминде кооптуу же коркунучтуу кырдаалдардан жана иш-аракеттерден качуу үчүн эрежелерди иштеп чыгуу жана сактоо;
- мүмкүн болгон кооптуу кырдаалга туш болгондо жана онлайн чөйрөдө өзүн коопсуз сезбегенде адекваттуу чечимдерди кабыл алуу;
- кооптуу онлайн кырдаалда «Жок-кетүү-айтуу» ыкмасын колдонуу.

Куралдар, ресурстар

Флипчарт же доска, маркерлер.

«Зорбдор: Кичинекей экран менен чоң көйгөй» мультфильми же Зорбдор жөнүндө тиешелүү комикстер китеби.

Сүрөттүү китеп «Интернет-зоопарк» // URL: https://www.unodc.org/documents/e4j/FunCorner/OnlineZoo_RU.pdf

Китепте Интернетте убакытты кызыктуу өткөрүү жана пайдалуу максатта колдонуу аны этияттык менен гана пайдаланууга мүмкүн экендиги тууралуу айтылат. Мындан тышкары, китеп балдардын өз алдынчалыгын өрчүтөт, интернетте эмне кылып жатканы жөнүндө ой жүгүртүүгө үндөйт жана чоңойгондо жана окуу учурунда чоңдордон жардам жана кеңеш суроого үндөйт.

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу.
- Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу.

Окуучуларды чакан топторго бөлүнүүгө жана 2-3 мүнөт ичинде төмөнкү суроолорду талкуулап, идеяларын класс менен бөлүшүүнү сунуштаңыз.

- Интернетте силерге эмне жагат?
- Силерге интернетте эмне менен алектенген жагат?

Окуучуларга биз өзүбүздү бактылуу сезе турган көптөгөн жагдайлар бар экенин айтыңыз, бирок аларга реалдуу дүйнөдө да, онлайн дүйнөдө да кээ бир жагдайлар бизде ыңгайсыз жана коркунучтуу сезимди пайда кылышы мүмкүн экенин айтыңыз.

Негизги бөлүк (30 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- Видео жана/же комиксти көрүү жана талкуулоо (10 мүн.)
- Топтордо иштөө (10 мүн.)
- Мээ чабуулу, топтордо иштөө (10 мүн.)

1-этап

Видео жана/же комиксти көрүү жана талкуулоо (10 мүн.)

Балдарга «Зорбдор: Кичинекей экран менен чоң көйгөй» мультфильмин же Зорбдор жөнүндө тешелүү комикстер китебин же «Интернет-зоопарк» китебин көрсөтүңүз.

Көрүүнү жана талкууну баштоо үчүн төмөнкү суроолорду колдонуңуз:

- Бул окуя бизге эмнени үйрөтөт деп ойлойсуз?
- Интернеттен видеолорду көргөндө эмне үчүн Интелла өзүн ыңгайсыз жана кооптуу сезген?
- Кандай онлайн кырдаалдарда өзүңүздү Интелладай сезесиз?
- Интернетти карап жатканда өзүңүздү кооптуу же ыңгайсыз сезгенде эмне кылышыңыз керек деп ойлойсуз?

2-этап

Топтордо иштөө (10 мүн.)

1-кадам. Окуучуларга чакан топторго бөлүнүп, төмөнкү жагдайларды талкуулоону сунуштаңыз.

- Алия «Балдар дүйнөсү» аттуу онлайн платформада бир нече видеолорду көрөт. Алар балдар үчүн ыр жана бий жөнүндө.
- Айсулуу менен Айгерим еригишет. Алар Айсулуунун апасынын телефону менен ойноп, интернеттеги бардык шилтемелерди баса башташат. Мунун баары чоңдордун мушташкан жана түшүнүксүз тилде сүйлөгөн видеосун көрүү менен аяктайт.
- Жамиля интернетте ойноп турган жаңы оюн издеп жатат. Ал бир катар шилтемелерди баскылап, чоңдор үчүн форумга кирип, айрым комментарийлерди окуйт. Ал жерде колдонуучулар жаман сөздөрдү колдонушат.
- Сара онлайн оюнун ойноп жатат жана ага тааныш эмес адам оюндун сүйлөшүү каналына өтө көп билдирүүлөрдү жөнөтө баштайт.
- Амир сүйүктүү онлайн оюнун ойнойт жана мектептеги досу Алинурду ага кошулууга чакырат. Эми экөө тең катылган кенчти издеп жатышат.

2-кадам. Ар бир топко төмөнкүлөр боюнча кырдаалга баа берүүнү сунуштаңыз.

а) Коопсуз. Бул жагдай азырынча эч кандай коркунуч туудурбайт, анткени зыяндуу же коркунучтуу эч нерсе болбойт.

б) Коркунучтуу. Айрым адамдар коркунучта болушу мүмкүн. Алар өздөрүн ыңгайсыз сезип же коркуп, эмне болуп жатканын билбей калышы мүмкүн.

3-кадам. Окуучуларга ар бир билдирүүнү үн чыгарып окуй турганыңызды түшүндүрүңүз жана алар кырдаал коопсуз деп ойлосо, сызыктан өтпөшү керек ал эми кооптуу деп ойлосо, сызыктан өтүшү керектигин айтыңыз.

Ар бир кырдаалдан кийин топтордун төмөнкү суроолорго берген жоопторун угуңуз:

- Эмне үчүн бул жагдай коопсуз / кооптуу деп ойлойсуз?
- Ким башкача ойлойт?

4-кадам. Реалдуу дүйнөдөгүдөй эле, онлайн чөйрөдө да биз коркунуч туудурган жагдайларга же биздин түшүнүгүбүзгө жетпеген жагдайларга туш болушубуз мүмкүн экенин түшүндүрүңүз.

Көңүл буруңуз! Окуучулардан терс тажрыйбалары менен бөлүшүүнү суранбоо керек. Алар уялып же ыңгайсыз абалда болуп калышы мүмкүн.

Окуучуларга төмөнкүнү ойлонуусун сунуштаңыз: «Эгерде бир нерсе үчүн биз өзүбүздү ыңгайсыз сезгенде, коркунучта, кооптуу абалда болгондо же бир нерсе бизди коркутканда эмне кылуу керек?»

Окуучуларды ыңгайсыз абалда, коркунучта, кооптуу абалда болгондо же корккондо ишенген чоңадамдардан жардам издөө керек деген тыянакка келтириңиз.

3-этап

Мээ чабуулу, топтордо иштөө (10 мүн.)

Окуучуларга онлайн коопсуздук эрежелери жөнүндө түшүндүргөн плакат түзүүнү тапшырыңыз. Ал үчүн алгач төмөнкү суроолорду талкуулоону уюштуруңуз:

- Эгер биз «коопсуздук линиясын кесип өттүк» деп коркуп, ыңгайсыз же кооптуу абалда калсак, эмне кылуубуз керек?
- Интернетте коопсуз болуу үчүн кандай эрежелерди сактоо керек?

Андан кийин, окуучуларга чакан топторго биригүүнү жана ар бир топко интернетте коопсуз болуу үчүн экиден эреже ойлоп табууну сураныңыз.

«Интернетти коопсуз пайдалануунун негизги эрежелери» сунуштарын колдонуу менен жалпы талкуу жүргүзүңүз (мындан ары караңыз). Окуучулардын муктаждыктарына жараша классыңызга ылайыктуураак кылуу үчүн аталган сунуштардын мазмунуна өзгөртүүлөрдү киргизсе болот.

Алар флипчартка же доскага өз ойлорун жазып, өз эрежелерин түзүп, бөлүшө алгыдай кылып плакатта баарына чогуу иштөөнү сунуштаңыз.

Эң маанилүү эрежелер баса белгиленгенин текшериңиз. Окуучулардын идеяларын сиз чечүүчү мааниге ээ болгон жана окуучулар унутуп коюшу мүмкүн болгон эрежелер менен толуктаңыз.

Интернетти коопсуз пайдалануу эрежелери баланын жашына жана интернет ресурстарына жеткиликтүүлүгүнө жараша өзгөрүлүп турат. Мисалы, жаш окуучулар медиа мазмунду түзмө-түз кабыл алышы мүмкүн, ошондуктан алар эмнени көрүп жатканын түшүнүү үчүн кошумча колдоого муктаж.

Андан кийин интернетти колдонууда сакталышы керек болгон бир нече эрежелерди сунуштайбыз. Эгерде сиз окуучулардын ойлору кошумча маанилүү эрежелер менен толукталышы керек деп ойлосоңуз, бул тизмеге кайрылыңыз.

Булар жөн гана сунуштар экенин белгилей кетүү керек. Мугалим өз классынын эксперти. Кааласаңыз, эрежелерди зарылчылыгына жараш макулдашып, өзгөртүүлөрдү киргизүүгө болот.

Интернетти коопсуз пайдалануунун эрежелери (сунуштар)

1) Мен ар дайым ата-энем менен Интернеттеги жүрүм-турум эрежелерин талкуулайм.
2) Мен ар дайым интернет шилтемесин басуудан мурун ойлоном. Мага жакпаган же өзүмдү ишенимсиз сезген мазмундун шилтемесин басууга болбойт. Мисалы, алдын ала көрүп сүрөтү коркунучтуу, жакпаган же түшүнүксүз болсо, видеону басууга болбойт.
3) Мен үчүн ар кандай түшүнүксүз жана жагымсыз программаны көрүүнү дароо токтотом. Мен өзүмдү ыңгайсыз сезип жатканымды же коркунучта экенимди түшүнгөндөн кийин же эмне болуп жатканын түшүнбөй калсам, бул программаны өчүрөм.
4) Ата-энемдин уруксатысыз менин атымды, дарегимди же телефон номеримди камтыган жеке маалыматты бербейм.
5) Мен тааныбаган адамдар менен онлайн дос болбойм.
6) Эң негизги эреже: мен ата-энеме же ишенген чоңдорго коркунуч туудурган, ыңгайсыз учурда же эмне болуп жатканын түшүнбөй калганда дароо айтам.

Жыйынтыктоочу бөлүк (10 мүн.)

Жалпылоочу суроо бериңиз: Интернетти кантип коопсуз жана акыл-эс менен колдонсо болот, бирок ал кызыктуу болушу үчүн?

Окуучулар онлайн дүйнөнүн оң жактарын атап, ошол эле учурда алар туш болушу мүмкүн болгон кооптуу онлайн кырдаалдарды атап берүүсү керек. Окуучулар жооп берүү учурунда өздөрү иштеп чыккан интернетти коопсуз колдонуунун негизги принциптерине таянышы маанилүү.

Дагы бир жолу окуучулардын көңүлүн негизги интернет коопсуздук эрежесине буруңуз. Алар онлайн же офлайн режиминде болобу, өздөрүн кооптуу же ыңгайсыз сезгенде, алар ишенген чоңдордон жардам суроосу негизги стратегиялардын бири болуп саналат.

Окуучуларга «Жок-кетүү-айтуу» ыкмасы жөнүндө айтып бериңиз. Эгерде алар бир нерседен же кимдир бирөөдөн ыңгайсыз же кооптонуп жатса, анда алар төмөнкүлөрдү жасашы керек:

1) Эгер кимдир бирөө өзүн ыңгайсыз сезүүгө же коркунучта болууга алып келсе «Жок», деп айтуу.
2) Андан кийин «Кетүү»: ошол адамдан же кырдаалдан кетүү же качуу.
3) Жана «Айтып берүү»: өздөрү ишенген чоңдор менен кырдаал жөнүндө сүйлөшүү.

Негизги түшүнүктөр

- Интернеттеги коопсуздук

Үй тапшырмасы

Эгерде балдар үйдө интернетти үзгүлтүксүз колдонушса, анда эрежелерди ата-энелери менен бөлүшүү маанилүү экендигин эскертип коюу сунушталат.

Окуучуларга интернеттеги коопсуздук эрежелерин чагылдырган плакаттын көчүрмөсүн жасап, аларды үйүнө алып кетүүсүн сунуштаңыз. Үй-бүлөлөрүндө дагы кандай эрежелерди орното алаарын ойлонууга чакырыңыз. Мисалы, ата-энелер балдарда ыңгайсыздык жараткан тиешелүү контентти филтирлөөнү жөнгө салып же пайдасыз контентти бөгөттөй алышат.

Окуучуларга кийинки сабакта кайра каралган эрежелери менен бөлүшүүсүн сунуштаңыз. Онлайн чөйрөдө коопсуздукту камсыз кылуунун көптөгөн жолдору бар экенин унутпаңыз. Ата-энелерде сиз сунуштагандан башка дагы эрежелери болушу мүмкүн.

Мугалим үчүн кошумча материал

1. «Зорбдор: Кичинекей экран менен чоң көйгөй» мультфильми 2-серия.
2. Сабактын болжолдуу планы 02: «Интернетти колдонуудагы коопсуздук».
3. Интернетте балдардын коопсуздугун камсыздоо: тема боюнча онлайн материалдарды карап чыгуу.
4. «Интернет-зоопарк» китеби: https://www.unodc.org/documents/e4j/FunCorner/OnlineZoo_RU.pdf
5. «Интернет-зоопарк» сүрөттүү китепти колдонуунун негизги идеялары боюнча материалдар: The Online Zoo

6-КЛАСС

УКУК БУЗУУ ЖАНА КЫЛМЫШТУУЛУК

1-ТЕМА
УКУК БУЗУУ ДЕГЕН ЭМНЕ?

Негизги суроолор

- Укук бузуулардын кандай түрлөрү бар?
- Эмне үчүн ар дайым өз иш-аракеттериңиздин кесепеттери жөнүндө ойлонуу маанилүү?
- Эмне үчүн эч ким көрбөсө дагы, өзүн туура алып жүрүшү керек?

Максаты

Ар кайсы кырдаалда өзүн туура алып жүрүүнүн маанилүүлүгүн жана уруксат берилген жүрүм-турумдун чектерин билүү.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- укук бузуу деген эмне?
- укук бузуунун белгилери жана анын түрлөрү;
- эмне үчүн өзүн туура, мыйзамга баш ийип, туура алып жүрүү маанилүү.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- башка адамдарга жана айлана-чөйрөгө карата позитивдүү жана сый мамиле кылуу;
- тандоо оңой болбогон жагдайларды талдоо;
- чыр чатактарды чечүү;
- сынчыл ой жүгүртүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- туура жана туура эмес жүрүм-турумду айырмалоо;
- татаал жагдайларда өзүн туура алып жүрүүгө;
- укук бузуунун кесепеттерин түшүнүү менен туура чечим кабыл алуу.

Куралдар, ресурстар

Сүрөт тартууга куралдар (плакат кагазы, түстүү карандаш), флипчарттар, маркерлер.

«Зорбдор: Эч ким көрбөсө дагы, өзүңдү туура алып жүр (8 серия)» мультфильми же «Зорбдор: Эч ким көрбөсө дагы, өзүңдү туура алып жүр» комикси.

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу

Мугалим окуучуларга сабак учурунда ар дайым туура иш кылуу үчүн кылган иш-аракеттерибиздин кесептери жөнүндө ар дайым ойлонуу зарыл экендиги карала тургандыгын билдирет.

Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу

Мээ чабуулу ыкмасын колдонуу менен төмөнкү суроолорду талкуулаңыз:

- Туура иш-аракеттер деген эмне?
- Туура эмес иш-аракеттер деген эмне?
- Мыйзам кайсыл учурда бузулат?

Окуучуларды жуп болуп иштөөгө жана жоопторду талкуулоого чакырыңыз. Бир нече мүнөттөн кийин ар бир жуптан класс менен өз ойлорун бөлүшүүсүн сураныңыз. Жоопторду флипчартка жазыңыз.

Окуучулардан төмөнкү жагдайларда аракеттерди (туура/ туура эмес, укук бузуу) баалоону сураныңыз:

- Мен классташымдын буюмун таап алып, аны өзүмө калтырдым. (туура эмес)
- Мен кечинде ата-энем жок сыртта болчумун. (административдик укук бузуу)
- Мен таштанды салынган баштыкты сыртка же кире беришке ыргытып жибердим. (административдик укук бузуу)
- Мен паркта, көчөдө уят сөздөрдү айттым. (административдик укук бузуу)
- Мен кенже класстын окуучусунун уюлдук телефонун алып алдым. (кылмыш)
- Мен апама мугалим менин эмгегимди мактаганын айттым. (туура иш)
- Мен контролдук иш учурунда көчүрүп жаздым. (туура эмес).

Окуучулардан алар жасаган укук бузуулар үчүн ким жооп бере тургандыгын сураңыз.

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- «Зорбдор» мультфильмин көрүү жана талкуулоо (10 мүн.)
- Чакан лекция (5 мүн.)
- Топтордо иштөө (10 мүн.)
- Топтордун ишин презентациялоо жана жалпылоо (10 мүн.)

1-этап

«Зорбдор» мультфильмин көрүү (10 мүн.)

Мультфильмди көргөндөн же комиксти окугандан кийин, төмөнкү суроолорду колдонуп талкуу жүргүзүңүз:

- Кандай ойлойсуз бул окуя бизди эмнеге үйрөтөт?
- Эмне үчүн таштанды ыргытууга, туура эмес жерге таштанды таштоого тыюу салынат? (Бул туура эмес гана болбостон, административдик укук бузуу болуп саналат, ал үчүн айып пул салынат.)
- Адамдар коомдук жайларда жүрүм-турум эрежелерин сактабаса, кесепети кандай болушу мүмкүн? (Анда сыртта жүрүү кооптуу болот, сиз кокус бейбаштардын, каракчылардын же ууруулардын курмандыгы болуп калышыңыз мүмкүн. Мамилелерди жөнгө салууда адамдар зордук-зомбулукка жана агрессияга барышат.)
- Эмне үчүн Грейс эч ким көрбөсө да банандын кабыгын таштандыга ыргытышы керек? (Анткени мыйзамга баш ийген жүрүм-турум туура иш-аракеттерден келип чыгат. Эгер адам адеп-ахлактуу иш кылса, анда ал мыйзамдуу иш кылып жатат дегенди билдирет.)
- Эмне үчүн Сентимо жана Сигнал башка адамдар ыргыткан таштандыларды алып, таштанды челекке салышты? (Бир нерсе туура эмес экенин / кимдир бирөө кылмыш жасап жатканын көргөндө сен аны ондой аласың - аракет кылышың керек. Муну менен биз көйгөйдү чечүүгө жардам беребиз. Коомдун ар бир мүчөсүнүн жоопкерчиликтүү жана

аң-сезимдүү жүрүм-туруму укук бузуулардын азайышына өбөлгө түзөт жана жашоо жакшырат.

Өспүрүмдөрдүн жашоосундагы дайыма кездешчү учурларды талкуулоону уюштуруңуз.

1-учур. Эгерде сиз башка балдар башка класстагы баланы / кызды сабап, бирөөдөн акча талап кылып жатканына күбө болсоңуз, анда эмне кылуу керек? Эмне үчүн?

Окуучуларды чоңдорго дароо билдирүү керек деген жыйынтыкка келтириңиз. Эгерде чыр-чатак убагында токтотулбаса, анда кырсык болуп, кимдир бирөө катуу жабыркашы мүмкүн.

2-учур. Сиз аябай ачууланып, жиниңиз келип классташыңызды сабагыңыз келет. Бул туура болобу? Эмне үчүн?

Окуучуларды үстөмдүк көрсөтүүнүн ар кандай көрүнүшү туура эмес чечим болот деген тыянакка келтириңиз. Чыр-чатакты тынчтык жолу менен чечүү мүмкүнчүлүгү ар дайым бар, сиз ишенген чоңдордон кеңеш суроого болот.

2-этап

Чакан лекция (5 мүн.)

Берилген маалыматтын негизинде PowerPointто түзүлгөн презентациясын колдонуу менен чакан лекция өткөрүңүз.

Презентация үчүн маалымат

Укук бузуу-бул адамдардын мыйзамда белгиленген жүрүм-турум эрежелерине каршы келген жана коомго зыян келтирген жүрүм-туруму (иш-аракеттери). Укук бузуунун эң коркунучтуу түрү-бул кылмыш.

Укук бузуулар жашоонун кайсы чөйрөсүндө жасалгандыгына жараша ар кандай болот: административдик, эл аралык, конституциялык, салыктык, экологиялык, кылмыш-жаза жана башкалар.

Административдик укук бузуу. Мисалы, таштанды таштаганда, коомдук жайларда сөгүнгөндө, коомдук тартипти бузганда.

Конституциялык укук бузуу. Мисалы, айрым категориядагы адамдарга карата басмырлоочу аракеттер же жарандардын шайлоо укуктарын бузуу. Эреже катары, конституциялык укук бузуулар, экологиялык укук бузуулар сыяктуу, административдик же кылмыш-жаза укук бузуунун бир түрү катары каралат.

Экологиялык укук бузуу дарыялардын жана көлмөлөрдүн канализациялык агындылары менен булгануусунан, заводдор менен фабрикалардын ишинде абага зыяндуу заттардын чыгуусу менен булгануусунда болот.

Кылмыш-жаза укук бузуу бул коом үчүн эң коркунучтуу укук бузуу, ал башкача кылмыш деп аталат. Кылмыш коом жана мамлекет үчүн эң маанилүү болгон: жашоого, ден-соолукка, улуттук коопсуздукка, коомдук тартипке, экономикага зыян келтирет. Мисалы, каракчылык, уурулук, адам өлтүрүү-бул кылмыш.

Укук бузуулар жасалганда юридикалык жоопкерчилик, б.а. жасалган укук бузуу үчүн жазага тартуу (эркинен ажыратуу, айып пул төлөө), жашоодо кандайдыр бир чектөөлөргө дуушар болуу (мисалы, иштин белгилүү бир түрү менен алектенүүгө) келип чыгат.

Юридикалык жоопкерчилик чараларын колдонууга укуктуу орган, негизинен, сот же инспекторлор. Мисалы, милиция кызматкери, жөө жүргүнчүлөрдүн жол эрежесин бузгандыгы үчүн, айып пул салууга же эскертүү берүүгө алып келген административдик укук бузуу жөнүндө протокол түзүшү мүмкүн. Эгерде жаран айыпты белгилүү бир убакыттын ичинде өз ыктыяры менен төлөбөсө, анда сот жаранды айыпты мажбурлап төлөөгө милдеттендирген чечим чыгарат. Муну сот аткаруучулар жасашат. Кылмыш-жаза кодексинде эркинен ажыратуу, камакка алуу, конфискациялоо сыяктуу катуу чаралар сот тарабынан кабыл алынат.

Мыйзамдуу жүрүм-турум бул коом, мамлекет туура деп эсептеген, мыйзамды бузбаган жүрүм-турум. Башкача айтканда, бул мыйзам тарабынан тыюу салынбаган: башка балдарды таарынтпаган, аларга залал келтирбеген, башка адамдан ага таандык буюмдарды алып албаган иш-аракеттер. Бул мыйзамды билип туруп аны бузууга болбой тургандыгын түшүнүү менен жасаган жүрүм-турум, анткени: 1) бул жакшы эмес, 2) бул сага катуу жаза же ата-энеңе айып пул салууга алып келет 3) тааныштарың жана жакындарың сени айыпташат, 4) сен бирөөгө (анын ден-соолугуна, мүлкүнө, кадыр-баркына) зыян келтиресиң, 5) окуунун аягына чейин сени атайын уюмдар көзөмөлдөп турушат.

Адам баласынын салтын жана эрежелерин бузбай, адептүү жүргөн жакшы. Жүрүм-турумдун моралдык, диний, этикалык, корпоративдик ченемдерин сактоо керек. Бул, сөзсүз мыйзамдуу жүрүм-турум катары эсептелинет. Жөн гана баланын тентектиги эмес, кылмыш болушу мүмкүн болгон жаман иштерди жасабаганы жакшы.

Адеп-ахлактык жүрүм-турум бул коомдун адеп-ахлак нормаларына, жакшылык, мактоо, ар-намыс, абийир, милдет, адилеттүүлүк түшүнүктөрүнө туура келген социалдык пайдалуу жүрүм-турум.

Моралдык жүрүм-турум деген түшүнүк дагы эле бар. Адеп-ахлактык жүрүм-турумдун өзгөчөлүгү адам аң-сезими менен жакшылык менен жамандык, адилеттүүлүк, милдет жана абийир сыяктуу түшүнүктөргө карата өзү тандаган позицияга ылайык өзүн алып жүрөт. Моралдык жүрүм-турум бул эң мыкты тандоо. Башкача айтканда, туура жүрүү соттолуудан же жазадан качыш үчүн эмес, ал сага жакпагандыктан. Себеби сен келтирилген зыянды түшүнөсүң ошондуктан, кылмышкер же тартип бузуучу болгуң келбейт.

Мыйзамдуу жүрүм-турум дайыма эле адеп-ахлактык же моралдык мүнөзгө ээ эмес. Бирок ар дайым адеп-ахлактык же моралдык жүрүм-турум мыйзамдуу жүрүм-турум болуп эсептелинет.

Мыйзамдуу жүрүм - турумду камсыз кылуу үчүн мыйзамсыз же адеп-ахлаксыз жүрүм-турум үчүн жазалар каралган.

3-этап

Топтордо иштөө (10 мүн.)

Окуучуларга: адеп-ахлактык жана мыйзамдуу иш-аракет, адеп-ахлаксыз иш-аракет жана укук бузуунун айырмасы эмнеде экендигин тактоо тапшырмасын бериңиз.

1-кадам. 2 топ түзүп, бир топко мыйзамдуу, адеп - ахлактык жүрүм-турумду, экинчисине туура эмес, адеп-ахлаксыз жүрүм-турумду талкуулоо тапшырмасын бериңиз.

2-кадам. Флипчартта кесилишкен эки тегеректи чийиңиз (Венн диаграммасы) жана ар бирин атаңыз: туура / туура эмес жүрүм-турум. Ар бир топко өз тапшырмасына ылайык баса белгилеген касиеттерин тегеректин бирине жазуусун айтыңыз. Тегеректин кесилишинде эки жүрүм-турумду бириктирген касиеттер көрсөтүлүшү керек.

Топтордун ишинин презентациясы жана жалпылоо (10 мүн.)

Топтордун ыктыярчыларынан командалык иштин натыйжаларын оозеки негиздөөнү сураныңыз.

Окуучуларга сиз айткан сөздөрдү толукташ керектигин айтыңыз.

1. Мен туура иш кылсам, анда...
2. Мен мыйзамды сактайм качан ...
3. Мен туура эмес иш кылсам, анда...
4. Мен мыйзамды бузам качан ...

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

Окуучулар менен төмөнкү суроолорду талкуулап, жоопторун флипчартка жазыңыз:

- Эмне үчүн туура иш кылуу маанилүү?
- Эмне үчүн жаман жүрүм-турум туура эмес?
- Мыйзамды сактоо эмне үчүн маанилүү?

Туура жана туура эмес, мыйзамдуу жана мыйзамсыз нерселерди билүү адамдын келечектеги жашоосу үчүн маанилүү экендигин баса белгилеңиз. Ар бир жакшы жана жаман иштин дайыма кесепети бар экенин белгилеңиз. Жакшы иш кылуу жакшы натыйжага, жаман иш жаман натыйжага алып келээрин белгилеңиз.

Негизги түшүнүктөр

- Мыйзам
- Моралдык жүрүм-турум
- Адептүү жүрүм-турум
- Жүрүм-турум
- Мыйзамдуу жүрүм-турум
- Укук бузуу
- Кылмыш
- Жорук
- Санкциялар
- Социалдык ченемдер

Юридикалык жоопкерчилик

1. «Зорбдор: Эч ким көрбөсө дагы, өзүңдү туура алып жүр мультфильми (8 серия)»
2. «Зорбдор. Эч ким көрбөсө дагы, өзүңдү туура алып жүр». комикси.
3. Сабактын болжолдуу планы 08. Primary Lesson Plan: The right thing to do – План урока 08)
4. Головистикова А. Н., Грудцына Л. Ю. Юридикалык терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. — М.: Эксмо, 2007.
5. Нерсесянц В. С. Укук философиясы. ЖОЖдор үчүн окуу китеби. – М., 1999.
6. Мыйзамдын жана мамлекеттин жалпы теориясы. Окуу китеби / ред. В. В. Лазарева. — М., 1996.

2-ТЕМА
КЫЛМЫШТУУЛУК ДЕГЕН ЭМНЕ?

Негизги суроолор

- Кылмыштуулук деген эмне, ал эмне үчүн бар?
- Эмне үчүн айрым кылмыштар жалпы коомдун тынчтыгына жана туруктуулугуна терс таасирин тийгизет?
- Адилеттик өкүм сүрүшү үчүн эмне кылуу керек?

Максаты

Окуучулардын мыйзамдуулукту сактоого болгон оң мамилесин калыптандыруу; укук бузуулар жана кылмыштуулук ар бир адамдын жашоосуна кандай таасир этерин түшүнүү.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- кылмыштуулук деген эмне?
- кылмыштуулуктун коомго жана адамдарга коркунучу жөнүндө?
- мыйзамдуулук деген эмне?
- эмне үчүн мыйзамдарды сактоо маанилүү?
- эмне үчүн кылмыштуулук бар?

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- чыр-чатактарды чечүү,
- сынчыл ой жүгүртүү,
- укуктук жүрүм-турум.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- кылмыштуу жана укуктук жүрүм-турумду айырмалай алат;
- коомго жана адамдарга кылмыштуулуктун коркунучун түшүндүрүү;
- кылмыштуулукка терс мамиле кылуу;
- мыйзамды сактоонун маанилүүлүгүнө ишенимин билдирүү.

Куралдар, ресурстар

Сүрөт тартуу үчүн куралдар (плакат кагазы, түстүү карандаш) флипчарттар, маркерлер.

?Сан-Серволо аралындагы 2 окуя комикстери: «Кылмыштуулуктун нөлдүк деңгээли», «Жашыруун эмгек»: Comics — Комикстер

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу

Мээ чабуулу үчүн суроолор жана аларга болжолдуу жооптор

- Мыйзамдуулук деген эмне? (Адамдын укуктарын камсыз кылган жана коргогон, өлкөдөгү мыйзамдуулукту жана тартипти сактаган коомду жана мамлекетти жалпы уюштуруу принциби. Бардык кабыл алынган мыйзамдарда сакталат: жарандар мыйзамга баш ийишет, мамлекеттик органдар мыйзам чегинде иштешет.)
- Кылмыштуулук деген эмне? (Бул коомдогу жана мамлекеттеги терс көрүнүш, белгилүү бир мезгил ичинде жасалган көптөгөн кылмыштар. Кылмыштуулуктун деңгээли төмөндөп баратат [жакшы, анткени кылмыштар азайып баратат] же тескерисинче жогорулоодо [жасалган кылмыштардын саны өсүп жатат]. Кылмыштуулук сан жагынан гана эмес, сапаттык жактан да каралат: аялдардын кылмыштуулугу, өспүрүм, кыянаттык менен, зордук-зомбулук, саясий, уюшкан жана башкалар.)
- Эмне үчүн кылмыштуулук бар? (Кылмыштуулуктун себептери ар кандай: социалдык [коомдогу адилетсиздик], экономикалык [жакырчылык жана мүлктүк теңсиздик]. Жашы жете электердин кылмыштуулугунун себептери төмөнкүлөр болушу мүмкүн: үй-бүлөнүн жакырдыгы, чоңдордун же тукуруучулардын болушу, кылмыш жасагандыгы үчүн жоопкерчилик жөнүндө мыйзамдарды билбегендиги.)

Окуучуларга берилген суроолорду жуп болуп талкуулоосун айтыңыз. Бир нече мүнөттөн кийин ар бир жуптан өз ойлорун класс менен бөлүшүүсүн сураныңыз. Жоопторду флипчартка жазыңыз. Баардык каалоочуларга сүйлөөгө мүмкүнчүлүк бериңиз.

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- Сан Серволо аралындагы окуяны көрүү жана талкуулоо (15 мүн.)
- Топтордо иштөө (10 мүн.)
- Топтордун ишин презентациялоо (10 мүн.)

1-этап

Окуучуларды Сан Серволо аралындагы «Кылмыштуулуктун нөлдүк деңгээли», «Жашыруун эмгек» жана «Террордун жүзү» комикстери менен тааныштырыңыз жана талкуулаңыз (15 мүн.).

Сан-Серволо аралынын дээрлик төрт миллион тургуну тарыхый майрамга даярданып жатышат: кылмыштуулуктун деңгээли нөл болгон биринчи жылы. Бул жетишкендик жаш жана тайманбас лидер Седжаун Тироддун саясатынын натыйжасы болгон. Ал социалдык нааразычылыктын күчөшүнө, коомдук ачуулануудан көчөлөргө чыгышына, кылмыштуулуктун күчөшүнө алып келген терең экономикалык кризистен кийин бийликке келген.

Башкы каармандар: Тиаго Сайб (19 жашта, экономика факультетинин студенти) жана Белен Сайб (17 жашта, робототехника жана программалоонун ышкыбозу) аралдын калыптануу жылдарында социалдык өзгөрүүлөрдү башынан өткөргөн бир тууган ага жана карындаш. Алар дүйнөдөгү жаңы жашоо образынын бир бөлүгү болгонуна абдан сыймыктанышат. «Аба жана от фестивалына» даярдануу учурунда, таң калыштуу ачылыш Сан Серволону түбөлүккө өзгөртө турган бир катар окуялардын башталышы болуп эсептелинет.

Төмөнкү суроолордун негизинде окугандарыңызды талкуулаңыз:

- Окуучулар Белен менен Тиагунун ордунда ушундай абалга туш болгондо кандай кылышмак?
- Кылмыштуулуктун нөлдүк денгээли деген эмне? Ага аралда кантип жетишкен?
- Комикстерде уюшкан кылмыштуу топ барбы?
- Сержант Тирод кайсы үч адамдын түсүн көрсөттү?
- Кылмышкерлер жашыруун ишкананы кантип башкарышкан?
- Кылмыштуулуктун коркунучу эмнеде?

2-этап

Топтордо иштөө (10 мүн.)

Окуучулар менен төмөнкү аныктаманы талкуулаңыз: кылмыш-бул тигил же бул мезгил аралыгында мамлекетте (аймакта) жасалган бардык кылмыштардын жыйындысы түрүндөгү коомго коркунучтуу, тарыхый туруксуз, терс социалдык-укуктук көрүнүш. (Турецкий Н. Н., 2008)

Окуучуларды 2 топко бириктирип, аларга флипчарттарды жана маркерлерди берип, тапшырманы түшүндүрүңүз.

Биринчи топ үчүн тапшырма. Суроолорду талкуулоо: кылмыштуулук адамдардын жашоосуна кандай таасир этет? Ар бир адам, үй-бүлө, короо, район, шаар, өлкө үчүн кылмыштуулуктун коркунучу эмнеде? Флипчартты эки тилкеге бөлүңүз. Биринчи тилкеге кылмыштуулук бардык адамдардын жашоосуна кандай таасир этерин. Экинчи тилкеге кылмыштуулук балдардын жана жаштардын жашоосуна кандай таасир этерин жазыңыз.

Экинчи топ үчүн тапшырма. Жаштар арасындагы кылмыштуулукту азайтууга жардам бере турган сунуштарды иштеп чыгуу. Флипчартка идеяларды жазуу.

3-этап

Топтордогу иштин презентацияларын уюштуруу жана суроо боюнча талкуу жүргүзүү: кылмыштуулуктун азайышына ар бирибиз кантип салым кошо алабыз? (10 мүн.)

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

Тема боюнча ой жүгүртүү. Окуучулар кылмыштуулук жөнүндө эмнени түшүнүшкөнүн тактаңыз. Кылмыштуулук жаман экенин, элге, экономикага, жашоо шартына зыян келтирерин баса белгилегиле. Эгер кылмыштуулук көбөйө берсе, анда жашоо кооптуу болуп калат.

Негизги түшүнүктөр

- Укук үстөмдүгү
- Сот адилеттиги
- Кылмыштуулук

Мугалим үчүн кошумча материал

1. Сан Серволо аралындагы «Кылмыштуулуктун нөлдүк деңгээли», «Жашыруун эмгек» жана «Террордун жүзү» 3 окуя тууралуу: Comics — Комиксы
2. Интерактивдүү материалдарды колдонуу боюнча жалпы маалымат: «Өспүрүмдөргө уникалдуу комикстер жана БУУ БКБ оюндарынын жардамы менен толук картинасын көрсөтүңүз».

КОРРУПЦИЯ

3-ТЕМА
ЭМНЕ ҮЧҮН КОРРУПЦИЯ БАР?

Негизги суроолор

- Коррупциянын жаратылышы кандай?
- Коррупциянын пайда болуу себептери эмнеде?
- Коррупция биздин жашообузга кандай таасир берет?

Максаты

«Коррупциянын» маанилүү белгилерин, себептерин жана анын кесепеттерин бөлүп көрсөтүү; биз жашап жаткан коомдун баалуулук багыттарын белгилөө.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- коррупциянын көрүнүшүнүн формаларын;
- коррупциянын келип чыгуу себептерин;
- эмне үчүн коррупцияга каршы күрөшүү керек.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- сынчыл ой жүгүртүү,
- азыркы коомдогу коррупциянын себептерин талдоо,
- аргументтөө.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- коомдун турмушундагы коррупциянын көрүнүштөрүнө карата терс мамилени калыптандыруу.

Куралдар, ресурстар

Компьютер, проектор, таратуучу материалдар, флип-чарттар, стикерлер, маркерлер.

«Коррупция» мультфильми, YouTube, (785)

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Чакан оюн

Окуучуларга сөздөрдү айта тургандыгыңызды жана ал сөздүн коррупцияга тиешеси бар же жок экенин аныкташы керек экенин билдириңиз. Эгер тиешеси бар болсо - сол колун өйдө көтөрүү, эгер тиешеси жок болсо оң колун өйдө көтөрүү керектигин айтыңыз. Кезек менен айтыңыз: боорукердик, асылдык, ач көздүк, пара алуу, бийлик, кайрымдуулук, алдамчылык, алдоо, чынчылдык, пара, адилеттүүлүк, жардам, достук, акча табуу. (Коррупцияга байланыштуу сөздөр: ач көздүк, сатып алуу, алдамчылык, алдоо, пара алуу, акча табуу.)

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- Презентациянын негизинде чакан лекция жана талкуулоо (15 мүн.)
- Мээ чабуулу (12 мүн.)
- Мультфильм көрүү жана талкуулоо (8 мүн.)

1-этап

Презентациянын негизинде чакан лекция (10 мүн.)

Берилген маалыматтын негизинде PowerPointто түзүлгөн презентациясын колдонуу менен чакан лекция өткөрүңүз.

Презентация үчүн маалымат

Коррупция (грек тилинен «кир» деген сөздөн) — кызмат абалынан кыянаттык менен пайдалануу, пара берүү, пара алуу.

Коррупция мамлекеттик структуралардын экономика чөйрөсүндөгү кылмыш дүйнөсүнүн түзүмдөрү менен биригиши, ошондой эле саясий жана коомдук ишмерлердин, мамлекеттик чиновниктердин сатылуусу жана сатып алынышы.

Коррупция байыркы мезгилдерде башталган татаал социалдык көрүнүш. Көбүнчө коррупция дегенибиз тигил же бул бийликтеги адамдардын пара алуусун, мыйзамсыз акчалай кирешелерди жеке баюусу үчүн жарандардан опузалап алууну билдирет.

Коррупциянын себептери:

- институционалдык-ачыктыктын жетишсиздиги; отчеттуулуктун жетишсиздиги; кызмат адамдарынын кеңири ыйгарым укуктары;
- коомдук-өкмөткө ишенбөөчүлүк; калктын коррупцияга толеранттуулугу; мыйзамсыздыкты кабыл алуу;
- экономикалык-экономиканын токтоп калышы, аз айлык акы, бурмаланган стимулдар.

Коррупция 1) мамлекеттик кызмат көрсөтүү системасында; 2) лицензиялоо, каттоо, уруксат алуу; 3) салыктар; 4) бажы; 5) милиция; 6) мамлекеттик тапшырыктар; 7) билим берүү системасында ж.б. чөйрөлөрдө кездешет.

Коррупциянын түрлөрү

- Күнүмдүк турмуштагы коррупция карапайым жарандар менен чиновниктердин өз ара аракеттенүүсүнөн жаралат. Ага жарандардын ар кандай белектери жана кызмат адамына жана анын үй-бүлө мүчөлөрүнө кызмат көрсөтүүлөрү кирет.
- Ишкердик коррупция бийлик менен бизнестин өз ара аракеттенүүсүндө пайда болот. Мисалы, экономикалык талаш-тартыш болгон учурда, тараптар өз пайдасына чечим чыгаруу үчүн соттордон колдоо издөөгө аракет кылышы мүмкүн.
- Жогорку бийликтин коррупциясы саясий жетекчиликке жана сотторго таандык. Ал бийликте турган топторго тиешелүү болуп, алардын абийирсиз жүрүм-туруму менен саясатты өз кызыкчылыгына пайдалануу жана шайлоочулардын кызыкчылыгына зыян келтирүүдөн турат.
- Мамлекеттик башкаруу чөйрөсүндөгү коррупция бийликте турган мамлекеттик кызматкерлерге (чиновниктерге) тиешелүү, алар мамлекеттик ресурстарды тескөөдө жана чечимдерди кабыл алууда мамлекеттин жана коомдун кызыкчылыгында эмес, өзүнүн жеке кызыкчылыгын ойлоп чечим кабыл алышат.

Коррупция коомдук турмуштун бардык тармактарына терс таасирин тийгизүүдө. Натыйжада мамлекеттик башкаруу аппаратынын иштөө жөндөмдүүлүгү, калктын бийлик өкүлдөрүнө болгон ишеними, өлкөнүн эл аралык аренадагы кадыр-баркы төмөндөөдө. Коррупциялык практиканын өнүгүшүнөн улам калктын негизги бөлүгүнүн мүлктүк теңсиздиги жана жакырчылыгы көбөйүүдө. Коррупция коомдун криминалдашуусуна, уюшкан кылмыштуулуктун чыңдалышына жана мамлекеттин жана коомдун жашоосун жөнгө

салуунун негизги куралы катары укуктун дискредитацияланышына түздөн-түз көмөк көрсөтүүдө.

Презентацияны төмөнкү суроолор боюнча талкуулоону уюштуруңуз (5 мүн.)

- Биздин коомдо коррупция деген эмнени билдирет?
- Коррупциянын кандай түрлөрү силерге белгилүү? Бүгүн кайсыл түрү менен тааныштыңар?
- Коррупциялык көрүнүштөр кайсы структураларда көп кездешет?
- Коррупциянын коомго жана мамлекетке тийгизген терс таасири кандай?

2-этап

Мээ чабуулу (12 мүн.)

Коррупциянын себептерин аныктоо үчүн мээ чабуулун өткөрүңүз.

- Кандай гана көрүнүш болбосун тамыры болгон сыяктуу, коррупциянын да тамыры бар. Коррупцияны эмне жаратат деп ойлойсуз?

Окуучулардын бардык жоопторун доскага жазыңыз. Сиз дагы өз варианттарыңызды сунуштай аласыз. Натыйжада, коррупциянын себептеринин тизмесинде жок дегенде төмөнкүлөр болушу керек:

- мыйзамдарды билбөө / укуктук маданияттын төмөндүгү;
- мамлекеттик органдардын ишинин ачык-айкындыгынын жоктугу;
- мамлекеттик органдардын коом алдында отчеттуулугунун жоктугу;
- жеңил пайда табууну каалоо;
- чиновниктердин абийирсиздиги;
- коррупция адат катары;
- жарандык коом институттарынын өнүкпөгөндүгү;
- калктын жашоо деңгээлинин төмөндүгү;
- мамлекеттик институттардын начар өнүгүшү;
- мамлекеттик кызматкерлердин эмгек акысынын төмөндүгү;
- ар кандай кызматтарда иштеген адамдардын тез-тез алмашуусу;
- өлкөдөгү туруксуздук;
- жумушсуздук.

Бир нече себептерди атоо менен алар коррупцияга кантип алып келерин түшүндүрүңүз. Мисалы, жарандардын мыйзамдарды, алардын укуктарын жана милдеттерин билбегендиги, айрым мамлекеттик кызматкерлердин аткарууга милдеттүү болгон кызматтык милдеттерин аткарууда кызматтык ыйгарым укуктарын кыянаттык менен пайдаланышына жана аткарган иши үчүн акча талап кылышына алып келет.

3-этап

Мультфильм көрүү (8 мүн.)

«Коррупция» мультфильмин көрүүнү уюштуруңуз жана төмөнкү суроолор боюнча талкуулаңыз, YouTube, (785):

- Сиздин көз карашыңыз боюнча коррупциянын себептери эмнеде?
- Бул учурда коррупция эмнеге алып келиши мүмкүн?
- Коррупция менен күрөшүү эмне үчүн маанилүү?

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мин)

Жашоодо конкреттүү иш-аракеттер бизге жана биздин жакындарыбызга түздөн-түз таасир этпеши мүмкүн болгон жагдайлар бар экендигин бирок бул иш-аракеттердин кесепеттери коомдун бардык мүчөлөрүнө таасир этерин айтыңыз. Түздөн-түз же кыйыр түрдө коррупция ар бирибизге таасир этет, коом жана мамлекет үчүн коркунуч жаратат. Коррупцияга каршы күрөштө ар бир жарандын катышуусу маанилүү.

Төмөнкү маселелерди талкуулап, класстык саатты жыйынтыктаңыз:

- Бул сабакта кандай жаңы жана пайдалуу нерселерди үйрөндүңөр?
- Бул алган билим кандайча пайдалуу болушу мүмкүн?
- Сабакта эмне жакты?
- Эмне түшүнүксүз болду?

Негизги түшүнүктөр

- Төмөн укуктук маданият
- Коррупциянын себептери

Мугалим үчүн кошумча материал

1. UNODC-UNESCO_Handbook_for_Secondary_School_Teachers_English.pdf
2. Сайт UNODC. Бөлүм. Коррупция жана чынчылдык. Corruption, Integrity & Ethics (unodc.org)
3. Адептүүлүктүн саякаты: «Зорбдор» мультфильминин сериялары. Integrity Journey - Watch (unodc.org)
4. Сабактын болжолдуу планы (англ. тил.). Grace_primary_lesson_01_eng.pdf (unodc.org)

4-ТЕМА
КОРРУПЦИЯНЫН КОРКУНУЧУ ЭМНЕДЕ?

Негизги суроолор

- Коррупция адамдарды алардын укуктарына, товарларга жана кызмат көрсөтүүлөргө жетүү мүмкүнчүлүгүнөн кантип ажыратат?
- Коомдун жана мамлекеттин өнүгүшү үчүн коррупциянын кесепеттери кандай?
- Коррупциянын коркунучу эмнеде? Ал эмнеге алып келиши мүмкүн?

Максаты

Окуучуларда коррупцияга каршы ой жүгүртүүнү калыптандыруу

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- коррупциянын адамдарга жана коомго тийзизген титаасирин;
- коррупция, паракорчулук жана чынчылдыктын ортосундагы байланыш жөнүндө.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- сынчыл ой жүгүртүү жана талдоо;
- аргументтөө.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- коррупцияны зыянсыз көрүнүш катары кабыл алууга каршы туруу;
- коррупциянын кабыл алынгыс позициясын түзүү;

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Мурунку сабактын негизги терминдерин кайталоо

Сизге белгилүү болгон ыкма менен коррупция темасына байланыштуу негизги терминдерди кайталаңыз: деформацияланган тексттерди түзүңүз (сөздү өткөрүп жиберүү менен), аталышка мүнөздөмөлөрдүн дал келүүсүн табуу тести, кроссворд же коррупциянын ар кандай түрлөрүнүн мисалдары менен сүрөттөрдү көрсөтүңүз ж. б.

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- Чакан топтордо иштөө (15 мүн.)
- Мультфильмди көрүүнү уюштуруу (10 мүн.)
- -Мультфильмди талкуулоо (10 мүн.)

1-этап

Чакан топтордо иштөө (15 мүн.)

1-кадам. Сизге белгилүү болгон ыкма менен класстагы окуучулардын санына жараша 3-5 адамдан турган чакан топторго бөлүңүз.

2-кадам. Окуучулардан коррупция тууралуу билгендерин жазуусун сураныңыз (мисалы, коррупция

— бул жаман, коррупция негизинен жарды өлкөлөргө таасир этет ж.б.).

3-кадам. Окуучулардан коррупция тууралуу эмне билгилери келээрин аныктоосун сураңыз (мисалы, коррупцияны кантип токтотсо болот, коррупцияны кантип тааныса болот ж.б.).

4-кадам. Окуучуларга ишинин жыйынтыгын класс менен бөлүшүүсүн сунуштаңыз.

5-кадам. Окуучуларды топтор айткан жыйынтыктарды салыштырууну сураныңыз. Кандай мыйзам ченемдүүлүктөрдү байкагандыктарын сураңыз.

2-этап

UNODC даярдалган Anti-corruption (сөзү жок) мултфильмин көрүү (8 мүн.) // URL: https://youtu.be/5DczRLanpmc

Окуучуларга сөзү жок видеону көргөндөн кийин, анын мазмунун активдүү талкуулоо милдети турат. Аларга суроолорду берүү, суроолорго жооп берүү, көз караштарды туура жактап жана кошумча суроолорду берүү сунушталат деп айтыңыз.

Талкуу жүргүзүүдөн мурун видеону бир нече жолу көрүңүз. Бул окуучуларга деталдарга көңүл буруруга жардам берет. Мисалы, мергенчи унаасын майыптыгы бар адамдар үчүн бөлүнгөн атайын жерге токтотот. Бир нече жолу көргөндөн кийин, окуучуларга негизги идеяларды, көрүнүштүн туу чокусун жана жашыруун чыр-чатактарды табуу сунушталаарын айтыңыз.

3-этап

Мультфильм көрүүнү жана талкуулоону уюштуруу (10 мүн.)

Окуучуларга анын максатын так түшүндүрүп, талкууну баштаңыз. Максаты: көргөндөрүн айтып берүү эмес, аларды билүү процессине тартуу. Таанып-билүү процесси суроолорду берүүнү, божомолдорду текшерүүнү, көйгөйлөрдү чечүүнү жана сценарийлерди талдоону камтыйт.

Талкуулоо үчүн суроолор төмөнкү таблицада көрсөтүлгөн (1-тиркемени караңыз).

Талкуу аяктагандан кийин, окуучулардан үйрөнгөн үч нерсесин жазып, тема боюнча калган суроолорунун тизмесин түзүүнү сураныңыз. Бул алардын активдүүлүгүн жана жигердүүлүгүн баалоого мүмкүнчүлүк берет.

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

Төмөнкү аныктамаларга таянып жыйынтык чыгарыңыз:

- Коррупция-бул абийирсиз жана адилетсиз жашоо образы. Коррупциянын жайылышын токтотуу үчүн ар бир адам чынчыл болууга милдеттүү.
- Коррупция кээ бир өлкөлөрдө жөн гана көйгөй эмес. Коррупция глобалдык көйгөй, анткени ал ар бир өлкөдө кездешет. Жакыр адамдар эң көп жабыр тартышат.
- Кээде кээ бир адамдар жана жамааттар коррупциядан пайда көрүшөт. Бирок, натыйжада бул пайда баарына, анын ичинде пайда көргөн адамга же адамдарга зыян келтирет.
- Коррупциянын жайылышына жол бербөө үчүн алдын алуу маанилүү.
- Коррупция адам укуктарын бузат жана адамдарды негизги кызматтарга жетүүдөн ажыратат

Мугалим үчүн кошумча матери

Коррупцияга каршы аракеттенүү: мугалим үчүн колдонмо. Secondary Teaching Guide Anti-Corruption (unodc.org)

5. Коррупцияга каршы аракеттенүү: ресурстар. Secondary Teaching Guide Anti-Corruption: Resources (unodc.org)
6. 2-модуль: Коррупцияга каршы аракеттенүү жөнүндө видеороликти алдын ала көрүү. Secondary Teaching Guide Anti-Corruption: Previewing the Anti-Corruption Video (unodc.org)
7. 3-модуль: Коррупцияга каршы аракеттенүү жөнүндө видеороликти алдын ала көрүү төмөнкү максатта. Secondary Teaching Guide Anti-Corruption: Viewing the Video with a Purpose (unodc.org)
8. Класста коррупциянын алдын алуу боюнча видеороликтерди пайдалануу үчүн негизги тизме. Anti-Corruption_Checklist_RUS..pdf (unodc.org)

1-ТИРКЕМЕ

Талкуулоо ыкмалары

Видеороликтеги элемент	Негизги суроолор	Негизги идеялар
Ойлоп табылган жаныбар	Видеодогу жаныбар эмнени чагылдырууда? Жыйынтыгында аял кантип жаныбарды үйүнө алып кетти? Аял аларды үйүнө алып кеткенден кийин жаныбарлар менен эмне болду?	Жаныбар коррупцияны билдирет жана ал адамдарды адам укуктарынан, ошондой эле товарларга жана кызматтарга жеткиликтүүлүктөн ажыратат
Мергенчи-бул аял	Кандай ойлойсунар, эмне үчүн мергенчи аялдын образында берилген? Видеоролик коррупцияны кандай туура эмес кабыл алуунун мүмкүн болушун билдирет?	Эркектер да, аялдар да коррупциялашып, коррупциялык иштерге катыша алышат. Аялды мергенчи катары көрсөтүү аялдын коомдогу ролу жана орду жөнүндө стереотиптерди бузууга жардам берет

Биринчи көрүнүштөр

Видеороликтеги элемент	Негизги суроолор	Негизги идеялар
Башында жаныбар сүйкүмдүү жана зыянсыз көрүнөт	Сюжеттин жүрүшүндө жаныбар кандайча өзгөрөт? Эмне үчүн жаныбар өзгөрөт? Өзгөрүү эмнени билдирет?	Коррупция зыянсыз эмес. Бул зыяндуу жана татаал көрүнүш, ал бардык өлкөлөргө таасирин тийгизип, өлкөнүн жана коомдун өнүгүшүнө доо кетирет
Парктын кароолчусуна пара берүү / парктын кароолчусу акча эсептейт	Кантип аял жаныбарды үйүнө алып кетет? (офицерге пара берет) Пара деген эмне? Окуучулардан коррупцияга байланыштуу болушу мүмкүн болгон башка аракеттер жөнүндө ойлонууну сураныңыз.	Коррупциянын аныктамаларын глоссарийден үйрөнүңүз. Коррупция паракорчулук гана эмес экендигин түшүндүрүңүз. Ал бийликти кыянаттык менен пайдалануу, башка бирөөнүн буюмун ыйгарып алуу, туугандык сыяктуу ар кандай формада болушу мүмкүн

Окуялардын өнүгүшү

Видеороликтеги элемент	Негизги суроолор	Негизги идеялар
Тыюу салынган жерге унааны токтотуу	Тыюу салынган жерге унааны токтотуу (парковка) эмнени билдирет? Бул учур чынчылдык адамдардын жашоосунда негизги ролду ойной турган жолдорду изилдөө үчүн колдонулушу мүмкүн	Этика маселелери: глоссарийде этика аныктамаларын окуу.
Жаныбар аны кармаган капасты жеген	Телевизорду жана капасты жеш деген эмнени билдирет? Негизги идея эмнеде?	Бул сюжеттин бурулуш учурун белгилейт. Бул пара алганда коррупциялашкан жаныбар жеп, өсө башташы менен байланыштуу болушу мүмкүн. Бул чынчылдыктын жоктугунан да болушу мүмкүн; тыюу салынган унаа токтотуучу жайды колдонуу менен, коррупциялык жаныбар өсө берет. Видеороликте коррупция сиздин келечегиңизди кантип бузушу мүмкүн экени көрсөтүлгөн
Жаныбар чоңоюп жана сырткы көрүнүшүн өзгөртөт	• Эмне үчүн жаныбардын сырткы көрүнүшү өзгөрөт?	Мергенчинин аракетин коррупциянын жайылышына өбөлгө түзгөн адамдар менен байланыштырыңыз
Мергенчи кабелдик телекөрсөтүү кызматын уурдайт	• Окуучулардан видеороликтен көргөн же байкаган бардык этикага жатпаган аракеттерди аныктоону сураныңыз	Кабелдик телекөрсөтүү кызматын уурдоо мыйзамсыз. Майыптыгы бар адамдар үчүн бөлүнгөн жерге унаа токтотууга тыюу салынат

Жыйынтыктоочу көрүнүштөр

Видеороликтеги элемент	Негизги суроолор	Негизги идеялар
Мергенчи жаныбардан бошонууга аракет кылууда	• Мергенчи коррупциялашкан жаныбардан кантип бошонууга аракет кылууда?	Ал жаныбарга буйрук берүүгө аракет кылат, бирок ийгиликсиз. Коррупциянын алдын алуу күнүмдүк жашоодо ал күчөп кеткенде эмес, кичинекей аракеттер менен жасалышы мүмкүн. Жеке жоопкерчилик чынчыл иш-аракет үчүн өтө маанилүү
Жаныбар каршылык көрсөтүүгө аракет кылат.	• Аял жаныбар көйгөйгө айланып баратканын качан түшүнүшү керек эле?	Коррупцияны чечүү мүмкүн болбой турган этап келип чыгышы мүмкүн деген жаңылыш түшүнүк бар. Коррупция менен күрөшүү эч качан кеч эмес болсо да, ар бир адам коррупцияга туш болоору менен алдын алууга милдеттүү.

БАҢГИЗАТТАРДЫН АЛДЫН АЛУУ

5-ТЕМА
КООПСУЗ ЖАШОО ШАРТТЫ ТАНДАЙБЫЗ

Негизги суроолор

- Психоактивдүү заттарды (ПАЗ) жана баңгизаттарды колдонуудан көз карандылыкты калыптандыруу механизмдери кандай?
-
- ПАЗдарды жана баңгизаттарды колдонуунун кесепеттери кандай?
- Жоопкерчиликтүү жана коопсуз жүрүм-турум ПАЗдын жана баңгизаттын терс таасиринен коргой алабы?

Максаты

Окуучуларга тыюу салынган ПАЗдарга карата терс мамилени калыптандыруу жана ПАЗ жана баңгизаттарды колдонууга көз карандылыктын пайда болуу механизмдерин түшүнүү.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- баңгизат жана психоактивдүү зат деген эмне?
- баңгизат жана психоактивдүү заттарды пайдалануу ден-соолукка жана коопсуздукка кандай терс таасирин тийгизиши мүмкүн?
- эмне үчүн жоопкерчиликтүү жана коопсуз жүрүм-турум ПАЗдын жана баңгизаттын терс таасиринен коргоо ыкмасы болуп саналат?

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрүн өнүктүрүшөт:

- аргументтөө,
- өз алдынча иштөө,
- инсандар аралык баарлашуу,
- сынчыл ой жүгүртүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- баңгизаттарга жана ПАЗга байланыштуу терс таасирлерден коргонуунун натыйжалуу жолу катары жоопкерчиликтүү жана коопсуз жүрүм-турумду практикалоо.

Куралдар, ресурстар

Компьютер, проектор, таратуучу материал, флипчарттар, стикерлер, маркерлер.

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу

Мээ чабуулу ыкмасы менен суроолорду талкуулоону уюштуруңуз:

- Баңгизаттарды колдонуу кандай коркунучтарды алып келет?

Окуучулардын жоопторун флипчартка жазыңыз. Пикирлер ар кандай, бирок ар бири маанилүү экенин белгилеңиз. Бардык жооптор баңгизаттын канчалык коркунучтуу экендигин так көрсөтөт.

Негизги бөлүк (33 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- Талкуулоо менен чакан лекция (15 мүн.)
- «Баңгизаттар кандай иштейт» видеороликин көрүүнү жана талкуулоону уюштуруу (10 мүн.)
- Өз алдынча иштөө (8 мүн.)

1-этап

«Психоактивдүү заттар жана баңгизаттар» чакан лекциясы талкуулоо менен (15 мүн.)

Берилген маалыматтын негизинде PowerPointто түзүлгөн презентациясын колдонуу менен чакан лекция өткөрүңүз.

Презентация үчүн маалымат

Психоактивдүү заттар (ПАЗ) — бул аң-сезимге таасир этүүчү жана жүрүм-турумун өзгөртүүчү заттардын тобун камтыган түшүнүк. Башка сөз менен айтканда, алар адамдын психикасына таасир этет. Бул психоактивдүү заттар сезимдерди, маанайды жана ал тургай ой жүгүртүүнү өзгөртө алат дегенди билдирет. Кыянаттык менен пайдалануу, эреже катары, адаттан тыш психикалык жабыр тартуу болуп саналат. Мындай мыйзамсыз заттар мээге таасир этет жана физикалык, психологиялык көз карандылыкты жаратат жана терс социалдык кесепеттерге алып келет. Мисалы, баңгизатка көз каранды адам жакшы жумуш таба албайт, кадыр-барктуу кызматка ээ боло албайт, толук кандуу дени сак үй-бүлө кура албайт. Бардык тыюу салынган заттар, психикалык жана физикалык көз карандылыкты өрчүтүп, социалдык терс көрүнүштөргө алып келет. Мыйзамсыз, колдонууга тыюу салынган психоактивдүү заттарга, аларды колдонуу, жайылтуу жана сактоо мыйзамсыз болгон заттар кирет.

Бул кара куурай, опиоиддер, стимуляторлор, галлюциногендер, депрессанттар жана башка бир катар заттар. Ар бир мамлекетте мындай заттардын Өкмөт тарабынан бекитилген белгилүү бир тизмеси бар.

Бул заттарды сактоо, жайылтуу менен алектенген, башка адамдарды керектөөгө түрткөн жарандар кылмыш жоопкерчилигине тартылат. Мыйзамсыз баңгизаттарды сактоо жана жайылтуу үчүн юридикалык жоопкерчилик дүйнөнүн бардык мамлекеттеринде зарыл жана маанилүү чара болуп саналат. ПАЗ адамдын психикасын дээрлик шал кылып, ал ой жүгүртө албай, чечим кабыл ала албай, жүрүм-турумун башкара албай калат.

Баңгизаттарды мыйзамсыз таратуу-бул кылмыштуу бизнес. Жаштардын, өспүрүмдөрдүн, ал тургай балдардын саны барган сайын көбөйүп баңгизаттарынын курмандыгы болуп жаткандыгы баңги аткезчилерине пайдалуу, анткени алар баңгизатка көз каранды болуп, аны дайыма сатып алууга аргасыз болушат.

Кандайдыр бир затты баңгизат катары өз ара байланышкан үч критерий бириккенде таанууга болот: медициналык, социалдык жана юридикалык.

- Медициналык: борбордук нерв системасына өзгөчө таасир этет
- Социалдык: аны колдонуу социалдык-маанилүү кубулуштун масштабына ээ болот.
- Юридикалык: «Баңги кылуучу каражаттардын, акыл-эске таасир берүүчү заттардын жана алардын прекурсорлорунун тизмесине» киргизилген жана Кыргыз Республикасынын аймагында сактоого жана таратууга тыюу салынган.

Ошентип, бардык психоактивдүү заттар баңгизат эмес, бирок бардык баңгизаттар, психоактивдүү заттар болуп эсептелинет.

Өспүрүмдөрдүн психоактивдүү заттарды колдонууга киришүүсү, эреже катары, бир нече ырааттуу этаптардан өтөт. Тилекке каршы, биринчи сыноолордун этабынан тышкары мезгилде баңгизаттан же токсиканттан өз алдынча, өз ыктыяры менен баш тартуу анын көз карандуулугу өнүгүп жаткан мезгилде дээрлик мүмкүн эмес. Кийинки этаптарда баңгизатка көз карандылык пайда болот жана натыйжада керектүү доза алгач берилгенге салыштырмалуу 10-100 эсеге көбөйөт. Препараттын организмге уулуу, кыйратуучу таасири ошого жараша жогорулайт.

Чакан лекциядан кийин төмөнкү маселелер боюнча талкуу жүргүзүңүз:

- Баңгизаттар жана психоактивдүү заттар биздин организмге денебизге кандай таасир этет?
- Эмне үчүн бардык психоактивдүү заттар баңгизат эмес?
- Психоактивдүү заттардын биздин жыргалчылыгыбызга жана коопсуздугубузга терс таасири эмнеде?

2-этап

«Баңгизаттар кандай иштейт» видеороликин көрүүнү жана талкуулоону уюштуруңуз (10 мүн.)

Көрүп бүткөн соң окуучуларга төмөнкү суроолорду бериңиз:

- Баңгизаттарды адамдын ден-соолугуна эмне коопту кылат?
- Баңгизаттар кандай кесепеттерге алып келиши мүмкүн?

3-этап

«Кесепеттер» оюну (8 мүн.)

Максаты: окуучуларга психоактивдүү заттарды пайдалануу алып келе турган кесепеттерди сезе билүүгө мүмкүнчүлүк түзүү.

1-кадам. Ар бир окуучуга 5x5 см өлчөмүндөгү 12 кагаз баракчасын бериңиз жана жазууну сураныңыз: 4 баракка - сүйүктүү тамактарынын аттары, кийинки 4 баракка сүйүктүү иш - аракеттеринин, хоббилеринин аттары; дагы 4 баракка-жакын же сүйүктүү адамдардын аттары.

2-кадам. Бардык окуучулар тапшырманы аткарганда, баңгизаттар ден-соолукка, максаттарга жетүүгө, кызматтан көтөрүлүүгө жана башкаларга зыян келтире тургандыгын айтыңыз. Баңгизат менен байланышкан учурда жоготуп алуусун сездирүү үчүн окуучулардан бирден сүйүктүү тамагы, кесиби, жакын адамы жазылган бирден баракты берүүсүн өтүнүңүз.

3-кадам. Баңгизаттар көп жана узакка созулган кесепеттерге ээ болгондуктан, окуучулар андан кийин дагы 3 баракты бериши керек.

4-кадам. Ар бир окуучудан карабай туруп бирден баракты алыңыз, бул баңгизат колдонуучулар кырдаалды башкара албай тургандыгын билдирет. Окуучуларда калган вариант адамдардын жашоосунда баңгизаттарды колдонуу эмнеге алып бараарынын түшүндүрмөсү болушу мүмкүн.

Талкуулагыла:

- Оюн учурунда өзүңөрдү кандай сездиңер?
- Азыр өзүңөрдү кандай сезип жатасыңар?
- Эмнеден (же кимден) ажыроо кыйын болду?

Оюндан кийин балдарды оюн абалынан алып чыгуу үчүн эмоцияларын жеңилдетүү.

Төмөнкүнү айтыңыз: «Азыр болгон нерсе, бул жөн гана оюн болду. Бул силерге жана силердин жакындарыңарга эч качан тийбейт деп ишенем. Жашооңордо эч ким мындай кырдаалга туш болбойт деп ишенем. Мунун баары оюн гана болуп, оюн менен кошо аяктады...»

Жыйынтыктоочу бөлүк (3 мүн.)

Сабактын жыйынтыгын чыгарыңыз. Төмөнкү маалыматты пайдалана аласыз.

Чоңдор балдарга бир нерсе кылууга тыюу салган учурлар болот. Албетте, мындай учурлар балдарга жакпайт, алар ачууланат, таарынат, адилетсиз көрүнөт. Бирок, тыюу салуунун артында чоңдордун балдарынын ден-соолугу жана коопсуздугу жөнүндө кам көрүү турат. Ошол эле учурда, мугалимдердин жана ата-энелердин тыюу салуулары жана жазалоо коркунучу өспүрүмдөрдүн психоактивдүү заттарды жана баңгизаттарды колдонуудан баш тартуусуна таасир этиши мүмкүн. Психоактивдүү заттарды жана баңгизаттарды колдонуудан баш тартууда эң башкысы төмөнкүлөр болушу керек:

- ден-соолук үчүн кооптуулугун билүү;
- психоактивдүү заттарды жана баңгизаттарды колдонуунун кесепеттерин түшүнүү;
- жашоодо белгилүү бир максаттарга жетүү жана дени сак жана көз карандысыз болууну каалоо.

Кайтарым байланыш

Окуучуларга алма формасындагы стикерлерди бериңиз. Төмөнкү суроолорго жооп берип, класстык саат жөнүндө өз таасирлерин билдирүүнү сураныңыз:

- Сабакта кандай жаңы нерсе үйрөндүңөр?
- Баңгизатын колдонуу силердин коопсуздугуңарга кандай таасир этиши мүмкүн?
- Эмне үчүн баңгизаттарга тыюу салынган?
- Сабактан эмне жакты?
- Эмне түшүнүксүз болду?

Окуучулар флипчартка стикерлерди боелгон алма дарагы менен жайгаштырсын (алдын ала даярдалышы керек). Окуучулар кызыкдар болсо, алар менен класстык сааттын жыйынтыгы боюнча алардын жоопторун талкуулагыла.

Негизги түшүнүктөр

- Зыян
- Тыюу салуу
- Баңгизаттар
- Коркунуч
- Психоактивдүү заттар

Үй тапшырмасы

Баңгизаттардын жана психоактивдүү заттардын зыяндуулугу жөнүндө маалыматты жакындарыңыз жана туугандарыңыз менен бөлүшүңүз. Алардын ата-энелери жана улуу үй-бүлө мүчөлөрү өспүрүм кезинде баңгизатка байланыштуу тыюуларды кантип көзөмөлдөшкөнүн сураңыз. Эгерде бул тыюу салуулар жок болсо жана аларды эч ким көзөмөлдөбөсө, кандай кесепеттер болушу мүмкүн эле.

Мугалим үчүн кошумча материал

1) 6-11-класстардын окуучулары үчүн сергек жашоо боюнча класстык сааттардын иштелмелери: мугалимдер үчүн методикалык колдонмо. Б., 2014. — 137–138 б. // URL: https://iite.unesco.org/wp-content/uploads/2019/05/Rukovodstvo-ZOZH-na-russkom-yazyke-2019.pdf)

2) «Баңгизаттар кандай иштейт» видеоролик// URL: https://www.youtube.com/watch?v=MxWR8AEwGdQ&t=20s

6-ТЕМА
ТЕҢТУШТАР ТАРАБЫНАН БАСЫМ: АГА КАНДАЙ ТУРУШТУК БЕРЕБИЗ ЖАНА КИМ ЖАРДАМ БЕРЕ АЛАТ?

Негизги суроолор

- Ден-соолукка, өнүгүүгө жана жыргалчылыкка конструктивдүү жана позитивдүү баарлашууга кандайча байланыштуу?
- Өзүн-өзү туура баалоону кантип түзүү керек?
- Психоактивдүү жана баңгизат менен байланышкан теңтуштардын топтук кысымына кантип каршы турууга болот?

Максаты

Теңтуштарынын потенциалдуу коркунуч туудурган аракеттерин таануу жөндөмүн калыптандыруу жана каршы аракеттенүү үчүн зарыл болгон көндүмдөрүн өнүктүрүүгө жардам берүү.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- топко таандык болуу алардын инсандык өнүгүүсүнүн бир бөлүгү;
- топтун таасири жүрүм-турумду өзгөртө алат;
- конструктивдүү баарлашуу жана өз ара түшүнүшүү психоактивдүү жана баңгизаттарына байланыштуу терс таасирлерди кантип азайта алат.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- конструктивдүү баарлашуу жана өз ара түшүнүшүү,
- өз алдынча иштөө,
- инсандар аралык баарлашуу,
- сынчыл ой жүгүртүү,
- психоактивдүү жана баңгизатка байланыштуу кырдаалда «жок» деп айтуу.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- адамдарга болгон ишенимдин, жамаатты урматтоонун баалуулугун түшүнүү;
- өз пикирине болгон укугун коргоо;
- достордун талаптарын аткарбоо;
- психоактивдүү жана баңгизаттарды колдонууну четке каккан өз позициясын билдирүү.

Куралдар, ресурстар

Компьютер, проектор, таратуучу материал, флипчарттар, стикерлер, маркерлер.

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу

Баңгизат кырдаалында досторуңуз, тааныштарыңыз же классташтарыңыз кысымга алганда «жок» деп айтуу оңой эмес деп айтыңыз.

Ар бир адамдын белгилүү бир социалдык чөйрөсү бар – бул ага жаккан жана баарлашкысы келген адамдардын чөйрөсү. Бирок жашоонун көп бөлүгү аргасыз баарлашуудан турат. Адамдардын арасында жашоо жана алар менен байланышууну үйрөнүү оңой эмес. Жүрүм-турумдун ар кандай ченемдерин өздөштүрүүгө жана колдонууга туура келет. Бирок адам адамдар менен байланышып, өз көз карашын коргой алышы керек.

Өспүрүм ага карата короодогу классташтары же достору алардын артынан ээрчип, алар жасаган иштерди жасоого кысым көрсөткөн учурларды сезген учурлар болот.

Окуучулардан мындай жагдайларга мисал келтирүүнү сураныңыз. Балдар алар жөнүндө тааныштарынан угуп же интернеттеги видеолордон угушу мүмкүн.

Окуучулардын болжолдуу жооптору:

- сабактарды, спорт секциясындагы окууларды өткөрүп жиберүү;
- шылдыңдоо, жаман сөздөр;
- экстремалдуу аракеттер (зацепер, паркур ж. б.);
- рэкетчилик жана бейбаштык менен алектенүү.

Окуучулардын жоопторун кыскача флипчартта талкуулоо жана мээ чабуулун жыйынтыктоо үчүн жазыңыз.

Жооптор топтун кысымы болгон жагдайлар жөнүндө түшүнүк бере тургандыгын айтыңыз. Бирок, эгер достор тобокелге барууну же жаңы нерселерди, анын ичинде баңгизатка байланыштуу нерселерди сынап көрүүнү жакшы көрүшсө, бул сен дагы аны кылышың керек дегенди билдиреби? Ар бир өспүрүм башкалардын таасири астында калган жагдайга туш болушу мүмкүн. Бул короодогу балдар же классташтар болушу мүмкүн. Эгерде достору ага жакпаган нерсени жасоого же макул болууга мажбурласа, бул теңтуштардын кысымынын бир түрү экенин тактаңыз. Бирок бул татаал кырдаалдарда жардам берүү үчүн иштелип чыккан ыкмалар бар.

Негизги бөлүк (33 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- «Эмне үчүн биз чындыгында каалабаган нерсени жасайбыз» видеороликти көрүү жана талкуулоо (10 мүн.)
- Топтордо иштөө «Чечим издейбиз» (13 мүн.)
- Анкетаны толтуруу жана презентация өткөрүү боюнча өз алдынча иштөө (10 мүн.)

1-этап

«Эмне үчүн биз чындыгында каалабаган нерсени жасайбыз?» видеороликти көрүүнү жана талкуулоону уюштуруу (10 мүн.)

Көргөн соң төмөнкү суроолор боюнча талкуу уюштуруңуз:

- Видеороликтин таасири кандай?
- Жаңы эмнени үйрөндүңүз?
- Эмне түшүнүксүз болду?

Терминдердин маанисин жана түшүнүү кыйын болгон эпизоддордун маанисин түшүндүрүңүз.

- Видеороликте айтылгандардын жана көргөндөрдүн ичинен эң маанилүүсү эмне болду?
- Адамдар бири-биринин пикирине канчалык көз каранды?
- Эмне үчүн кээ бир жагдайларда башкалардын пикирине эмес, өзүнө ишенүү жакшы?
- Өзүңүздөн күмөн санабай, туура чечим кабыл алууну үйрөнүү үчүн эмне кылуу керек?

2-этап

Топтордо иштөө «Чечим издейбиз» (13 мүн.)

3 топ түзүңүз. Тапшырма: окуяны окуп чыгып (1-тиркемени карагыла) жана берилген сунушка жүйөлүү баш тартуу боюнча өз вариантыңарды сунуштагыла.

Окуянын темалары

- Баңгизат каналына шилтеме кылуу менен трафарет жазууларын жайгаштыруу
- Чылым чегүү
- Сабак калтыруу

3-этап

Анкеталарды толтуруу боюнча өз алдынча иштөө (10 мүн.)

Өз пикириңизди жана биз ишенген нерселерди коргоп, башкаларга бул жөнүндө эскертүү маанилүү экендигин айтыңыз.

Алар топтун мүчөсү болгусу келеби же жокпу, топ койгон шарттарга макул болууга даярбы же жокпу, өз алдынча чече аларын баса белгилеңиз, айрыкча бул психоактивдүү заттар менен байланышкан жана укуктук маданияттын принциптерине каршы келсе.

Чечим кабыл алуу үчүн окуучуларды суроолордун 2 тобуна жооп берүүгө чакырыңыз. Бул суроолор аларга өз алдынча чечим кабыл алууга жардам берет.

1) Чынында эмне болуп жатканын бил:
   - Сиз кайдасыз?
   - Ким мененсиз?
   - Алар эмне кылып жатышат жана өздөрүн кандай алып жүрүшөт?
   - Болуп жаткан нерселерге кандай карайсың?
2) Кесепеттери жөнүндө ойлон:
   - Эртең өзүңө кандай мамиле кыласың?
   - Бул көйгөйлөргө алып келиши мүмкүнбү?
   - Бул ден-соолукка зыян келтириши мүмкүнбү?
   - Ата-энеңдин сенден көңүлү калабы?
   - Кесепеттери кандай болушу мүмкүн?

Окуучулардан «Мен теңтуштарымдын кысымына туруштук бере алам» анкетасын толтуруусун (2-тиркемени караңыз) сураныңыз. Анкетадагы суроолорго «ооба» же «жок» деп жооп берүү керек. Окуучулардан ачык жооп берүүсүн сураныңыз, анткени жыйынтыктарын алар өз алдынча иштеп чыгышаарын жана андан башка эч ким жоопту көрө албай тургандыгын айтыңыз.

Анкетадагы упайларды эсептөө боюнча нускама

Эгер сиз 2-3 суроого «жок» деп жооп берсеңиз, теңтуштарыңыздын кысымына туруштук берүү жөндөмүңүздү өз алдынча жеңүүгө болот. Эгерде сиз көп суроолорго «жок» деп жооп берсеңиз, анда жардамга муктажсыз, айрыкча кырдаал психоактивдүү заттарга байланыштуу болсо. Кимге кайрылуу керек? Сизге жакшы кеңеш бере турган көптөгөн адамдар бар:

- текшерилген достор;
- ата-энелер. Алар менен сүйлөшүп көрүңүз, алар да өспүрүм болгон, жаш кезинде теңтуштарынын кысымына кантип туруштук бергенин сураңыз;
- мектеп психологдору жана мугалимдери.

Жыйынтыктоочу бөлүк (3 мүн.)

Теңтуштардын кысымына ар бир өспүрүм туш болушу мүмкүн деп айтыңыз. Уялуу же теңтуштардын кысымы менен күрөшүү жакшы. Ар ким өз жашоосунун кайсы бир мезгилинде буга туш болгон.

Теңтуштардын кысымын аныктоону үйрөнүү менен алардын кысымына туруштук бере баштайт. Теңтуштардын кысымына туруштук берүү практиканы жана кайраттуулукту талап кылат. Башында, бул коркунучтуу болушу мүмкүн себеби теңтуштары күчтүү жана денелик жактан жакшы өнүккөн болушу мүмкүн. Топтун мүчөсү болуу үчүн туура эмес жана кийин уяла турган нерсени жасоого туура келет.

Адамдар бардык учурда мамилелердин универсалдуу эрежелерин иштеп чыгууга аракет кылышкан. Ар бир адам башка мамилелер тутуму менен байланышкан. Этиканын алтын эрежеси: «Адамдардан кандай мамиле күткүң келсе, ошондой мамиле кыл». Окуучуларды башкалардын кысым көрсөтүүсүнгө катышпоо үчүн колунан келгендин баарын кылууга үндөңүз.

Кайтарым байланыш

Окуучуларга алма формасында стикерлерди бериңиз жана алардан төмөнкү суроолорго жооп берип, класстык саат жөнүндө өз таасирлерин билдирүүнү сураныңыз:

- Сабактан эмне жаңы нерсе үйрөндүңөр?
- Сабакта эмне жакты?
- Эмне түшүнүксүз болду?

Окуучуларга флипчартка стикерлерди боелгон алма дарагы менен коюну (алдын ала даярдалышы керек) сураныңыз. Окуучулар кызыкдар болсо, класстык сааттын жыйынтыгы боюнча алардын жоопторун талкуулагыла.

Негизги түшүнүктөр

- Кысым
- Баарлашуу
- Чечим

Мугалим үчүн кошумча материал

1. Сергек жашоо курсунун темалары «Баарлашуу азбукасы» жана «Көңүл! Кооптуу компания!» // URL: https://iite.unesco.org/wpcontent/uploads/2019/05/Rukovodstvo-ZOZH-na-russkom-yazyke-2019.pdf)
2. Видео «Эмне үчүн биз чындыгында каалабаган нерселерди жасайбыз» // URL:
3. https://www.youtube.com/watch?v=GQVSQcM-538
4. «Теңтуштардын кысымына кантип алдырбоо керек» статьясы // URL: https://childhelpline.ru/2018/12/kak-ne-poddatsya-davleniyu-sverstnikov/
5. Класстык саат «Психоактивдүү заттар жана өспүрүм» // URL:
6. https://nsportal.ru/shkola/klassnoe-rukovodstvo/library/2018/03/05/klassnyy-chas-dialog-pav-i-podrostok

1-ТИРКЕМЕ

Топтордо талкуулоо үчүн окуялар

Баңгизат каналына шилтеме кылуу менен трафарет жазууларын жайгаштыруу

Сен мектептен үйгө келе жатасың. Короодо жогорку класстагы балдардын тобу менен жолуктуң. Алар коңшу үйлөрдүн жана гараждардын дубалдарына баңгизаттарды сатып ала турган интернет каналдары жөнүндө трафарет менен маалымат жазышкан. Жигиттер сага алар менен чогуу барууну сунушташат жана маалыматты жазыш үчүн спрей боек беришет. Сен буга чейин бир нече мындай жазууларды жолуктургансың, бирок бул жазуулар эмнени билдирерин, ким жана кандай максатта колдоноорун билген эмессиң.

Чылым чегүү (анаша чегүү)

Сенин курбуңдун анаша чегип жана бардык досторуңду ага көндүргөн улуу тааныштары бар болчу. Бир күнү мектептеги мелдештен кийин балдар менен аянтка бардыңар. Бийледиңер, көңүл ачтыңар. Жигиттердин бири өзү менен кошо ала келген анашаны чегүүнү сунуш кылды. Кээ бирөөлөр бул сунушту кабыл алышса, башкалары баш тартышты. «Силер эми биздин досубуз эмессиңер. Коркоктор. Бизди айтып көргүлө!» деген сөздөрдү баш тарткандар артынан угушту.

Сабак калтыруу

Марат бош убактысынын баарын компьютердик клубда өткөрөт. Ал күчтүү, ар дайым акчасы бар. Ал короодо сени жана классташтарыңды жолуктурганда, кийинки эки сабакты өткөрүп жиберип, аны менен клубда убакыт өткөрүүнү сунуш кылат. Балдар макул болушат. Сен бул туура эмес экенин түшүнөсүң, сабактарга жакшы даярдангансың жана сабактар сага жагат. Сен бул кырдаалды кантип чечсем деп ойлойсуң.

2-ТИРКЕМЕ

«Мен курбуларымдын кысымына туруштук бере алам» анкетасы

Анкетанын суроолору	ООБА	ЖОК
Сиз өзүңүзгө жагасызбы жана сыйлайсызбы?		
Сиз өзүңүздүн күчтүү жана алсыз жактарыңызды билесизби?		
Сиз өзүңүзгө ишенесизби?		
Сиз билесизби, кайсы максаттар сиз үчүн маанилүү?		
Сиз өз алдынча кантип чечим кабыл алууну билесизби?		
Сизди кандай болсоңуз, ошондой кабыл алган досторуңуз менен байланышып жатасызбы?		
Теңтуштарыңдын кысымына жооп катары «жок» деп айтууну билесизби?		
Сиз ар кандай «кысым көрсөтүү» кырдаалдарында өзүңүздү кандай алып жүрүүнү билесизби?		
Сиздин иш-аракеттериңиз үчүн сиз жооптуусузбу?		
Сиз алдыда боло турган иш-аракетти жасоодон мурун ойлоносузбу?		

ИНТЕРНЕТТЕГИ КООПСУЗДУК

7-ТЕМА
ГАДЖЕТТЕР, ИНТЕРНЕТ ЖАНА И САНАРИПТИК ГИГИЕНА

Негизги суроолор

- Гаджеттерди, интернетти колдонуунун кандай жакшы жактары бар?
- Гаджеттерди, интернетти колдонуунун терс жактары кандай?
- Терс жактардын таасирин азайтуу үчүн эмне кылуу керек?

Максаты

Гаджеттерди ден-соолукка жана окууга зыян келтирбестен колдонуу стратегиясын аныктаңыз.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- гаджеттерди коопсуз колдонуу эрежелери;
- гаджеттерди көзөмөлсүз колдонуу адамга кандай зыян келтирет;
- жетиштүү интернеттеги коопсуз жүрүм-турумдун негизги эрежелери.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- сынчыл ой жүгүртүү,
- боорукерлие,
- аргументтөө,
- чыр-чатактарды чечүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- гаджеттерди жана интернетти колдонууда гигиенаны сактоо;
- гаджеттерди жана интернетти коопсуз колдонуу эрежелерин орнотуу;
- ден-соолукту жана бейпилдикти сактоо үчүн гаджеттерди жана интернетти колдонууга милдеттенме алуу

Куралдар, ресурстар

Флипчарт же доска, маркер.

Мультфильмдер «Фиксики – Фикси-кеңештер. Интернетте сак болгула! (Топтом)» / Fixiki. Уюлдук телефонду колдонууну азайтуу жөнүндө роликтердин сериясы.

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу

Мээ чабуулу үчүн суроолор

- Смартфондор, планшеттер, компьютерлер кандай колдонулат?
- Балдар смартфонго, компьютерге канча убакыт коротушат?
- Алар тыныгуу алышабы жана канча убакыттан кийин?
- Алар тыныгуу учурунда эмне кылышат?
- Интернетте балдарды кандай коркунучтар күтүп турат?

Окуучулардын жоопторун талкуулоо жана мээ чабуулун жыйынтыктоо үчүн флипчартка жазыңыз.

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- Топтордо иштөө (15 мүн.)
- Мультфильмдерди көрүү жана талкуулоо (10 мүн.)
- Өз алдынча иштөө (10 мүн.)

1-этап

Топтордо иштөө (15 мүн.)

1-кадам. Кичинекей киришүү жасаңыз.

Гаджеттерге кеткен убакытты кыскартуу акылдуулук менен чектелиши керек. Анткени гаджеттерди туруктуу жана көзөмөлсүз пайдалануу ар кандай мүнөздөгү көйгөйлөргө алып келет:

- физикалык (кыймылсыздык, начар тулку бой жана начар көрүү);
- интелектуалдык (эс тутум жана концентрациядагы көйгөйлөр, жана сынчыл ой жүгүртүү жөндөмүнүн жоготуу);
- психологиялык (курдаштары менен байланыш түзүү көйгөйлөрү, чыныгы жашоодо достордун жоктугу).

Ошондуктан, гаджеттер менен өткөргөн убакытты өз алдынча башкарууну, аны физикалык активдүүлүк менен алмаштырууну үйрөнүү маанилүү (1 - «Мугалим үчүн кошумча материалды» караңыз).

2-кадам. Сиз каалаган ыкма менен окуучулардан (4-5 адамдан турган) топко бөлүнүүнү сураныңыз.

3-кадам. Аларга гаджетти колдонуу жөнүндө сөз жок кыска роликтердин сериясын көрсөтүңүз «Уюлдук телефонду колдонууну азайтуу үчүн 10 амал».

4-кадам. Тапшырма бериңиз: ар бир топ 5 мүн. ичинде көргөндөрүн талкуулап, түшүнгөндөрүн айтып бериши керек. Эгер кимдир бирөө туура деп эсептесе, өздөрүнүн амалдардын ойлоп таап, бөлүшө алат.

5-кадам. Гаджет менен убакытты кыскартуунун сырлары жөнүндө жалпы талкууну уюштуруңуз. Алардан макулбу жана макул эмесби жана эмне үчүн экенин сураңыз (1-тиркемедеги «Ден-соолукка жана психикага зыяны жок мобилдик гаджеттерди колдонуунун 10 эрежесин» караңыз).

2-этап

«Фиксики – Фикси-кеңештер. Интернетте сак болгула!» мультфильмдерин көрүү жана талкуулоо (жыйнак) / Fixiki. (10 мүн.)

Мультфильмди көргөндөн кийин суроолорду талкуулаңыз:

- Эмне үчүн интернеттин сырсөздөрүн айтыш керек?
- Интернеттеги «тролддордон» эң жакшы коргоо кайсы?
- Профильдеги досуңуз (сүйлөшкөн кызыңыз) сизге акча сурап кайрылса, анда эмне кылуу керек?
- Интернетте жөнөкөйлүк эмне үчүн пайдалуу?
- Эмне үчүн интернеттеги тааныш эмес баскычтарды баспаганыңыз жакшы?
- Интернеттеги кайсы топтордо жана чаттарда калбоо жакшы?

3-этап

Интернетти колдонуу боюнча милдеттенмелерди өз алдынча иштеп чыгуу (10 мүн.)

Ар бир окуучуга, эгерде алар гаджетти же интернетти колдонуу боюнча ата-энеси менен келишим түзгөн болсо, бир милдеттенмени атоону сунуштаңыз. (2-тиркемедеги «Милдеттенмелердин болжолдуу тизмесин» караңыз).

Окуучулардан бардык милдеттенмелерди флипчарттарга жазууну сураныңыз. Андан кийин аларды талкуулоону уюштуруп, «Баланын интернетти колдонуу боюнча милдеттенмелери», «Гаджеттерди колдонуу убактысын кантип кыскартуу керек», «Интернеттеги коопсуздуктун негизги эрежелери» плакаттарындагы эрежелер менен толуктаңыз.

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

Жыйынтыгын чыгарып, окуучулар менен эмне үчүн гаджеттерди жана интернетти колдонуу эрежелерин сактоо керектигин талкуулаңыз. Бул сабакта алар кандай онлайн коопсуздук эрежелерин үйрөнүшкөнүн тактаңыз.

Гаджеттер биздин күнүмдүк жашообуздун бир бөлүгү болуп калууда. Алар көп пайда алып келип, чыгармачылык, жумуш, окуу жана көңүл ачуу үчүн жакшы каражат болууда. Интернет ошондой эле адамдын жашоосунун жана ишинин бардык тармактарына кирүүдө. Ал аралыкка карабастан өз ара байланышууга мүмкүндүк берип, маалымат булагы болуп саналат, дүйнөдөгү маалыматтык теңсиздикти жоюуда. Интернет жашообузду жөнөкөйлөтсө дагы, бизди киберкылмыш коркунучуна алып келиши мүмкүн. Маалыматты сактоо, гиподинамиядан (кыймылсыздыктан) ден-соолукка келтирилген зыянды азайтуу жана жаман ниети бар адамдардын коркунучун болтурбоо үчүн компьютер, гаджет жана интернет менен болгон ар бир өз ара аракеттенүүдө жөнөкөй коопсуздук эрежелерин сактоо зарыл.

Негизги түшүнүктөр

- Бузулган профиль
- Гаджеттер
- Интернет троллдор
- Жеке маалымат

Мугалим үчүн кошумча материал

1) Видео ««Уюлдук телефонду колдонууну азайтуу үчүн 10 амал».
2) «Фиксики – Фикси-кеңештер. Интернетте сак болгула!» мультфильми (жыйнак) / Fixiki.
3) «Балдарды онлайн чөйрөдө коргоо боюнча жетектөөчү көрсөтмөлөр».

1-ТИРКЕМЕ

Мобилдик гаджеттерди ден-соолукка жана психикага зыяны жок колдонуунун 10 эрежеси

1. Талдоо жүргүз: смартфонду канча жана кандай жолдор менен колдоносуң жана эмнени жоготуудасың? Маалыматка ээ болуу кабардар болууга жана чечим кабыл алууга жардам берет.
2. Тамактанып жана уктап жатканда уюлдук телефонуңду өчүр. Өчүрүү тынч болуу жана эс алуу үчүн зарыл.
3. Эскертмелерге байланыштуу үндөрдү жана термелүүлөрдү өчүр. Муну менен сен

жашооңду көзөмөлдөп жана эскертмелерге дайыма алаксыбайсың.

4. Иш-аракет жасоо жөнүндө билдирген тиркемелерди башкы экрандан алып сал. Анткени сен керегиже жок тиркемелерди ачууга убактыңды коротосуң.
5. Мессенджерлерге жана чаттарга катышууңду чекте. Көптөгөн топторго катышууну азайтуу убакытты үнөмдөйт.
6. Байланыш ритмдерин аныктап, аларды бөлүш. Түшүнбөстүктөрдү жана орунсуз чалууларды болтурбоо үчүн байланыштарыңа билдирип кой.
7. Тамак жеп жатканда уюлдук телефонуңду учак режимине кой. Жеткиликсиздикти орнотуу-бул мүмкүнчүлүк жана зарылчылык.
8. Уюлдук телефондун кереги жок учурларды аныкта жана аны алыс карма. Аппаратка жетүү кыйынчылыгы аны колдонуу үчүн аң-сезимдүү аракетти талап кылат.
9. Көздөрүңдү, моюнуңду, белиңди ойлоп, эс алдыр. Уюлдук телефонду колдонууну азайтуу физикалык абалыңды жакшыртат.
10. Жакындарың жана досторуң менен көбүрөөк чалып, жолугушууларды тез-тез өткөрүп, экрандан тышкары жашоону бөлүш. Түздөн-түз байланыштарды өнүктүрүү жандуу баарлашуудан ырахат алууга мүмкүндүк берет.

2-ТИРКЕМЕ

Ата-энелер менен келишим түзүүдө баланын милдеттенмелери

Мен интернет зыярат кылуу үчүн сонун жер болушу мүмкүн экенин билем.

Мен ошондой эле менин коопсуздугум үчүн эрежелерди сактоо абдан маанилүү экенин билем. Мен төмөнкү эрежелерди аткарууга макулмун.

1) Мүмкүн болушунча, мен өзүм үчүн менин үй-бүлөм же мен жөнүндө эч кандай жеке маалыматты ачыкка чыгарбай турган коопсуз жана акылга сыярлык ысымды тандап алам.
2) Мен бардык сыр сөздөрүмдү купуя сактайм.
3) Мен ата-энем менен компьютерде жана интернетте колдонгон бардык программаларды жана тиркемелерди талкуулап, аларга кирген сайттар жөнүндө айтып берем. Жаңы программаны жүктөөдөн же көчүрүүдөн же жаңы сайтка кирүүдөн мурун, мен алардын макул экендигин билүү үчүн ата-энем менен макулдашам.
4) Жаңы онлайн кызматына кирүү үчүн катталууну чечкенде, мен өтө көп жеке маалыматты талап кылган сайттардан оолак болом жана азыраак талап кылгандарды тандап алууга аракет кылам.
5) Мен ар дайым профилиме кандай жеке маалымат жайгаштырылаарын билүүгө аракет кылам жана ар дайым коопсуздуктун максималдуу деңгээлин тандайм.
6) Мен өзүм же ата-энем же башка үй-бүлө мүчөлөрү жөнүндө жеке маалыматты эч кандай жол менен, ар кандай формада же түрдө, онлайн чөйрөдө же онлайн режиминде жолуккандардын эч кимисине бербейм. Бул маалымат аты-жөнү, дареги, телефон номерди, жашты же мектептин номерин камтыйт, бирок аны менен чектелбейт.
7) Мен башкалардын мага кандай мамиле кылышын кааласам, аларга ошондой мамиле кылам.
8) Онлайн чөйрөдө жүргөндө мен адептүүлүктү, анын ичинде жакшы баарлашуу тилин жана сый-урматты көрсөтөм. Мен урушпайм же коркутуп-үркүткөн сөздөрдү колдонбойм.
9) Мен өзүмдүн жеке коопсуздугумду биринчи орунга коем, анткени онлайн чөйрөдө өздөрүн башка адам кылып көрсөткүсү келген адамдар бар экендигин билем.

10) Мен ата-энемдин астында онлайн чөйрөдө таанышкан адамдар жөнүндө чындыгын айтам жана ата-энем сурабаса дагы алар тууралуу айтып берем. Мен ата-энем жактырбаган электрондук каттарга же тез билдирүүлөргө жооп бербейм.
11) Эгерде мен жаман, уятсыз же жаман нерсени көрсөм же окусам, анда мен системадан чыгып, алар кайталанбоосуна аракет кылышы үчүн ата-энеме айтып берем.
12) Мен сүрөттөрдү, жаман сайттарга шилтемелерди, уят сөздөр менен электрондук почта аркылуу билдирүүлөрдү же тез билдирүүлөрдү алсам же адамдар сөгүнгөн сөздөрдү же кемсинткен жана кордогон сөздү колдонгон чатта сүйлөшкөнүмдү ата-энеме айтам.
13) Мен ата-энемдин макулдугусуз онлайн чөйрөдө таанышкан адамга эч нерсе жөнөтпөйм. Эгерде мен онлайн чөйрөдө таанышкан адамдан почта аркылуу бир нерсе алсам, анда мен ата-энеме дароо айтып берем, бул алар менин жеке маалыматыма жете алышаарын билдирет.
14) Онлайн чөйрөдө эгерде бул мага ыңгайсыздык жаратса, айрыкча, бул менин ата-энемдин көңүлүн оорутуп коерун же алар жактырбашы мүмкүн экендигин билсем менден сурабаган нерсени жасабайм.
15) Мен ата-энемдин макулдугусуз онлайн чөйрөдө таанышкан адамга чалбайм, кат жазбайм же мен ишенген чоң киши жанымда болбосо жолукпайм.
16) Менин ата - энем онлайн режимде өткөргөн убактымды көзөмөлдөп, онлайн режимде көзөмөлдөө же чектөө үчүн атайын программаны колдоно аларын түшүнөм. Алар муну мени жакшы көргөндүктөн жана мени коргогусу келгендиктен жасашат.
17) Мен ата-энеме чогуу көңүл ачып, жаңы нерселерди үйрөнүүсү үчүн интернетти колдонууну үйрөтөм.

Балдар менен келишим түзүүдөгү ата-энелердин милдеттенмелери

Интернет менин балдарым кире турган сонун жер болушу мүмкүн экендигин билем. Ошондой эле, мен интернетте жүргөндө алардын коопсуздугун сактоого жардам берүү үчүн бардыгын жасашым керектигин билем. Балдарым мага жардам бере аларын түшүнүп, мен бул эрежелерди сактоого макулмун.

1) Мен балам колдонгон кызматтар жана веб-сайттар менен таанышам.
2) Мен балдарымдын компьютерди колдонуусу боюнча акылга сыярлык эрежелерди жана көрсөтмөлөрдү түзүп, ушул эрежелерди талкуулап, компьютердин жанына эскертүү катары жайгаштырам.
3) Эгерде менин балам мага интернеттен тапкан же жасаган «жаман» нерсе жөнүндө айтып берсе, мен ашыкча реакция кылбайм.
4) Мен баламдын башка достору менен таанышууга аракет кылган сыяктуу эле виртуалдык достору жана байланыш тизмеси менен таанышууга аракет кылам.
5) Мен кичинекей балдарымдын компьютерин жалпы бөлмөгө жайгаштыруу менен алардын интернетти колдонуусуна колдоо жана көзөмөл жүргүзүүгө аракет кылам.
6) Мен шектүү жана мыйзамсыз иш-аракеттер жана сайттар жөнүндө тиешелүү органдарга билдирем.
7) Мен балдар үчүн сунушталган сайттардын тизмесин түзөм же табам.
8) Балдарым интернеттеги кайсы сайттарга киргенин дайыма текшерип турам.
9) Балдарыма ылайыксыз материалды чыпкалоо жана бөгөт коюу жолдорун издейм.
10) Мен балдарым менен онлайн чөйрөдөн тапкан нерселери жөнүндө сүйлөшөм жана алар менен мүмкүн болушунча онлайн окуяларды жасайм.

Мен жогоруда айтылгандарга кошулам. Ата-эненин кол тамгасы) _________. Датасы ________

Бала. Мен ата-энем ушул эрежелерге ылайык жашоого макул болгонун түшүнөм жана ата-энеме интернетти изилдөөгө жардам берүүгө макулмун.

Ата-эне. Мен баламды коргоого, аны интернетти коопсуз колдонуу боюнча ушул эрежелерди сактоого көндүрүүгө убада берем. Эгерде менин балам коопту жагдайларга туш болуп, мага айтып берсе, мен эч кимди күнөөлөбөй, ар бир кырдаалды атайылап жана акылдуулук менен чечем. Келечекте коопсуз Интернет тажрыйбасын камсыз кылуу үчүн мен балама жардам берем.

8-ТЕМА
ИНТЕРНЕТТЕ ӨЗҮҢӨРДҮ КОРГОГУЛА!

Негизги суроолор

- Интернет коопсуздугун сактабоо кандай кесепеттерге алып келет?
- Интернетте жана гаджеттерди колдонууда өзүн кантип туура алып жүрүү керек?
- Өспүрүмдөрдү интернетте кандай коркунучтар күтөт?

Максаты

Тобокелдик, кооптонуу же коркунуч туудурган жагдайларда интернетти коопсуз пайдалануу стратегиясын аныктоо.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- Интернеттеги коопсуз жүрүм-турумдун негизги эрежелерин;
- Интернетти колдонуунун негизги коопсуздук эрежелери жөнүндө;
- Интернетте купуялуулукту сактоо зарылдыгы жөнүндө.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- Интернеттеги коопсуздук эрежелеринин маанилүүлүгүн түшүнүү;
- сынчыл ой жүгүртүү;
- аргументтөө.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- Интернетти колдонуунун жагымсыз кесепеттерин алдын алуу жана жок кылуу;
- Интернеттин керексиз таасирине туруштук берүү;
- Интернеттеги купуялуулуктун маанилүүлүгүн баалоо.

Куралдар, ресурстар

Флипчарт же такта, маркер.

Сайттагы маалымат http://www.miportal.edu.sv/recomendaciones-y-buenas-practicas-para-el-uso-de-internet/

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (10 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу
- Мээ чабуулу үчүн суроолор
- Интернеттеги коопсуз жүрүм-турум деп эмнени түшүнөсүз?
- Эс алуу учурунда сүрөткө түшүүнү жана сүрөттөрдү социалдык тармактарга жайгаштырууну жакшы көрөсүзбү?
- Интернетте кандай коркунучтуу байланыш кырдаалдары болушу мүмкүн?
- Киберкылмыштар деген эмне?

Окуучулардын жоопторун талкуулоо жана мээ чабуулун жыйынтыктоо үчүн флипчартка жазыңыз.

Негизги бөлүк (30 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- Мультфильм көрүү жана тулкуулоо (10 мүн.)
- Интернеттеги коопсуздук маселелерин талкуулоо (10 мүн.)
- Талкуу. Чакан топтордо иштөө (10 мүн.)

1-этап

«Интернеттен ырахат алыңыз жана өзүңүзгө кам көрүңүз. Купуялуулукту сактоо» мультфильмин көрүү жана талкуулоо (10 мүн.)

Видеону көргөн соң төмөнкү суроолорду бериңиз:

1. Видеодо эмне жөнүндө айтылат?
2. Ууру үй ээлеринин үйүндө жок экенин жана эс алууда экенин кайдан билди?
3. Метамаалымат деген эмне?
4. Интернетте кандай маалыматтар жарыяланбашы керек?

Окуучуларды төмөнкү жыйынтыктарга алып барыңыз:

1. Эгер уюлдук телефондо камера жана GPS болсо, сүрөттөр анын ээси жөнүндө ал каалагандан да көбүрөөктү айта алат.
2. Сиздин жана башкалардын коопсуздугу үчүн, уюлдук телефонуңуздун жардамы менен жарыялоону пландап жаткан сүрөттөр менен видеолордун жайгашкан жерин өчүрүшүңүз керек.

2-этап

Интернеттеги коопсуздук маселелерин талкуулоо (10 мүн.)

Талкуулоо үчүн суроолор

1. Көчөдө бейтааныш адамдар менен сүйлөшөсүзбү? (Жок, ата-энебиз бизге тыюу салат. Бул коопту экенин билебиз.)
2. Көчөдө бейтааныш адамдар менен сүйлөшүү эмнеси менен коопту?
3. Бейтааныш адамдар менен сүйлөшүү интернетте же көчөдө коопсузураак деп ойлойсузбу? (Балким, окуучулар интернетте коопсузураак деп жооп беришет. Алар эмне үчүн мындай ойдо экенин тактаңыз. Муну менен телефон жана интернет аркылуу бейтааныш адамдар менен баарлашууда коопсуз көрүнгөн жалган ишенимдер жана элестер ачылат.

Бейтааныш адамдар менен интернетте баарлашуунун коопту жагдайлары

Кадимки жашоодо сиз эч качан бейтааныш адамдар менен сүйлөшпөйсүз, анткени ата-энелер дайыма бул коопту экенин айтышат.

Интернетте баарлашуу коопсуз деп элестетүү менен балдар көбүнчө негизги эрежелердин бирин бузушат: ал бейтааныш адамдар менен баарлашууну баштоо. Балдар өздөрү үйдө болгондуктан Интернетте баарлашууну коопсуз деп эсептешип, аларга теңтуштары алыстан зыян келтире албайт деп ойлошот. Бирок, чындыгында, бойго жеткен же улуу ою түз эмес адамдар балага ишеним артуунун жолдорун табышат, аларды алдап, өздөрүн башка адам катары тааныштырышат. Чоочун адам менен социалдык байланыш бар деген жалган түшүнүк пайда болот, бала өзү жөнүндө айтып берет, өзүнө дос тапкандай таасир калтырат. Бирок андан кийин уурдоо, тоноо менен кылмыш жасоо максатында баланы шантаж кыла баштайт же ага, анын үй-бүлөсү тууралуу маалыматты ага каршы колдонот. Көбүнчө балдарды ата-энелери жөнүндө баарын биле тургандыгы жана эгер алар айткандарын аткарбаса, анда ата-энелерин, эже-карындаштарын, бир туугандарын өлтүрө тургандыгы менен коркутушат. Кылмышкерлер ар кандай психологиялык кысым жана манипуляция ыкмаларын колдонушат. Телефон сүйлөшүүлөр учурунда бардык эле чоңдор социалдык тассир этүүнүн мындай ыкмаларына каршы тура алышпайт. Алданган адамдар айткандарынын бардыгын аткарышат, анткени кылмышкерлер алардын коркуу жана тынчсыздануу сезимдери менен ойношот. Ал эми балдарга каршы туруу кыйыныраак.

Бейтааныш адамдар кээ бир кызматтарды көрсөтүүнү суранышы мүмкүн, кээде бул үчүн сыйлык сунушташат. Сиз тааныш эмес адамдардын тапшырмаларын жана өтүнүчтөрүн аткарууга даяр болбойсузбу? Сиз абдан жакын жана тууган сезе баштаган адамдар менен эч кандай келишимге макул болбоңуз, сиз алар жөнүндө алар айткандарынан башка эч нерсе билбейсиз. Сиз экрандын башка тарабындагы ким экенин так биле албайсыз. Балким, бул сиздин теңтушуңуз эмес, ал тургай жогорку класстын окуучусу да эмес, ою бузук чоң адам болушу мүмкүн.

3-этап

Талкуу. Чакан топтордо иштөө (10 мүн.)

Чакан топторду түзүп төмөнкү суроолор боюнча талкуу жүргүзүңүз:

1. Интернет коопсуздугу эмнени билдирет?
2. Кандай жагдайлар кооптуу кесепеттерге алып келиши мүмкүн?
3. Эмне үчүн интернетте купуялуулукту сактоо, жеке маалыматтарды коргоо керек?
4. Киберкылмыштар деген эмне?

Жыйынтыктоочу бөлүк (10 мүн.)

Жыйынтыгын чыгарып, окуучулар менен төмөнкү суроолорду талкуулаңыз:

- Сабакта эмне жакты?
- Жаңы жана пайдалуу эмне үйрөндүңөр?
- Интернетте кандай коопсуз жүрүм-турумдарды үйрөндүңөр?
- Алынган билимди жана көндүмдөрдү кантип колдоносуңар?

Негизги түшүнүктөр

- Груминг
- Киберкылмыш
- Купуялык
- Метамаалымат
- Баланын укуктары
- Эксплуатациядан, зомбулуктан жана катаал мамиледен коргонуу укугу

Үй тапшырмасы

Окуучуларга ата-энелер менен «Интернет коопсуздук эрежелерин сактоо боюнча баланын милдеттенмелерин» талкуулоону сунуштаңыз (мурунку класстык сааттын 2-тиркемесин караңыз.)

Мугалим үчүн кошумча материал

1. Интернетти коопсуз колдонуу боюнча видео сериялар. http://www.miportal.edu.sv/recomendaciones-y-buenas-practicas-para-el-uso-de-internet/
2. «Онлайн чөйрөдө баланы коргоо боюнча балдар үчүн көрсөтмөлөр».

7-КЛАСС

УЮШКАН КЫЛМЫШТУУЛУК

1-ТЕМА
УЮШКАН КЫЛМЫШТУУЛУК ДЕГЕН ЭМНЕ ЖАНА АНЫН КОРКУНУЧУ ЭМНЕДЕ?

Негизги суроолор

- Уюшкан кылмыштуулук деген эмне?
- Уюшкан кылмыштуулук жөнүндө кандай мифтер бар?
- Уюшкан кылмыштуулук эмнеси менен коркунучтуу?

Максаты

Окуучулар арасында уюшкан кылмыштуулук жөнүндө туура эмес түшүнүктөрдү жоюу жана андан туруктуу баш тартууну калыптандыруу.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- уюшкан кылмыштуулук жана укук бузуулар деген эмне;
- коомдук зыяндуу көрүнүш катары уюшкан кылмыштуулуктун кооптуулугу жөнүндө;
- уюшкан кылмыштуу топ (УКТ), анын түзүмү жана максаттары жөнүндө.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- аналитикалык ой жүгүртүү;
- аргументтөө;
- чыр-чатактарды чечүү;
- сынчыл ой жүгүртүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- уюшкан кылмыштуулук жөнүндө болгон жаңылыш түшүнүктөрдү өзгөртүү;
- уюшкан кылмыштуулукка каршы активдүү жашоо позициясын түзүү.

Куралдар, ресурстар

Сүрөт тартуу үчүн куралдар (плакат кагаз барактары, түстүү карандаштар), флипчарттар, маркерлер.

Видео «Уюшкан кылмыштуулук», мээ чабуулу үчүн KWLQ текшерүү баракчасы (Билем – Билгим келет – Билдим - Суроолор), «KWLQ Көнүгүүсүнүн ар кандай варианттары», уюшкан кылмыштуу топтордун элементтери жөнүндө таратылуучу материал: Group Time Serious crime Purpose OCG.

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу

Окуучуларга сабактын темасын айтып, сабак учурунда толтуруу үчүн KWLQ текшерүү баракчасын таратып бериңиз.

Окуучулардан сураңыз:

1. Уюшкан кылмыштуулук жөнүндө эмне билесиз? (Негизинен окуучулар кинолордон, белгилүү окуялардан мисал келтиришет)
2. Уюшкан кылмыштуулуктун коркунучу эмнеде? (Туура жоопторго жакын жооптор болушу мүмкүн: кылмыштуулук адамдардын жашоосуна тоскоол болуп, мүлкүн жок кылат ж. б.)
3. Уюшкан кылмыштуулук жөнүндө эмнени билгиңиз келет? (Негизинен бул суроого жооп берүү окуучуларга кыйынга турат. Суроолорду берүү менен, аларга жардам бериңиз: түшүнүүңөр туурабы же жокпу, билгиңер келеби? Уюшкан кылмыштуулуктун кандай түрлөрү бар ж.б.)

Окуучулар жоопторду текшерүү баракчасынын 1,2 -графаларына жаза алышат

KWLQ текшерүү баракчасынын чечмелениши:

Билем	Билгим келет	Билдим	Суроолор
Билгениңди санап бер	Билгиң келгендерди санап бер	Билгендериңди санап бер	Сенде пайда болгон кошумча суроолорду санап бер

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- KWLQ текшерүү баракчасын колдонуу менен мээ чабуулу (Билем – Билгим келет– Билдим – Суроолор) (10 мүн.)
- «Уюшкан кылмыштуулук» видеосун көрүү жана талкуулоо (10 мүн.)
- «Уюшкан кылмыштуу топтордун элементтери (УКТ)» материалдарын колдонуу менен видеону көрүү жана талдоо жүргүзүү. Топтордо иштөө (15 мүн.)

1-этап

Мээ чабуулу: KWLQ текшерүү баракчалары менен чакан топтордо иштөө (10 мүн.)

Чакан топторду түзүп, аларга талкуу жүргүзүп жана KWLQ текшерүү баракчасынын «Билем» жана «Билгим келет» графаларын толтурулушун уюштуруңуз.

Топтун атынан жоопторду флипчарттарга жазуу үчүн жооптуу адамдарды дайындоону топтордон сураңыз.

1) Уюшкан кылмыштуулук жөнүндө эмне билесиз? (Кинолорго, китептерге, чоңдордун окуяларына ылайык, ал жөнүндө XX кылымдын ортосунда АКШда айтыла баштаган. Окуучулар төмөнкү мисалдарды келтире алышат: «Мафия», «Картель» «Коза ностра». Өткөн кылымдын аягында мурдагы СССР республикаларынын аймагында ар кандай себептерден улам кылмыштуулуктун жайылышы орун алып, ал уюшкан болуп калган.)

Жооп алар уюшкан кылмыштуулук жөнүндө билген же билем деп ойлогон нерсе болушу мүмкүн экенин тактаңыз.

2) Уюшкан кылмыштуулук жөнүндө эмнени билгиңиз келет? (Мүмкүн болгон суроолор: уюшкан кылмыштуулук деп эмне эсептелет?

Эмне үчүн ал бар жана аны менен күрөшүүгө болобу?)

Топтордун ишинин презентациясын уюштуруңуз. Так-тоо үчүн алар маалыматты кайсы булактардан алганы боюнча комментарий бере алышат. Көбүнчө бул компьютердик оюндар, көркөм тасмалар, мультфильмдер болот.

2-этап

«Уюшкан кылмыштуулук» видеосун көрүү жана талкуулоо (10 мүн.)

Көрүп бүткөндөн кийин окуучуларга таблицанын алгачкы эки графасындагы жоопторунун тизмесин талдап, аны алган маалымат менен толуктоосун сунуштаңыз.

Уюшкан кылмыштуулук жөнүндө негизги тезистер

Уюшкан кылмыштуулук коомдун жана мамлекеттин жашоо-турмушунун бардык чөйрөлөрүнө таасир этүүчү кылмыштуулуктун эң коркунучтуу түрү болуп саналат. Ал жашоонун бардык: экономика, билим берүү, саламаттыкты сактоо, маданият чөйрөлөрүн камтыйт. Уюшкан кылмыштуу топтор мүмкүн болушунча кээде жашы жете электерди тартууга кызыкдар. Эмнеге? Биринчиден, жашы жете электер дайыма эле кылмыш ишине шектелбейт. Алар уюшкан кылмыштуу топтордун мүчөлөрүнүн тизмесине киргизилбейт, анткени расмий түрдө экономикалык ишмердикти жүргүзүшпөйт. Айрым кылмыштар боюнча жана белгилүү бир шарттар болгондо гана кылмыш жоопкерчилигине тартылат. Аларды башкаруу оңой, алар жасалма жолдоштук сезими, өзүн-өзү ырастоо зарылдыгы менен манипуляцияга дуушар болушат.

Уюшкан кылмыштуулук чөйрөсүндө жасалган кылмыштар стихиялык эмес, кокустук эмес мүнөздө болот. Аларда ар дайым уюштуруу, тутумдуулук, ички жана тышкы ырааттуулук элементтери болот. Адамдардын тобу кылмыш жасоо үчүн биригишет. Анын ишмердүүлүгү туруктуу, топтун / топтордун мүчөлөрүнүн ортосундагы бардык ролдор так бөлүштүрүлгөн. Уюшкан кылмыш иши топтун мүчөлөрү үчүн киреше булагы болуп калат.

Уюшкан кылмыштуулук гангстердик же бандиттик мүнөздө гана көрсөтүлбөшү керек. Уюшкан кылмыштуулук ар дайым эле куралдуу адамдардын топтору тарабынан гана жасалышы мүмкүн эмес. Ал кадимки жашоодо, соода, курулуш, оңдоо тармагында жасалышы мүмкүн. Адам кээде уюшкан кылмыштуу топтун ишине катышып же кылмыштуу топко жардам берген аракеттерди жасап жаткандыгын билбеши мүмкүн. Мисалы, мектептеги рэкетчиликке катышуу уюшкан кылмыштуу иш-аракеттерге катышуунун бир түрү болушу мүмкүн.

Суроолор боюнча сүйлөшүү өткөрүңүз:

- Видеолорду көргөндөн кийин уюшкан кылмыштуулук деген эмне экени тууралуу түшүнүгүңөр өзгөрдүбү? (Ооба, өзгөрдү. Окуучулар уюшкан кылмыштуу топтордун аракеттеринен видеодогу кыз сыяктуу карапайым адамдар жабыркап жатканын түшүнүшөт).
- Видеодо көрсөтүлгөн окуяда ким жабыр тартты? (Кылмышкерлердин курмандыгы болгон кыз эки жолу жабыр тартты: тонолгондо жана өз телефонун интернеттен кайра сатып алганда.)
- Уюшкан кылмыштуулук эмнеси менен коркунучтуу? (Бул көптөгөн адамдардын жашоосун бузуп жатканы менен коркунучтуу: мүлкүнөн ажыраган кылмыштын курмандыктары; кылмыштуу товарларды керектөөчүлөр; жалпы кылмыштуу топ менен байланышкан жана бул чөйрөдөн дайыма эле өз ыктыяры менен чыга албаган кылмышкерлердин өздөрү. Бул мамлекет үчүн коркунучтуу, ал салык түрүндө финансы каражаттарын ала албайт жана аларды билим берүү жана саламаттыкты сактоого багыттай албайт)

3-этап

«Уюшкан кылмыштуу топтордун элементтери (УКТ) жөнүндө» материалдарын колдонуу менен видеону кайталап көрүү жана талдоо жүргүзүү. Топтордо иштөө (15 мүн.)

«Уюшкан кылмыштуу топтордун элементтери (УКТ) жөнүндө» материалды таратыңыз /Group Time Serious crime Purpose OCG). (1-тиркемени караңыз). Аны талкуулап, маалымат түшүнүктүү экенине ынаныңыз.

«Уюшкан кылмыштуулук» видеосун дагы бир жолу көрүп уюшкан кылмыштууулуктун элементтеринин бар экендигин же жок экендигин аныктоону сураныңыз.

Көргөндөн кийин, окуучуларды топторго бириктирип, «Уюшкан кылмыштуу топтун элементтери жөнүндө» материалдын схемасы боюнча видеону талкуулагыла.

Төмөнкү маселелер боюнча ар бир топтун пикирин угуңуз:

- Видеодо кылмышкерлердин тобу барбы? (Видеодо кылмышкерлердин тобу бар: каракчы, аял, айдоочу, чабарман жана телефонду сатыкка койгон адам.)

- Алар белгилүү бир мезгилде иштейби? (Видеодо бул алар үчүн биринчи кылмыш эмес деп айтууга болот, топтун макулдашуу боюнча иш алып баргандыгы белгилүү бир мезгилди билдирет.)
- Кошо катышуу барбы? (Ооба, бар. Аял каракчыга эскертүү берет. Каракчы тонойт, ал эми кылмыштуу топтун башка мүчөсү телефонду интернетте сатууга коет.)
- Топтун максаттары кандай? (Видеодон көрүнүп тургандай, бардык катышуучулардын жалпы максаты — талап-тоноонун жана уурдалган буюмду сатуунун натыйжасында материалдык пайда алуу.)
- Видеодо уюшкан кылмыштуу топтун ишмердүүлүгү чагылдырылган деп айтууга болобу? (Ооба, видеодогу уюшкан кылмыштуу топтун бардык белгилерин байкоого болот.)

Талкуудан соң окуучуларды KWLQ текшерүү баракча-сынын 3 жана 4 графаларын толтурууну сураныңыз: «Билдим» и «Суроолор». Айткысы келген окуучулар-дын жоопторун угуңуз.

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

Жыйынтыгын чыгарып, негизги маалыматты кайтагыла.

Уюшкан кылмыштуулук-бул жөн гана удаа жасалган кылмыштар эмес. Биринчиден, аларды бир эле адам эмес, жок дегенде экөө жана белгилүү бир убакыт аралыгында жасашат. Экинчиден, бул топ туруктуу болуп жалпы кылмыш иши менен биригишет. Үчүн-чүдөн, топтун мүчөлөрү дайыма бирге, макулдашып иштешет. Төртүнчүдөн, бул топтун жалпы максаты — кылмыш жасоодон материалдык же акчалай пай-да алуу. Кылмышкерлер кылмыш жасагандан кийин дароо эле пайда алышпайт. Мисалы, материалдык пайда алыш үчүн уурдалган нерсени кылмышкерлер сатышы керек.

Негизги түшүнүктөр

- Жаза
- Уюшкан кылмыштуу топ
- Уюшкан кылмыштуулук

Мугалим үчүн кошумча материал

1. Мугалим үчүн видео жана колдонмо «Уюшкан кылмыштуулук».
2. Видеону колдонуу боюнча колдонмо (англ. тил.). Suggested activities for teachers to undertake using the organized crime video: sheet 1.
3. Видео «Уюшкан кылмыштуулук».
4. KWLQ текшерүү баракчасы (Билем – Билгим келет – Билдим – Суроолор) KWLQ көнүгүүсүнүн түрдүү варианттары.
5. Уюшкан кылмыштуу топтордун элементтери жөнүндө таратуучу материалдар (англ.тил.). Group Time Serious crime Purpose OCG.

1-ТИРКЕМЕ

Уюшкан кылмыштуу топтордун элементтери жөнүндө (УКТ)

(котормо Group Time Serious crime Purpose OCG)

Уюшкан кылмыштуу топ (УКТ)			
Топ + Мезгил + Олуттуу кылмыштар + Максаттар = УКТ			
2 жана андан көп адамдан турган түзүмдөшкөн топ	Белгилүү бир мезгил ичинде өкүм сүрөт	Ар кандай кылмыштарды жасоо үчүн шериктештикте аракеттенет (биргелешип кылмыш жасайт)	Топтордун максаттары
• Бул топто формалдуу ролу жок эркин кызматташкан мүчөлөрү болушу мүмкүн * Кичинекей да, чоң да болушу мүмкүн	Узак убакытка болбошу керек, бирок УКТ ондогон жылдар бою болгон учурлар бар	Жок дегенде бир кылмыш жасоо үчүн иш алып барат * Кылмыш үчүн ар кандай жаза, анын ичинде эркиндигинен ажыратууга байланышпаган жаза болушу мүмкүн	Максаты-түздөн-түз же кыйыр түрдө каржылык, материалдык же башка пайда алуу

2-ТЕМА
УЮШКАН КЫЛМЫШТУУЛУКТУН СЕБЕПТЕРИ ЖАНА ЮРИДИКАЛЫК ЖООПКЕРЧИЛИК

Негизги суроолор

- Уюшкан кылмыштуулукка эмне алып келет?
- Эмне үчүн уюшкан кылмыштуулук дайыма жаңы адамдарды камтыйт?
- Кылмыш иши кайсы курактан тарта козголот?
- Уюшкан кылмыштуулукка катышкандыгы үчүн канча жашта жоопко тартылат?

Максаты

Уюшкан кылмыштуулуктун пайда болуу себептерин жана уюшкан кылмыш ишине катышуу жоопкерчилигин түшүнүүнү калыптандыруу.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- уюшкан кылмыштуулуктун себептерин жана факторлорун;
- уюшкан кылмыштуу ишке катышкандыгы үчүн юридикалык жоопкерчилик жөнүндө.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- жоопкерчиликтүү укук ченемдүү жүрүм-турумга;
- чыр-чатактарды чечүү;
- сынчыл ой жүгүртүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- уюшкан кылмыштуу топтордун товарларын жана кызматтарын сатып алуу уюшкан кылмыштуулуктун деңгээлинин өсүшүнө өбөлгө түзөрүн түшүндүрүү;
- уюшкан кылмыштуу топторго катышкандыгы үчүн жазык жоопкерчилигинин сөзсүз боло тургандыгын түшүнүү;
- чоңдордун, тукуруучулардын жана теңтуштарынын уюшкан кылмыштуу иш-аракеттерге катышуу кысымына каршы туруу.

Куралдар, ресурстар

Сүрөт тартуу үчүн куралдар (плакат кагаз барактары, түстүү карандаштар), флипчарттар, маркерлер.

2 видео: «Мээрим Толепберген: Окуучу курагында өспүрүмдөр көптөгөн азгырыктарга кабылышат« (суб-титр менен орус тилинде.);

«Дженго уюшкан кылмыштуу тобунун мүчөлөрү мый-замсыз иш-аракеттерге катышуудан ачык баш тартууга аргасыз болушту» (кырг. тил.).

KWLQ текшерүү баракчасы (Билем – Билгим келет – Билдим – Суроолор). KWLQ көнүгүүсүнүн түрдүү варианттары.

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу

Окуучуларга бүгүн сабак уюшкан кылмыштуулуктун себептери жана ал үчүн кылмыш жоопкерчилиги жөнүндө сөз болоорун айтыңыз.

Баштаардын алдында окуучулар төмөнкү суроолорго жооп берсин:

- Уюшкан кылмыштуулуктун пайда болушунун себеби эмнеде?
- Уюшкан кылмыштуу иш-аракеттерге катышуунун кесепеттери кандай?
- Кандай кылмыш жоопкерчилиги бар?

Окуучуларга KWLQ текшерүү баракчасын бериңиз жана биринчи эки графасын толтурууну сунуштаңыз («KWLQ текшерүү баракчасынын чечмеленишин мурунку класстык сааттын планынан» караңыз.

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- Мээ чабуулу (10 мүн.)
- Чакан лекция (15 мүн.)
- Топтордо иштөө (10 мүн.)

1-этап

Мээ чабуулу: KWLQ текшерүү баракчалары менен чакан топтордо иштөө (10 мүн.)

Чакан топторду түзүү менен талкуулап жана KWLQ текшерүү баракчасынын— «Билем» жана «Билгим келет» эки графасын толтурууну уюштуруңуз. Флипчартта топтун атынан жоопторду жазуу үчүн жооптуу адамдарды дайындоону топтордон сураңыз.

1) Уюшкан кылмыштуулуктун пайда болуусунун жана ага катышкандыгы үчүн кылмыш жоопкерчилигинин себептери жөнүндө эмнелерди билем? (Негизинен окуучулар акчанын жетишсиздиги, теңтуштарынын же улуу шериктеринин кысымы жөнүндө жазышат.)

Жооп уюшкан кылмыштуулуктун себептери жана жоопкерчилиги жөнүндө алар билген же билем деп ойлогон нерселер жөнүндө болушу мүмкүн экенин тактаңыз.

2) Уюшкан кылмыштуулуктун себептери жана ага катышуу үчүн жоопкерчилик жөнүндө эмнени билгим келет? (Болжолдуу суроолор: Уюшкан кылмыштуу топко кантип кирет? Кылмыш ишине катышкандыгы үчүн кандай жоопкерчилик каралган? Жабырлануучунун тагдырынан кантип сактанса болот? ж. б.)

Топтордун жыйынтыктарынын презентациясын уюштуруңуз. Тактоо үчүн, алар маалыматты кайсы булактардан алгандыгы жөнүндө комментарий бере алышат. Көбүнчө бул компьютердик оюндар, көркөм тасмалар, мультфильмдер болот.

2-этап

Чакан лекция (15 мүн.)

Берилген маалыматтын негизинде PowerPointто түзүлгөн презентациясын колдонуу менен чакан лекция өткөрүңүз.

Презентация үчүн маалымат

Уюшкан кылмыштуулук коомдун жана мамлекеттин жашоо-турмушунун бардык чөйрөлөрүнө таасир этүүчү кылмыштуулуктун эң коркунучтуу түрү болуп саналат. Уюшкан кылмыштуулук чөйрөсүндө жасалган кылмыштар табигый эмес жана кокустук мүнөздө болбойт. Мисалы, бир топ жаштар буюмдарды жана акчаларды уурдоо (б.а. жашыруун уурдоо) үчүн биригишкен. Андан кийин алар уурдап гана тим болбостон, өмүргө коркунуч келтирбеген зордук-зомбулук менен тоноой (ачык уурдоо) да алабыз деп эсептешти. Андан кийин топтун мүчөлөрү уурдоо менен гана чектелбестен, каракчылык менен да алектенебиз деп чечишти (өмүргө жана ден-соолукка коркунуч туудурган зордук-зомбулук менен мүлккө ээлик кылуу максатында кол салуу). Мындай топтордун ишмердүүлүгү калкты коркутуп-үркүтүп, жашоо каражатынан ажыратат, кадимкидей иштөөгө жана ишкердик менен алектенүүгө жолтоо болот. Мындай жол кантип бүтүшү мүмкүн? Видеодо кылмыштуу топтун мүчөлөрү жаш кезинде кылмыш жолуна түшкөнүнө өкүнүп, кечирим сурашат. (Дженго уюшкан кылмыштуу тобунун мүчөлөрү мыйзамсыз иш-аракеттерге катышуудан ачык баш тартууга аргасыз болушту видеосун көрсөтүү (кырг. тил.).

Башка кылмыштарга караганда уюшкан кылмыштуулукту табуу кыйыныраак, анткени уюшкан кылмыштуу топтор жасаган кылмыштарын укук коргоо органдарынын көз алдына кабылбоо үчүн атайын аракеттерди жасашат. Уюшкан кылмыштуу топтун башчылары менен уюштуруучуларына жоопкерчиликтен качууга мыкты жашырына алуу жана түзүмдүк баш ийүүнүн жөнгө салынган системасы иштейт. Бул аларга кылмыш ишин улантууга, жаңы адамдарды тартууга, жаңы кылмыштарды жасоого, адамдарга зыян келтирүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Ошондой эле аны жок кылуу кыйыныраак, себеби ал көбүнчө дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндөгү адамдардын маданиятына, а түгүл жашоо образына кирет. Мурдагы СССР өлкөлөрүндө криминалдык субмаданият шаардык чөйрөнүн маданиятына сиңип калган. Жаргон лексикасын айрым жарым криминалдык баалуулуктар сыяктуу күнүмдүк сүйлөөдө жолуктурса болот. Мисалы, башкалардын кылмышын билдирбөө - «жеткирип барбоо», «билдирбөө». Мунун баары өспүрүмдөрдүн жүрүм-турум маданиятын чагылдырат. Булөсүп келе жаткан муунга уюшкан кылмыштуулуктун таасири. Ал ошондой эле уюшкан кылмыштуулукка «баатырдык», «романтика» сапаттарын мүнөздөп, баалуулуктардын алмашуусунда да байкалат. Жетиле элек жаштар уюшкан кылмыштуу топтордун катарын толуктоодо, алар мүмкүн болушунча көп адамдарды кылмышкер же анын кызматтарын керектөөчүлөр катары тартууга кызыкдар.

Адамдын кылмыш жасашынын же уюшкан кылмыштуу иш-аракеттерге катышуусунун себептерин түшүндүргөн көптөгөн теориялар бар. Себептери тышкы жана ички болушу мүмкүн. Тышкы себептер - экономикалык жана каржылык жактан өзүнө ишенбөөчүлүк, өзүнөзү көрсөтүүгө мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу, айлана-чөйрөнүн жана тегерегиндегилердин таасири, криминалдык субмаданияттын салттарынын таасири.

Криминалдык топтор өздөрүнүн «армиясын» жаңы жана да жаңы «жоокерлер» менен толуктоого кызыкдар. «Жоокер» канчалык жаш болсо, ошончолук жакшы: ал ашыкча суроолорду бербейт, аны коркутууга жана манипуляциялоого болот.

Улуу балдар алардын тобунда болуу (кээде уюшкан кылмыштуу топ) сонун деп айтышат. Чындыгында, бул таптакыр сонун эмес. Кылмыштуу баалуулуктар сырткы жагымдуулугуна карабастан, адамдарга көп кайгы алып келет. Эч ким сага сен жабырлануучуну тоногондо балким анын балдары ай бою тамак-ашсыз калат, же мектепке кийим сатып алууга мүмкүнчүлүгү жок болуп калат деп айтпайт. Жаш балдардан чоң курбуларың үчүн акча талап кылганда балким аны мектептин ашканасынан бир күндө бир жолу жакшы тамак жей турган мүмкүнчүлүгүнөн ажыратасың, анткени кечинде аны үйүндө чай менен нан гана күтүп турат.

Албетте, жашоо сени мажбурлады деген шылтоо менен криминалдык топко киргениңизди актоо эң оңой нерсе. Бирок уюшкан кылмыштуулуктун себептери боюнча дагы бир түшүндүрмө бар. Бул субъективдүү себептер. Бул алда канча маанилүү. Анткени адам өзү чечим кабыл алат жана кылмыш жасоо же жасабоо чечимин кабыл алат. Башкача айтканда, ал канча жашта болгонуна карабай, бардыгы адамдын өзүнөн көз каранды.

Адам кыйынчылыктарсыз жана жаманчылыктарсыз жакшы жашоого тез жеткиси келгендиктен кылмыштуу жолду тандайт. Албетте, тандоого криминалдык чөйрө таасир этет, ал өспүрүмдү азгыруу менен мотивацияны күчөтөт: «Коркок болбо. Бирок, баары ойдогудай болсо, анда сенде баары болот: акча, ырахат, каалоолордун аткарылышы. Анан көп иштөөнүн кажети жок. Колдун эпчилдиги гана. Ошондо баары сени сыйлап, сени менен эсептешет. Баары сени менен дос болууну кыялданат. Кыздар / балдар сага суктанышат» деген сыяктуу сөздөрдү айтышат. Криминалдын өкүлдөрү сөз тандай алышат. Кылмыштуу субмаданиятта адамды манипуляциялоо алардын өзгөчө куралы. «Жок» деп жооп бере билүү маанилүү. Мугалимге, класс жетекчиге, мектептин коопсуздук боюнча жетекчисине, ата-энеге же ишенген башка чоңдорго мындай кысым болуп жатканын айтуудан коркпоо маанилүү. Эң башкысы мындай азгырууларга берилбөө жана жалган убадаларга ишенбөө маанилүү экенин билүү керек. Ар дайым сергек болуу, манипуляцияны таанып билүү жана аларга эч качан берилбөө маанилүү. Кайраттуу болуу маанилүү жана чоңдорго кылмышкер болуу сунушталып жатканын же кылмыштын курмандыгы кылуу үчүн зордук-зомбулук көрсөтүлүп жатканын билдирүүдөн уялбоо керек.

Жазалануу коркунучу адамды кылмыш жасоодон кармап турат. Уюшкан кылмыштуу ишти уюштургандыгы жана ага катышкандыгы үчүн жазык жоопкерчилиги Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинде каралган. Көпчүлүк учурларда, уюшкан кылмыштуу топ же кылмыштуу жамаат тарабынан кылмыш жасоо оорлотуучу белги болуп саналып, кылмыш үчүн жазаны күчөтөт.

Кошо катышуу, уюшкан кылмыштуу топтордун ишине, кылмыштуу коомдоштуктардын ишине аралашкандыгы, катышкандыгы үчүн жазанын болгону мындай кылмыштуулуктун алдын алууга багытталган. Катуу жазалоо кээде кармануунун фактысы болот.

Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинде уюшкан кылмыштуу ишке катышуу, уюшкан кылмыштуу топко катышуу үчүн жоопкерчилик өзүнчө «Коомдук коопсуздукка каршы кылмыштар» 33-бөлүмдө, 260-264-беренеде каралган. Ошондой эле уюшкан кылмыштуу топту түзүү жана ага катышуу гана эмес, ошондой эле криминалдык чөйрөдө статусун таануу фактысы боюнча дагы.

Биздин өлкөдө кылмыш-жаза жоопкерчилиги жалпы эреже боюнча 16 жаштан башталат. Бирок оор кылмыштарга катышкандыгы үчүн14 жаштан башталат. Өзгөчөлүгү дал ушул уюшкан кылмыштуу топтор көбүнчө оор жана өзгөчө оор кылмыштарды жасашат.

Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинин 19- беренесинде каралган классификацияга ылайык оор кылмыштар үчүн - 5 жылдан 10 жылга чейин эркинен ажыратуу каралган, ал эми өзгөчө оор кылмыштар он жылдан ашык.

Бирок, чындыгында, өспүрүмдөрдүн уюшкан кылмыштуу топко киришинин негизги себеби-бул кылмыштуу жана кылмыштуу эмес жүрүм-турумду тандоодо моралдык ийгиликсиздик (ката).

Кылмыш адам мыйзамсыз иш аракеттин же анын жабырлануучуга тийгизген таасирин баалоону каалабаганда же баалай албаганда пайда болот. Ооба, адамга жашоо жолун тандап жатканда тышкы факторлор таасир этет. Бирок тандоону акыры адам өзү жасайт.

Адам өзүнүн кызыкчылыгын башкалардын кызыкчылыгынан жогору койгондо (ойлоп көрсөң, акчалуу болом) анын көз алдына кылмыштан алынган кыска мөөнөттүү пайда тартылат (кафеге барганга мүмкүн болот, мен кыялданган жаңы кроссовкаларды сатып алам). Мунун баары жүрүм-турумдун мыйзамсыздыгын түшүнүүдөн (оор кылмыш катары жазаланат) жана жабырлануучуга же коомго келтирген зыяндан (жабырлануучу жана анын үй-бүлөсү, балким, акыркы акчасынан ажырайт; алардын балдары, сенин курагыңдагы же андан кичүүлөрү, оокатсыз калат) ашып түшөт. Эгерде ар бир адам мыйзамды бузса, анда жашоо коопту болуп калат: бүгүн сен кылмыш жасайсың, эртең сага каршы кылмыш жасалат. Ошондуктан, кылмыш жасоо, уюшкан кылмыштуу топко катышуу жакшы эмес, таптакыр мыктылык эмес, өтө жийиркеничтүү.

Сен, сен гана, өз иш-аракеттериң жана чечимдериң үчүн жооп бересиң. Сен тандоо жасайсың. Чечим кабыл алууда кимдир бирөөнүн сага кысым көрсөтүүсүнө жол бербе. Башкаларга сени кийин чыгууга кыйла кыйын болгон туңгуюкка түртүүгө мүмкүнчүлүк бербе. Ал эми аң-сезим келгенде, аны унута албайсың, өткөн мезгил азыркы учурду ууландырат. Сенин тандооңдон жана чечимиңден сенин келечегиң көз каранды. Жана сенден көз каранды - кайсы жолду тандайсың: эч жерге же келечекке.

Бирок уюшкан кылмыштуулукка өбөлгө түзөбү же жокпу, ага түздөн-түз катышуу гана эмес. Унчукпаган күбө же абийирсиз керектөөчү катары сен кыйыр түрдө, байкабастан уюшкан кылмыштуулуктун ишмердүүлүгүн андан ары кеңейтүү үчүн шарт түзүп жатасың. Эгерде уюшкан кылмыштуу топтун кызматтары жана товарлары керектелбесе, анда кылмыш жасоонун мааниси жок болмок. Сен керектөөчү катары, келип чыгышы күмөндүү товарларды сатып алуу же сатып албоо, мыйзамсыз кызматтарды алуу же албоо, уюшкан кылмыштуулукка жардам берүү же бербөө чечимин кабыл аласың.

3-этап

Топтордо иштөө (10 мүн.)

Лекциядан кийин окуучуларды топторго бөлүп, төмөнкү маселелер боюнча алынган маалыматты талкуулоону сураныңыз:

- Лекциядан кийин уюшкан кылмыштуулуктун себептери жөнүндө түшүнүгүңөр өзгөрдүбү?
- Өспүрүмдөрдүн УКТга кабылышынын негизги себеби жөнүндө эмне айта аласыңар?
- Уюшкан кылмыштуу топтордун мыйзамсыз иш-аракеттери кандай кесепеттерге алып келет?
- Кандай иш-аракеттер уюшкан кылмыштуулуктун масштабын кеңейтүүгө кыйыр түрдө салым кошо алат?
- УКТ жөнүндө билгенден кийин жүрүм-турумуңузда эмнени өзгөртөсүңөр?

Ар бир топтун пикирин угуңуз. Окуучуларга бири-биринин толуктоого мүмкүнчүлүк бериңиз.

Талкуудан соң KWLQ текшерүүчү баракчасынын 3 жана 4 графаларын толтурууну сураныңыз: «Билдим» жана «Суроолор». Айткысы келген окуучулардын жоопторун угуңуз.

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

«Мээрим Толепберген: Окуучу курагында өспүрүмдөр көптөгөн азгырыктарга кабылышат» видеороликтин окуучулар менен көрүңүз жана талкуулаңыз (1 мүн. 20 сек)

Жыйынтыктап, негизги түшүнүктөрдү кайталаңыз:

1. Уюшкан кылмыштуу топтордун мыйзамсыз иш-аракеттери жеке жана коом үчүн олуттуу кесепеттерге алып келет.
2. Уюшкан кылмыштуулуктун тышкы жана ички себептери бар, бирок акыркы чечимди адам өзү кабыл алат.
3. Уюшкан кылмыштуулукту жок кылуу кыйыныраак, анткени ал көбүнчө дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндөгү адамдардын маданиятына, а түгүл жашоо образына кирет.
4. Ал мүмкүн болушунча көп адамдарды кылмышкер же анын кызматын керектөөчү катары тартууга кызыкдар.

Негизги түшүнүктөр

- Жаза
- Уюшкан кылмыштуу топ
- Уюшкан кылмыштуулук
- Өзгөчө оор кылмыштар
- Оор кылмыштар

Мугалим үчүн кошумча материал

1. 6-модуль. «Уюшкан кылмыштуулуктун себептери жана факторлору». Module 6. Organized Crime
2. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодекси 2021-жылдын 28-октябры № 127 KWLQ текшерүү баракчасы (Билем – Билгим келет – Билдим – Суроолор). KWLQ көнүгүүсүнүн түрдүү варианттары.

3-ТЕМА
КОРРУПЦИЯ: КӨРҮНҮШТҮН ПОРТРЕТИ

Негизги суроолор

- Коррупциянын келип чыгуу булактары кайсылар?
- Коррупциянын өнүгүшүнө кандай факторлор түрткү болот?

Максаты

Окуучуларда коррупция сыяктуу көрүнүштү, анын пайда болуу булактарын, анын өнүгүшүнө өбөлгө түзүүчү факторлорду түшүнүү жана коррупцияга каршы көз караштын калыптанышына өбөлгө түзүү.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- Коррупциянын келип чыгуу булактарын;
- Коррупциянын өнүгүшүнө түрткү болуучу факторлорун.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрүн өнүктүрүшөт:

- аналитикалык ой жүгүртүү жана жалпылоо;
- аргументтөө;
- сынчыл ой жүгүртүү;
- укуктук аң-сезим.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- активдүү жашоо позициясын көрсөтүү;
- коррупцияга каршы дүйнө таанымын калыптандыруу.

Куралдар, ресурстар

Компьютер, проектор, таратуучу материал, флипчарттар, стикерлер, маркерлер.

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу

Мээ чабуулу үчүн суроолор

- «Коррупция» түшүнүгү эмнени билдирет?
- Пара деп эмнени айтууга болот жана эмне үчүн ал жаман?
- Паракорчулуктан башка коррупциянын кандай түрлөрү силерге тааныш?

Окуучулардын жоопторун флипчартка талкуулоо жана мээ чабуулун жыйынтыктоо үчүн жазыңыз.

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- Чакан лекция (15 мүн.)
- Ролдук оюн (20 мүн.)

1-этап

Чакан лекция (15 мүн.)

Берилген маалыматтын негизинде PowerPointто түзүлгөн презентациясын колдонуу менен чакан лекция өткөрүңүз.

Коррупциянын өнүгүшүнө түрткү болуучу факторлор

Коррупцияны шарттаган факторлор өзүнүн табияты, көрүнүш формасы, таасир этүү багыты боюнча ар түрдүү. Анын ичинде саясий туруксуздук жана мамлекеттин экономикалык өнүгүүсүнүн төмөн деңгээли, мамлекеттик бийлик жана башкаруу тутумундагы жабык жана натыйжасыз контроль, сот бийлигинин жана укук коргоо органдарынын коррупциялашуусу, укуктук маданияттын төмөн деңгээли, коомдук аң-сезимдеги укуктук нигилизм, коомдун моралдык-адеп-ахлактык негиздеринин төмөндөшү ж. б. Ушул факторлордун бардыгы коррупциянын өсүшүнө өбөлгө түзөт жана мамлекеттин жана коомдун өнүгүшүнө, адамдардын жашоо деңгээли менен байланышкан укуктарды ишке ашырууга олуттуу тоскоолдук болуп саналат.

Экономикалык өнүгүүнүн төмөн деңгээли коррупциянын өсүшүнө таасирин тийгизет. Мисалы, элдин жашоо деңгээлинин төмөндүгү жана мамлекеттик кызматчылардын эмгек акысынын өтө төмөндүгү опузалоого себеп болууда. Коррупция нормалдуу экономикалык өсүш үчүн олуттуу тоскоолдук болууда. Жарандык коом институттарынын өнүкпөгөндүгү, мамлекеттик органдардын ишинин жабылышынын жогорку деңгээли, мамлекеттик чиновниктердин коомдун көйгөйлөрүн чече албагандыгы, натыйжасыз кадр саясаты, мамлекеттик кызматчылардын ишинин чыныгы натыйжаларына карабастан кызмат боюнча көтөрүлүү мүмкүнчүлүгү, мамлекеттик бийлик жана башкаруу системасындагы ички контролдоо механизмдеринин натыйжасыздыгы - мунун баары коррупциянын себептери болуп саналат.

Коомдук аң - сезимде укуктук нигилизм, жарандардын укуктары менен эркиндиктеринин бузулушу, мамлекеттик органдардын ишинде ачык-айкындыктын жоктугу, калктын билим деңгээлинин төмөндөшү, коомдун моралдык-адеп-ахлактык негиздеринин начарлашы, жарандардын жетишсиз маалымдуулугу жана уюшулгандыгы коррупция үчүн негиз түзүүдө. Мисалы, эгерде жарандар мыйзамдарды билбесе, өз укуктарын кантип коргоону билбесе, маанилүү маселелер боюнча чечим кабыл алуу процессине катыша албаса, шайлоого барбаса, коомдук-саясий турмушка катышпаса — мунун баары коррупцияны бекемдөөгө ыңгайлуу шарт түзөт.

2-этап

«Коррупцияга карата менин позициям» ролдук оюну (20 мүн.)

Бул көнүгүүнү конференц-залда өткөргөн жакшы, себеби окуучулардын зарылчылыкка жараша жылып жана орун алмашуусуна ыңгайлуу болот.

Теориялык материалды сунуштагандан кийин класстын ортосуна чыгып: «Мен коррупциямын. Эми мен коррупциянын чыныгы өкүлү болгонума таянып, баарыңар ордуңарды алмаштырып отурушуңарды каалайм» деп айтып, класстын каалаган бөлүгүнө өтүңүз. Анан унчукпай күтүп туруңуз.

Окуучулар бири-бирин карап, ойлоно башташы мүмкүн. Эгерде алар жогорудагы көрсөтмөлөргө жооп бербесе, анда «Биз эксперимент жүргүзүп жатабыз. Сиз азыр мен коррупция экенимди, коррупция ушул жерде, азыр мен турган жерде экенин элестетишиңиз керек. Ушунун негизинде залдын каалаган бөлүгүнө өтүшүңөр керек» деп тактоо ирээтинде айтыңыз.

Окуучуларга өз ордун ээлөө үчүн бир-эки мүнөт бериңиз. Алар өз ордун тандаары менен кыймылдабоону эскертиңиз. Андан кийин, баары токтоп калганда, 2 этапта (кадам) талкуу жүргүзүңүз.

1-кадам. Класстан сураңыз: «Эмне үчүн силер залдагы ушул орунду тандадыңар?» Негизинен, бир нече адам колдорун көтөрүшөт, эгер андай болбосо, коку-

стан тандалган окуучулардан сурасаңыз болот. «Бул туурабы?» деген суроо узатуу менен окуучулардын жоопторун тактаңыз. Бул аларга ал жерди эмне себептен тандагандыгын негиздөөсүнө мүмкүнчүлүк берүү жана башка окуучулар жоопторду угуп, өз алдынча ой жүгүртө алышы үчүн керек. Башкалардын жоопторунан кийин чакырылган окуучулар жоопторуна азыраак убакыт коротушат, себеби көбү мурда жооп бергендердин артынан кайталашат.

2-кадам. Бир нече жоопторду изилдеп чыккандан кийин, ар кандай орунда турган бир нече окуучудан өзүнүн класстагы абалын коррупциянын аныктамасы менен байланыштырууну сураныңыз. Аларга түшүндүрмө берүүгө жардам бериңиз жана мындай деп айтыңыз: «Силер коррупциядан качуу же коопсуз аралыкты сактоо үчүн андан алыс турдум дедиңер. Эмне үчүн? Коррупция деп эмнени түшүнөсүз? Же: «Силердин коррупцияга жакын тургандыгыңар ага тайманбастык менен каршы туруу каалооңорду чагылдырат деп айттыңар. Бирок муну менен эмнени түшүнөсүз? Ага каршы туруу эмне үчүн маанилүү?» Же: Силер коррупцияга сын көз менен кароого мүмкүндүк берген позицияны тандадыңар. Бул эмне үчүн маанилүү? Коррупция деп эмнени түшүнөсүңөр? Эмне үчүн аны байкап же көзөмөлдөп туруш керек?»

Көнүгүү окуучулардын коррупцияга көрүнүш катары болгон мамилесин, ошондой эле коррупциянын ички, балким аң-сезимсиз аныктамаларын аныктоо үчүн иштелип чыккан. Бул көнүгүү пайдалуу болушу үчүн, анын максатын толук ачпаш керек. Талкуунун биринчи кадамы окуучулардын коррупцияга болгон алгачкы мамилесин аныктоо максатын көздөйт. Мисалы, сиздин жаныңызда турган окуучулар коррупция менен «күрөшүүгө» же кылмышкерлерди кармоого даяр болушу мүмкүн. Жакын жердеги башка окуучулар кубулушту майда-чүйдөсүнө чейин байкашы мүмкүн. Алыс турган окуучулар, айрыкча эшиктерге же терезелерге жакын окуучулар качып кетүүгө же коррупциядан качууга даяр болушу мүмкүн. Же болбосо, алыс турган башка окуучулар коррупциядан белгилүү бир аралыкты сактоо менен аны объективдүү же кеңири көз караш менен кароого кызыкдар экендигин билдириши мүмкүн. Ортодо калган окуучулар өзүнүн коопсуздугуна же объективдүүлүгүнө доо кетирбестен коррупция менен күрөшүү же коррупцияны салыштырмалуу жакын байкоо менен, кайраттуулук менен коопсуздуктун ортосундагы тең салмактуулукту издеши мүмкүн.

Окуучулардын жоопторунун маңызын жазыңыз же жаттап алыңыз, анткени талкуунун кийинки кадамы ошого жараша болот. Экинчи этапта окуучуларга коррупция жана анын кесепеттери жөнүндө өз түшүнүктөрүн ойлонууга жана түзүүгө мүмкүнчүлүк бериңиз.

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

Жыйынтыктап, теманын негизги жоболорун кайталаңыз.

Коррупция экономикалык өсүшкө жана өнүгүүгө тоскоол болуп, ар кандай өзгөрүүлөргө коркунуч келтирет. Коррупция татыктуу билим алууга жолтоо болот, демек жаштардын жаркын келечегине жолтоо болот (мисалы, университетке кирүү экзамендеринде пара берүү эң мыкты эмес абитуриенттин тапшыруусуна алып келет). Коррупция эркиндикти, баалуулуктарды, татыктуу жашоо укугун, билим алуу укугун, сапаттуу медициналык жардамды, жакшы келечек укугун жокко чыгарат. Коррупцияга кандайдыр бир бийликке ээ болгон ар бир адам: чиновниктер, соттор, администраторлор, депутаттар, дарыгерлер ж.б. кабылышы мүмкүн. Алардын баары экономикалык пайда алуу жүйөсү менен шартталган. Бирок алар ачыкка чыгуу жана жазалануу коркунучунан коркушат.

Биринчи кезекте өзүңүздөн баштап, айланаңыздагылардан коррупциялык көрүнүштөрдү жоюуну талап кылуу керек. Күрөштүн натыйжалуулугу бийликтин бардык бутактарынын, ошондой эле жарандык коомдун институттарынын өз ара аракеттенүүсүнө, коомдун ден соолугун чыңдоо процесси үчүн алардын жоопкерчилигине жараша болот.

Негизги түшүнүктөр

- Паракорчулук
- Мамлекеттик башкаруу
- Жарандык коомдун институттары
- Экономикалык өсүү
- Экономикалык өнүгүү

Мугалим үчүн кошумча материал

1. Адептүүлүк саякаты: Зорбдор менен оюндар. Integrity Journey - Play (unodc.org)
2. «Кылмыштуулуктун нөл деңгээли: Сан-Серволо аралындагы окуялар» комикси. RU_SanServolo_Vol1_small.pdf (unodc.org)

4-ТЕМА
КОРРУПЦИЯ БИЗДИН ӨНҮГҮҮБҮЗГӨ КАНДАЙ ТААСИР ЭТЕТ?

Негизги суроолор

- Коррупция эмнеге алып келет?
- Коррупция коомдун, мамлекеттин өнүгүшүнө кандай таасир этет?

Максаты

Коррупциянын инсанды, коомду, мамлекетти өнүктүрүүгө тийгизген терс таасирин аныктоо жана окуучуларда коррупциянын көрүнүштөрүнө карата жарандык позицияны калыптандырууга көмөктөшүү.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- коррупциянын экономикалык, саясий жана социалдык кесепеттери жөнүндө;
- коррупциянын коомдун жана мамлекеттин өнүгүшүнө тийгизген таасири жөнүндө.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- сынчыл ой жүгүртүү;
- аргументтер;
- эл алдында сүйлөө.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- коррупцияга жол берилбестиктин жана ага карата чыдамсыздыктын активдүү турмуштук позициясын көрсөтүү.

Куралдар, ресурстар

Компьютер, проектор, таратуучу материал, флипчарттар, стикерлер, маркерлер.

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Темага киришүү

Окуучуларды 3 топко бириктирип, ар бир топко маалымат картасын бериңиз. Тапшырма: маалыматты талкуулап, класска анын негизги жоболорун айтып бериңиз. Ар бир топтун ыктыярчыларынын жоопторун комментарий бербестен угуңуз, бардык окуучулар маалымат менен таанышышы үчүн экранда маалыматты көрсөтүңүз.

1-топ үчүн маалымат. Коррупция мамлекеттин жана коомдун туруктуулугуна шек келтирүү менен өлкөнүн коопсуздугуна системалуу коркунуч туудурат, жүргүзүлүп жаткан экономикалык жана социалдык реформаларга тоскоолдук кылып, эл аралык аренада мамлекеттин беделин түшүрөт. Ал коррупциялашкан жана чынчыл ишкерлерди (жергиликтүү же чет элдик) алдын-ала бирдей эмес абалга келтирип, тышкы жана

ички рыноктордогу атаандаштыкты төмөндөтүп, улуттук экономикага терс таасирин тийгизет. Коррупция көмүскө экономиканын иштешинин, адеп-ахлактын төмөндөшүнүн жана коомдук-саясий турмуштун начарлашынын шарты да, натыйжасы да болуп саналат.

2-топ үчүн маалымат. Коррупция бизнес жүргүзүүнүн экономикалык жана финансылык чөйрөсүн бурмалайт, мамлекеттик башкаруунун натыйжалуулугун, инвестицияларга болгон стимулдарды төмөндөтөт, экономикалык жана саясий өнүгүүнү токтотот, социалдык теңсиздикти жаратат, ошондой эле саясий процесске белгилүү бир туруксуздукту киргизет. Коррупция экономиканын жана коомдун ар кандай чөйрөлөрүнө киргизилип, өлкөнүн туруктуу социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө деструктивдүү таасирин тийгизүүдө, ошондуктан ал улуттун коопсуздугуна олуттуу коркунуч бойдон калууда.

3-топ үчүн маалымат. Коррупциянын идеалдарды жана жашоонун маңызын алмаштыруу, ийгиликке жетүүнүн арам жолдорун актоо аркылуу коомдо кеңири жайылышы инсанды да, коомдун өзүн да, мамлекетти да жок кылууда. Кызматын же кызматтык абалын пайдалануу менен айрым жарандарга артыкчылыктарды түзүү менен, коррупция ар бир адам үчүн бирдей жашоо мүмкүнчүлүгүн камсыз кылбайт жана жарыяланган жана реалдуу баалуулуктардын ортосунда айырмачылыктарды жаратат жана коомдо адеп-ахлактын жана жүрүм-турумдун кош стандарты деп аталган нерсени калыптандырат.

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- Мээ чабуулу. «Ромашка» көнүгүүсү (10 мүн.)
- Чакан топтордо иштөө (20 мүн.)
- Чакан лекция. Жалпылоо (5 мүн.)

1-этап

Мээ чабуулу. «Ромашка» көнүгүүсү (10 мүн.)

Сабакка чейин дидактикалык материалды даярдаңыз: түстүү кагаздан ромашканы кесип, гүлдөргө сөздөрдү, анын ичинде коррупцияга тиешелүү сөздөрдү жазып, баарын флипчартка жайгаштырыңыз.

Ромашка гүлдөрүнө жайгаштырылуучу сөздөр: саранддык, акча, жакшылык, чынчылдык, адилеттүүлүк, жамандык, кылмыштуулук, ач көздүк, абийирсиздик, ак ниеттүүлүк, бузулуу, коррозия, пара алуу, жалкоолук, пайда көрүү, жеке пайда, убаракерчилик, өзүмчүлдүк.

Окуучулар ромашканын коррупцияга байланыштуу сөздөр менен гүлдөрүн жулуп алуусун жана эмне үчүн алар так ошол гүлдөрүн жулуп алышканын жана коррупцияга кандай тиешеси бар экенин түшүндүрүшсүн.

2-этап

Чакан топтордо иштөө (20 мүн.)

Окуучуларды төрт топко бириктириңиз. Столдорго топтордун аттары жазылган белгилерди койсоңуз болот. Иштөөнүн эрежелерин түшүндүрүп, тапшырма бериңиз. Андан кийин ар бир топко окуя-кейстерин бериңиз.

Тапшырма: окуя-кейстерди талкуулап, конкреттүү кырдаалда коррупциянын себептерин аныктоо жана коррупциялык аракеттер кимге же эмнеге зыян келтирилгендигин аныктоо.

1-кейс. Депутаттыкка талапкер фирма менен мамлекеттик бийликке шайлоону каржылоону макулдашып, анын ордуна ал фирмага жакшы мамлекеттик заказдарды алууга жардам берүүнү убада кылды.

2-кейс. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органынын башчысы Канатов жер участокторун өзүнүн калктуу конушунун жашоочуларына бөлүштүрүп берген. Абдраевдердин үй-бүлөсү Балыкчы шаарынан жаңы эле келип, өз үйүн куруу үчүн жер тилкесине абдан муктаж болушкан. Бирок, ал жер үчүн акыркы кезекте турган. Анын башка жолу жок болгондуктан, Абдраевдердин үй-бүлөсү кезексиз жер тилкесин алуу үчүн Канатовго пара берүүнү чечишкен. Тиешелүү сыйлык алган Канатов Абдраевдердин үй-бүлөсүнүн «абалына кирип», ага жер тилкесин берген.

3-кейс. Тарых мугалими Алла Петровна экзамен учурунда туура жоопторуна карабай окуучу Акыловдун экинчи жылга калтыргысы келген. Алла Петровна Акыловго ата-энелеринен балдарга окуу материалдарын басып чыгаруу үчүн мектепке принтер белек кылууну сунуштаган. Акылов бул идеяны колдоп, мугалимдин сунушуна кубаныч менен макул болуп, анан экзаменди көйгөйсүз тапшырган.

4-кейс. Азамат аттуу бала достору менен ойноп жатып жыгылып, башын уруп алды. Достору аны жакынкы ооруканага алып барышты. Бул ооруканада иштеген дарыгер аны текшерүүдөн баш тартты. Ал баш тартууга Азаматтын акчасы жок экенин айтып, дарыгерлердин айлыгынын аздыгына наараазы болуп, жаңы медициналык жабдыктарды сатып алууга тез арада акча керек экенин айткан. Ал «жөн эле» Азаматты эч ким текшербей турганын айткан. Ошол учурда санитар оорулуу акча менен келгенин айтканда, дарыгер дароо ага жардам берүүгө чуркаган.

Топтордун жыйынтыктары боюнча жалпы талкууну уюштуруңуз. Сүйлөө регламентин жана тартибин орнотуңуз (адегенде — окуяны (кейсти), андан кийин топтун чечимин окуу).

Бардык чыгып сүйлөөлөрдөн кийин жалпылоочу суроолорду бериңиз:

- Кандай ойлойсуз коррупциянын пайдасы же зыяны көбүрөөкбү? Эмне үчүн?

- Зыян бир гана адамга, мисалы Азаматка гана тийеби же коомдун башка мүчөлөрүнө да тийеби? Андай болсо, кимге же эмнеге?

3-этап

Чакан лекция. Жалпылоо (5 мүн.)

Берилген маалыматтын негизинде PowerPointто түзүлгөн презентациясын колдонуу менен чакан лекция өткөрүңүз.

Коррупциянын мамлекетке тийгизген терс таасири

Коррупциянын мамлекетке тийгизген терс таасирин 3 деңгээлге бөлүүгө болот:

1. Саясий. Бийликке болгон ишенимдин төмөндөшү, саясий атаандаштыктын азайышы, улуттук коопсуздукка жана эл аралык кадыр-баркка коркунуч келтирүү, башкаруунун сапатынын начарлашы. Эл аралык аренада өлкөнүн кадыр-баркы төмөндөйт; саясий атаандаштык төмөндөйт, демократиялык институттардын бузулушу байкалат, диктатураны орнотуу коркунучу жаралат.
2. Экономикалык. Экономикалык өнүгүүнүн өсүшүнүн басаңдашы, атаандаштыкты чектөө, бюджеттик каражаттардын натыйжасыз чыгымдалышы, коррупциялык чыгымдардын эсебинен баалардын өсүшү, инвестициялык жагымдуулуктун төмөндөшү, инвестициялык климаттын начарлашы (бийликке ишенбестиктен). Кирешелерди адилетсиз бөлүштүрүү, коомдун калган мүчөлөрүнүн эсебинен коррупциялык мамилелердин субъекттерин байытуу. Уюшкан кылмыштуулукту жана көмүскө экономиканы (коомдон жана мамлекеттен жашырылган экономикалык иш) калыптандыруу жана өнүктүрүү үчүн жагымдуу шарттарды камсыз кылууга көмөктөшүү, бул мамлекеттик бюджетке салыктык түшүүлөрдүн азайышына, капиталдын чет өлкөлөргө кетишине алып келет жана мамлекеттин өзүнүн экономикалык, саясий жана социалдык функцияларын натыйжалуу аткаруу мүмкүнчүлүгүн кыйындатат.
3. Социалдык. Эбегейсиз көп каражаттар коомдун өнүгүү максаттарынан четтетилет. Муну менен бюджеттик кризис курчуп, бийликтин социалдык маселелерди чечүү жөндөмдүүлүгү төмөндөп, мүлктүк теңсиздик, калктын көпчүлүк бөлүгүнүн жакырчылык деңгээлинин көрсөткүчтөрү бекемделип, кескин көбөйөт. Коррупция мамлекеттин жана коомдун турмушун жөнгө салуучу негизги курал болуп эсептелинген укукту дискредитациялайт. Коомдук аң-сезимде жарандардын кылмыштуулуктун алдында да, бийликтин алдында да корголбогондугу жөнүндө түшүнүк калыптанат. Укук коргоо органдарынын коррупцияланышы уюшкан кылмыштуулукту чыңдоого өбөлгө түзөт.

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

Коррупция көптөгөн терс кесепеттерге алып келе тургандыгын айтыңыз. Коррупциянын мамлекетке тийгизген таасирин баалоо мүмкүн эмес, анткени ал чындап эле өлкөнүн улуттук коопсуздугуна олуттуу коркунуч болуп калышы мүмкүн.

Баарыбыз бириккенде гана коррупцияны жеңүүгө, жоюуга болот. Белгилүү болгондой коррупция күчтүү, бирок аны менен күрөшүүгө болот. Эгер коррупционерлерге жана паракорлорго каршы чара көрсөк, анда осьминогдун кармагычтары жок калат. Окуучуларга жашоодо алдыбызга койгон көптөгөн суроолорду чечүү керектигин белгилеңиз. Ар кандай кырдаалда туура чечим табууну жана мыйзамды айланып өтпөөнү сунуштаңыз.

Төмөнкү суроолор боюнча окуучуларга тааныш ыкманы (анкета, таблица, гугл формасы ж. б.) колдонуп, ой жүгүртүңүз:

- Бул тема силерге кызыктуу болдубу?
- Өзүңөр үчүн кандай жаңы нерселерди таптыңар?
- Кайсы суроолорго жооп алгыңар келет?
- Бардыгыбыз эмнени ойлонушубуз керек?

Негизги түшүнүктөр

- Бийликке ишенүү
- Инвестициялар
- Инвестициялык жагымдуулук
- Улуттук коопсуздук

Мугалим үчүн кошумча материал

1. Адептүүлүк саякаты: Зорбдор менен оюндар. Integrity Journey - Play (unodc.org)
2. Мыйзамдуулукту үйрөтүү үчүн комикстер. Comics (unodc.org)

БАҢГИЗАТТАРДЫН АЛДЫН АЛУУ

5- ТЕМА
ЗЫЯНДУУ ЗАТТАР ТУУРАЛУУ МИФТЕР ЖАНА ФАКТЫЛАР

Негизги суроолор

- Баңгизаттарды колдонуунун ден-соолукка, өнүгүүгө жана коопсуздукка тийгизген таасири кандай?
- Баңгизаттарга байланыштуу укуктук кесепеттер кандай?
- Психоактивдүү заттар жана баңгизаттар жөнүндө кандай мифтер бар?

Максаты

Окуучуларда психоактивдүү заттар менен баңгизаттардын жагымдуулугу жана зыянсыздыгы жөнүндө кеңири таралган стереотиптерди ачыкка чыгаруу арқылуу аларды пайдалануу жана аларга байланышкан мыйзам бузууларга карата терс көз караштарын калыптандырууга көмөктөшүү.

Милдеттери:

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- баңгизатын колдонуунун ден-соолукка, өнүгүүгө жана коопсуздукка кандай терс таасирлери бар?
- психоактивдүү затка жана баңгизатка көз карандылык кантип пайда болот?
- баңгизатка байланыштуу юридикалык кесепеттер кандай болот?

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- аргументтөө;
- өз алдынча иштөө;
- инсан аралык баарлашуу;
- сынчыл ой жүгүртүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- баңгизаттарга жана психоактивдүү заттарга байланыштуу терс таасирлерден коргонуунун натыйжалуу жолу катары жоопкерчиликтүү жана коопсуз жүрүм-турумду практикалоо.
- баңгизаттарды колдонуунун ден-соолукка жана өнүгүүгө тийгизген кесепети сөзсүз бар экендигин түшүнүү.

Куралдар, ресурстар

А4 форматындагы беш жашыл жана беш кызыл кагаз же картон, флипчарттар, стикерлер, маркерлер.

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу

Мээ чабуулу үчүн суроолор:

- Психоактивдүү заттар жана баңгизаттар деген эмне жана алардын айырмасы эмнеде?

Эгерде окуучулар мээ чабуулуна активдүү катышса жана бул маселе боюнча маалымдуулукту көрсөтсө, алардын жоопторун талкуулоо жана мээ чабуулун жыйынтыктоо үчүн флипчартка жазыңыз. Жоопторду н катарында окуучулар баңгизаттар менен психоактивдүү заттардын айырмасын айтышат.

Эгерде сиз окуучулардын мээ чабуулуна активдүү катышууга даяр эместигин жана талкууланып жаткан маселелер боюнча алардын жетишсиз маалымдуулугун байкасаңыз, анда керектүү маалыматтарды камтыган сүрөмөлөө суроолор жана түшүнүктөр аркылуу окуучуларды талкууга тартыңыз. Мисалы: «Силер психоактивдүү заттар аң – сезимге таасир этүүчү жана жүрүм-турумун өзгөртүүчү заттардын тобун камтыган түшүнүк экенин билесиңерби? Бул жөнүндө билгендер колуңарды көтөргүлө. Балким, интернеттен, телевизордон, таанып-билүүчүлүк программалардан же башка мугалимдерден, чоңдордон уккандыр».

Окуучулардын пикири маанилүү экенин жана баңгизатка байланышкан көптөгөн маселелер боюнча алардын көз карашын чагылдыра тургандыгын белгилеңиз.

Негизги бөлүк (33 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- «Психоактивдүү заттар жана баңгизаттар менен байланышкан коркунучтар» темасындагы талкуу менен чакан лекция (8 мүн.)
- «Баңгизаттар: мифтер жана фактылар» командалык оюну (20 мүн.)
- «Баңгизаттар эң баалуу нерселерди алып кетет» экспресс-викторинасы (5 мүн.)

1-этап

Талкуу менен чакан лекция (8 мүн.)

Берилген маалыматтын негизинде PowerPointто түзүлгөн презентациясын колдонуу менен чакан лекция өткөрүңүз.

Психоактивдүү заттарга жана баңгизаттарга байланышкан коркунучтар

2022-жылдын июнь айындагы маалыматтар боюнча Кыргызстанда баңгизатка көз каранды 8 миң 226 адам расмий каттоодо турган, бул 100 миң калкка 129 киши туура келет дегенди билдирет. Эсиңизде болсо керек, психоактивдүү заттар сезимдерди, маанайды же ой жүгүртүүнү өзгөртүүгө жөндөмдүү. Сиз билгендей, кандайдыр бир затты баңгизат катары, өз ара байланышкан үч критерий бириккенде гана таанууга болот: медициналык, социалдык жана юридикалык.

- Медициналык: борбордук нерв системасына өзгөчө таасир этет;
- Социалдык: аны колдонуу социалдык-маанилүү кубулуштун масштабына ээ болот;
- Юридикалык: «Баңги кылуучу каражаттардын, акыл-эске таасир берүүчү заттардын жана алардын прекурсорлорунун тизмесине» киргизилген жана Кыргыз Республикасынын аймагында сактоого жана таратууга тыюу салынган.

Ошентип, бардык психоактивдүү заттар баңгизат эмес, бирок бардык баңгизаттар психоактивдүү заттар.

Көпчүлүк учурда баңгизаттарды колдонуунун жүйөсү болуп ырахатка умтулуу, кызыгуу, унутууну каалоо, стресстен, оорудан арылуу, көңүл ачуу, жашоодогу жагымсыз жагдайлардан алаксуу болуп саналат. Көбүнчө, адамдар баңгизаттарды психикалык бузулуулардын, психологиялык көйгөйлөрдүн фонунда абалын жакшыртуу үчүн колдонушат.

Бир жолу пайдалануудан көз карандылык пайда болбошу мүмкүн, бирок бир эле жолу колдонуу ашыкча дозага жана өлүмгө алып келиши мүмкүн.

Ошондой эле кээ бир психоактивдүү заттарды бир жолу колдонуу жол кырсыктарына, ар кандай укук бузууларга алып келиши жана галлюцинация, психоз,

жөөлүү, куугунтуктоо жөнүндө ойлорду, физикалык жана психикалык зыян алып келиши мүмкүн.

Көз карандылык-бул мээнин айрым структураларын камтыган өтө татаал механизм. Көз карандылыкты биз оору катары карайбыз. Калктын белгилүү бир бөлүгү медициналык жакындыктын натыйжасында ага дуушар болот. Убакыттын өтүшү менен, адам белгилүү бир өлчөмгө (дозага) көнүп калат жана каалаган абалына жетүү үчүн (өлчөмүн) дозасын көбөйтүү керек болот.

Көптөгөн баңгилер эйфория же ырахат алуу үчүн эмес, зат алмашуу ушунчалык өзгөргөндүктөн жөн гана ыңгайлуу абалга жетүү үчүн, колдоноорун айтышат. Көз карандылыкта, баңгизат жок болгондо, кайтуу (ломка) синдрому пайда болот. Бул абал адамды баңгизаттарды колдонууну пропагандалоо жана жарнама кылуу сыяктуу иш аракеттерди кылуу менен баңгизаттарды жана мыйзамыз иш-аракеттерди издөөгө түртөт.

Акыркы жылдары баңгизаттарды реалдуу жана виртуалдык турмушта жарнамалоо Кыргызстан үчүн сезилерлик проблема болуп калды. Көчөлөрү граффити менен тыюу салынган заттарды саткан Telegram-каналдардын аттары көрсөтүлбөгөн шаарды же райондү табуу кыйын. Ушул сыяктуу жарнамалар интернетте да үзгүлтүксүз чыгып турат.

2021-жылдын декабрь айынын аягында Укук бузуулар жөнүндө кодекске жарнама менен алектенгендерди жоопко тартуу нормасы киргизилген. Мыйзамдарда «Баңги каражаттарын, психотроптук заттарды, алардын аналогдорун жана прекурсорлорун, прекурсорлорун жана алардын баңгизаттарын же психотроптук заттарды камтыган бөлүктөрүн жүгүртүүгө тыюу салынган өсүмдүктөрдү колдонууга чакыруу» ченеми пайда болгон.

Мисалы, футболкада баңгизаттарынын аталышы, аларды колдонууга чакыруу, же аларды саткан Telegram-каналдар жана сайттар жазылган болсо, бул жарнама деп эсептелет, мындай учурда адам мыйзам бузуучу болуп эсептелет. Эгерде адам көчөдө кийимчен же өсүмдүк баңгизатынын сүрөтү түшүрүлгөн баштык менен жүрсө, бирок аны колдонууга чакырган жазуулар, баңгизаттын аттары жок болсо, ал өзү буга чакырбаса, аны жоопко тартпайт. Интернеттеги башка сүрөттөргө жана башка адабияттарга да тиешелүү.

Баңгизаттарды кичинекей дозада да сактоо мыйзамсыз. Бул мыйзам тарабынан жазаланат. Эрежелер жөнөкөй: эч качан баңгизатка тийбе, аны алба, чөнтөгүңө салба, эч жерде катпа. Эгерде кимдир бирөө сага бир нече секундага да сактоого баңгизат берсе, сен жаза алышың мүмкүн, себеби баңгизатын сактоо да атайын жасалган кылмыш болуп эсептелинет.

Эскертүү: юридикалык жоопкерчилик кийинки модулдарда кеңири каралат, андыктан ушул этапта ушул курактык топтогу балдар менен ушул темага тереңирээк кирүүнүн кажети жок.

Чакан лекциядан кийин төмөнкү суроолорду берүү менен талкуу жүргүзүңүз:

- Бардык психоактивдүү заттарды жарнамалоо, сактоо жана жайылтуу үчүн жаза каралабы же бир гана баңгизаттар үчүнбү? Эмне үчүн?
- Кандай мисалдарды келтире аласыңар?

2-этап

«Баңгизаттар: мифтер жана фактылар» оюну (20 мүн.)

Окуучуларды беш топко бириктирип, ар бир топко 1ден 5ке чейинки сандарды бериңиз жана төмөнкү көрсөтмөлөрдү бериңиз:

- Балдар, азыр силер менен «Баңгизаттар: мифтер жана фактылар» деген темада оюн өткөрөбүз. Бизде беш топ бар жана ар бир топто кызыл жана жашыл түстөгү эки барак кагаз бар. Мен азыр силерге баңгизаттар жана алар менен байланышкан кесепеттер жөнүндө окуп берем жана бул чынбы же жокпу чечишиңер керек. Эгерде мен окуп жаткан билдирүү миф болсо, башкача айтканда, ал туура эмес болсо жана чындыкка эч кандай тиешеси жок болсо, кызыл кагазды көтөргүлө. Бул билдирүү менен макул эмес экениңерди билдирет. Эгер сөз чын болсо, жашыл түстү көтөргүлө. Кызыл же жашыл барактарды көтөрүүдөн мурун, мен окуп жаткан маалыматты өз ара талкуулагыла. Башкалардан мурун туура баракты алып, өз чечимин негиздей алган командага бир упай берилет. Туура көтөрүлгөн баракчалар үчүн көбүрөөк упай топтогон команда жеңүүчү деп эсептелет.

Баңгизатка байланыштуу негиздемелер жана болжолдуу туура жооптор

- Алсыз жана эрксиз адамдар гана баңгизатка көз каранды болуп калышат (бул миф, анткени баңгизатка көз карандылык - бул оору жана ар кандай оору сыяктуу эле, анын эрк күчүнө эч кандай тиешеси жок).
- Баңгизатты кезектеги колдонуудан ар дайым баш тартууга болот (бул миф: бир гана жолу баш тартууга болот - биринчи; баңгизатын бир жолу колдонуу көз карандылыкка алып келиши мүмкүн, ошондуктан баңгизатын колдонуудан бир жолу баш тартуу оңой, анткени физикалык көз карандылыкты, сыныктарды жана башка нерселерди алып салууга болот, бирок психологиялык жактан алып салуу мүмкүн эмес).

- Ар кандай психоактивдүү затты баңгизат катары кароого болот (бул миф, анткени бардык психоактивдүү заттар баңгизат эмес, бирок бардык баңгизаттар психоактивдүү заттар; баңгизат катары кандайдыр бир затты өз ара байланышкан үч критерий, б.а. медициналык, социалдык жана юридикалык бирдиктүү болгондо гана таанууга болот).
- Психоактивдүү заттарды бир жолу колдонуу эч кандай коркунуч туудурбайт (бул жомок, анткени айрым психоактивдүү заттарды бир жолу колдонуу да жол кырсыктарына, ар кандай укук бузууларга алып келиши мүмкүн, ошондой эле галлюцинация, психоз, жөөлүү, куугунтуктоо жөнүндө ойлор сыяктуу кесепеттерге алып келиши мүмкүн, анын натыйжасында адамдар травма алуу коркунучу бар иш-аракеттерди жасашы мүмкүн).
- Баңгизаттарды сатып алуу каналдарынын жарнамасы менен граффити жайгаштыргандыгы үчүн эч кандай жаза жок (бул миф: 2021-жылдын декабрь айынын аягында Кыргыз Республикасынын Укук бузуулар жөнүндө кодекске жарнама менен алектенгендерди жоопко тартуу нормасы киргизилген. Мыйзамдарда «Баңги каражаттарын, психотроптук заттарды, алардын аналогдорун жана прекурсорлорун, баңги каражаттарын, психотроптук заттарды же алардын прекурсорлорун жана алардын баңгизаттарын же психотроптук заттарды камтыган бөлүктөрүн жүгүртүүгө тыюу салынган өсүмдүктөрдү колдонууга чакыруу» ченеми пайда болгон.).
- Баңгизаттар баарлашууга жардам берет (бул миф: баңгинин кызыкчылыктарынын чөйрөсү сөзсүз түрдө кыскарат, акыры ал баңгизат жана ага байланыштуу нерселер менен гана чектелет, наркомандын достору жок, тааныштары гана бар).
- Аз өлчөмдөгү баңгизатын сактоо үчүн эч ким жазаланбайт (бул миф: баңгизатты кичине дозада да сактоого тыюу салынат, бул мыйзам менен жазаланат).
- Баңгизатты колдонгондон көрө тамеки чеккен жакшы (бул миф: тамеки да, баңгизат да ден-соолугубузга зыян келтирет жана көптөгөн көйгөйлөрдү жаратат, жана биринчи караганда силердин алаксууңар канчалык зыянсыз болсо, ал ошончолук узакка созулат жана сиз алган зыян ошончолук көп болот).
- Баңгизатка көз карандуулуктан арылуу кыйын (бул чындык: көз карандылык-бул мээнин айрым структураларын камтыган өтө татаал механизм. Көз карандылыкты биз оору катары карайбыз. Калктын белгилүү бир бөлүгү медициналык жакындыктын натыйжасында ага дуушар болот. Убакыттын өтүшү менен, адам белгилүү бир өлчөмгө (дозага) көнүп калат жана каалаган абалына жетүү үчүн (өлчөмүн) дозасын көбөйтүү керек болот.).

Окуучулардын жоопторун жана аргументтерин угуп аларга кошумча киргизип, ар бир туура көтөрүлгөн кагаз жана туура берилген аргумент үчүн упай коюңуз, андан кийин упайлардын санын санап, жеңүүчү команданы жарыялаңыз.

Эскертүү: класстык сааттын эффективдүүлүгүн жогорулатуу үчүн аны алдын ала чакырылган жана маалымат берилген Саламаттык сактоо министрлигинин же ИИМдин өкүлдөрү менен биргеликте өткөрүңүз. Бул учурда, талкуулоо үчүн белгилүү бир курактык топко жана аймакка эң ылайыктуу пункттарды сунуштоосу үчүн алар менен мифтердин жана фактылардын тизмесин алдын ала макулдашуу маанилүү.

3-этап

«Баңгизаттар эң баалуу нерселерди алып кетет» экспресс-викторинасы (5 мүн.)

Окуучуларды тогуз топко бириктирип, ар бирине «наркотики» деген сөздөн бир тамга жазылган бирден карточка таратыңыз: Н, А, Р, К, О, Т, И, К, И.

Тапшырма: адамдын жашоосунда баңгизаттын пайда болушунун натыйжасында жоготкон же азап тарткандыгын билдирген зат атооч сөздөрдү табуу. Мисалы:

Н — көз карандысыздык

А — активдүүлүк

Р — иш жөндөмдүүлүк

К — сулуулук

О — сүйкүмдүүлүк

Т — чыгармачыл

И — чын ыкластуулук

К — ийкемдүүлүк

И — акыл, интеллектуал

Баңгизаттар адамдан эмнени алат? - деген суроо бере аласыз. Окуучулардын ылайык келген жоопторун доскага же флипчартка жазыңыз.

Зарылчыгына жараша көнүгүүнү жана аны аткаруунун жүрүшүн ошого жараша ылайыкташтыруу менен «наркотики» («баңгизат») сөзүн «зат», «көз карандуулук», «кылмыш», «жоопкерчилик» деген сөздөр менен алмаштыра аласыз.

Жыйынтыктоочу бөлүк (3 мүн.)

Өспүрүмдөр психоактивдүү заттарды колдонууга киришүү үчүн эреже катары бир нече ырааттуу этаптардан өтөт. Тилекке каршы, көз карандылыктын өсүү процессинде баңгизаттан же токсиканттан өз ыктыяры менен баш тартуу мүмкүн эмес.

Кийинки этаптарда баңгизатка көз карандылык пайда болот жана натыйжада керектүү доза алгач берилгенге салыштырмалуу 10-100 эсеге көбөйөт. Каражаттын организмге уулуу, кыйратуучу таасири ошого жараша көбөйөт жана аны менен бирге мыйзамсыз иш-аракеттерге байланыштуу көптөгөн терс таасирлери болот.

Баңгилик-бул адамдын инсандыгын толугу менен өзгөртө турган оору жана баңгизатка байланыштуу ар кандай укук бузууларга катышуу дагы коркунучтуу экендигин эстен чыгарбайлы. Адам өзүнүн мүнөзүн жана хоббиси менен алектенүү жөндөмүн жоготот, анткени баңгизатын сунуш кылган адам силердин ден-соолугуңарга жана жыргалчылыгыңарга кам көрбөстөн пайда көрүүнү гана каалайт. Эгер силерге баңгизатка байланыштуу тыюу салынган нерсени жасоону сунуштап жатканын сезсеңер дароо ишенген чоң кишилерден кеңеш алгыла.

Кайтарым байланыш

Окуучуларга төмөнкү суроолорду берип жана каалоочуларга сүйлөөгө мүмкүнчүлүк бериңиз:

- Сабактан кандай жаңы нерсе үйрөндүңөр?
- Сабакта айтылган мифтер менен фактылардын кайсылары психоактивдүү жана баңгизатка байланыштуу терс таасирлерди жакшыраак түшүнүүгө жардам берди?
- Сабакта эмне жакты?
- Эмне түшүнүксүз болду?

Негизги түшүнүктөр

- Укук бузуулар жөнүндө кодекс
- Миф
- Укук бузуу
- Чакырык
- Баңгизаттарды жарнамалоо

Үй тапшырмасы

Окуучуларга баңгизатка байланыштуу уламыштар жана фактылар тууралуу маалыматты туугандары жана жакындары менен бөлүшүүгө жана алардан сиз берген маалыматтан алар буга чейин эмнени билбегенин жана ал жөнүндө кандай ойдо экенин суроону сунуштаңыз.

Мугалим үчүн кошумча материал

1. «Коопсуздук биринчи орунда» UNODC материалдары // URL: https://www.unodc.org/documents/ungass2016/Contributions/Civil/DrugPolicyAlliance/Safety_First_Rus.pdf
2. «Баңги каражаттары жөнүндө маалымат жана терминдер» UNODC материалдары // URL: https://www.unodc.org/documents/scientific/Terminology_and_Information_on_Drugs_R_3rd_Edition.pdf

6-ТЕМА
«ЖОК» ДЕП АЙТКАН ЖАКШЫ

Негизги суроолор

- Психоактивдүү заттар жана баңгизаттарынын контекстинде жоопту жүрүм-турум эмнени билдирет?
- Психоактивдүү заттар жана баңгизатка байланыштуу жагдайларда «жок» деп кантип айтууга болот?
- Баңгизатсыз коопсуз жана бакубат жашоонун артыкчылыктары эмнеде?

Максаты

Окуучуларда жоопкерчиликтүү жүрүм-турум, «жок» деп айта билүү жана коопсуз жана бакубат жашоонун артыкчылыктарын түшүнүү көндүмдөрүн калыптандырууга көмөктөшүү.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- курчап турган адамдар башка адамды психоактивдүү заттарга жана баңгизатка байланыштуу мыйзамсыз нерсени жасоого кандай ыкмалар менен мажбурлай алышат;
- психоактивдүү затка жана баңгизатка байланыштуу мыйзамсыз нерсени жасоодон кантип баш тартуу керек;
- эмне үчүн жоопту жүрүм-турум эрежелерин сактоо маанилүү.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- жоопкерчиликтүү, коркунучсуз, мыйзамдуу жүрүм-турум,
- аргументтөө,
- өз алдынча иштөө,
- инсан аралык баарлашуу;
- сынчыл ой жүгүртүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- баңгизаттарды колдонуу жана жарнамага байланыштуу сунуштардан баш тартуу;
- психоактивдүү заттарды жана баңгизаттарды колдонууга каршы активдүү жашоо позициясын түзүү.

Куралдар, ресурстар

Компьютер, проектор, басылып чыгарылган кроссворддор, флипчарттар, стикерлер, маркерлер.

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу

Адам болуу - бул адамдардын алдында жоопкерчиликти сезүү деп айтыңыз. Адам бакыт үчүн төрөлөт жана бул заттарга байланыштуу баңгизаттарга же укук бузууларга жашоосунда орун жоктой сезилет.

Бирок кээ бир өспүрүмдөр теңтуштарынын таасири астында баңгизатка берилип кетишет.

Мисал келтириңиз: мектеп күндөрү окуучулар көбүнчө суранычтарга туш болушат. Эң көп кездешкени «берчи көчүрүп алайын». Балким, алардын арасында жок дегенде бир жолу көчүрүп жазган же башкаларга көчүрткөнгө жол бербеген адам жок болсо керек, бирок бул эреже бузуу болуп эсептелет жана муну жасабаганы жакшы. Кандай жол менен чоочун адамдар бизди укукка каршы, туура эмес, жалпы кабыл алынган тартипти бузууга мажбурлашы мүмкүн?

Окуучулардын болжолдуу жооптору:

- аброй
- достук басым
- кошоматчылык
- сыйлык убада кылуу
- алдоо
- коркунуч

Окуучулардын жоопторун талкуулоо үчүн флипчартка жазыңыз. Балдардан мүмкүн болушунча жоопторду ар бирин сүрөттөп берүүсүн сураныңыз, керек болсо жоопторун толуктаңыз.

Жооптор жана келтирилген жагдайлар өспүрүмдөрдүн мыйзамсыз жана туура эмес иштерге, башкача айтканда, жаза менен коштолушу мүмкүн болгон аракеттерге тартылышынын ар түрдүүлүгүн көрсөтөт деп айтыңыз.

Негизги бөлүк (33 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- «Жок» деп айткан жакшы» темасын талкуулоо менен чакан лекция (18 мүн.)
- «Баңгизаттарын колдонуунун зыяндуу кесепеттери» видеороликтин көрүү жана талкуулоо (15 мүн.)

1-этап

Талкуулоо менен чакан лекция (18 мүн.)

Берилген маалыматтын негизинде PowerPointто түзүлгөн презентациясын колдонуу менен чакан лекция өткөрүңүз.

«Жок» деп айткан жакшы

«Баңги» деген сөз XXI кылымдын сөздүгүндө эң көп колдонулган сөздөрдүн бири катары белгилүү. Баңги көйгөйү коомдун бардык мүчөлөрүнүн көз алдында. Баңги көйгөйүн баары билет же уккан, баары бир эле мезгилде бул көйгөй менен жашап жана жеткиликтүү ыкмалар менен аны чечүүгө аракет кылып жатышат. Ооба, баңгилик-бул оор оору. Ал адамдын абалынын, анын психикалык жана физикалык жыргалчылыгынын организмде баңгизаттын болушунан же жоктугунан катуу көз карандылыгын калыптандырып, баңгизаттардын таасирине организмдин сезгичтигинин өсүп бараткан өзгөрүүсүнөн турат. Баңгиликтин жайылышы коркунучтуу темпте жүрөт.

Баңгизатын колдонгон адамда көз карандылык пайда болот. Калктын белгилүү бир бөлүгү медициналык жакындыктын натыйжасында мындай көз карандылыкка дуушар болот. Убакыттын өтүшү менен, адам белгилүү бир өлчөмгө (дозага) көнүп калат жана каалаган абалына жетүү үчүн (өлчөмүн) дозасын көбөйтүү керек болот.Көптөгөн баңгилер эйфория же ырахат алуу үчүн эмес, зат алмашуу ушунчалык өзгөргөндүктөн жөн гана ыңгайлуу абалга жетүү үчүн, колдоноорун айтышат. Баңгизатка көз каранды болгон соң, баңгизат жок болгондо абстиненттик синдрому пайда болот (похмель, ломка). Ал көп учурда бейбаштык, уурулук, талап-тоноочулук, адам өлтүрүү, баңгизаттарды пайдаланууга үгүттөө, аларды даярдоо, жарнамалоо, сактоо жана сатуу менен коштолгон мыйзамсыз иш-аракеттерге түртөт. Аны менен сөзсүз түрдө чоң акчалай айып пул, ал тургай түрмөгө отургузуу байланышкан.

Кошоматчылык, коркутуу, сыйлык убадасы, достук кысым, бийликтин күчү жана алдоо аркылуу бул адамдар алар менен эч нерсе кылгысы келбеген, бирок кантип баш тартууну билбеген өспүрүмдөрдү мыйзамсыз иштерге азгырууга аракет кылышат.

Мектеп окуучулары сүйлөшүүгө жакын адамдар. Көпчүлүктүн мектепте гана эмес, короодо жана сиз барган башка жерлерде да достору бар. Бардык зыяндуу адаттар, негизинен кандайдыр бир топто пайда болоорун билесинер. Кимдир бирөө тамеки тартат, экинчиси артынан кайталайт жана кезек сага жетет. Азыр досторуңузга «жок» деп айтууга убакыт келди. Эгер аларга өздөрүн ууландыруу же мыйзамсыз иш-аракеттерди жасоо жакса, анда сен дагы ошону жасашың керек дегенди билдирбейт.

Тыюу салынган нерсени сынап көргүңүз келгенде, өз иш-аракеттериңизди баалай билүү жана өзүңүзгө «жок» деп айтууну үйрөнүү маанилүү. Өзүң сүйгөн спорт менен машыгууну улантуу маанилүү, анткени баңгизаттар сенин чыдамкайлыгыңа жана физикалык жөндөмүңө зыян келтирет, ошондой эле интеллектуалдык, сынчыл ой жүгүртүү жөндөмүңдү өнүктүрүү менен мыйзамсыз иш аракеттерге тарткан адамдарга, анын ичинде теңтуштарыңа «жок» деп айтууну үйрөнүүгө жардам берет. Жоопкерчиликти көрсөтүү маанилүү, антпесе алардын курмандыгы болуу оңой.

Баңгизатка аралашкандарды жоопту адамдар деп атоого болобу? Жоопкерчилик-инсандын маанилүү касиети, бул өзүнө алган коомдук милдеттенмелерди, ченемдерди жана эрежелерди аткарууга даярдыгынын көрүнүшү.

Чакан лекцияны токтотуңуз. Презентациянын слайдында же флипчартта адамдын ар кандай сапаттарын билдирген сөздөрдү жазыңыз..

Окуучуларга суроо бериңиз: жоопкерчиликтүү адамга слайдда (флипчартта) жазылган мүнөздүн кандай сапаттары мүнөздүү, жоопкерчиликтүү жүрүм-турумду сактаган адам кандай мүнөздөмөлөр менен байланыштуу? Жооптуу адамга мүнөздүү болгондорду гана атаңыз. Талкуунун жыйынтыгы боюнча, бул учурда орунсуз сөздөрдү чийип салыңыз.

• Чынчылдык	• Боорукердик
• Эрдик	• ~~Ырайымсыздык~~
• Камкордук	• Көңүл буруруга жөндөмдүү
• ~~Коркоктук~~	• ~~Кайдыгердик~~
• ~~Чынчыл эместик~~	• ~~Ач көздүк~~
• Тартиптүүлүк	• Эмгекчил
• Кичи пейилдүүлүк	• ~~Жалкоо~~
• ~~Жабыктык~~	• ~~Кыйынчылыктан коркуу~~
• ~~Кайдыгердик~~	• Активдүүлүк
	• Максатка умтулган

Суроо бериңиз: бул сапаттар өспүрүмдөргө баңгизаттан баш тартууга жана алар менен аралашпоого кантип жардам берет? 3-4 жоопту угуңуз жана төмөнкү тапшырманы бериңиз: баш тартуунун ар кандай формаларын сунуштоо. Жоопторду флипчартка же презентация слайдына жазыңыз, керек болсо түзөтүүлөрдү киргизиңиз.

Талкуудан соң чакан лекцияны улантыңыз.

Мүмкүн болгон жооптор:

- Жок! (себебин түшүндүрүү)
- Жок! (мындан тышкары, башка нерсени, башка альтернативаны сунуш кылуу)
- Мен кылбайм!
- Мен каалабайм!
- Четке чыгуу.
- Укпагандай түр көрсөтүү.
- Баңгизат менен байланышы бар экендиги белгилүү компанияларга такыр жолобоо керек.
- Баңгизат менен эч кандай байланышы жок компаниялар менен байланышуу.

Эгер сенин баш тартууңду түшүнбөй мыйзамсыз иштерге тартууга аракет кылгандар же сага олуттуу зыян келтире турган нерсени сынап көрүүгө мажбурласа, анда бул компаниядан кетүү керек. Андан сен жакшы эч нерсе ала албайсың, бирок сен көп нерсени жоготушуң мүмкүн. Мындай жасалма досторго караганда ден соолугуң жана коопсуздугуң кымбат. Тандоону алар өздөрү жасашат жана бул тандоо туура эмес экендигин түшүнүшү керек. Сен дагы өзүң тандайсың. Сенин баш тартууң-бул сенин укугуң. Эгерде сенин досторуң бир нерсени талап кылышса, анда алар менен болгон мамилеңди токтотконуң жакшы.

Эгер сен чындап баш тартууну чечсең, анда жоопкерчиликти көрсөт, өзүңдүн көз карашың боюнча эң салмактуу түшүндүрмөнү тандап, аны талап кыл жана аны карман. Туура чечим кабыл алуу үчүн сага жардам керек болсо, сага жакшы кеңеш бере турган көптөгөн адамдар бар – мисалы, мектеп психологдору жана мугалимдери, ишенимдүү достор жана ата-энелер. Алар менен сүйлөшүүгө аракет кыл, алар да өспүрүм болгон, алардан жоопкерчиликтүү жүрүм-турум көндүмдөрүн кантип үйрөнүшкөнүн жана психоактивдүү заттарга жана баңгизатка байланыштуу жагдайларда «жок» деп айтууну кантип үйрөнүшкөнүн сура.

Эскертүү: окуучуларга «баңгизатка жок» позициясын коргоодо оң (ырастоочу), жашоону ырастоочу аргументтердин мисалдарын табууга жардам берүү маанилүү. Мисалы, «жок, мен сууда сүзүү / футбол/ ж.б. командамда жакшы оюнчу болгум келет». Же: «жок, мен жакшы дарыгер / мугалим, ИТ адиси, бизнесмен, ашпозчу ж.б. болгум келет».

Бул этапта жаштарга жашоодогу максаты эмне жана баңгизаттар жана кылмыштуулук аларды бул максатка жетүүгө кандайча тоскоол боло тургандыгы жөнүн-

дө ой жүгүртүү пайдалуу болмок. Мугалимдери же ата-энелери айтып жаткандыктан, алардын «жок» деп айтышын каалабайбыз.

Биз үчүн алар баңгизаттар, коррупция ж.б. терс көрүнүштөр экендигин түшүнүшү маанилүү. Алар өз максаттарына зыян келтиришет, ошондуктан бул көрүнүштөргө терс мамилени тарбиялоо менен аларда баңгизат, кылмыштуулук, коррупция менен байланышкан бардык нерселерден чын жүрөктөн баш тартууну ойготушу керек.

Чакан лекциядан кийин төмөнкү тапшырманы сунуштап, талкуу жүргүзүңүз:

— Эгер туура экениңизге ишенсеңиз, зыяндуу жана мыйзамсыз нерсени жасоодон баш тартуу, аны кабыл алуу жана ишке ашыруу оңой болот. Сураныч, жоопкерчилик көрсөтүлүшү керек жана эч кандай учурда баңгизатка аралашпоо керек деген ишенимиңизди тастыктаган аргументтерди тизмектеңиз.

Окуучулар жоопкерчиликтүү болуу жана баңгизат менен аралашпоо эмне үчүн маанилүү экенин айтышат. Алардын жоопторун флипчарттагы же доскадагы алдын ала даярдалган таблицага жазыңыз.

Таблицаны толтуруу мисалы

Ден-соолукка зыян	Бакубатчылыкка жана коопсуздукка зыян
баңгизатты бир эле жолу сынап көрүү көз карандылыкка алып келиши мүмкүн	кимдир бирөөгө баңги жарнамасы менен граффитти тартууга жардам берүү үчүн жаза колдонулушу мүмкүн
...	...

2-этап

«Баңгизаттарын колдонуунун зыяндуу кесепеттери» видеоролигин көрүү жана талкуулоо» // URL: https://www.youtube.com/watch?v=BxeNB6Ahudw (15 мүн.)

Көргөндөн кийин, төмөнкү маселелер боюнча талкуу жүргүзүңүз:

- Видеороликтен кандай таасир алдыңар?
- Жаңы эмнени үйрөндүңөр?
- Эмне түшүнүксүз болду?
- Баңгизатты кыянаттык менен пайдаланган адамдарды кандай кабылдайсыз?
- Силерде баңгизаттарды колдонуу менен байланыштырган же байланыштырбаган сапаттар барбы? Эмне үчүн ооба же эмне үчүн жок?
- Баңгизаттарды кыянаттык менен пайдаланууну туура жүрүм-турум деп эсептейсиңерби?

Жыйынтыктоочу бөлүк (3 мүн.)

Жыйынтыктап, теманын негизги жоболорун кайталаңыз.Кээде башкалардын өтүнүчтөрү чыныгы көйгөй болуп калат, андыктан өз убагында баш тартууну билүү керек. «Жок» деп айтууну жаш кезинен үйрөнүү керек, ошондо жетилген сайын жоопкерчиликтүү адамдын бекем мүнөзү жана кадыр-барккы калыптанып, пайда болот.

Жоопкерчилик-инсандын эң маанилүү касиети, бул өзүнө алган коомдук милдеттенмелерди, ченемдерди жана эрежелерди аткарууга даярдыгынын көрүнүшү. Бала кезинен үйрөнбөгөндөр үчүн, бойго жеткенде кыйын болот, анткени башкалардан баш тарта албагандыктан, алар өзүлөрүнөн баш тартышат. Адам сүйгөн иши менен алектенгенде гана чындап бактылуу боло алат. Ар бириңердин сүйүктүү ишиңер бар жана эгер силер бардык өтүнүчтөргө, өзгөчө баңгизатка байланыштуу өтүнүчтөргө жооп берсеңер, анда өзүңөрдүн ишиңерге убакыт калбай калат.

Бирок, бизди курчап турган адамдар кээде ашыкча жабышууну, коркутууларды жана ар кандай айла-амалдарды жасашат, ошондуктан биз алардын мыйзамдуу эмес өтүнүчтөрүн аткарабыз жана аларды четке кагуу биз үчүн кыйынга турушу мүмкүн. Эгер туура чечим кабыл алуу үчүн жардам керек болсо, жакшы кеңеш бере турган көптөгөн адамдар бар. Мисалы, мектеп психологдору жана мугалимдери, ишенимдүү достор жана ата-энелер. Алар менен сүйлөшүүгө аракет кыл, алар да өспүрүм болгон, алардан жоопкерчиликтүү жүрүм-турум көндүмдөрүн кантип үйрөнүшкөнүн жана психоактивдүү заттарга жана баңгизатка байланыштуу жагдайларда «жок» деп айтууну кантип үйрөнүшкөнүн сура.

Кайтарым байланыш

Окуучуларга төмөнкү суроолорду берип жана каалоочуларга сүйлөөгө мүмкүнчүлүк бериңиз:

- Сабактан кандай жаңы нерсе үйрөндүңөр?
- Кантип жоопкерчиликтүү жүрүм-турум баңгизатсыз коопсуздукту жана бакубат жашоону камсыздай алат?
- Сабакта эмне жакты?
- Эмне түшүнүксүз болду?

Негизи түшүнүктөр

- Жоопкерчилик
- Баш тартуу
- Абак
- Максатка умтулуу

Үй тапшырмасы

Баңгизаттарсыз жоопкерчиликтүү жүрүм-турум коопсуздукту жана бакубат жашоону кандайча өркүндөтө тургандыгы жөнүндө маалыматты туугандары жана жакындары менен бөлүшүүсүн сунуштаңыз.

Жоопкерчиликтүү жүрүм-турум көндүмдөрүн өрчүтүү үчүн эмне кылуу керек жана эмне кылбоо керектиги боюнча алардан кеңеш сураңыз.

Мугалим үчүн кошумча материал

1. «ЮНОДК жаштар демилгеси: талкуу үчүн колдонмо» UNODC материалдары // URL: https://www.unodc.org/documents/prevention/youth_initiative_discussion_guide_R.pdf

ИНТЕРНЕТТЕГИ КООПСУЗДУК

7-ТЕМА
ИНТЕРНЕТТЕГИ КООПСУЗДУК: НЕГИЗГИ ТҮШҮНҮКТӨР

Негизги суроолор

- Санариптик гигиена жана онлайн коопсуздук чаралары кандай болушу керек?
- Санариптик коопсуздук үчүн эмне кылуу керек?
- Зыяндуу программа деген эмне? Аларга кантип каршы турууга болот?

Максаты

Купуя маалыматты сактоо жана жеке коопсуздукту сактоо үчүн гаджеттерди жана интернет ресурстарын колдонууда коопсуздукту сактоонун маанилүү эрежелерин өздөштүрүү.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- ар кайсы деңгээлдеги интернет коопсуздугунун негизги эрежелерин;
- санариптик гигиена жана онлайн коопсуздук чараларын.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- Интернетте негизги коопсуздук эрежелерин колдонуу;
- колдонуучу деңгээлинде киберкоопсуздуктун коркунучтарынын алдын алуу жана жок кылуу;
- сынчыл ой жүгүртүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- лицензияланган программалык продуктуларды колдонуунун маанилүүлүгүн түшүндүрүү;
- Интернетте коопсуздук эрежелерин санап берүү жана алардын маанисин жана маанилүүлүгүн түшүндүрүү;
- гаджеттерди жана интернет ресурстарын колдонууда коопсуздук эрежелерин сактоо.

Куралдар, ресурстар

Флипчарт же доска, маркер.

If you aren't the one in the image, you can't share it (на англ.яз.) сайтында, w43GQw опузалоочу-программалар жөнүндө посттерлер, Infographics

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу

Бүгүн Интернетте коопсуз жүрүм-турум эрежелерин сактоо маселелерин талкуулай тургандыгын билдириңиз. Санариптик гигиенанын кээ бир маселелери жана Интернет коопсуздугун камсыздоо көндүмдөрү карала тургандыгын айтыңыз.

- Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу

Мээ чабуулу үчүн суроолор жана аларга болжолдуу жооптор

- Интернеттеги коопсуз жүрүм-турум деп эмнени түшүнөсүңөр? (Бул эч кимге зыян алып келбеген жүрүм-турум.)
- Интернетте башка адамдар менен байланышуу кандай коркунучтарга алып келиши мүмкүн? Ар кандай: киберкуугунтук, бизге каршы кылмыш жасоо же силердин компьютерди колдонуу менен зыяндуу программаларды колдонуу, ата-энеңердин банк эсептеринен акча уурдоо ...)
- Киберкуугунтук деген эмне? (Адамды / адамдарды куугунтуктоо, тынчсыздануу, кол салуу, коркутуу жана / же сөз менен басынтуу максатында белгилүү бир убакыттын ичинде бир нече жолу иш-аракеттерди жасоо үчүн маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу.)

Окуучулардын жоопторун флипчартка талкуулоо жана мээ чабуулун жыйынтыктоо үчүн жазыңыз.

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- Видеооюндар учурунда киберкоопсуздук боюнча «Коркунучсуз ойно!» көнүгүүсү, (10 мүн.)
- Постерлерди көрүү жана талкуулоо (10 мүн.)
- «Трояндан абайла» көнүгүүсү (15 мүн.)

1-этап

«Коркунучсуз ойно!» көнүгүүсү (10 мүн.)

Окуучуларды 5-7 адамдан турган чакан топторго сиз билген ыкма менен бириктириңиз (эсептөө, чучукулак, окуучулардын кызыкчылыгы боюнча). Ар бир топ онлайн оюндарында коопсуздуктун негизги эрежелерин түзүшү керек.

Топторду түзгөн эрежелерди талкуулоону жана аларды башка негизги эрежелер менен салыштырууну уюштуруңуз.

Онлайн оюндарда коопсуздуктун негизги эрежелери

1) **Жабдууларды жана оюн программалык камсыздоолорун жаңыртып туруңуз.**
   - Иштеп чыгуучулар программалык камсыздоодогу мүчүлүштүктөр жана киберкоопсуздукту бузуучулардын чабуулдарынан коргоону күчөтүү боюнча тынымсыз иштешет.
2) **Антивирусту колдонуу, анын ичинде мобилдик жабдууларда да.**
   - Антивирус программалары жабдууларыңарды кибер бузуучулардын чабуулунан ишенимдүү коргойт. Иштеп чыгуучулар дайыма антивирус программаларын жаңыртып, өз продукциясын жакшыртышат жана бардык белгилүү программаларды актуалдаштырып, зыяндуу программалардан алдын ала коргонуу үчүн алдын ала даярданышат.
3) **Программалык продуктуларды расмий дүкөндөрдөн (видео оюндар, музыка) сатып ал жана уруксат берилген платформалардан жүктө.**
   - Лицензияланган программалык продуктулар автордук укукту сактоого, авторлорго эмгеги үчүн гонорар алууга, кызыктуу жаңы продукциясын түзүүгө салым кошот жана, алардын ичинде зыяндуу программалык камсыздоолор да болбойт.
4) **Оюн кызматтарына катталуу үчүн жаңы электрондук почта түз.**
   - Ар кандай почта ящиктери, почта ящик же платформа бузууга дуушар болсо, сен үчүн маанилүү болгон маалыматтын чыгып кетишинен жана анонимдүүлүктү сактайт.
5) **Ар кандай ишеничтүү сыр сөздөр (паролдор) менен колдонуңуз жана аларды мезгил-мезгили менен өзгөртүп туруңуз.**
   - Сыр сөз канчалык татаал болсо, аны бузуу ошончолук кыйын болот. Чабуулчулар жеке талдоо аркылуу сыр сөздөрдү тандап алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ошондуктан, оңой табыла турган сырсөздөрдү тандабагыла: ысымдар, фамилиялар, туулган күнү, даректери жана башкалар. Сыр сөз канчалык көп өзгөрсө, чабуулчулардын ошончолук аз убактысы болот.

6) **Мүмкүн болсо, кош аутентификация тутумун жандырыңыз**

- Бул система колдонуучунун каттоо учурунда же андан кийин көрсөткөн телефон номерине билдирүүсү аркылуу ырастоосун талап кылат. Чабуулчуга сыр сөздөрдү (паролдорду) жана логиндерди алуу жетишсиз болот, ага телефондун сим картасына туташуу керек болот жана муну техникалык жактан жасоо кыйла кыйыныраак.

7) **Веб дарегин жана анын https башталгандыгын текшерип, кайда экениңизди текшериңиз.**

- Маалыматтарды өткөрүү үчүн корголгон канал түзүлөт. Сайт жана браузериңер жашыруун шифрлөө ачкычтарын түзүшөт, ал өз кезегинде маалыматтарды шифрлейт — алдамчылар колдонуучулардын сыр сөздөрүнө жана насыя картасынын номерлерине кире алышпайт.

8) **Айрыкча чат аркылуу силерге келген шилтемени баспагыла.**

- Шилтеме вирусту жүктөө, зыяндуу сайтка жөнөтүү буйругун камтышы мүмкүн. Бардык купуя маалыматтарыңарды (логиндер, сырсөздөр, банк карталары) алдамчыларга жөнөтө алат. Тааныштардан жана достордон келген шилтемелерди басууга болбойт, себеби алардын жеке баракчасы бузулуп, алдамчылар аны өз максаттары үчүн пайдаланышы мүмкүн.

9) **Виртуалдык насыя картасы же банк карталарын колдонгон башка кызматтар менен төлөөдөн алыс бол.**

- Мүмкүн акча алдамчылар тарабынан банк картасынан уурдалышы мүмкүн. Анча-мынча акчаны камтыган атайын карталар менен төлөө керек. Ошондой эле эч качан картанын пин-кодун киргизбе, жеке маалыматты эч кимге билдирбе.

10) **Ишенген Wi-Fi аркылуу туташ жана белгисиз же баарына бергилүү тармактан алыс бол.**

- Ачык тармактарда берилүүчү маалыматтар башкаларга жеткиликтүү болушу мүмкүн. Киберкылмышкерлер туташкан жабдууларды көзөмөлдөө мүмкүнчүлүгү менен түйүндүн дубликатын түзө алышат. Маалыматтарды кармоо, угуу жана алмаштыруу менен, чабуулчу сизди сырсөздү алмаштырууга жана купуя маалыматты уурдоого түртүшү мүмкүн.

Талкуунун соңунда төмөнкү суроо-жоопторду пайдаланып жыйынтык чыгарыңыз:

1. Интернет коопсуздугун сактабоо эмнеге алып келиши мүмкүн? (Бул маанилүү маалыматты жоготууга, жеке маалыматтарды уурдоого алып келиши мүмкүн: паспортунун номери, үй дареги, идентификациялык номери.)
2. Кош аутентификация деген эмне? (Логин-паролду киргизүүдөн тышкары, мисалы, телефонго же электрондук почтага келген СМСти киргизүү талап кылынат.)
3. Антивирустар деген эмне жана алар эмне кылышат? (Антивирустар-бул зыяндуу программаларды аңдып, нейтралдаштыруучу атайын программалар. Муну менен бул программалар компьютерди коргойт.)
4. Эмне үчүн видео оюнга өзүнчө почта ящигин түзүү керек? (Бул чабуулчулар силердин паролду билген учурларда жана силердин атыңардан кирүү мүмкүн болгондо маанилүү. Бирок алар силердин почтаңарды кылмыштуу максатта колдоно алышпайт. Мисалы, почтаңар аркылуу силер соода кылган сайтка кире албайт.)
5. Эмне үчүн тааныш эмес шилтемелерди басканга болбойт? (Белгисиз шилтемелер зыяндуу программаны жаңылыштык менен жүктөп ала турган кооптуу сайттарга алып келиши мүмкүн.)
6. Эмне үчүн банк картасын видео оюндарга кошууга болбойт? (Чабуулчулар картаңызга кирип, андан бардык акчаны ала алышат. Эгер бул силердин ата-энеңердин картасы болсо, анда алар силердин эсебиңизден көп онлайн сатып алууларды жасашы же уурдалган картага насыя алышы мүмкүн.)
7. Эмне үчүн коомдук ачык тармактардан оолак болуу керек? (Ачык тармактарда чабуулчулардан коргоо жок, алар ачык тармак аркылуу телефонго, ноутбукка кирип, жеке маалыматтарды, почта ящиктеринин сыр сөздөрүн, банк карталарын жана башкаларды уурдай алышат.)

2-этап

Постерлерди көрүү жана талкуулоо (10 мүн.)

Көрөөрдүн алдында суроо бергиле:

- Кибер опузалоо деген эмне? (Колдонуучунун санариптик жабдууларга жуктуруу үчүн зыяндуу программаны колдонуу, колдонуучунун документтерин шифрлейт жана жабырлануучу кун төлөбөсө, файлдарды жана маалыматтарды жок кылам деп коркутат.)

- Опузалоочу-программалар деген эмне жана алар эмне кылышат? Кантип акча талап кылышат? (Системаларды, файлдарды жана / же колдонуучулардын маалыматтарын барымтага алуу жана кун төлөнгөндөн кийин гана колдонуучуларга көзөмөлдү кайтаруу үчүн иштелип чыккан зыяндуу программа.)

Окуучулар менен «Опузалоочу-программалар кандай иштейт» постерин карап чыккыла жана талкуулагыла. Infographics

Опузалоочу-программа кандай иштейт

(Постерлер англис тилинен которулган)

1) Фишинг — колдонуучунун жеке маалыматтарын ар кандай ыкмалары менен алуу;
2) маалыматтарды алуу;
3) колдонуучунун аппаратын көзөмөлдөө;
4) шифрлөө, колдонуучу өзүнүн маалыматтарына жете албайт;
5) шифрди чечүү үчүн акча талап кылуу;
6) акчаны алгандан кийин шифрди чечүү.

Талкууну төмөнкү суроо менен аяктаңыз: опузалоочу программасынын курмандыгы болуп калбоо үчүн кандай коопсуздук чараларын колдонуу керек? Окуучуларды зыяндуу программаларга каршы бардык чараларды колдонуу керек деген жыйынтыкка келтириңиз.

Талап кылынган акчаны төлөө маалыматтарыңарга жетүү мүмкүнчүлүгүн кайтарып берүү менен барабар эмес. Ошондуктан, ар дайым кибер мейкиндикте коопсуздугуңарга коркунучтун алдын алуу үчүн, ар дайым иштеген, каршы турууга актуалдуу, акчаңызды үнөмдөөгө жардам бере турган антивирустук программаларды колдонуу керек.

Антивирус программасына сарпталган каражаттар ар кандай зыяндуу программалардан корголуп, силер ала турган артыкчылыктар менен акталат. Антивирустук программаларды компьютерлерге гана эмес, мүмкүн болсо мобилдик жабдууларга да орнотуу керек.

3-этап

«Трояндан абайла» көнүгүүсү (15 мүн.)

1-кадам. Баштаардан мурун, Троян аты жөнүндө байыркы грек мифин эстеңиз. Троян атын Ахейлер Трояны жеңе албай калганда курушкан. Алар шаар тургундарына белек катары чоң жыгач атты тартуулашып, анын ичине жоокерлерди жайгаштырышкан. Алар түн ичинде аттын көңдөйүнөн чыгып, аскерлерге дарбазаны ачышкан. Ошол мезгилден баштап афоризм бар: «Белек алып келген данайлардан корк». Ошондуктан, зыяндуу программалардын арасында трояндар деп аталган программанын түрү бар. Алар компьютерге зыянсыз программалар катары кирип, колдонуучу өз компьютерине ойлонбостон жүктөп алып, андан кийин башка зыяндуу программаларга эшик ачат.

2-кадам. Зыяндуу программанын тутумга кириши тууралуу окуяны сахналаштырууну уюштуруңуз. Каалаган окуучулар үчүн ролдор:

- Троян зыяндуу программасы (1 адам);
- Зыяндуу программалар (2-3 адам);
- Компьютер жана анын Колдонуучусу (2 адам).

Трояндын милдети Колдонуучуну жана Компьютерди аны алардын аймагын киргизүүгө көндүрүү, Компьютердин милдети — Троянды киргизбөө. Троян ар кандай белектерди сунуштайт: акысыз онлайн оюн, жаңы пират тасмасы жана башкалар. Акыркы сөздү Колдонуучу айтат. Эгер ал белектерди алууга макул болсо, анда Компьютер Троянды киргизүүгө милдеттүү. Компьютер Троянды киргизгенден кийин, түн киргенде, ал Компьютерден бурулуусун суранып башка катышуучуларды (зыяндуу программаларды) киргизет, Компьютерди отургучка отургузуп, ага Колдонуучуну жолотпой коет.

3-кадам. Суроолор боюнча сахналаштырылган көрүнүштү талкуулоо:

- Эмне үчүн компьютер иштебей калды?
- Трояга ишенүүгө Компьютерди ким мажбурлады?
- Зыяндуу программаларды ким ишке киргизди?
- Бул окуядан кандай тыянак чыгарса болот? (Компьютерде тааныш эмес программаларды иштетпөө, акысыз онлайн оюндары, кинолорду жана башка программаларды жүктөбөө.

4-кадам. Талкуу үчүн суроолор жана аларга болжолдуу жооптор

- «Троян» программасы деген эмне? Эмне эмнеге коркунучтуу? (Троян өзү компьютерге олуттуу зыян келтирбейт, бирок зыяндуу программаларды компьютерге киргизип, сыр сөздөрүңүздү уурдап кетүүгө жардам берет.)
- Трояндан жана башка зыяндуу программалардан коргонуу үчүн эмне кылуу керек? (Компьютердеги программаны дайыма жаңыртып туруу, антивирустук программаларды сатып алуу, шектүү шилтемелерди жүктөбөө керек.)

- Эмне үчүн жабдууларыңарга программаларды жана пираттык программаларды жүктөбөшүңүз керек? (Анткени бул программаларга троян жана башка зыяндуу программалар, анын ичинде вирустар да киргизилиши мүмкүн.)

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

Класстык саатты бүтүрүүдөн мурун дагы бир жолу жөнөкөй эрежелерди сактоо керектигин баса белгилеңиз.

Эмне кылуу керек?

1. Программаларды жана операциондук системаларды жаңырт.
2. Купуялык жөндөөлөрүн сакта.
3. Интернет байланышы ишенимдүү экенине ынан.
4. Ишеничтүү сыр сөздөрдү танда.

Эмне кылбоо керек?

1. Интернетте жеке маалыматты ачыкка чыгаруу.
2. Белгисиз жана шектүү сайттардын шилтемелерин басуу.
3. Белгисиз жүктөө булактарын колдонуу.
4. Шектүү каттарды жана тиркемелерди ачуу.

Кайтарым байланыш

Баары түшүктүү болгонун тактаңыз. Суроолорду бериңиз:

- Класстык саатка чейин киберкоопсуздук жөнүндө эмнелерди билчү элеңер?
- Бул көрүнүш тууралуу жаңы эмнени билдиңер?
- Сабакта эмне көбүрөөк жакты?

Негизги түшүнүктөр

- Антивирустук программа
- Вирустар
- Зыяндуу программалар
- Кош аутентификация
- Киберкоопсуздук
- Киберасылуу
- Пираттык программалар
- Опузалоочу-программалар
- Трояндар
- Фишинг

Мугалим үчүн кошумча материал

1. Онлайн нускама Интернет коопсуздугунун негизги эрежелери (1-тиркемени да караңыз)

1-ТИРКЕМЕ

Негизги Интернет коопсуздук эрежелери

(окуучуларга жана / же ата-энелерге сунуштар)

Жабдууларды «тазалыкта» кармагыла

- Коргоо системалары дайыма жаңыланып турушу керек. Үйүңөрдөгү бардык мобилдик жабдуулар акыркы маалыматты коргоо системалары менен жабдылганын текшериңиз. Бул жабдууларды компьютер менен шайкештирүүнү талап кылышы мүмкүн.
- Автоматтык жаңыртууларды орнотуңуз. Көптөгөн программалар автоматтык түрдө туташып, жаңыртылат. Бул системаны жаңы коркунучтардан коргоого мүмкүндүк берет.
- Интернетке туташкан бардык жабдууларды коргоңуз: компьютерлер, смартфондор, оюн шаймандары жана интернетке кирүү мүмкүнчүлүгү бар башка жабдуулар вирустардан жана зыяндуу программалардан коргоого муктаж.
- «Туташкыла жана текшергиле». USB жана башка тышкы жабдуулар вирустарды жана зыяндуу программалык камсыздоолорду камтышы мүмкүн. Мындай жабдууларды туташтыраар замат зыянсыздыгын текшериңиз.

Жеке маалыматыңарды коргогула

- Каттоо жазууларынын коопсуздугун сактаңыз. Көптөгөн ресурстар силердин ким экениңерди аныктоонун кошумча жолдорун сунуштайт.
- Узун жана татаал сыр сөздөрдү түз. Тамгалардын сандар жана символдор менен айкалышы коопсуз сырсөздү түзөт.
- Жаңы каттоо жазуулары, уникалдуу сырсөз. Жаңы түзүлгөн сырсөздө тамгаларды, сандарды, чоң жана кичине тамгаларды бириктир.
- Сырсөздү жазып, коопсуз жерде сакта. Ар ким сырсөздү унутуп коюшу мүмкүн. Сырсөздөрдүн тизмесин компьютерден алыс жерде сакта.
- Силердин интернетте болууңар. Вебсайттар үчүн купуялык жана коопсуздук режимин орнот. Ким менен жана качан маалымат алмашып жатканыңызды ар бир адам билиши шарт эмес.

Байланыштын коопсуздугу

- Эгер күмөн санасаң, туташпа. Электрондук почта шилтемелери, социалдык медиа эскертүүлөрү, билдирүүлөр жана онлайн жарнамалар көбүнчө киберкылмышкерлер тарабынан жасалат. Эгер кат шектүү көрүнсө, адресатты билсең дагы, катты жок кылганың оң. Эгер ылайыктуу болсо, керексиз почта катары белгиле.
- Wi-Fi кирүү чекиттери жөнүндө маалымат ал. Жабдууларыңдагы коопсуздук жөндөөлөрүн тууралап, аларга кирүүнү чекте.
- Акчаңсөкта Банк операцияларын жана онлайн сатып алууларды жүргүзүүдө «http :/ /» башталган даректерди колдон. Бул сайт өз кардарларынын коопсуздугун камсыз кылуу үчүн кошумча чараларды көрүп жатат дегенди билдирет. «http :/ /» коопсуз эмес.

Кабардар болгула

- Заман агымынан артта калбоо интернетте коопсуз болуунун мыкты жолу. Интернеттеги коопсуздук маалыматын үзгүлтүксүз окуп, досторуң, үй-бүлөң жана кесиптештериң менен бөлүш.
- Аракет кылардан мурун ойлон. Дароо аракет кылууга үндөгөн, чындыкка окшошпогон нерсени сунуштаган же жеке маалыматты сураган билдирүүлөрдөн этият бол.
- Кошумча көчүрмөлөрдү жаса. Электрондук көчүрмө силердин музыка, сүрөт жана башка санарип маалыматыңарды камтышы керек. Кошумча көчүрмөсүн сактап, коопсуз жерде сактагыла.

Адептүү интернет колдонуучусу болгула

- Мен үчүн коопсуз — баарына жеткиликтүү эмес. Коопсуз иштөө принциптерин өз чөйрөңүздө жайылтыңыз: үйдөгүлөргө, досторго, виртуалдык чөйрөдө.
- Башкалар сен жөнүндө маалыматты сен сыяктуу эле жеткире алышат.

8-ТЕМА
КИБЕРКУУГУНТУК: КАНТИПТУРУШТУК БЕРҮҮ КЕРЕК?

Негизи суроолор

- Киберкуугунтук деген эмне?
- Киберасылуу түшүнүгү кайсыл учурларда колдонулат?
- Кибербуллингдин белгилери кандай?
- Киберкуугунтукка кантип каршы турууга болот?

Максаты

Киберкуугунтуктун алдын алуу жана ага каршы туруу боюнча маанилүү эрежелерди өздөштүрүү жана позитив-дик санариптик жашоо көндүмдөрүн биргелешип үйрөнүү

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- киберкуугунтуктун түшүнүктөрү, формалары жана түрлөрү;
- киберкуугунтукка каршы туруунун жана ага жооп берүүнүн негизги жолдору
- Интернетте конструктивдүү жүрүм-турумдун негизги эрежелерин колдонуу;
- сынчыл ой жүгүртүү.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- позитивдик санариптик жанаша жашоо;
- интернеттеги провокациялык жүрүм-турумга, троллингге, бейбаштыкка жана хейтке каршы туруу;

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- киберкуугунтукка каршы күрөшүү жана каршы аракеттенүү боюнча негизги эрежелерди колдонуу;
- киберкуугунтукка, киберасылууларга, троллингге, бейбаштыкка жана хэйтке онлайн режиминде каршы туруу.

Куралдар, ресурстар

Флипчарт же доска, маркер.

https://cyberbullying.org/Top-Ten-Tips-Teens-Response.pdf сайтында постерлер (англ. тилинде); мультфильм: № 6 сабак. «Кодулоо, кибербуллинг (1-бөлүк)»; мультфильм: №7 сабак. «Кодулоо, кибербуллинг (2-бөлүк)

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу

Мээ чабуулу үчүн суроолор

- Адамды «куугунтуктоо» деген эмне? Ал качан пайда болот?
- «Сталкерлөө» деген сөздү кимге карата пайдалануу болот?

- Киберкуугунтук жашоодогу куугунтуктан эмнеси менен айырмаланат?
- Интернеттеги коркутуу менен жашоодогу коркутуунун айырмачылыктары барбы? Кибербуллинг деген эмне?
- Киберкуугунтукка жана кибербуллингке кантип каршы турууга болот?

Окуучулардын жоопторун талкуулоо жана мээ чабуулун жыйынтыктоо үчүн флипчартка жазыңыз.

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- Чакан лекция (10 мүн.)
- Киберкодулоо жөнүндө мультфильм көрүү жана талкуулоо (10 мүн.)
- Позитивдүү санариптик жанаша жашоо көйгөйүн талкуулоо (15 мүн.)

1-этап

Чакан лекция (10 мүн.)

Берилген маалыматтын негизинде PowerPointто түзүлгөн презентациясын колдонуу менен чакан лекция өткөрүңүз.

Киберкуугунтук жана киберкодулоо: бир көрүнүштүн эки тарабы

Киберкуугунтук маалыматтык-коммуникациялык технологияларды (МКТ) системалуу түрдө жеке адамдарды куугунтуктоо, тынчсыздануу, кол салуу, коркутуу жана / же сөз менен басынтуу максатында бир нече жолу аракеттерди жасоо үчүн колдонууну камтыйт ((UNODC, 2015; Maras, 2016).

Жалган айыптоолор, коркутуулар жана маалыматтарга жана жабдууларга зыян келтирүү киберасылуу иш-аракеттеринин классына кирет. Cyberstalkers көбүнчө чабуулчулар тарабынан чаттар, интернет форумдар жана веб-сайттар, социалдык тармактар аркылуу колдонуучулар жөнүндө маалымат чогултушат жана топтолгон маалыматтын негизинде курмандыктарын куугунтукташат. Адепсиз каттар, кемсинткен телефон чалуулар жана башка ушул сыяктуу олуттуу киберкуугунтук аны компьютердик кылмышка айлантты.

Кылмышкерлер жабырлануучуга жана / же үй-бүлөсүнө, өнөктөштөрүнө жана досторуна адепсиз, ыймансыз жана/же кадыр-баркка шек келтирген сөздөрдү жана/же коркутууларды берүү үчүн электрондук почта, ыкчам билдирүүлөр, чалуулар, тексттер же электрондук байланыштын башка түрлөрү аркылуу киберкуугунтуктап, жабырлануучунун кыймылын көзөмөлдөө, байкоо жана көзөмөлдөө үчүн технологияны колдонушат (мисалы, жашыруун жабдууларды баштыктарга жана ал тургай балдардын оюнчуктарына орнотуу аркылуу унааларга, Southworth and салуу Tucker, 2007 караңыз).

Кылмышкерлер ошондой эле жабырлануучунун санариптик жабдууларына зыян келтирүү жолу менен (мисалы, жабырлануучунун компьютерине зыяндуу программаны жүктүрүү жана ушул программаны колдонуп, жабырлануучуну жашыруун көзөмөлдөө жана/же жабырлануучу жөнүндө маалыматты уурдоо), же интернетте жабырлануучу жөнүндө жалган, жаманатты кылган же кемсинткен маалыматтарды жайгаштыруу же интернетте материалдарды жайгаштыруу үчүн жабырлануучунун атына жасалма эсеп ачуу аркылуу киберкуугунтук жүрүшү мүмкүн (социалдык тармактар, чаттар, талкуу форумдары, веб-сайттар ж.б.).

Киберкуугунтук жабырлануучуну жана/же жабырлануучунун үй-бүлөсүн, өнөктөшүн жана досторун коркутуу, тынчсыздантуу, кооптонтуу же куугунтуктоо максатында бир нече убакыт аралыгында болгон бир катар аракеттерди жана жосундарды билдирет. Мындай иш-аракеттер жана жосундар төмөнкүлөрдү камтыйт: колдонуучунун почта ящигин электрондук каттар менен толтуруу; колдонуучулардын сайттарына, баракчаларына жана социалдык баракчаларына билдирүүлөрдү жайгаштыруу; жабырлануучуга бир нече жолу чалуу жана/же тексттик билдирүүлөрдү жөнөтүү; үн билдирүүлөрүн калтыруу жана дос кылып кошуу тууралуу суроо-талап жөнөнтүү; жабырлануучу мүчө болгон тармактагы бардык топторго жана жамааттарга кошулуу же тааныштарынын, кесиптештеринин, классташтарынын, үй-бүлө мүчөлөрүнүн же досторунун барактары аркылуу жабырлануучунун постторуна жазылуу; жана жабырлануучунун баракчасын үзгүлтүксүз карап чыгуу (айрым веб-сайттар бул маалыматты каттап, колдонуучунун баракчасы качан көрүлүп жаткандыгын айтып беришет).

Кылмышкерлер жабырлануучуларды интернет мейкиндигинде жана/же тармактан тышкары мейкиндикте үзгүлтүксүз карап, байкап, көзөмөлдөп турушат.

Киберчабуулчулардын иш-аракеттери жана жосундары жабырлануучуларды алардын коопсуздугунан жана жыргалчылыгынан коркууга жана киберчабуулчунун иш-аракеттерине жараша, мындай коркуу жабырлануучунун үй-бүлөлөрүнүн, өнөктөштөрүнүн жана досторунун коопсуздугуна жана жыргалчылыгына жайылышы мүмкүн.

Киберкуугунтуктун формасы – киберасылуу болуп эсептелинет.

Киберкоркутуу деген эмне? Киберкоркутуу-бул санариптик технологияны колдонуу менен кодулоо. Бул социалдык тармактарда, билдирүүлөр менен алмашуу платформаларында, оюн аянтчаларында жана уюлдук телефондордо болушу мүмкүн. Бул адамдарды коркутуу, ачуулантуу же уят кылууга багытталган кайталануучу жүрүм-турум. Киберкоркутуунун мисалдары:

- калпты жайылтуу же кимдир бирөөнүн уят сүрөттөрүн же видеолорун социалдык тармактарга жайгаштыруу;
- билдирүүлөр менен алмашуу платформалары аркылуу адепсиз же коркунучтуу билдирүүлөрдү, сүрөттөрдү же видеолорду жөнөтүү;
- өзүн башка бирөө катары көрсөтүү жана башкаларга алардын атынан же жасалма аккаунттар аркылуу адепсиз билдирүүлөрдү жөнөтүү.

Көпчүлүк учурда бетме-бет коркутуу жана киберкоркутуу бир эле мезгилде болушу мүмкүн. Бирок киберкоркутуу санариптик из калтырат, бул пайдалуу болушу мүмкүн жана зомбулукту токтотууга жардам берүүчү далил катары берилет. Демек, киберкуугунтук киберкодулоодон айырмаланат деп айтууга болот. Киберкодулоонун катышуучулары көбүнчө балдар болот (ЮНЕСКО расмий сайты: ар бир балага. «Киберкоркутуу: деген эмне жана аны менен кантип күрөшүү керек. Өспүрүмдөр киберкоркутуу жөнүндө эмнени билгилери келет» кампаниясы / Cyberbullying: What is it and how to stop it | UNICEF.)

Технологиялар балдардын коопсуздугуна коркунуч алып келип, аларды киберкодулоо сыяктуу кибер кылмыштарга алсыз кылат. Киберкодулоо балдардын башка балдарга карата «кыйноо, басынтуу, коркутуу, кемсинтүү же башка кол салуу үчүн» МКТны колдонууну камтыйт (Maras, 2016, 254-бет). Ошентип, киберкуугунтуктан жана киберасылуудан айырмаланып, балдар киберкылмыштын ушул түрүнүн аткаруучулары да, курмандыктары да болушу мүмкүн.

2-этап

Киберкодулоо жөнүндө мультфильмдерди көрүү жана талкуулоо (10 мүн.)

- Мультфильм: № 6 сабак. «Кодулоо, кибербуллинг (1-бөлүк)»
- Мультфильм: №7 Сабак. «Кодулоо, кибербуллинг (2-бөлүк)»

Видеону көргөндөн кийин суроо бериңиз:

1. Киберкодулоо башталганда Алина кандай кемчилик кетирди?
2. Киберкодулоодо эмне кылганга болбойт?
3. Киберкодулоодо эмне кылыш керек?
4. Киберкодулоонун курмандыктарына кандай кенеш берет эленер?

3-этап

Позитивдүү санариптик жанаша жашоо көйгөйүн талкуулоо. (15 мүн.)

Позитивдүү санариптик жанаша жашоо көйгөйүн талкуулоону уюштуруңуз.

Талкуу үчүн суроолор

- «Позитивдик жанаша жашоо» түшүнүгүн кандай түшүндүрөт элеңер?
- Позитивдүү санариптик жанаша жашоо деген эмне?

Жоопторду угуңуз жана колдонуучулар тарабынан иштелип чыккан эрежелер менен таанышууну сунуштаңыз. Окуучулардан окшош сөздөрдү таап, кайсы түшүндүрмө ынандырарлык экенин аныктоону сураныңыз. Окуучуларды чакан топторго бириктирип, эрежелерди (сөз айкаштарын жакшыртуу, тактоо же түшүнүксүз сөздөрдү алмаштыруу) алардын досторуна, туугандарына түшүнүктүү кылып иштеп чыгууну сунуштасаңыз болот.

Позитивдүү жанаша жашоо эрежелери

1. Башка адамдардын жеке маалыматтары сага таандык эмес. Аларды колдонбо жана сүрөттөрүн уруксатсыз жайгаштырба.
2. Аларга баары бир деп ойлосоңуз да башка адамдардын жеке иштерин ачпа..
3. Башка адамдарга көбүрөөк камкордук жана урмат менен кайрыл. Алар сени туура эмес түшүнүшү мүмкүн же алар үчүн оор күн болушу мүмкүн.
4. Коомдук мейкиндиктеги тамашаларга этият бол, бирок катышкан адам бул олуттуу эмес экендигин билсе дагы, башка адамдар аны туура эмес чечмелеши мүмкүн.
5. Эгер кимдир бирөө сени онлайн чөйрөдө жүрүм-турумуң же сөздөрү менен тынчсыздандырса, бир аз убакытка чыгып кет. Бул түшүнбөстүк же атайылап жасалбаган нерсе болушу мүмкүн.
6. Жаңы топко же жамаатка кошулганда, иш-аракет кылуудан мурун бир нече күн байкаңыз. Бул сен ойлогон жер же адамдар эмес болушу мүмкүн.

7. Эгер кимдир бирөө жакшы эмес бир нерсе жасап жатканын көрсөң, ага ал жөнүндө урмат көрсөтүү менен айт.
8. Эгерде сен топко же социалдык тармакка кошулсаң, анын ишмердүүлүгүнө катыш жана оң салым кош.
9. Башкалардын пикирин сыйлап, өз оюңду билдир.
10. Эгер кимдир бирөөгө адилетсиз мамиле жасалып же кордолуп жатканын көрсөң, аны токтотууга аракет кыл.

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

Окуучуларды чакан топторго бириктирип, «Киберкоркутууга жоол берүү: өспүрүмдөргө 10 кеңеш» (1-тиркемени караңыз) маалыматы жазылган карточкаларды таратып бериңиз. Каалаган ураанды (эрежени) тандап, постер долбоорун түзүүнү сунуштаңыз. Тапшырманы класстык сааттан кийин да бүтүрсөңүз болот.

Кайтарым байланыш

Баары түшүнүктүү болдубу, тактаңыз. Суроолорду бериңиз:

- Класстык саатка чейин силерге эмне белгилүү эле?
- Киберасылуу, кибербуллинг тууралуу өзүңөр үчүн эмнени билдиңер?
- Силер азыр интернетте байланышуу боюнча өз практикаңарда эмне кабыл аласыңар?

Негизги түшүнүктөр

- Интернет тролдор
- Киберасылуу
- Киберушак
- Киберкуугунтук
- Киберкодулоо

Мугалим үчүн кошумча материал

1. «Россия – Интернетте кодулоо боюнча чемпион. Муну менен эмне кылыш керек?» макаласы / Сайт «Мел».
2. Медиа сабак: «Язык вражд».
3. Медиа сабак: «Кастык тили» // URL: https://youtube.com/playlist?list=PLsAOt_b3-kdvSNwZWrtZH2pNS6rkd110J.
4. Кибербуллингти эскертүү: ата-энелерге кеңеш (англ. тил.)
5. Кибербуллинг боюнча сабактын болжолдуу планы:
6. Сабактын планы «Кибербуллинг. Драма» (англ.тил.);
   - «Кибербуллинг жөнүндө» (англ.тил.).
7. Тролдорго кантип каршылык көрсөтүү керек? — Илимий көрсөтүү.
8. Стопбуллинг // URL: https://www.stopbullying.gov/ .
9. Эгер балаңыз башкаларды коркутса эмне кылуу керек: ата-энелерге кеңеш (англ. тил., котормону 2-тиркемеден караңыз)

1-ТИРКЕМЕ

Киберкоркутууга жооп: өспүрүмдөргө 10 кеңеш

https://cyberbullying.org/Top-Ten-Tips-Teens-Response.pdf

- **Бул жөнүндө айт.** Эгер киберкоркутуунун обьектиси болуп калсаң бирөөгө кабарла: ата-эне, мугалим, сен ишенген башка чоңдор, жада калса жакын досуңа. Сени кордоп жатса эч качан ичиңде кармаба. Бул оңой эмес жана сүйлөшүү кыйын, бирок сен башкаларга сени коргоого мүмкүнчүлүк беришиң керек. Бул көйгөйдү чечүүгө жардам берет, бул түпкү максат.
- **Аларды байкамаксан бол.** Эгер киберкодулоо сени кордогон жалгыз учур болбосо, шыкакчыга жооп бербе. Кибербейбаштар же «троллдор» өз максатынан жооп албаган учурда жөн эле кетип калышы мүмкүн. Алар жооп кайтарууну күтүп жатышат – аларга жооп бербе, «троллду бакпа».
- **Эч качан өч алба.** Бийик бол жана кибербейбаштан эч качан өч алба. Өч алуу зордук-зомбулукту гана улантат жана көйгөйдү чечпейт. Ошондой эле, эгер сен өч алсаң, бул адамдарга кылганың же айтканың үчүн кыйынчылыкка туш болушуң мүмкүн.
- **Аларга токто деп айт.** Кодулоо кайталанган учурда, агрессорду байкамаксан болуу натыйжа бербесе, анда аларды токтотууну айт. Алардын жасап жаткан иштери зыяндуу, андан да маанилүүсү, алсыз жана мыкты эмес экендигин түшүндүр. Урматтоо менен мамиле кыл жана эч качан агрессивдүү баарлашуу ыкмасына өтпө.
- **Күл.** Эгер кимдир бирөө сен жөнүндө күлкүлүү нерсе айтса, аны күлдүргөнгө аракет кыл. Балким алар чындап эле таарынтканга эмес, күлдүргөнгө аракет кылышкан. Кээде бири-бирибизге жакын болуш үчүн күлкүлүү сөздөрдү айтабыз же бири-бирибизге тамашалашабыз. Бирок бул өтө эле алыска узап кетиши мүмкүн. Эгер бул таптакыр күлкүлүү эмес болсо жана чындыгында айтылган сөздөргө капалансаң, төмөнкү кеңештердин бирин колдонууга аракет кыл.
- **Далилдерди сакта.** Киберкоркутуунун далилдерин жазып ал. Социалдык түйүндөрдөгү жана почтадагы билдирүүлөрдү басып чыгар. Кибербуллинг орун алган учурларды скриншот кыл. Андан кийин бардык документтерди анын жардамына ишенген чоң кишиге бер.
- **Кибербейбаштарга жеткиликтүүлүктү жап.** Чабуулчулардын сени менен байланышуусуна жол бербе. Көпчүлүк веб-сайттар жана тиркемелер айрым адамдардын сага билдирүү жөнөтүүсүнө, атүгүл сени онлайн режиминде көрүүсүнө жол бербейт. Жаңы телефондордо да ушундай орнотуулар бар. Эгерде кибербейбаштар сени менен байланыша албаса, анда сени коркутуу кыйыныраак болот
- **Бул тууралуу контент-провайдерине кабарла.** Эгер кибербуллердин ким экенин билбесең, анда бул сайттын контент-провайдерине кабарла. Көпчүлүк ресурстар киберкоркутуу жөнүндө кабарлоо мүмкүнчүлүгүн берет. Кемсинтүү-бул бардык абройлуу веб-сайттардын жана колдонмолордун тейлөө шарттарын бузуу.
- **Кибербейбаштан билдирүүлөрдү бербе.** Эгер сени кемсинткен же уят кылган башка бирөөлөр жөнүндө билдирүүлөрдү же сүрөттөрдү алган болсоң аларды жок кыл жана башкаларга жөнөтүүдөн алыс бол. Көйгөйдүн бир бөлүгү болбостон, аны чечүүнүн бир бөлүгү бол. Досторуңузга бул жакшы эмес экенин билдирип, киберкоркутууну токтото аласыз.
- **Милицияга билдир.** Эгер өзүңдүн коопсуздугуңа (же башка бирөөгө) коркунуч туулса, дароо милицияга кайрыл. Коркунуч болгон сайын, чоң кишиге кабарла. Алар сенин коопсуздугуңду сактоого жардам берет.

2-ТИРКЕМЕ

- **Көйгөйдү моюнга алуу.** Ата-эне катары, балаңыз интернетте башкаларга зыян келтириши мүмкүн деген чындыкты кабыл алыңыз. Маселени жөнөкөйлөтүүгө же көрмөксөнгө салууга аракет кылуунун ордуна, сиз муну түшүнөсүз, ар бир адам (анын ичинде өз этиңиз жана каныңыз!) айрым жагдайларды эске алганда, башкаларга өтө катаал мамиле жасашы мүмкүн.
- **Киберкоркутуу жөнүндө сөз болгондо тынчтыкты сактаңыз.** Балаңызды сындабай жана күнөөлөбөй, маселени тынч талкуулоого аракет кылыңыз. Маселе сиздин уулуңузда же кызыңызда эмес экендигин унутпаңыз: бул жүрүм - турум. Аларды кабыл алыңыз, бирок аларга татыктуу мамиле жасаңыз. Болбосо, алар өздөрүнө кол салуу болгонун же курмандык болгонун сезишсе өч алышы мүмкүн, анда эч кандай жылыш болбойт.
- **Балаң менен сүйлөшүүдө ачык бол. Көптөгөн жаштар өч алуу үчүн киберкоркутуу менен алектенишет.** Балдарыңыз сизге келип, курдаштары менен болгон көйгөйлөрдү талкуулай аларын билиңиз (оффлайн же онлайн). Өч алуунун ордуна, балдар менен инсандар аралык көйгөйлөрдү оң чечүүгө көмөктөшүүчү көндүмдөрдү бөлүшүңүз.
- **Буллинги токтотуу же кодулоону болтурбоо.** Негизги максат ал эч качан кайталанбашы үчүн кордоону токтотуу. Кордоонун бардык учурлары, аны ким баштаганына карабастан, токтогонун текшериңиз. Кандай гана себеп болбосун, эч ким жаман мамиле кылууга татыктуу эмес.
- **Көйгөйдүн себептерин түшүнүү.** «Таарынгандар башка адамдарды таарынтат» дешет. Балаңыздын мындай иш-аракетинин себебин (себептерин) аныктоо өтө маанилүү. Бул өзүнүн жашоосундагы стресс менен күрөшүүнүн зыяндуу ыкмасыбы? Себеби алар өздөрү курмандыкпы? Анткени аларды кармоо үчүн эч кандай эрежелер жана санкциялар жок? Көйгөйдүн түбүнө жетүүгө аракет кылыңыз.
- **Иликтөө.** Балага кордоо көрсөтүүнүн деңгээлин билүү үчүн чараларды көрүңүз. Бул бир нече тармактарды, веб-сайттарды, тиркемелерди жана жабдууларды камтышы мүмкүн. Бул түз жана байкалаарлык, же кыйыр жана тымызын болушу мүмкүн. Эмне болгонун так аныктоо үчүн иштеңиз.
- **Балдарга кодулоонун объектиси өзүн кандай сезээрин түшүнүүгө жардам бериңиз.** Киберкоркутуунун оордугун жана өзүн жек көрүүнүн же кодулоонун объектиси болуу сезимин түшүндүрүңүз. Бул өзгөчө баланын кыйналып жатканын көрсөтүп турат. Балдарыбыз баарыбыздын ооруган жерлерибиз, ооруулуу точкаларыбыз жана аялуу жерлерибиз бар экендигин түшүнүүсү үчүн аларда эмпатияны жана боорукердикти чыгармачыл жана ынанымдуу жолдор менен тарбиялоого аракет кылыңыз.
- **Ата-энелик көзөмөлдү жөндөңүз..** Интернетте балаңыздын формалдык жана формалдык эмес иш-аракеттерине көз салыңыз. Муну ноутбукка, планшетке же телефонго программалык камсыздоону же тиркемелерди орнотуу менен жасаса болот. Сиз ошондой эле алардын аппараттарын дайыма жана туш келди текшерип турушуңуз керек. Сиз аларга ишенүүгө боло тургандыгына ынанмайынча муну жасашыңыз керек.
- **Күмөн санооңуздарды башкалар менен бөлүшүңүз.** Сиз мындай көйгөйлөргө туш болгон жалгыз ата-эне эмессиз. Так позицияны ээлөө үчүн бүт жамаат көйгөйдүн тегерегинде чогулуусу үчүн башкалар менен бириңиз. Бул бирдиктүү фронт өспүрүмдөрдү жана жаштардын бардык топторуна коркутуу ар дайым туура эмес жана таптакыр жакшы эмес экендигин түшүнгөн маданиятты түзүүгө жана жайылтууга жардам берет.
- **Дайым жаңы нерселерге үйрөнүү.** Сиздин бош эмес экениңизди билсек дагы, балдарыңыз (жана алардын курдаштары) колдонуп жаткан жаңы технологияларды жана сайттарды тынымсыз изилдөөгө убакыт бөлүшүңүз керек. Сиз ошондой эле жардамды кайдан алууну билишиңиз керек (мисалы, www.cyberbullying.org), жана башкалар менен (айрыкча мектеп кызматкерлери менен) тиешелүү тажрыйбага жана стратегияга ээ адамдар менен өз ара аракеттенүү керек.

8-КЛАСС

УЮШКАН КЫЛМЫШТУУЛУК

1-ТЕМА
УЮШКАН КЫЛМЫШТУУЛУКТУН ТҮРДҮҮ КӨРҮНҮШҮ

Негизги суроолор

- Уюшкан кылмыштуулук кылмыштуулуктун башка түрлөрү менен кандай байланышта?
- Уюшкан кылмыш иши карапайым адамдардын жашоосуна кандай таасир этет?
- Кантип уюшкан кылмыштуу топтун курмандыгы болуп калбаш керек?
- Уюшкан кылмыштуулук кантип жана эмне үчүн жайылууда?

Максаты

Уюшкан кылмыштуу топтор жасаган кылмыштардын формалары жана түрлөрү жана алардын карапайым адамдын жашоосуна тийгизген таасири жөнүндө түшүнүктөрдү калыптандыруу.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- адамдарды сатуу жана мыйзамсыз миграция уюшкан кылмыштуулук менен кандай байланышы бар экендиги жөнүндө;
- алардын жеке маалыматтарын кылмышкерлер жаңы кылмыштарды жасоо үчүн кантип колдонсо боло тургандыгын.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- уюшкан кылмыштуу ишке аралашууга каршы аракеттенүү;
- бир катар кылмыштардын курмандыгы болуп калбоо үчүн акылдуу жүрүм-турум;
- чыр-чатактарды чечүү;
- сынчыл ой жүгүртүү;
- аргументтөө.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- аларды уюшкан кылмыш ишине жабырлануучу же катышуучу катары тартуу кысымына каршы туруу;
- анын бардык формаларында уюшкан кылмыштуулукка карата терс мамилени калыптандыруу.

Куралдар, ресурстар

1. Сүрөт тартуу үчүн куралдар (плакат кагаз барактары, түстүү карандаштар), флипчарттар, маркерлер.
2. Видео «Уюшкан кылмыштуулук, адам сатуу; видео мыйзамсыз миграция».
3. Талкуу үчүн видеолордун сериялары: Suggested activities for teachers to undertake using the organized crime video: sheet 2.
4. Бириккен Улуттар Уюмунун трансулуттук уюшкан кылмыштуулукка каршы конвенциясы жана анын протоколдору (Палерм конвенциясы).
5. «Уюшкан кылмыштуу топтордун элементтери жөнүндө» таратуучу материал:Group Time Serious crime Purpose OCG.
6. Видео «КР ИИМ: эл аралык наркоканал жок кылынды. 155 млн 545 миң сомдук баңгизат алынды».
7. Социалдык видеоролик «Самат Кыргыз: Элимдин колдоосун жогору баалайм жана жаштарыбызга үлгү болгум келет».
8. «Уюшкан кылмыштуулук»: мугалим үчүн видео жана колдонмо: Secondary Teaching Guide Organized Crime.
9. Таратылуучу материал «Уюшкан кылмыштуулук жана сиздин уюлдук телефон»: Lesson handout on organized crime and your mobile phone

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу

Бүгүн төмөнкү маселелер карала тургандыгын түшүндүрүңүз: уюшкан кылмыштуулук кадимки жашоого кантип кирип жатат жана ал карапайым элге кандай зыян алып келет? Уюшкан кылмыштуу топтун мүчөсү болбош үчүн же уюшкан кылмыштын курмандыгы болбош үчүн эмне кылуу керек? Кылмышкерлер бирөөнүн уюлдук телефонун кантип колдонушу мүмкүн?

- Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу
- Мээ чабуулу ыкмасы менен окуучулардын төмөнкү маселелер боюнча ой-пикирин билиңиз:
- Араңарда эл аралык класстагы спортчу болууну кыялдангандар барбы? Чет өлкөдөгү мелдештерге баруу? Балким, спорт академиясында окуу?
- Кимдир бирөө чет өлкөдө, борбордо же башка чоң шаарда окууну же иштөөнү кыялданабы?

Мүмкүн, кимдир бирөө ооба деп жооп берет. Мүмкүн, эч кандай жооп болбойт. Чет өлкөдө же чоң шаарда окуунун, иштөөнүн же спорт менен машыгуунун жакшы жактары жөнүндө айтып бериңиз.

Кыялга жетүү жолунда болушу мүмкүн болгон коркунучтарга токтолуңуз. Чоң шаарда же чет өлкөдө окуу же жумуш сунуштоо менен, адамды уурдап, андан документтерин алып, айылдагы мал чарбасы жүргүзүлүүчү жерде же шаарда жер астындагы цехте пайдалана турган кылмыштуу топтор бар. Чет өлкөгө жакшы жашоо издеп баруу да чоң тобокелчиликтерге алып келет. Мындай көчүүлөрдү мыйзамдуу түрдө жасоо, мыйзамдуу түрдө башка өлкөгө кирүү абдан маанилүү. Чек арадан мыйзамсыз өтүүгө же башка өлкөдө мыйзамсыз болууга аракет кылуу көптөгөн кыйынчылыктарга жана азаптарга алып келиши мүмкүн. Каттоосу жок адам квалификациясыз эмгекке, туш келди жумушка орношууга аргасыз болот. Күч колдонуу, уккусуз мигранттын өмүрүнөн жана мүлкүнөн ажыратуу коркунучу бар. Мыйзамсыз мигрант-уюшкан кылмыштуу топтор үчүн оңой бута. Бул чөйрөдөн алар катышуучуларды жалдап, эксплуатациялап, тоноп кетишет.

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- «Адамдарды сатуу» жана «Мигранттарды мыйзамсыз ташуу» видеолорун көрүү жана талкуулоо (10 мүн.)
- Мээ чабуулу (10 мүн.)
- «Уюшкан кылмыштуулук» видеосун көрүү жана талкуулоо видео (7 мүн.)
- Таратылуучу материалдарды колдонуу менен топтордо иштөө «Уюшкан кылмыштуулук жана сиздин уюлдук телефон» (8 мүн.)

1-этап

Видеону көрүү жана топтордо талкуулоо (10 мүн.)

1) Видео «Адамдарды сатуу»

Көргөн соң талкуу уюштуруңуз:

Кылмышкерлер баланы алдап, андан ары эксплуатациялоо үчүн кандай ыкманы колдонууга аракет кылышкан? (Ага футбол мектебинде окуу келишимин сунушташкан.)

2) Видео «Мигранттарды мыйзамсыз ташуу»

Көргөн соң төмөнкү суроолор боюнча талкуулоо уюштуруңуз.

- Эмне үчүн адамдар өз өлкөсүнөн көчүп кетүүнү чечишти? (Анткени алар экономикасы өнүккөн өлкөдө жашоого умтулушкан. Жакшы жашоого үмүттөнүшкөн, өз өлкөсүндөгү кыйынчылыктардан качышкан. Башкача айтканда, мыйзамсыз миграциянын жана уюшкан кылмыштуулуктун себептери бири-бирине окшош).
- Бул видеодон кандай сабак алса болот? (Ата-энең же жакындарың менен кеңешпей туруп, жумуш же окуу боюнча ар кандай азгырык сунуштарга макул болбоо керек. Мисалы, алдын-ала окутуу менен ар кайсы өлкөлөргө жумушка орношуу жөнүндө жарыялар көп кездешет. Анын баары оор эмес жумуш же келечектүү окуу жөнүндө жагымдуу сунуштар менен башталат. Андан кийин адамдын документтерин алып коюшат. Андан кийин аны башка кылмышкерлерге сатып, чет өлкөгө алып кетишет, андан кийин аёосуз эксплуатациялашат. Алдоо жолу менен чет өлкөдө гана эмес, өлкө ичинде да эксплуатациялоо үчүн уурдалышы мүмкүн. Мисалы, айыл чарбасында оор жумуш үчүн. Жакынкы чет өлкөлөргө акча табуу үчүн барганда да уурдалып кетүү, уюшкан кылмыштуу топтордун өкүлдөрү тарабынан эксплуатациянын курмандыгы болуу коркунучу чоң. Белгилей кетүүчү нерсе, бул иш уюшкан кылмыштуу иш менен байланышкандыктан, ал кылдат даярдалып жана пландаштырылып жаткандыгын билдирет, кээде чек аралар аралык мүнөзгө ээ.)
- Мыйзамсыз миграциянын коркунучу эмнеде жана анын уюшкан кылмыштуулук менен кандай байланышы бар? (Мыйзамсыз миграция адамдарды мыйзамды айланып өтүүгө жардам бергендерге акча төлөөгө мажбурлайт. Чет өлкөгө мыйзамсыз жол менен кирген мыйзамсыз мигранттар татыктуу жумуш таба алышпайт, балдарын окууга бала бакчаларга жана мектептерге жайгаштыра алышпайт, сапаттуу саламаттык сактоо кызматтарынан пайдалана алышпайт. «Мыйзамсыз жүргөн» адамдар дайыма бийлик өкүлдөрүнөн, миграциялык полициядан жашырынууга аргасыз болушат. Алардын өтө аялуу абалын уюшкан кылмыштуулуктун өкүлдөрү өз катарын толуктоо, опузалоо, эксплуатациялоо, адам сатуу жана башка мыйзамсыз аракеттерди жасоо үчүн көп колдонушат. Уюшкан кылмыштуулуктун өкүлдөрү мыйзамсыз миграциядан экономикалык пайда көрүшөт жана мүмкүн болушунча көп адамдардын жашоосун өзгөртүүнүн мындай жолуна түшүүсүнө кызыкдар.

2-этап

Мээ чабуулу. «Баш тартуу көндүмдөрү» көнүгүүсү (10 мүн.)

Окуучуларга суроо бериңиз: уюшкан кылмыштуулук дагы кандай кылмыштарга байланыштуу? Алардын идеяларын колдоңуз жана өнүктүрүңүз. Төмөнкү маалыматтарга таяныңыз.

Уюшкан кылмыштуулук жашоонун ар кандай чөйрөлөрүндө болушу мүмкүн жана ар кандай баалуулуктарга кол салышы мүмкүн. Уюшкан кылмыштуу топтордун эң көп кызыгуусу төмөнкү кылмыш иштерине байланыштуу:

- баңгизаттарды жайылтуу;
- ок атуучу курал жарактарды сатуу;
- жапайы жаратылышка каршы кылмыш;
- контрафактык продукцияларды сатуу;
- жасалма медициналык продукцияны өндүрүү жана жүгүртүү;
- маданий баалуулуктарды сатуу;
- адам сатуу жана мигранттарды мыйзамсыз алып кирүү;

Бир кылмыш (уурулук) бир мамлекетте жасалып, ал эми уурдалган буюм экинчи мамлекетте сатылышы мүмкүн.

Мигранттарды мыйзамсыз ташып кирүү эл аралык чек аралардан өтүүнү жана алар аркылуу адамдарды ташууну уюштурууну талап кылат, көп учурда бул кылмыштын ар кандай катышуучуларынын кызматташтыгын талап кылат.

Бирок «адамдарды сатуу» кылмышы сөзсүз түрдө трансулуттук мүнөзгө ээ эмес. БУУ БКБнын изилдөөлөрү көрсөткөндөй, 50% дан ашыгы өз өлкөлөрүнүн ичинде адам сатуунун курмандыктары.

Мигранттарды мыйзамсыз алып кирүү жана адамдарды сатуу өз ара байланышкан кылмыштар болуп саналат. Ал эми мигранттарды мыйзамсыз ташып кирүү иши адам сатууга айланып кетиши мүмкүн, анткени мыйзамсыз мигранттар өзгөчө аялуу абалда, балышат.

«Баш тартуу көндүмдөрү» көнүгүүсү

Окуучуларга мындай кырдаалга кабылбаш үчүн эмне кылышаарын сураңыз. 2-3 окуучунун пикирин угуңуз. Ушундай жол менен кыйынчылыктардан качуунун жолун табууга мүмкүн экендигине көңүл буруңуз. Шектүү сунуш боюнча чечим кабыл алууну талап кылган кырдаалда 4 кадамды акыл-эс менен аткарууну сунуштаңыз.

1-кадам. Кырдаал боюнча суроолорду бериңиз («Эмне болгон команда?», «Мен ал жакка эмне үчүн киришим керек?» ж.б.)

2-кадам. Бул кырдаалдын коркунучун аныктаңыз. («Мүмкүн бул мыйзам тарабынан жазаланат» «Бул зыян келтирүүдөн же жаракаттан улам ден-соолукка коопту болушу мүмкүн» ...)

3-кадам. Кандай кесепеттер болушу мүмкүн экендигин аныктаңыз («Эгер мен ушундай кылсам, эркиндигимден айрылып калышым мүмкүн ...»)

4-кадам. Альтернатива сунуштаңыз же өз позицияңызды билдириңиз («Мунун ордуна, эмне үчүн биз спорт секциясына барбайбыз ...»)

3-этап

«Уюшкан кылмыштуулук» видеосун көрүү жана талкуулоо (7 мүн.)

Видеону көргөндөн кийинки суроолор:

- Кыздын телефонун уурдоонун баштапкы максаты эмне болгон? (Телефондон андан ары кылмыштуу максаттарда колдонуу үчүн: банк эсептери, сырсөздөр, электрондук ачкычтар тууралуу маалымат алуу.)
- Эмне үчүн кылмышкерлер уюлдук телефонду көпкө караштыᐧ? (Алар баалуу маалымат издешти, телефонду, анын техникалык мүнөздөмөлөрүн, сатуу мүмкүнчүлүгүн баалашты.)
- Топ кызга карата дагы кандай кылмыш жасашы мүмкүн? (Анын жеке маалыматтарын колдонуп кылмыш жасашы мүмкүн. Мисалы, смартфонун колдонуп насыя алуу. Аны фургонго сүйрөп, ар кандай максатта уурдап кетүүсүн четке какпоо керек: эксплуатациялоо, сатуу, кун талап кылуу.)

Окуучуларды уюшкан кылмыштуу топтор ар дайым кылмыштарынан максималдуу пайда алууга аракет кылат деп жыйынтык чыгарууга алып келиңиз. Акча жана маалыматтарды уурдоодон тышкары, балдарды сексуалдык эксплуатациялоо, адамдарды сатуу, алардын сүрөттөрүн акчага таратуу же педофилдердин сайттарында алмашуу кылмыштарын камтышы мүмкүн.

Видеодогу кылмышкерлер уюлдук телефонду карап жаткан учурду эстеткиле. Алар кылмыштуу максатта колдонулушу мүмкүн болгон маалыматтарды же интимдик сүрөттөрдү издешкен.

Таратуучу материалдарды колдонуу менен топтордо иштөө «Уюшкан кылмыштуулук жана сиздин уюлдук телефон» (8 мүн.)

Таратуучу материалдарды колдонуңуз Lesson handout on organized crime and your mobile phone (тапшырманын орус тилине котормосун караңыз).

Чакан топторду түзүп, ар бир топко таратуучу материалдарды бериңиз. Алардан уюлдук телефондо сактала турган маалыматты аныктоону жана ал маалыматты таратуучу материалга жазууну сураныңыз.

Бул маалыматтар оор кылмыш жасоо үчүн кандайча колдонулушу мүмкүн экендиги жөнүндө жалпы талкууну уюштуруңуз.

Окуучулардан кызда дагы уюшкан кылмыштуу топ пайдаланышы мүмкүн болгон (акча, кредит картасы, ноутбук, паспорт ж.б.) дагы эмне болушу мүмкүн экенин («Уюшкан кылмыштуулук» видеосу), айтып берүүсүн өтүнүңүз.

Жагдайлардын айырмасын түшүндүрүңүз. Видеонун сюжетинде телефонду тоноо — башка бирөөнүн мүлкүн ачык уурдоо көрсөтүлгөн. Уурулук-бул башка бирөөнүн мүлкүн жашыруун уурдоо. Мисалы, анын сумкасынан уюлдук телефон көрсөтпөстөн алынса, бул уурулук болмок. Бирок кандай болгон күндө да болуп жаткан окуялардын криминалдуулугу өзгөрбөйт.

Уюлдук телефонду уурдоо (тоноо) — бул андан аркы кылмыштарга алып келиши мүмкүн болгон оор кылмыш. Уюшкан кылмыштуу топтор үчүн жабырлануучунун телефонунда сакталган жана ар кандай кылмыштуу максаттарда колдонулган жеке жана купуя маалыматтар кызыктуу болушу мүмкүн.

Мисалы, уюшкан кылмыштуу топтор жеке маалыматты жабыр тарткандардын атынан кредиттик картага же кредит алууга кайрылуу үчүн колдоно алышат.

Маалыматтар мыйзамсыз саякаттоо жана мыйзамсыз миграция сыяктуу укук бузууларды жасоо максатында өздүгүн тастыктаган документтерди түзүү үчүн колдоно турган башка кылмышкерлерге сатылышы мүмкүн.

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

Окуучулар менен бирге көрүңүз «Самат Кыргыз: Элимдин колдоосун жогору баалайм жана жаштарыбызга үлгү болгум келет» (1 мүн. 27 сек.) Окуучулардан видеонун каарманынын пикири менен макул экендигин сураңыз. Анын позициясы уюшкан кылмыштуу топко кандай каршы турат?

Класстык саатты жыйынтыктап, уюшкан кылмыштуу топтор уурдалган телефондордон жеке маалыматтарды өз ишин каржылоо үчүн товарларды сатып алууда жана кайра сатууда колдонушу мүмкүн экендигин белгилеңиз.

- Мындан тышкары, уюшкан кылмыштуу топтор электрондук почта жана социалдык медиа профилдерин колдонуп, өздүгүн жашырып, көбүрөөк маалымат алуу, алдамчылык же шантаж үчүн жабыркагандардын байланыштарына мамиле жасай алышат.
- Уюшкан кылмыштуу топтордун мыйзамсыз иш-аракеттери жеке жана коом үчүн олуттуу кесепеттерге алып келет.
- Уюшкан кылмыштуулуктун себептери тышкы жана ички, бирок акыркы чечимди адам өзү кабыл алат.
- Уюшкан кылмыштуулукту жок кылуу да кыйыныраак, анткени ал көбүнчө дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндөгү адамдардын маданиятына жана ал тургай жашоо образына кирген.
- Уюшкан кылмыштуу топтор мүмкүн болушунча көп адамдарды кылмышкер же анын кызматтарын керектөөчү катары тартууга кызыкдар.

Кайтарым байланыш

Окуучуларга үйрөнгөн үч нерсени жазып, уюшкан кылмыштуулук боюнча суроолорун берүүсүн сунуштаңыз.

Негизги түшүнүктөр

- Уюшкан кылмыштуу топ
- Уюшкан кылмыштуулук

Мугалим үчүн кошумча материал

1. Бириккен Улуттар Уюмунун трансулуттук уюшкан кылмыштуулукка каршы Конвенциясы жана анын протоколдору.
2. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодекси 2021-жылдын 28-октябры № 127.
3. «Уюшкан кылмыштуулук»: мугалим үчүн видео жана колдонмо: Secondary Teaching Guide Organized Crime.
4. Видеону колдонуу методикасы (англ.тил.): Suggested activities for teachers to undertake using the organized crime video: sheet 2
5. Таратуучу материал «Уюшкан кылмыштуу топтордун элементтери»: Group Time Serious crime Purpose OCG)
6. Уюшкан кылмыштуулук боюнча видеолорду талкуулоо үчүн ресурстарга шилтеме: Secondary Teaching Guide Organized Crime: Resources.
7. Видео «Уюшкан кылмыштуулук».
8. 3- модуль: «Уюшкан кылмыштуулук базарлары».
9. «Уюшкан кылмыштуулуктун себептери жана көмөкчү факторлору»: Module 6. Organized Crime

КОРРУПЦИЯ

2-ТЕМА
КОРРУПЦИЯ АДАМ УКУГУНА КАНДАЙ ТААСИР БЕРЕТ

Негизги суроолор

- Коррупция бирдей адам укуктарына коркунуч туудурушу мүмкүнбү?
- Адам укуктарынын бузулушу коррупция менен кандай байланышта?

Максаты

Жашоонун ар кандай чөйрөлөрүндө коррупциянын көрүнүштөрүнүн өзгөчөлүктөрүн жана адам укуктарына терс таасирин так түшүнүүнү калыптандыруу, ошондой эле өлкөдө коррупциялык көрүнүштөрдүн алдын алуу боюнча туруктуу позициясынын калыптанышына көмөктөшүү.

Милдеттери:

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- коррупция адам укуктарын кантип жана кандайча бузат.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- талдоо жүргүзүү, себептик-натыйжалык байланыштарды түзүү;
- салыштыруу, чыгармачылык элестетүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- жоопкерчилик сезимин калыптандыруу,
- коррупцияга каршы туруунун жарандык позициясын калыптандыруу.

Куралдар, ресурстар

Компьютер, проектор, таратуучу материал, флипчарттар, стикерлер, маркерлер.

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Темага киришүү

Кеңири мааниде айтканда, «коррупция» деген сөз — бул мамлекеттик башкаруу аппаратын каптаган, бийликтин бузулушу, мамлекеттик кызматкерлердин кызматтык абалын, ээлеген кызматынын статусун жана кадыр-баркын жеке баюуу максатында же топтук кызыкчылыктар үчүн атайылап пайдалануусу катары эсептелинген социалдык көрүнүш.

Коррупция адам укуктарына байланыштуу товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн, сапатына жана жеткиликтүүлүгүнө кыйратуучу таасирин тийгизиши мүмкүн. Мындан тышкары, ал институттардын жана процесстердин иштешин жана мыйзамдуулугун, мыйзамдын үстөмдүгүн жана акыры мамлекеттин өзүн бузат.

Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу

Мээ чабуулу үчүн суроолор:

- Коррупция адам укуктарын бузган жагдайларды билесизби?

Окуучулар коррупциядан улам адам укуктарынын бузулушуна байланыштуу кырдаалдарды аташат: өнүгүү жана билим алуу укугу (мектепке чейинки жана мектепке кирүү үчүн кирүү акысынын талаптары боюнча), ден-соолук укугу (медициналык жардамдын акысына байланыштуу), иштөө укугу (кызматка кабыл алганда пара алуу), спорт, искусство (спорт секцияларынын, ийримдердин акысынын жогору болушу) ж. б.

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- Чакан лекция (10 мүн.)
- Чакан топтордо иштөө (15 мүн.)
- Ребустарды табуу (10 мүн.)

1-этап

Чакан лекция (10 мүн.)

Берилген маалыматтын негизинде PowerPointто түзүлгөн презентациясын колдонуу менен чакан лекция өткөрүңүз.

Коррупция жана адам укугу

Коррупция адам укуктарын коргоого жана жүзөгө ашырууга, ошондой эле бардык жарандардын адам укуктарына байланыштуу товарларга жана кызматтарга бирдей жеткиликтүүлүгүнө терс таасирин тийгизет.

Коррупция адамдын көптөгөн укуктарын чектейт: саламаттыкты сактоо, билим алуу, таза суу жана саясатка катышуу.

Коррупциянын айынан эң аз камсыз болгон топтор жана адамдар пропорциялуу эмес жапа чегишет. Алардын мамлекеттик саясатты жана программаларды иштеп чыгууга жана ишке ашырууга катышуу мүмкүнчүлүгү азыраак, алардын укуктарын коргоо жана компенсация алуу үчүн ресурстары жок.

Коррупция коомдун бардык мүчөлөрүнүн укуктарын кемсинтет, бирок басмырлоого дуушар болгон аялуу топтордун өкүлдөрү биринчи кезекте коррупциянын таасирине кабылышат жана бул терс таасир пропорционалдуу эмес. Коррупциянын терс таасирин жамааттык түрдө сезе турган адамдардын тобуна аялдар, балдар, улгайган адамдар, мыйзамсыз мигранттар, мүмкүнчүлүгү чектелген адамдар, камактагылар, жакырчылыкта жашаган адамдар кирет. Коррупция мындай топтордун мүчөлөрү коомдук жыргалчылыктарга жана кызматтарга, ошондой эле сот адилеттигине жетүүдөгү кыйынчылыктардын күчөшүнө алып келиши мүмкүн. Башкача айтканда, коррупция бул топтордун өкүлдөрү туш болгон адам укуктарынын бузулушун дагы күчөтүшү мүмкүн.

Коррупция балдардын мектептерде татыктуу, сапаттуу билим алуу укугун бузат. Ошентип, биринчи класстын окуучуларынын ата-энелеринен баласын мектепке кабыл алуу үчүн 2 миң сомдон 20 миң сомго чейинки төлөм талап кылынат. Көптөгөн мектептерде окуучуларды бош класстарга киргизишет, ата-энелерди алар өз ыктыяры менен эмерек жана техника менен жабдууга милдеттендиришет. Мектептер дагы эле мектептердин бардык көйгөйлөрүн чечүү үчүн акча чогултушат (шыпыргы сатып алуудан баштап, коопсуздук үчүн акы төлөөгө чейин, класстарды тазалоо). Ар бир мектепте бул төлөмдөрдү көзөмөлдөгөн, эсепке алган жана төлөмдөр үчүн жаңы темаларды пландаштырган жетекчи бар. Бул учурда, расмий түрдө мындай жыйымдар окуучулардын өздөрү жана алардын ата-энелеринин демилгеси болуп эсептелет.

Кедейликтин жогорку деңгээлиндеги түзүлгөн кырдаал жакыр үй-бүлөлөрдүн балдары үчүн мектепке барууга, ошондой эле алар үчүн артыкчылыктуу мектептердин жеткиликтүүлүгүнө тоскоол болууда. Сапаттуу билим берүү кызматтарынын тартыштыгы коррупцияга ыңгайлуу шарт түздү. Мектептеги коррупция жарандарды социалдык статусу жана жашоо деңгээли

боюнча басмырлоого өбөлгө түзөт, ошону менен Конституция кепилдеген билим берүү кызматтарынын теңдигин жана жалпыга жеткиликтүүлүгүн бузат.

Коррупция, паракорчулук, уурдоо жана салык төлөөдөн качуу өнүгүп келе жаткан өлкөлөргө 1,26 триллион долларга жакын чыгым алып келет. Бул сумманы күнүнө 1,25 доллардан аз суммага жашагандардын жашоо деңгээлин алты жылдан кем эмес деңгээлге жогорулатуу үчүн колдонуу мүмкүн болмок.

Коррупция тамак-ашка болгон укукту бузуп, каражатты социалдык чыгымдардан алыстатышы мүмкүн. Коррупциялык иш-аракеттердин натыйжасында сапатсыз азык-түлүктүн базарга чыгышы менен, азык-түлүк коопсуздук укугу дагы коркунучка туш болот. Мисалы, мамлекеттик кызматкер пара алуу үчүн азык-түлүк товарларын өндүрүүгө же инспекциялык жол-жоболорду жүргүзүүгө лицензия алуу талабын этибарга албаса (МСППЧ, 2009, 44-бет).

Башка социалдык-экономикалык жана маданий уктардагыдай эле, саламаттыкты сактоо тармагына багытталган каражаттарды уурдоо бүтүндөй коомдун ден-соолукка укугун бузат. Мамлекеттик келишимдерге байланыштуу коррупция ден-соолукка болгон укукту бузуп, медициналык мекемелердин курулушунун сапатына же медициналык багыттагы товарларды жеткирүүгө коркунуч келтириши мүмкүн. Тигил же бул адам дары-дармек каражаттары, дарылоо ж. б. сыяктуу медициналык кызматтарга жетүү үчүн пара берүүгө аргасыз болгондо ден-соолук укугу жана анын жеткиликтүүлүгү бузулат. Коррупциялык практика кеңири таралган ден-соолукка болгон укуктун бузулушуна алып келиши мүмкүн, мисалы, фармацевтика өнөр жайында кооптуу дары-дармек каражаттарын сатууда.

Экологиялык укуктарды бузуу кызмат адамдарынын мамлекеттик экологиялык стандарттарды сактабаган компанияларга мыйзамсыз уруксаттарды бериши менен байланыштуу болушу мүмкүн, натыйжада зыяндуу чөйрө пайда болот.

Коррупция ден-соолукка дагы таасирин тийгизиши мүмкүн, эгерде мамлекеттик кызматкерлер компанияларга айлана-чөйрөнү булгоого жол берсе. Ден-соолук укугунун бузулушу экологиялык укуктардын бузулушуна байланыштуу, анткени зыяндуу айлана-чөйрөнүн пайда болушуна алып келген экологиялык укуктардын бузулушу ден-соолук укугун ишке ашырууга тоскоол болушу мүмкүн.

Коррупция турак жайга болгон укукка таасирин тийгизиши мүмкүн. Эгерде, мисалы, чиновниктер мамлекеттик турак жай программасын колдоо жана үй куруу үчүн жер тилкесин бөлүп берүү шарты катары пара талап кылышса. Жалпысынан, турак жайга болгон укук жана жашоо деңгээлине байланыштуу башка укуктар коррупция жакырчылыкты жараткан жерде ишке ашырылышы мүмкүн эмес. Ошентип, коррупциядан келип чыккан жакырчылык адам укуктарын ишке ашырууга өзгөчө олуттуу зыян келтирет.

Коррупциялык практика билим алууга жеткиликтүүлүктү жана билим берүү кызматтарынын сапатын начарлатып, коомдун социалдык жана экономикалык өнүгүүсүн чектеши мүмкүн. Коррупция кирүү үчүн пара берүү талап кылынганда башталгыч жана орто билимге бирдей жана эркин кирүү укугуна коркунуч келтириши мүмкүн.

2-этап

Чакан топтордо иштөө (15 мүн.)

Жашоодо биздин укугубуз көп бузулат, биз аларды коргоп, бузулгандарды калыбына келтиришибиз керек деп айтыңыз.

Окуучуларды 4 чакан топко бириктирип, сунушталган ар бир кырдаалда кимдин укуктары бузулат же бузулуп жатканын, кандай укуктар бузулуп жатканын жана коррупциянын кесепети кандай болоорун аныктоого тапшырма бериңиз.

1-кырдаал. Мас абалында жол эрежесин бузган айдоочу МАИ кызматкерине акча берген, ал протоколду толтуруунун ордуна акчаны алып, кылмышкерди кое берген.

2-кырдаал. Оорулуу жаран Н. туугандарына башкы дарыгер ага шашылыш операция жасоо керектигин, бирок жалпы кезекте операцияны «көпкө күтүүгө туура келерин» ачык айтты...

3-кырдаал. Жакшылыктын үй-бүлөсү жеке турак жай куруу үчүн жер тилкесин алуу үчүн кезекте турат. Айыл өкмөтү жер тилкелерин бөлүштүрө баштады. Бирок айыл өкмөт башчысы жер тилкелерин аны менен «сүйлөшкөндөр» алаарын кыйытып айтты.

4-кырдаал. Алим айыл өкмөттө башкы адис болуп иштейт. Кызматкерлерди аттестациялоо алдыда турат. Айыл өкмөт башчысы эч ойлонбостон аны менен сүйлөшүүгө даяр кызматкерлерге жардам берерин айтты.

Тапшырма суроолору боюнча кырдаалды жалпы талкуулоону уюштуруңуз.

3-этап

Ребустарды чечүү (10 мүн.)

Окуучуларды 3 топко бириктирип, шифрленген жазуулар менен барактарды таратыңыз. Тапшырма: 3 мүнөт ребусту чечүү жана чечилген түшүнүктөргө түшүндүрмө берүү.

Эскертүү. Тапшырманы жеңилдетсе болот. Алардын атын жазбастан түшүнүктөрдүн аныктамалары менен кошумча баракты ар бир топко берүү. Тапшырманы аткаруу ыкмасын тандоо класстын потенциалына жараша болот.

1-топ. ТажШан, циярупКор

Шантаж-кандайдыр бир пайда табуу максатында шантаж объектиси жашырын сактагысы келген маалыматтарды ачыктоо, ачыкка чыгаруу коркунучу.

Коррупция-мамлекеттик структуралардын экономика чөйрөсүндөгү кылмыш дүйнөсүнүн түзүмдөрү менен биригиши, ошондой эле саясий жана коомдук ишмерлердин, мамлекеттик чиновниктердин сатылуусу жана сатып алынышы.

2-топ. ротиякраБю каВтя

Бюрократия - жогорку чиновниктик аппарат, администрация; формализмге, административдик бюрократияга негизделген башкаруу системасы.

Пара - кызматкердин пайдасына мыйзамсыз иш-аракеттери үчүн берилген акы же белек.

3-топ. ствотельгамоВы кетРе

Опузалап талап кылуу- укук менен шартталбаган, мыйзамда каралбаган акчаны, мүлктүк баалуулуктарды өткөрүп берүү талабы, опузалап акча талап кылуучулар тарабынан ар кандай коркутуулар, алдамчылыктар менен коштолот.

Рэкет - коркутуп-үркүтүү, шантаж жолу менен ишкерлерден, жеке жактардан, анын ичинде балдардан мыйзамсыз акча талап кылуу.

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

Жыйынтыктап жатып, коррупция адам укуктарын коргоого жана жүзөгө ашырууга терс таасирин тийгизээрин айтыңыз. Ал гана эмес, адамдын конкреттүү укуктарынын бузулушуна алып келет, ошондой эле бардык адам укуктарын ишке ашыруу үчүн тоскоолдук болуп саналат.

Негизги түшүнүктөр

- Айыл өкмөтү
- Кызматкерлердин аттестациясы
- Адамдын укугун бузуу
- Адам укугу
- Адамдын экономикалык, социалдык, саясый укуктары

Мугалим үчүн кошумча материал

1. Жаштарды коррупцияга каршы агартуу жана активдүүлүгүн жогорулатуу маселелери боюнча глобалдык ресурс (ГРЕЙС): GRACE Initiative (unodc.org)
2. Орто деңгээлдеги комикстер: GRACE Initiative: Secondary Education - Comics (unodc.org)
3. Мугалимдер үчүн видео жана колдонмо: GRACE Initiative: Secondary Level - Videos & Teaching Guides (unodc.org)
4. «Коррупция токой кылмыштуулугуна түрткү болууда « / (52) Corruption drives forest crime, YouTube
5. Сот адилеттигинин алдында турган татаал кыйынчылыктарды жеңүү үчүн чечимдерди табууга багытталган пландаштыруу жана стратегиялык кызматташуу көндүмдөрүн өнүктүрүүчү командалык оюн: GRACE Initiative: Secondary Level - Games: Purposyum (unodc.org) (Оюнчулардын саны – 9 дан 27ге чейин. Үч планеталык команданын мүчөлөрү Күн системасынан баштап космостук масштабдагы цивилизацияларды өнүктүрүүгө умтулушат. Ар бир команда тең укуктуулукка тоскоол болгон татаал маселелерди чечүү үчүн пландаштыруу жана кызматташуу, демилге жана чечим аркылуу сунуштайт жана макулдашат.)

3-ТЕМА
КОРРУПЦИЯНЫН ТҮРЛӨРҮ ЖАНА ФОРМАЛАРЫ. КОРРУПЦИЯ ҮЧҮН ЮРИДИКАЛЫК ЖООПКЕРЧИЛИК

Негизги суроолор

- Эмне үчүн жашообуздун ар кыл тармактарында коррупция көрүнүштөрүнө туш болобуз?
- Коррупциянын кандай түрлөрү жана формалары бар?
- Коррупция үчүн кандай жоопкерчилик каралган?

Максаты

Окуучуларга коррупция көрүнүшүнүн өзгөчөлүктөрүн, коррупция үчүн юридикалык жоопкерчиликти түшүнүүгө жана коррупциялык укук бузуулар үчүн жазанын сөзсүз боло тургандыгы жөнүндө ишенимди калыптандырууга көмөктөшүү.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- коррупциянын түрлөрү жана формалары, жашоо-турмуштун ар кандай чөйрөлөрүндө анын көрүнүштөрүнүн өзгөчөлүктөрү жөнүндө;
- коррупция үчүн юридикалык жоопкерчилик жөнүндө.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- коомдун жана мамлекеттин коррупция менен байланышкан көйгөйлөрүн талдоо;
- сынчыл ой жүгүртүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- жоопкерчилик сезимин жана коррупцияга каршы жарандык позицияны калыптандыруу;
- коррупция менен күрөшүүгө багытталган практикалык иш-аракеттерди жүзөгө ашыруу.

Куралдар, ресурстар

Компьютер, проектор, таратуучу материал, флипчарттар, стикерлер, маркерлер.

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу

Мээ чабуулу үчүн суроолор

- Коррупция деген эмне?
- Мыйзамдарды билбестик коррупцияга алып келиши мүмкүнбү?

Мугалим үчүн маалымат. Коррупция-бул кызмат ордун же бийликти өз кызыкчылыгы үчүн кыянаттык менен пайдалануу. Кеңири аныктамага ылайык, коррупция — бул ишенимди кыянаттык менен пайдалануу. Коррупция адамдардын жана коомдун жашоосунун бардык деңгээлдерине жана чөйрөлөрүнө кирип кеткен коркунучтуу терс социалдык көрүнүш болуп саналат. Коррупциянын көптөгөн себептери бар: калктын мыйзамдарды билбегендиги же түшүнбөгөндүгү, бул чиновниктерге бюрократиялык жол-жоболорду өзүм билемдик менен токтотууга же тийиштүү төлөмдөрдү жогорулатууга мүмкүндүк берет; өлкөдөгү туруксуз саясий кырдаал; бийлик институттарынын өз ара аракеттенүүсүнүн калыптанган механизмдеринин жоктугу; чиновниктердин кесиптик компетентсиздиги; мамлекетти контролдоого жарандардын катышуусунун деңгээлинин төмөндүгү ж. б.

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- «Коррупция дарагы» кластери (18 мүн.)
- Чакан лекция (10 мүн.)
- Чакан топтордо иштөө (7 мүн.)

1-этап

«Коррупция дарагы» кластери (18 мүн.)

Тактага алдын ала даярдалган дарактын сүрөтүн (тамыры, сөңгөгү жана жыгачтын башы менен) жайгаштырыңыз. Сөңгөгүнө «КОРРУПЦИЯ» деген сөздү жазыңыз.

Окуучуларды чакан топторго бириктириңиз. Ар бир топко алты барак өзүн-өзү чаптоочу кагаздарды (стикерлерди) бериңиз. Ар бир топтун милдети — 5 мүнөттүн ичинде коррупциянын эң актуалдуу 3 себебин жана анын кесепеттерин аныктап, өз идеяларын стикерлерге жазып, «себептерин» «дарактын тамырына», «кесепеттерин» «жыгачтын башына» жабыштыруу.

Топтор иштеп бүткөндөн кийин жалпы талкуу жүргүзүңүз.

Эскертүү: себептик-натыйжалык байланыштар эки тараптуу мүнөзгө ээ, б. а. бир эле абал коррупция дарагынын таажысында да, тамырында да болушу мүмкүн.

Окуучулар менен (823) Кыргызстандагы коррупция ролигин көргүлө – YouTube, жана төмөнкү суроолор боюнча талкуулоо уюштуруңуз:

- Трагедияга эмне себеп болду?
- Трагедиядан кутулууга болобу жана кантип?

2-этап

Чакан лекция (10 мүн.)

Берилген маалыматтын негизинде PowerPointто түзүлгөн презентациясын колдонуу менен чакан лекция өткөрүңүз.

Коррупциянын көрүнүштөрүнүн формалары жана түрлөрү

Азыркы дүйнөдө коррупция мамлекет үчүн олуттуу жана актуалдуу көйгөйдү жаратууда. Коррупцияга каршы БУУнун Конвенциясынын преамбуласында «демократиялык институттарды жана баалуулуктарды, этикалык баалуулуктарды жана адилеттүүлүктү жок кылган, туруктуу өнүгүүгө жана укук тартибине зыян келтирген, коомдун туруктуулугу жана коопсуздугу үчүн коррупция жараткан көйгөйлөрдүн жана коркунучтардын олуттуулугу», ошондой эле «коррупция мындан ары локалдуу көйгөйдү билдирбейт, ал бардык өлкөлөрдүн коомун жана экономикасын жабыркатуучу трансулуттук көрүнүшкө айланды» деп белгиленген.

Коррупция чөйрөгө жараша ар кандай формада жана деңгээлде болот.

Мамлекеттик башкаруу чөйрөсүндөгү коррупция мамлекеттик ресурстарды тескеген жана чечимдерди мамлекеттин жана коомдун кызыкчылыгында эмес, жеке кызыкчылыгынан улам кабыл алган бийликте турган мамлекеттик кызматчыларга (чиновниктерге) тиешелүү.

Парламенттик коррупция шайлоо учурунда шайлоочулардын добуштарын сатып алууда байкалат.

Ишкердик коррупция бийлик менен бизнестин өз ара аракеттенүүсүндө пайда болот. Мисалы, экономикалык талаш-тартыш болгон учурда, тараптар өз пайдасына чечим чыгаруу үчүн судьядан колдоо издөөгө аракет кылышы мүмкүн.

Ишканалардагы коррупция коммерциялык же коомдук уюмдун кызматкери өзүнө таандык болбогон ресурстарды тескейт жана анын эсебинен мыйзамсыз байыйт.

Турмуш-тиричилик коррупциясы карапайым жарандар менен чиновниктердин өз ара аракеттенүүсүнөн улам жаралат. Ага жарандардын ар кандай белектери жана кызмат адамына жана анын үй-бүлө мүчөлөрүнө кызмат көрсөтүү кирет.

Коррупциянын эң кеңири таралган көрүнүштөрү болуп төмөнкү укук бузуулар саналат:

- паракорлук (мамлекеттик бийлик органдарында же жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында кызматта турган адамга пара алуудан же берүүдөн турган коомдогу терс социалдык-укуктук көрүнүш);
- фаворитизм (сүйүктүүлөргө колдоо көрсөтүү (фавориттерге) жана алардын кызматына керектүү жөндөмгө да, билимге да ээ болбогонуна карабастан, аларды жогорку кызматтарга коюу);
- непотизм / тууганчылык (жалпы жана адилеттүү тартипти бузуу менен тууганарды кызматтарга дайындоо);
- протекционизм (мамлекеттик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарында иштеп жаткан системанын ичинде корпоративдик максаттарды канааттандыруу үчүн чиновниктердин бирдиктүү топторду («өз командасын») түзүүсү;
- мыйзамсыз лоббизм (белгилүү бир мыйзам долбоорун кабыл алуу же четке кагуу максатын көздөгөн кандайдыр бир топ же жеке адамдар тарабынан парламентке мыйзамсыз кысым көрсөтүү);
- коомдук ресурстарды мыйзамсыз бөлүштүрүү жана кайра бөлүштүрүү;
- мамлекеттик ресурстарды жеке максаттар үчүн мыйзамсыз менчиктештирүү жана ээлеп алуу, б. а. мамлекеттик менчиктин ири объектилери бир же бир нече аткаминерлер тарабынан менчиктештирилгенде;
- саясий структураларды мыйзамсыз колдоо жана каржылоо (б. а. саясий партиялар ж. б. жана алардын парламенттен орун алуусуна көмөктөшүү);
- жеңилдетилген тапшырыктарды, кредиттерди берүү, тууганарына, досторуна, тааныштарына ар кандай кызматтарды көрсөтүү (мисалы, кредит алуу жол-жоболорун жөнөкөйлөтүү, чиновниктердин тууганарына эс алууну уюштуруу ж. б.);
- опузалап талап кылуу;
- коомдук ресурстарга — товарларга, кызматтарга, киреше булактарына, артыкчылыктарга ж. б. жетүү үчүн жеке байланыштарды колдонуу.

Мамлекеттик жана коомдук институттар күрөшүүгө багытталган коорупциялык кылмыштардын кеңири түшүндүрмөсүн 2005-жылдын 6-августунда Кыргыз Республикасынын Мыйзамы менен ратификацияланган «БУУнун Коррупцияга каршы Конвенциясын» камтыйт.

Коррупциялык кылмыштарга кирет:

- кызмат адамдарына пара берүү;
- кызмат адамы тарабынан мүлктү ыйгаруу;
- жеке кызыкчылыгы үчүн ыйгарым укуктаран кыянаттык менен пайдалануу;
- мыйзамсыз баюу (мамлекеттик кызмат адамынын мыйзамдуу кирешесинен ашып активдеринин олуттуу көбөйүшү, анын пайда болушун негиздей албайт);
- жеке сектордогу мүлктү сатып алуу жана уурдоо;
- кылмыш ишинен түшкөн кирешелерди адалдоо.

Коррупциялык көрүнүштөрдү классификациялоого жана коррупциянын ар кандай формаларын, типтерин жана түрлөрүн бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берген критерийлердин кыйла саны бар.

Коррупциянын формалары тигил же бул өлкөгө келтирилген зыяндын формасынын негизинде бөлүнөт:

1) моралдык, интеллектуалдык, административдик;
2) материалдык, финансылык-чарбалык.

Америкалык окумуштуу С. Роуз-Аккерман мыйзамды кабыл алуу процесси менен байланышкан саясий жана аны колдонуу менен шартталган административдик коррупцияны бөлүп көрсөтөт.

Ошондой эле ачык жана жашыруун паракорчулукдеп бөлөт. Ачык (терс) коррупция бийлик менен инсандык мамилелердин түпкү, көбүнчө күнүмдүк деңгээлинде болот. Анын туруктуу формалары каалоолорго карабастан, мыйзамсыз сыйлыктарды бардык жерде төлөөгө мажбурлоочу механизмдерди түзүү менен байланышкан. Коррупциянын ачык формасындагы кырдаал финансылык жана экономикалык ресурстарды мыйзамсыз жана адилетсиз бөлүштүрүүдө, адамдардын сот адилеттигине жана мамлекеттин укук коргоо чөйрөсүнө жетүү укугу, мамлекеттик органдардын жана кызмат адамдарынын иши жөнүндө маалымат алуу укугу ж.б. бузулганда орун алат.

Коррупциянын ачык формалары бийликтин кадыр-баркын кетирүүгө, мамлекеттик башкаруу институттарынын беделине доо кетирүүгө, мыйзамга негизделген мамлекеттик тартипке альтернативдүү өзүн-өзү жөнгө салуу режимин түзүүгө өбөлгө түзөт.

Жашыруун (бейтарап) коррупция коом тарабынан турмуштук маанилүү маселе катары кабылданбайт, ал репрессиялык чаралар үчүн жеткиликтүү эмес жана коррупциянын ачык (терс) формасына караганда антикоррупциялык каражаттардын таптакыр баш-

ка комплексин талап кылат. Ушул себептен улам, так укуктук жөнгө салууга мүмкүн болбогон, ошондуктан коррупциялык жүрүм-турумдун биротоло калыптанган аныктамасында баяндалышы мүмкүн болбогон мындай көрүнүштөрдү да коррупция деп эсептөө керек.

Коррупция көрүнүштүн чөйрөлөрү боюнча экономикалык, саясий (анын ичинде – электоралдык, партиялык ж.б.), экологиялык, аскердик, социалдык (саламаттык сактоо, билим берүү, тарбиялоо чөйрөсүндө) болуп бөлүнөт.

Коррупциялык мамилелерди борборлоштуруу деңгээли боюнча — борбордон ажыратылган (ар бир коррупционер өз кызыкчылыгында аракеттенсе) жана борборлошкон (пара алуучулардын-коррупционерлердин катуу иерархиясы, баш ийүү, алганын бөлүшүү менен).

Субъекттердин статусу боюнча - мамлекеттик, коммерциялык, чет өлкөлүк кызмат адамдарынын, коммерциялык эмес, анын ичинде мамлекеттер аралык жана эл аралык бирикмелердин жетекчилеринин катышуусу менен.

Коррупция жайылган деңгээлге жараша коррупцияны «үстүңкү» жана «төмөнкү» болуп бөлүшөт.

Коом ага карата - «кара», «боз» жана «ак» (кылмыштуу жана ар ким тарабынан айыпталган, сабырдуу жана «бир аз» адеп-ахлаксыздыкка чейин).

Анын курамына кирген жосундардын түрү боюнча: пара алуу, аша чабуу, ыйгарым укуктарын кыянаттык менен пайдалануу, ээнбаштык, шалаакылык ж. б.

Коррупциялык байланыштардын мыйзамдуулук деңгээли боюнча-клептократия (биринчи бийликтин имманенттик элементи болгондо), системалуу жана эпизоддук.

Тартуу мүнөзү боюнча - мажбурлоочу жана «ыктыярдуу».

Эл аралык укуктук актыда коррупция түшүнүгүнө сыйлыктарды, белектерди алуу гана эмес, кызмат адамынын мындай белектерди алууга байланыштуу ишке ашырылып жаткан кызматтык жүрүм-туруму да киргизилген.

Коррупция-бул коомго, мамлекеттик бийликке, бардык деңгээлдеги мамлекеттик кызматтын кызыкчылыктарына каршы багытталган мыйзамсыз иш-аракеттердин өзгөчө формасы; кызмат адамы менен бүтүмгө кирген адамдын ортосундагы макулдашуу. Демек, алынган материалдык жана материалдык эмес артыкчылыктардын мыйзамсыздыгы, алардын айланасында пайда болгон социалдык чөйрөнүн адеп-ахлаксыздыгы.

Коррупция үчүн юридикалык жоопкерчилик

Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинин 42-главасы Мамлекеттик жана муниципалдык кызматтын кызыкчылыктарына каршы коррупциялык же башка кылмыштарга арналган.

Коррупция үчүн жоопкерчилик 336-беренеде мүлкүн конфискациялоо менен, үч жылга чейинки мөөнөткө белгилүү бир кызмат ордун ээлөө же болбосо белгилүү бир иш менен алектенүү укугунан ажыратуу менен он жылдан он эки жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратууга жазаланат. Уюшкан топтун, кылмыштуу коомдоштуктун кызыкчылыгында жасалган же оор залал алып келген ошол эле жосун мүлкүн конфискациялоо менен, үч жылга чейинки мөөнөткө белгилүү бир кызмат ордун ээлөө же болбосо белгилүү бир иш менен алектенүү укугунан ажыратуу менен он эки жылдан он беш жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратылыпжазаланат деп көрсөтүлгөн.

337-статьяда кызмат адамы тарабынан өз кызмат абалын кызматтын кызыкчылыктарына каршы пайдалануусу, 3000ден 5000 эсептик көрсөткүчтөргө (300 000 сомдон 500 000 сомго)чейин айып салууга, же эки жылга чейинки мөөнөткө белгилүү бир кызмат ордун ээлөө же болбосо белгилүү бир иш менен алектенүү укугунан ажыратуу менен эки жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратуу жазасы. Өзү же болбосо башка адамдар үчүн пайда көрүү жана артыкчылык алуу максатында же башка жеке кызыкчылыктар үчүн жасалган ошол эле жосун, 5000ден 10000 эсептик көрсөткүчтөргө (500 000 сомдон 1 000 000 сомго) чейин айып салууга же үч жылга чейинки мөөнөткө белгилүү бир кызмат ордун ээлөө же болбосо белгилүү бир иш менен алектенүү укугунан ажыратуу менен эки жылдан беш жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратуу жазасы каралган.

Бул глава мыйзамсыз баюу, алуу, берүү жана опузалап пара алуу сыяктуу башка коррупциялык кылмыштарды да камтыйт.

3-этап

Чакан топтордо иштөө (7 мүн.)

Чакан топторду уюштуруп, кырдаалды талкуулоону сунуштаңыз жана алардын кайсынысында коррупция учурлары бар, кайсынысында жок.

Кырдаалдар

1. Жол эрежесин бузганда айдоочу МАИ кызматкерине акча берген, ал протоколду толтуруунун ордуна акчаны алып, айдоочуну кое берген (коррупция).

2. Бейтаптарга акысыз берилүүчү медикаменттерди бөлүштүрүүгө жоопту мамлекеттик кызматкер медикаменттердин бир бөлүгүн аларды андан ары кымбат баада сатуу үчүн жеке дарыканаларга жөнөтүп турган (коррупция).
3. Саламаттыкты сактоо министрлигинин дары-дармек менен камсыз кылуу департаментинин кызматкери акчалай сыйлык алуу менен фармацевтикалык компаниянын жетекчисине экспертизадан өтпөгөн дары-дармектерди алып келүүгө уруксат берди (коррупция).
4. Галина дарыгер анын катуу ооруп жаткан баласын дарылаганына ыраазы болуп, дарыгерге өз бакчасынаалганн гүлдестесин берди.
5. Депутаттыкка талапкер фирма менен мамлекеттик бийликке шайлоону каржылоону макулдашты, анын ордуна ал фирмага жакшы заказдарды алууга жардам берүүнү убада кылды (коррупция).
6. Мамлекеттик кызмат адамы кызматтык автомобилди жана күйүүчү майды жеке максатта колдонот (коррупция).
7. Акмат өз маселесин чечүү үчүн атайын убакытты чоюп аткаминерге (чиновникке) ыраазычылык билдирүүгө аргасыз болгон (коррупция).
8. Ири кампания башкы адис кызмат ордуна сынак жарыялады. Алима арыз жазып, резюме берген, бирок аңгемелешүүнүн алдында ага оң чечим кабыл алуу үчүн конкурстук комиссиянын төрагасына ыраазычылык билдирүү керектиги айтылган (коррупция).
9. Мамлекеттик инновациялык мектептин администрациясы ата-энелерге балдарын мектепке киргизүү үчүн кирүү акысын төлөөнү сунуштады (коррупция).
10. Мектепке чейинки мекеменин башчысы ата-энелерден бала бакчанын аймагын көрктөндүрүүгө жардам берүүнү суранды.
11. Кадыр-барктуу мелдештерде жогорку орунду алган спортчулардын ата-энелери командандын машыктыруучусуна эстеликке белек тартуулашты.
12. Мектептин бүтүрүүчүлөрү класс жетекчисине үй куруугa жардам беришти.

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

Коррупциянын түрлөрүн жана формаларын, коомго келтирилген зыяндын деңгээлин түшүнүү аркылуу паракорлукка, казына уурдоого карата терс мамилени максаттуу түрдө калыптандыруу, коррупцияга каршы жүрүм-турум көндүмдөрүн өнүктүрүү зарыл экенин белгилеп, жыйынтык чыгарыңыз. Коррупцияны анча коркунучтуу эмес жана анын масштабы коомдун ар бир мүчөсүнөн көз каранды эмес деп эсептеген адамдар жаңылышат.

Окуучуларга сунуш кылынган каалаган суроого кыскача эссе (100-150 сөз) жазууну сунуштаңыз:

- Силердин көз карашыңарга ылайык, коррупция кайсы тармактарга көбүрөөк таасир этет?
- Бул көйгөйдү чечүүнүн кандай жолдорун сунуштай аласыңар?
- Коррупция үчүн кандай юридикалык жоопкерчилик бар?

Негизги түшүнүктөр

- Паракорлук
- Пара алуу
- Мздоимство (паракорлук)
- Непотизм
- Фаворитизм

Мугалим үчүн кошумча материал

1. Роуз-Аккерман С. Коррупция жана мамлекет. Себептери, натыйжалары, реформалар. — М.: Логос, 2003.
2. Орто мектеп окуучуларынын корупциянын маанисин жана таасирин түшүнүүсүн жакшыртуу үчүн коррупцияга каршы видео материалды колдонуу: мугалимдер үчүн колдонмо: [Secondary Teaching Guide Anti-Corruption (unodc.org)]

БАҢГИЗАТТАРДЫН АЛДЫН АЛУУ

4-ТЕМА
ДЕН-СООЛУККА ЗЫЯН КЕЛТИРҮҮ ЖАНА УКУКТУК ЖООПКЕРЧИЛИК КЕСИЛИШКЕНДЕ

Негизги суроолор

- Баңгизаттын ден-соолукка, өнүгүүгө жана коопсуздукка терс таасири кандайча көрүнөт?
- Баңгизаттарды колдонуунун жана аларды сактоого жана жайылтууга катышуунун укуктук жоопкерчилиги жана укуктук кесепеттери кандай?

Максаты

Окуучуларга баңгизаттар ден-соолукка гана терс таасирин тийгизбестен, укук бузууларга, андан кийин укуктук жоопкерчиликке алып келерин түшүнүүсүнө көмөктөшүү.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- баңгизаттардын физикалык жана психикалык ден-соолукка терс таасирлери жөнүндө;
- баңгизат менен байланышкан укук бузуулар жасалган учурда келип чыгуучу жоопкерчилик жөнүндө.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- жоопкерчиликтүү, коопсуз жана мыйзамдуу жүрүм-турум,
- аргументтөө,
- өз алдынча иштөө,
- инсандар аралык баарлашуу,
- сынчыл ой жүгүртүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- натыйжада укуктук жоопкерчиликке алып келе турган баңгизаттарга карата терс мамилени, ден-соолукка зыян келтирүүчү жана укук бузууларга алып келүүчү факторлор катары калыптандыруу.

Куралдар, ресурстар

Компьютер, проектор, флипчарттар, стикерлер, маркерлер.

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу

Акыркы он жылда баңгиликтин, айрыкча жаштардагы жайылышы коркунучтуу өлчөмгө ээ болгондугун айтыңыз. Баңгиликтин туруктуу «жашаруусу» жүрүп жатат. Баңгизаттарга кошулуу курагы төмөндөп баратат. Баңгизат көйгөйү менен кылмыштуулук тыгыз байланышта. Баңгизаттарды сатуу жана өндүрүү кирешелүү бизнес болуп саналат жана баңгизаттарынын чекене баасы анын наркынан бир нече миң эсе жогору болсо да, баңги бизнесинин эч бири аман калган эмес жана алардан алынган бардык каражаттар жана активдер конфискацияланган.

Мээ чабуулу үчүн суроолор

- Баңгизаттын ден-соолукка зыяны эмнеде?
- Баңгизатка байланыштуу укук бузууларга катышуунун зыяны эмнеде?

Окуучулардын болжолдуу жоптору:

- көз карандылык
- жугуштуу оорулар
- вич, гепатит жана кургак учук
- психикалык бузулуулар
- айып пулдун ыктымалдыгы
- түрмөдө отуруу ыктымалдыгы
- ж.б.

Окуучулардын жоопторун талкуулоо үчүн флипчартка жазыңыз, мүмкүн болсо, ар бир жоопту чечмелөөсүн балдардан сураныңыз. Зарыл болсо, алардын жоопторун тууралаңыз.

Окуучулардын сөздөрүн жалпылаңыз: баңгизаттар организмдин ички чөйрөсүнө киргенде, баарынан мурда мээге күчтүү таасир этет. Убакыттын өтүшү менен адам психикалык, физикалык көз карандылыкты жана баңгизатка болгон сезимталдыкты өзгөртө баштайт. Ал эми өзүнүн муктаждыктарын канааттандыруу үчүн кезектеги дозаны сатып алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуу үчүн ар бир баңги бир жылдын ичинде жок дегенде 4 адамды мыйзамсыз ишке тарта алат.

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- «Баңгизаттардын ден-соолукка тийгизген терс таасири жана укуктук жоопкерчилик» темасындагы талкуу менен чакан лекция (10 мүн.)
- «Көз карандылык жана андан кантип сактануу керек» видеосун көрүү жана талкуулоо (20 мүн.)
- -«Биз эмне кыла алабыз» көнүгүүсү (5 мүн.)

1-этап

Талкуу менен чакан лекция (10 мүн.)

Берилген маалыматтын негизинде PowerPointто түзүлгөн презентациясын колдонуу менен чакан лекция өткөрүңүз.

Баңгизаттардын ден-соолукка тийгизген терс таасири жана укуктук жоопкерчилик

Окумуштуулар баңгизаттар ушунчалык тездик менен адамдын зат алмашуусуна кирүүсүн жана анын зарыл компоненти болуп калуусун так аныктай элек. Бирок баңгизаттар мээдеги «дем берүү» үчүн жооптуу борборго таасир этери далилденген. Бул учурда, дофаминдин канга чыгуусу менен адам дүүлүгүүнү сезет. Бирок баңгизаттар адамдын организмине терс таасирин тийгизет. Баарынан маанилүүсү, алар ооруну басаңдатат жана ооруну сезгичтикти азайтат. Бул «күзөт кызматын» алып салууга барабар.

Баңгизаттар кандагы кычкылтектин көлөмүнө жооп берген дем алуу борборуна жана химорецепторлорго таасир этет, көмүр кычкыл газына реакция кылбайт жана организмде кычкылтектин жетишсиздигине алып келет. Баңгилер көбүнчө ашыкча дозанын натыйжасында дем алуу борборунун шал оорусунан өлүшөт.

Баңгизаттар жөтөл борборуна да таасирин тийгизет. Жөтөл-бул биздин организмдин коргонуу реакциясы, бирок наркомандарда жөтөлдүн коргонуу механизми өчүрүлөт. баңгизаттар тамыр кыймылдатуучу борбордун кысылуусуна көмөктөшүп, натыйжада кан басымынын төмөндөшүн жана импульстун басаңдашын шарттайт. Ушул себептен жүрөк-кан тамыр системасынын функциялары начарлап, бардык клеткалардын функциялары начарлап, бүт организм картайгандагыдай абалга келет.

Баңгизаттар организмдин ички чөйрөсүнө киргенде, баарынан мурда мээге күчтүү таасир этет. Убакыттын өтүшү менен адам психикалык, физикалык көз каран-

дылыкты жана баңгиге болгон сезимталдыкты өзгөртө баштайт.

Баңгизаттарга тез көз карандылык өзүнүн өзгөчөлүгүнө ээ. Баңгизатка психикалык көз карандылыктын өнүгүшү оң эмоционалдык абал пайда болгон дем берүү зоналарына тийгизген таасири менен аныкталат. Ошентип, оң эмоцияларды алууда баңгизатын колдонуу эң негизги стимул болуп калат, ал эми баңги жок болсо, адам психологиялык ыңгайсыздыкты сезет.

Баңгизатка физикалык көз карандылыкты калыптандыруу механизмдери азырынча так эмес. Алар организмдин жашоо функцияларын жөнгө салуу деңгээлинде зат алмашуу процесстерине керектүү жана көзкарандысыз элемент катары кирет деген божомолдор бар. Оорунун өнүгүү процессинде баңгиге акырындык менен көз карандылык пайда болот. Ал башындагы абалга алып келбей баштайт. «Сынуу» («ломка») абалы же кайтуу синдрому (синдром отмены) пайда болот.

Оор укук бузуулар, кылмыштуулук, зордук-зомбулук жана баңгилик кылмыштары жана алардын жеке адамдар жана жамааттар үчүн терс кесепеттери ортосунда өз ара байланыш бар. Баңгизатты кыянаттык менен пайдалануу кылмыштуулуктун өсүшүнө, ал эми кылмыштуулук баңгиликтин көбөйүшүнө түрткү бериши мүмкүн. Бул өз ара байланыш өзүнө (а) психофармакологиялык компонентти камтыган үч тараптуу моделдин элементтеринин ортосунда байкалат, ага ылайык зомбулук баңгизаттарды керектөөчүгө психоактивдүү каражаттардын күчтүү таасиринин натыйжасы болуп саналат, (б) ага ылайык зомбулук баңгизаттарды сатып алууга каражаттарды алуу үчүн жасалат, жеке пайда табуу компоненти жана (в) зомбулук тыюу салынган баңгизаттарды сатуунун ажырагыс атрибуту болуп саналган системалык компонент (INCB, 2003).

Кыргыз Республикасынын Баңгизаттарга каршы мыйзамдары баңгизаттарды керектөөчүлөрдү дарылануyга муктаж оорулуу адамдар катары карайт. Ошондуктан кылмыш-жаза мыйзамдарында «колдонгон үчүн жоопкерчилик» деген түшүнүк жок, бирок (а) баңги каражаттарын, психотроптук заттарды же алардын аналогдорун мыйзамсыз даярдоо, (б) сатып алуу, (в) сактоо, жана (г) ташуу же жөнөтүү үчүн жоопкерчилик белгиленген (КР ИИМ, 2022). Башкача айтканда, адамдар баңгизаттарды сатып алууда, ошондой эле аларды жасоодо, сактоодо же ташууда же жөнөтүүдө юридикалык жоопкерчиликке тартылышат.

Кыргыз Республикасынын Укук бузуулар жөнүндө кодексинин 6 беренеден турган 14-главасы (96-101) баңгизат каражаттарын, психотроптук заттарды, аларга окшош түрлөрүн же прекурсорлорун жүгүртүү чөйрөсүндөгү башкаруу тартибинин бузулушун жөнгө салат:

- **96-берене** баңгизат каражаттарын, психотроптук заттарды, аларга окшош түрлөрүн сатуу максатысыз мыйзамсыз даярдоо, сатып алуу, сактоо, ташуу же жөнөтүү, жеке жактарга 200 эсептик көрсөткүч өлчөмүндө айып пул салууга, же болбосо 40 саатка коомдук иштерге тартууга алып келет.
- **97-берене** адамдардын өздөрүнүн карамагындагы жер участокторунда жапайы өскөн баңгизатын камтыган өсүмдүктөрдү жок кылуу боюнча чараларды көрбөө, же болбосо тыюу салынган баңгизатын камтыган өсүмдүктөрдү көп эмес өлчөмдө айдоо же өстүрүүгө жоопкерчиликти аныктайт: бул жеке жактарга 125 эсептик көрсөткүч, юридикалык жактарга 350 эсептик көрсөткүч өлчөмүндө айып пул салууга алып келет.
- **98-берене** баңгизат каражаттарын, психотроптук заттарды, аларга окшош түрлөрүн же прекурсорлорун өндүрүү жана мыйзамдуу жүгүртүү боюнча белгиленген эрежелерди бузуу, жеке жактарга 125 эсептик көрсөткүч, юридикалык жактарга 350 эсептик көрсөткүч өлчөмүндө айып пул салууга алып келет. Ошол эле жосун бир жылдын ичинде кайталап жасалса, жеке жактарга 150 эсептик көрсөткүч, юридикалык жактарга 450 эсептик көрсөткүч өлчөмүндө айып пул салууга алып келет.
- **99-берене** баңгизат каражаттарын, психотроптук заттарды, прекурсорлорду же аларга окшош түрлөрүн жок кылуу тартибин бузуу жоопкерчилигин аныктап, кызмат адамдарына 100 эсептик көрсөткүч өлчөмүндө айып пул салууга алып келет.
- **100-берене** баңгизат каражаттарын, психотроптук заттарды же аларга окшош түрлөрүн инвентаризациялоо тартибин бузуу жеке жактарга 75 эсептик көрсөткүч, юридикалык жактарга 230 эсептик көрсөткүч өлчөмүндө айып пул салууга алып келет.
- **101-берене** баңгизат каражаттарын, психотроптук заттарды же алардын прекурсорлорун, баңгизат каражаттарын же психотроптук заттарды, камтыган өсүмдүктөрдү, же болбосо алардын прекурсорлорун жана баңгизат каражаттарын же психотроптук заттарды камтыган алардын бөлүктөрүн, же болбосо алардын прекурсорлорун, ошондой эле жаңы

потенциалдуу кооптуу психоактивдүү заттарды колдонууга чакыруу жана жарнамалоо - жеке жактарга 175 эсептик көрсөткүч, юридикалык жактарга 550 эсептик көрсөткүч өлчөмүндө айып пул салууга алып келет. Ошол эле аракеттер: билим берүү мекемелеринде, ошондой эле адамдар жалпы чогулган объекттерде жасалса; жалпыга маалымдоо каражаттарын же электрондук маалымат ресурстарын пайдалануу менен жасалса, жеке жактарга 200 эсептик көрсөткүч, юридикалык жактарга 650 эсептик көрсөткүч өлчөмүндө айып пул салууга алып келерин көрсөтөт.

Жогоруда аталган алты берене тең айыптардын жана туумдардын ар кандай деңгээлин аныктайт, мында «Баңги каражаттарын, психотроптук заттарды, алардын аналогдорун жана прекурсорлорун жүгүртүүгө тыюу салынган, баңги каражаттарын, психотроптук заттарды же алардын прекурсорлорун жана алардын баңги заттарын же психотроптук заттарды камтыган бөлүктөрүн колдонууга чакыруу» ченеми акыркы жылдары баңги жарнамасынын өсүшүнө байланыштуу киргизилген. (24.kg, 2023).

Чакан лекцияны токтотуңуз жана суроолорду бериңиз:

- Кандай ойлойсуңар биздин өлкөдө укуктук жоопкерчилик канча жаштан башталат жана биздин кодекстердин кайсы беренелери бул норманы жөнгө салат?

Окуучулардын жоопторун угуп, чакан лекцияны улантыңыз.

Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинин 28-беренесине ылайык кылмыш жасаганга чейин жашы он алтыга толгон адам кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартылууга тийиш. Кылмыш жасалганга чейин он төрт жашка толгон бала киши өлтүргөндүгү үчүн ушул Кодекске ылайык кылмыш жоопкерчилигине тартылат (122- берене), ден-соолукка оор зыян келтирүү (130-берене), ден-соолукка анча оор эмес зыян келтирүү (131-берене), зордуктоо (154-берене), сексуалдык мүнөздөгү зомбулук аракеттер (155- берене), адамды уурдоо (165- берене), адамдарды сатуу (166-берене), уурдоо (205- берене), тоноо (206-берене), каракчылык (207-берене), опузалап талап кылуу (208- берене), башка бирөөнүн мүлкүн жок кылуу же зыянга учуратуу (2, 3-бөлүктөр 216-берене), терроризм актысы (2 жана 3-бөлүктөр 252-берене), барымтага алуу (257-берене), ок атуучу куралды уурдоо же опузалап талап кылуу (271-берене), бейбаштык (280-берененин 2-бөлүгү), сатуу максатында баңги каражаттарын, психотроптук заттарды жана алардын аналогдорун мыйзамсыз даярдоо (282-берене), баңги каражаттарын же психотроптук заттарды уурдоо же опузалап талап кылуу (286-берене), транспорт каражаттарын же жол катнашын жараксыз абалга келтирүү (314-берене) (КР ИИМ, 2022).

Чакан лекциядан кийин көйгөйдү талкуулоону уюштуруңуз.

Биз көрүп жатабыз: Баңгилик оорулары коркунучтуу жана адамды майып кыла турчу коркунучтуу оору болуп саналат. Бул оору көбүнчө жаш кезинде да өлүмгө алып келет жана ал адамды эркиндиги менен төлөөгө туура келген олуттуу кылмыштарды жасоого мажбурлайт. Эмне үчүн ар кандай баңги кылмыштары бирдей деңгээлдеги жазага эмес, ар кандай жазага тартыларын түшүндүрүп бериңиз?

(Туура жооптор: себеби, келтирилген кылмыштардын ар бири ар кандай зыян келтирет жана ар кандай кесепеттерге алып келет.)

2-этап

«Көз карандылык жана андан кантип сактануу керек» видеосабакты көрүү жана талкуулоо (20 мүн.)

Балдар жана өспүрүмдөр бардыгына кызыгышат. Алар бардыгын сынап көргүсү келет. Бирок, баңгизаттар аларды бир жолу татып көрүү менен андан баш тартуу мүмкүн эместиги менен айырмаланат. Алар көз карандылыкты жана берилгендикти калыптандырып, адамды өз торуна тартып алышат. Аларды пайдаланууда организмдин бузулушу байкалат. Адам өзүнүн жүрүм-турумун башкара албай, билим алуу жөндөмүн жоготуп, билимге жана кесипке ээ болуу каалоосу жоголот. Ал катуу ооруп, ар кандай укук бузууларды жасоого даяр болуп калат.

Көз карандылыктын кантип пайда болорун жана анын кандай кесепеттерге алып келерин айтып берген «Көз карандылык жана андын кантип сактануу керек» видеосабагын көрүүнү сунуштаңыз.

Көргөндөн кийин, окуучуларга төмөнкү суроолорду берип, талкуу жүргүзүңүз:

- Видеосабактан кандай таасир алдыңыз?
- Жаңы эмнени үйрөндүңүз?
- Эмне түшүнүксүз болду?
- Кайсынысы оңой: көз карандылыктан сактануубу же көз карандылыктан айыгуубу? Эмне үчүн?

3-этап

«Биз эмне кыла алабыз?» көнүгүүсү

Окуучуларга суроого жооп берүүсүн сунуштаңыз:

Көз карандылыктан жана баңги кылмыштарынан кийин сөзсүз түрдө боло турган жазалардан качуу үчүн эмне кылсак болот?

Окуучулардын жоопторун флипчарттагы же доскадагы алдын ала даярдалган таблицага киргизиңиз, зарыл болсо, алардын жоопторун тууралаңыз.

Таблицаны толтуруунун мисалы

Биз эмне кыла алабыз?
баңгизатка байланыштуу адамдар жана компаниялар менен байланышпоо
баңгизатты бир жолу да сынап көрбөө
баңгизаттарды таратуу, сактоо менен алектенбөө
... ж.б.

Жыйынтыктоочу бөлүк (3 мүн.)

Жыйынтыктап, теманын негизги жоболорун кайталаңыз.

Бул жашоодо баарыбыз акылдуулукту жана бекем колду, берилгендикти жана эркти талап кылабыз. Билесиңер баңгизат адамды мунун баарынан ажыратат. Баңгилик коркунучтуу жана адамды майып кыла турган коркунучтуу оору. Бул оору көбүнчө жаш кезинде да өлүмгө алып келет жана ал адамды эркиндиги менен төлөөгө туура келген олуттуу кылмыштарды жасоого мажбурлайт.

Баңгизаттын кулу болобу же жашоодо ийгиликке жетеби, өз тагдырынын кожоюну болобу же эч кимге кереги жокпу, ал адамдын өзүнөн көз каранды. Чечкиле! Эгер силерде баңгизат көйгөйү бар болсо-эч нерседен тартынбагыла жана коркпогула, мисалы, мектеп психологдорунан жана мугалимдеринен, ишенимдүү досторуңардан жана ата-энеңерден жардам сурагыла. Алар менен сүйлөшүүгө аракет кылгыла, алар да өспүрүм болушкан жана кеңеш менен да, иш менен да жардам бере алышат.

Кайтарым байланыш

Окуучуларга төмөнкү суроолорду бериңиз жана каалоочуларга сүйлөөгө мүмкүнчүлүк бериңиз:

- Сабактан кандай жаңы нерсе билдиңер?
- Сабактан эмне жакты?
- Эмне түшүнүксүз болду?

Негизги түшүнүктөр

- жаза
- жоопкерчилик
- берене
- айып

Үй тапшырмасы

Окуучуларга ата-энелери жана достору менен чогуу «Көз карандылык жана андын кантип сактануу керек» видеосун көрүп, талкуулоосун сунуштаңыз.

Мугалим үчүн кошумча материал

1. Кыргыз Республикасынын «Баңги кылуучу каражаттар, акыл-эске таасир берүүчү заттар жана прекурсорлор жөнүндө» Мыйзамы
2. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодекси
3. Кыргыз Республикасынын укук бузуулар жөнүндө кодекси
4. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодекси
5. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин Баңгизаттарга каршы программасы.

5-ТЕМА
СОЦИАЛДЫК ТАРМАКТАР ЖАНА КИБЕРМЕЙКИНДИК КАНТИП ТУЗАККА АЙЛАНЫШЫ МҮМКҮН

Негизги суроолор

- Социалдык тармактар (соцтармактар) жана мессенджерлер аркылуу таратылып жаткан баңгизаттарды пропагандалоонун кандай коркунучтары бар?
- Соцтармактар жана мессенджерлер аркылуу баңгизаттарды жана психоактивдүү заттарды жарнамалоо жана жайылтуу менен байланышкан укук бузуулар үчүн жоопкерчиликтин кандай түрлөрү бар?
- Пайдалуу интернет маалыматын коркунучтуу жана зыяндуу маалыматтардан айырмалоону кантип үйрөнсө болот?

Максаты

Соцтармактар жана мессенджерлер аркылуу баңгизаттарды пропагандалоодо жана укук бузууларга тартууда окуучулардын потенциалдуу коркунучту таануу жөндөмүн өнүктүрүүгө көмөктөшүү.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- баңгизаттарды жана психоактивдүү заттарды жарнамалоо жана таратуу, анын ичинде соцтармактар жана мессенджерлер аркылуу байланышкан укук бузуулар үчүн жоопкерчилик;
- соцтармактар жана мессенджерлер аркылуу таратылган баңгизаттарды пропагандалоо менен байланышкан коркунучтар жөнүндө;
- баңгизаттарды таратууга жана сактоого байланышкан укук бузуулар үчүн жоопкерчиликтин түрлөрү жөнүндө;
- пайдалуу интернет маалыматы менен коркунучтуу жана зыяндуу маалыматтын айырмачылыгы жөнүндө.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- жоопкерчиликтүү жана мыйзамдуу жүрүм-турум,
- аргументтөө,
- өз алдынча иштөө,
- инсандар аралык баарлашуу,
- сынчыл ой жүгүртүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- пайдалуу интернет маалыматы менен коркунучтуу жана зыяндуу маалыматты айырмалай билүү;
- жоопкерчиликтүү, коопсуз жана мыйзамдуу жүрүм-турумду практикалоо.

Куралдар, ресурстар

Компьютер, проектор, флипчарттар, стикерлер, маркерлер.

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу

Интернет түзүлгөндө, ал маалыматка, кызматтарга жеткиликтүүлүктү кеңейтет жана ар бир адамдын коомго катышуу мүмкүнчүлүгүн берет деп элестетилгендигин айтыңыз. Мунун көпчүлүгү ишке ашты, бирок кылмышкерлер интернетти мыйзамсыз иш-аракеттеринде, анын ичинде баңги аткезчилигинде активдүү колдоно баштады (INCB, 2021). Трансулуттук уюшкан топтор интернетти баңгизаттарды, анын ичинде синтетиканы баңгизаттарды сатуу үчүн базар катары колдонушат.

Өз убагында интернет да, социалдык-тармактык платформалардын пайда болушу да баарлашууну жана байланышты өнүктүрүүгө көмөктөшүү үчүн алардын коомдогу ролу жөнүндө чоң оптимисттик күтүүлөрдү жаратты.

Мээ чабуулу үчүн суроолор:

- Учурдагы социалдык-тармактык платформалардын кайсынысын билесиңер жана колдоносуңар?

Окуучулардын болжолдуу жооптору:

- Facebook
- Инстаграм
- Telegram
- Viber
- YouTube
- WhatsApp
- ж.б.

Окуучулардын жоопторун флипчартка жазыңыз, ошол эле учурда балдардан мүмкүн болушунча жооптордун ар бирине комментарий берүүсүн сураныңыз. Керек болсо, алардын жоопторун тууралаңыз.

Окуучулардын жоопторуна таянып, дагы бир жолу белгилеңиз: алар заманбап агорага айланып, адамдардын өз ара аракеттенүүсү жана пикир алмашуу жана материалдар үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөрдү түзүшү керек болчу. Дагы бир жолу, бул күтүүлөрдүн айрымдары ишке ашты, бирок караңгы жагы да пайда болду, анткени интернет активдүүлүгүнүн терс формаларынын арасында баңгизатты медициналык эмес колдонуунун жайылышы жана романтизациясы өзгөчө орунду ээлейт. Социалдык-тармактык платформалар, алардын активдүү колдонуучуларынын саны менен, баңгизатын медициналык эмес колдонууну жайылтуу куралы катары көбүрөөк колдонулууда (INCB, 2021).

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- «Соцтармактар жана мессенджерлер аркылуу жайылтылган баңгизаттарды жарнамалоо менен байланышкан коркунучтар» темасында талкуу менен чакан лекция (15 мүн.)
- «КР ИИМдин Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин Баңги заттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүү кызматы тарабынан 30 интернет-дүкөнгө кирүүгө бөгөт коюлган» видеороликтин көрүү жана талкуулоо (10 мүн.)
- «Коопсуздук эрежелери» көнүгүүсү (10 мүн.)

1-этап

Талкуу менен чакан лекция (15 мүн.)

Берилген маалыматтын негизинде PowerPointто түзүлгөн презентациясын колдонуу менен чакан лекция өткөрүңүз.

Соцтармактар жана мессенджерлер аркылуу жайылтылган баңгизаттарды жарнамалоо менен байланышкан коркунучтар

Соцтармактардын негизги колдонуучулары жаштар. Жана ушул эле курактык топто, дүйнөнүн бардык аймактарында баңгизатын колдонуунун жогорку көрсөткүчтөрү бар. Жаштардын баңгизатын колдонууну чечүүдө теңтуштарынын кысымы жана коомдун таасиринин башка түрлөрү чоң роль ойнойт. Эгерде жаштар социалдык-тармактык платформалар аркылуу байланышса, бул факторлордун таасири күчөйт. Бул платформалар социалдык нормаларды, тобокелдиктерди кабылдоону жана заттарды, айрыкча баңгизаттарды колдонуунун жүрүм-турумун аныктайт. Соцтармактардын эң мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнүн бири-ар бир колдонуучу кабыл алуучу гана эмес, маалыматтын булагы жана таратуучусу катары да иш алып барат (INCB, 2021).

Социалдык-тармактык платформалардын иштөө механизмдери көйгөйдү күчөтүүдө. Алардын иштөө алгоритмдери баңгизатын колдонууну жактаган же норма катары ырастаган ресурстарга жазылган адамдар окшош же байланышкан билдирүүлөрдүн, видеолордун жана материалдардын агымын алып, аларды баңгизатын колдонуу көрүнүштөрү менен сүрөттөрдү жана видеолорду кайра-кайра көрүүгө мажбурлайт.

Бул алардын мурунку тандоолору жана элестетүүлөрү туура экенине болгон ишенимин күчөткөн жана бекемдеген жаңырык камерасын түзөт (INCB, 2021).

Чакан лекцияны токтото туруп суроолорду бериңиз:

- Баңгизаттарды жайылтууга байланыштуу интернет-дүкөндөрдүн популярдуулугун эмне менен түшүндүрсө болот?

Окуучулардын жоопторун угуп чакан лекцияны улантыңыз.

Интернетте сатылган баңгизаттардын, анын ичинде синтетикалык заттардын так санын эсептөө кыйын, бирок синтетикалык баңгизаттарды саткан онлайн дүкөндөрдүн жана веб-сайттардын саны (клирнетте — жалпыга жеткиликтүү интернетте да, даркнетте да) тездик менен өсүп жатат. Интернетте баңгизаттарды мыйзамсыз сатуунун негизги себептеринин айрымдары (UNODC, 2023):

- Жогорку деңгээлдеги жашырындуулук. Анонимдүү технологияларды колдонуу менен кылмышкерлер мыйзамдуу табуулардан качышат, анткени кылмышкерлерди издөө жана аныктоо кыйын.
- Глобалдык камтуу. Интернет кылмышкерлерге өкүлчүлүгүн жогорулатууга жана кардарлардын кеңири базасына жетүүгө мүмкүндүк берет. Мындан тышкары, сатуучу менен сатып алуучунун ортосундагы жашыруун өз ара аракеттенүү жеңилдейт жана жеке баарлашуунун зарылдыгы жоюлат.
- Билим жана тажрыйба алмашуу үчүн оңой жеткиликтүү форум. Интернетте баңгизаттар жөнүндө көп маалымат бар. Баңгизаттарды даярдоо боюнча көрсөтмөлөр, мыйзамсыз химиялык прекурсорлорду сатып алуу ыкмалары, жайылтуу кызматтары, акча которуу кызматтары жана укук коргоо органдарынын табылышына жол бербөө үчүн жашыруун жол-жоболор сыяктуу коопту билимге оңой жетүүгө болот.

Борбор Азия мамлекеттери тыюу салынган баңгизаттарды жарнамалоо жана сатуу үчүн мыйзамсыз сайттар, соцтармактар жана кабарлашуу платформалары көбүрөөк колдонулуп жатканын белгилешүүдө жана көпчүлүк өлкөлөрдө мүмкүнчүлүктөр чектелүү болсо да, сайттарга мониторинг жүргүзүү жана бөгөт коюу аркылуу зарыл чараларды көрүүнү улантууда (INCB, 2021).

Баңги жарнамаларынын көбөйүшүнө байланыштуу, анын ичинде Интернет аркылуу, Кыргыз Республикасынын ИИМинин баңгизаттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүү кызматы тарабынан баңги каражаттарын, психотроптук заттарды жана алардын аналогдорун жарнамалоо жана пропагандалоо үчүн жоопкерчиликти караган ченемди киргизүү боюнча бир катар сунуштар иштелип чыккан.

2021-жылдын 28-октябрындагы Кыргыз Республикасынын Укук бузуулар жөнүндө кодексинин 101-беренеси каралган (Баңгизат каражаттарын, психотроптук заттарды, аларга окшош түрлөрүн жана прекурсорлорун, баңги зат каражаттарын, психотроптук заттарды камтыган, жүгүртүүгө тыюу салынган өсүмдүктөрдү, же болбосо алардын прекурсорлорун жана баңги зат каражаттарын же психотроптук каражаттарды камтыган алардын бөлүктөрүн колдонууга чакыруу):

- Баңгизат каражаттарын, психотроптук заттарды же алардын прекурсорлорун, баңгизат каражаттарын же психотроптук заттарды, камтыган өсүмдүктөрдү, же болбосо алардын прекурсорлорун жана баңгизат каражаттарын же психотроптук заттарды камтыган алардын бөлүктөрүн, же болбосо алардын перкурсорлорун, ошондой эле жаңы потенциалдуу коопту психоактивдүү заттарды колдонууга чакыруу жана жарнамалоо жеке жактарга 175 эсептик көрсөткүч, юридикалык жактарга 550 эсептик көрсөткүч өлчөмүндө айып пул салууга алып келет.
- Ошол эле аракеттер билим берүү мекемелеринде, ошондой эле адамдар жалпы чогулган объекттерде жасалса, жалпыга маалымдоо каражаттарын же электрондук маалымат ресурстарын пайдалануу менен жасалса, жеке жактарга 200 эсептик көрсөткүч, юридикалык жактарга 650 эсептик көрсөткүч өлчөмүндө айып пул салууга алып келет.

2021-жылдын 28-октябрындагы № 127 Кылмыш-жаза кодексинде 127-беренеде каралган (Баңгизат каражаттарын, психотроптук заттарды жана алардын аналогдорун сатып өткөрүү максатында мыйзамсыз даярдоо):

- Баңгизат каражаттарын, психотроптук заттарды жана алардын аналогдорун сатып өткөрүү максатында мыйзамсыз даярдоо, сатып алуу, сактоо, ташуу, жөнөтүү, ошого тете мыйзамсыз өндүрүү же сатып өткөрүү, мүлкүн конфискациялоо менен беш жылдан сегиз жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратууга жазаланат.
- Төмөнкүдөй жасалган ошол эле жосундар, адамдардын тобу тарабынан алдын ала бүтүм боюнча, адамдардын тобу тарабынан ири өлчөмдө, мүлкүн конфискациялоо менен

сегиз жылдан он эки жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратууга жазаланат.

- Ушул березенин 1 же 2-бөлүгүндө каралган, өзгөчө ири өлчөмдө жасалган жосундар, ошого тете баңгизат каражаттарын, психотроптук заттарды жана алардын аналогдорун балага сатуу, мүлкүн конфискациялоо менен он эки жылдан он беш жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратууга жазаланат.
- Ушул берене боюнча, ошондой эле ушул Кодекстин башка беренелери боюнча жосундарды квалификациялоо үчүн мааниге ээ болгон баңгизаттардын, психотроптук заттардын, алардын аналогдорунун тизмеси, ошондой эле алардын өлчөмү Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети тарабынан бекитилет.
- Ушул беренеде каралган кылмышты жасаган адам баңгизат каражаттарын, психотроптук заттарды же алардын аналогдорун ыктыярдуу өткөрүп берсе жана баңгизат каражаттарын, психотроптук заттарды же алардын аналогдорун мыйзамсыз жүгүртүү менен байланышкан кылмыштардын бетин ачууга же аларды болтурбоого, аларды жасаган адамдардын бетин ачууга, кылмыштык жол менен алынган мүлктү табууга көмөк көрсөтсө, ушул беренеде каралган жосундар үчүн кылмыш-жаза жоопкерчилигинен бошотулат.
- Адамды кармаганда, ошондой эле аларды табуу жана алып коюу боюнча тергөө амалдары жасалганда баңгизат каражаттарын, психотроптук заттарды же алардын аналогдорун өткөрүп берүү ыктыярдуу деп таанылбайт.

Чакан лекциядан кийин төмөнкү тапшырманы сунуштап, талкуу уюштуруңуз:

— Синтетикалык баңги заттарды сатуу үчүн онлайн платформаларды колдонуу акыркы жылдары кеңейип, диверсификацияланып, кылмышкерлерге продукцияларын жарнамалоонун жана кардарларды тартуунун натыйжалуу жолдорун, ошондой эле алардын мыйзамсыз бизнесин натыйжалуу жашыруу ыкмаларын сунуштап жаткандыгын көрөбүз. Мындай платформалар продукциялардын деталдуу сүрөттөлүшү, сүрөттөрү, жеткиликтүүлүгү, акциялары жана арзандатуулары менен жарнамалоо жана кардарлардын онлайн аброюн калыптандыруу аркылуу баңгизаттарын сатууну кесипкөй деңгээлге жеткирди (UNODC, 2023). Интернет соодасы жана баңги жарнамасы менен күрөшүп жаткан укук коргоо органдары кандай кыйынчылыктарга туш болушу мүмкүн экендигин түшүндүрүп бергиле?

(Туура жооптор: бул мыйзамсыз бизнес көбүнчө зыянсыз нерсе катары жамынып, соцтармактарды жана мессенджерлерди көзөмөлдөө кыйын болот ж. б.)

2-этап

«КР ИИМдин Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин Баңги заттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүү кызматы тарабынан 30 интернет-дүкөнгө кирүүгө бөгөт коюлган» видеороликин көрүү жана талкуулоо (10 мүн.)

2021-жылдын августунда Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин Баңгизаттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүү кызматынын IT -технологиялар жана баңги кирешелерин легалдаштыруу чөйрөсүндө синтетикалык баңгизаттарга, баңги коркунучуна каршы күрөшүү боюнча башкармалык түзүлгөндүгүн окуучуларга түшүндүрүп бериңиз. Мындай кыска убакыттын ичинде башкармалык белгилүү ийгиликтерге жетишип, баңги кылмыштуулуктун 60 фактысын аныктай алды. Башкармалык Кыргызстандын аймагында гана эмес, коңшу мамлекеттерде да эл аралык баңги топторуна каршы күрөшүү боюнча активдүү иш алып барууда.

Алсак, Россия Федерациясынан жана Казакстан Республикасынан келген кесиптештер менен биргеликте трансулуттук баңги топторун жоюу боюнча эл аралык операциялар жүргүзүлгөн. Анын жүрүшүндө 65 кг ашык баңги каражаттары жана психотроптук заттар алынган. Кыргызстандан Россияга жеткирүү боюнча масштабдуу канал орнотулуп, аны жоюуда афган өндүрүшүндөгү кара куурай тобунан 39 килограммдан ашык баңги каражаты алынган. Синтетикалык баңгизаттарды даярдоо боюнча баңги лабораториялар жоюлуп, анда 30 кг ашык баңги каражаттары жана психотроптук заттар табылган.

Интернет мейкиндигинде кылмыштарга бөгөт коюу, баңгизаттардын синтетикалык түрлөрүн өндүрүүнү уюштурган адамдарды аныктоо жана кармоо боюнча иштер тууралуу баяндаган видеороликти көрүүнү сунуштаңыз.

Көргөндөн кийин, окуучуларга төмөнкү суроолорду берип, талкуу жүргүзүңүз:

- Видеодон кандай таасир алдыңар?
- Жаңы эмнени билдиңер?
- Эмне түшүнүксүз болду?

«КР ИИМдин Баңгизаттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүү кызматынын IT -технологиялар жана баңги кирешелерин легалдаштыруу чөйрөсүндө син-

тетикалык баңгизаттарга, баңги коркунучуна каршы күрөшүү боюнча башкармалыгына» баарыбыз көмөктөшө алабыз деген сөздөр менен талкууну жыйынтыктаңыз.

3-этап

«Коопсуздук эрежелери» көнүгүүсү (10 мүн.)

Социалдык тармактар жана мессенджерлер биздин күнүмдүк жашообузга бекем орноду деп айтыңыз.

Окуучуларга суроо бериңиз:

- Бизге тааныш гаджеттерди, платформаларды жана социалдык тармактарды колдонууну улантуу да баңгизатка байланыштуу укук бузууларга шерик болуп калбоо үчүн кандай эрежелерди сактоо керек?

Окуучулардын жоопторун флипчарттагы же доскадагы алдын ала даярдалган таблицага киргизиңиз, зарыл болсо, алардын жоопторун тууралаңыз.

Таблицаны толтуруу мисалы

Соцтармактар жана мессенджерлер менен байланышкан коопсуздук эрежелери
Өзүңдүн жеке маалыматтарыңды айтпоо
бейтааныш номерлерден каттоо жазууларды бөгөттөө
баңгизатка анча-мынча болсо да тиешеси бар топторго кошулбоо
киреше сунушуна байланыштуу билдирүүлөрдү этибар албоо
интернетте же мессенджерлерде кездешкен баңгизаттарын жарнамалоо учурлары жөнүндө ата-энелерге айтуу
телефон чоочун колго түшүп калса, уялбай тургандай кат алышууну гана жүргүзүү
жаңы тилди үйрөнүү үчүн телеграмма каналын колдонуу
... ж.б.

Эскертүү: соцтармактар жана мессенджерлер менен байланышкан коркунучтарды жана тобокелчиликтерди санап чыгуу менен катар интернеттин жаратман жагын көрсөткөн мисалдарды келтиргиле. Мисалы, соцтармакты жемиштүү иш-чараларга, жаңы тилди үйрөнүүгө, музейлерге жана сүрөт галереяларына виртуалдык турларга, билим берүү курстарына катышууга ж.б. үчүн колдонуугасунуштаңыз. Окуучулар онлайн баңги соодасынын курмандыгы болуп калбоо үчүн (же атүгүл анын демилгечиси болуп калбоо үчүн) өзүн кандай алып жүрүүнү билиши үчүн, төмөнкү көрсөтмөлөр пайдалуу болот: «Сабырдуулук!», «Ата-энелерге айтабыз!» жана «Сырсөздөрдү алмаштырабыз!». Буларды алдын ала эскертүү катары басып чыгарып, сабактын аягында окуучуларга таратууга болот (1-тиркемени караңыз).

Окуучуларга дагы бир жолу эскертип кетиңиз: баңгизатка байланыштуу бардык нерсе мыйзам тарабынан жазаланат. Алар менен болгон ар кандай аракеттер, анын ичинде түйүндү пайдалануу мыйзамсыз болуп саналат жана баңгизаттарды жүгүртүүгө тартылган адамдар аныкталат жана жоопкерчиликке тартылат. Азгыруучу сунуштарга туш болгондо ар дайым силерге берилген бардык маалыматка баа бергиле жана силерге айтылгандардын жана убадалардын баарына ишенбегиле.

Эрежелер жөнөкөй: баңгизаттарга же онлайн акча табууга тиешеси бар сайттарга жана каналдарга эч качан кирбегиле, тармакта жайгаштырылган сүрөттөрдө геолокацияны көрсөтпөгүлө, баңгизаттарды сактоо, өндүрүү же жайылтуу менен байланышкан билдирүүлөргө жооп бербегиле, аларды этибарга албагыла жана эч качан өзүңөр мындай кат алышуунун жана мындай аракеттердин демилгечиси болуп калбагыла. Эгер бул кандайдыр бир себептерден улам болуп, силер туура эмес нерсени жасап, жасалма кадам жасаганыңарды түшүнсөңөр, анда ушул үч эрежени колдонсоңор болот:

Жыйынтыктоочу бөлүк (3 мүн.)

Жыйынтыктап, теманын негизги жоболорун кайталаңыз. 1-тиркеме

Психоактивдүү заттарды колдонууга байланыштуу материалдар менен таанышуу, аларды иш жүзүндө колдонуунун ортосунда байланыш бар болгондуктан, укук коргоо органдары тарабынан табылбашы үчүн, баңгизатын даярдоо боюнча көрсөтмөлөр, мыйзам-

сыз химиялык прекурсорлорду сатып алуу ыкмалары, бөлүштүрүү кызматтары, акча которуу кызматтары жана жашыруун жол-жоболор сыяктуу кооптуу билимдер да бар. Алар оңой эле жеткиликтүү жана адамды эркиндиги менен төлөөгө туура келген олуттуу кылмыштарды жасоого түртүшү мүмкүн.

Тандоо ар бирибизден көз каранды жана эгер биз баңгизаттарды жашообузга киргизгибиз келбесе, биз ар дайым укук коргоо органдарынын адистеринин, мугалимдердин жана ата-энелердин колдоосуна таянсак болот, алар бизди угууга жана баалуу кеңештер менен гана эмес, иш менен да жардам берүүгө даяр.

Кайтарым байланыш

Окуучуларга төмөнкү суроолорду бериңиз жана каалоочуларга сүйлөөгө мүмкүнчүлүк бериңиз:

Сабакта кандай жаңы нерсе үйрөндүңөр?

- Сабактан эмне жакты?
- Эмне түшүнүксүз болду?

Негизги түшүнүктөр

- Даркнет
- Мессенджер
- Соцтармак

Үй тапшырмасы

Окуучуларга соцтармактар жана мессенджерлер кантип тузак болуп, бизди баңгизатка байланыштуу кырдаалдарга алып барышы мүмкүн экендиги жөнүндө маалыматты туугандары жана жакындары менен бөлүшүүсүн сунуштаңыз. Алардан бул маалыматтан эмнени билбегенин, бул тууралуу кандай ойдо экенин жана кандай кошумча коопсуздук эрежелерин сунуштай аларын суроону сунуштаңыз.

Мугалим үчүн кошумча материал

1. Кыргыз Республикасынын «Баңги кылуучу каражаттар, акыл-эске таасир берүүчү заттар жана прекурсорлор жөнүндө» Мыйзамы
2. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодекси
3. Кыргыз Республикасынын укук бузуулар жөнүндө кодекси
4. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодекси
5. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин Баңгизаттарга каршы программасы.

1-ТИРКЕМЕ

Баңгизаттарды онлайн сатуунун курмандыгы болуп калбоо үчүн өзүн кандай алып жүрүү керек

Эскертме

Сабырдуулук! Билимдүү жана билген адамдар да күтүлбөгөн жерден сиз туш болгон кырдаалга туш болуп, кылмыштын курмандыгы болуп калышы мүмкүн. Интернетте кыйынчылыктар болуп жатса дагы, мугалимдерге, мектеп психологдоруна жана үй-бүлөдөгү чоңдорго ишенсеңиз болот, алар сизге жардам берет! Кылмышкерлер алдамчылыкка жана кылмыштуу бизнеске аралашууга машыгышат, ар ким алардын курмандыгы болушу мүмкүн.

АТА-ЭНЕГЕ АЙТАБЫЗ! Муну менен алар сизге жардам бере алышат. Дос эместердин таасирине калба, алардын милдети чоң кишилерди аралаштырбоо үчүн коркутуп, үркүтүп «алсыз» жактарыңызды пайдаланышат.

БАРДЫК СЫРСӨЗДӨРДҮ ӨЗГӨРТҮҮ! Жеке маалыматыңызды коргоо үчүн, муну эртерээк жасоо керек. Бул интернеттен дос эместердин таасирин чектөөгө жардам берет.

КИБЕРКЫЛМЫШТУУЛУК

6-ТЕМА
КИБЕРМЕЙКИНДИКТЕ ЖЕКЕ ЖАШООНУН КУПУЯЛУУЛУГУН КАНТИП САКТОО КЕРЕК

Негизги суроолор

- Жеке жашоо деген эмне? Купуялык деген эмне?
- Жеке жашоо менен купуялыктын ортосунда айырмачылыктар барбы?
- Мыйзам жеке жашоону кантип коргойт?
- Эмне үчүн интернетте купуялык корголот?
- Жеке жашоонун сырын кантип бузса болот?

Максаты

Купуялуулуктун мазмуну жана максаты жөнүндө түшүнүктөрдү, киберкоопсуздук менен купуялуулукту сактоонун ортосундагы байланышты критикалык баалоо жөндөмү, жеке маалыматтарды коргоо көндүмдөрдү калыптандыруу.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- купуялык жана жеке жашоонун кол тийбестигине болгон укук деген эмне?
- жеке жашоонун кол тийбестигине болгон укуктун маанилүүлүгү эмнеде;
- киберкоопсуздук жана купуялуулукту сактоо мамилелери жөнүндө;
- жеке жашоонун кол тийбестигин бузгандыгы үчүн жоопкерчилик жөнүндө.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- кибер кылмыштуулуктун жеке жашоонун кол тийбестигине тийгизген таасирин аныктоо жана талдоо,
- сынчыл ой жүгүртүү,
- аргументтөө,
- чыр-чатактарды чечүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- Интернет коопсуздугу менен купуялуулуктун ортосундагы байланышты баалоо;
- Интернеттеги купуялуулукту сактоо.

Куралдар, ресурстар

Флипчарт же доска, маркер.

If you aren't the one in the image, you can't share it сайтында видео (Эгер сүрөттө сиз эмес болсоңуз, анда аны бөлүшө албайсыз)

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу

Мээ чабуулу үчүн суроолор

- Жеке жашоо укугу деп эмнени түшүнөсүз?
- Жеке жашоого болгон укук кайсы мыйзамдар менен корголот?
- Электрондук почта же мессенджер аркылуу кат алышууну жеке жашоо деп эсептесе болобу?
- Сиз социалдык тармактарга биргелешкен сүрөттөрдү жана видеолорду жайгаштырууну жакшы көрөсүзбү? Сиз жайгаштырууга ар дайым макулдук сурайсызбы?
- Интимдик сүрөт деп эмне айтууга болот?

Окуучулардын жоопторун талкуулоо жана мээ чабуулун жыйынтыктоо үчүн флипчартка жазыңыз.

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- Чакан лекция (10 мүн.)
- Кырдаалдарды талкуулоо (15 мүн.)
- Топтордо иштөө (10 мүн.)

1-этап

Чакан лекция (10 мүн.)

Берилген маалыматтын негизинде PowerPointто түзүлгөн презентациясын колдонуу менен чакан лекция өткөрүңүз.

Презентация үчүн маалымат

Жеке жашоонун кол тийбестиги - адамдын негизги укугу болуп эсептелинет. Жеке жашоонун кол тийбестигине болгон укук « ... жеке адамдар үчүн абсолюттук императив» болуп эсептелинет (Eissen, 1967, cited in De Meyer, 1973) (Осч, 1967, ост, 1973) жана адам укуктары боюнча эл аралык келишимдерде бекитилген.

Жеке жашоонун кол тийбестигине болгон укук өзүнө камтыйт:

- көзөмөлдөн эркин болуу укугу;
- жалгыз болуу укугу;
- өз ойлорун, ишенимдерин, инсандыгын жана жүрүм-турумун купуя сактай билүү;
- жеке маалыматты качан, эмне, эмне үчүн, кайда, кантип жана кимге жана канчалык деңгээлде ачып берүүнү, көзөмөлдөөнү тандоо укугу (Maras, 2009. Koops et al., 2017).

Саналып өткөн жеке жашоонун кол тийбестиги концепцияларынын акыркысы (б.а. жеке маалыматты тандоо жана көзөмөлдөө укугу) купуялуулукту маалыматты (же маалыматтарды) коргоо менен байланыштырат.

Маалыматтар Интернетте жана тармактан тышкары товар катары мыйзамдуу жана мыйзамсыз иштеген субъекттер тарабынан каралат (Maras, 2016). Ошондуктан жеке же өздүк маалыматтар киберкылмышкерлердин негизги максаты болуп саналат.

Маалыматтар ошондой эле көптөгөн кибер кылмыштарды жасоодо ажырагыс ролду ойнойт, анткени алар тийиштүү түрдө корголбогондуктан жана мыйзамсыз алуу үчүн жеткиликтүү болушу мүмкүн.

Маалыматтарды бузуу учурлары шифрленген флэш-дисктердин жана башка маалыматтарды сактоочу жабдуулардын (негизинен ноутбуктар жана смартфондор) жоголушунан же уурдалышынан, тутумдардын жана маалыматтардын коопсуздугунун төмөн деңгээлинен, маалымат базасына уруксатсыз киргүүдөн же маалыматтар базасына уруксат берилген мүмкүнчүлүктөн ашык киргүүдөн, ошондой эле маалыматтарды кокустан ачыктоодон, ачыкка чыгаруудан же жарыялоодон келип чыгат.

Жеке маалыматтарыңызды сактап калуу жана аны онлайн режиминде бөлүшпөө гана эмес, башкалардын сырларын жайылтпоо да маанилүү. Мындай аракеттер үчүн кылмыш жоопкерчилиги да каралган. Мисалы, жеке сүйлөшүүлөрдү мессенджерде адамдын макулдугусуз жазууга же алардын жазууларын же экрандарын жалпы көрүү үчүн жайгаштырууга болбойт. Анткени эки адамдын кат алышуусу бул жеке жа-

шоо. Экинчи тараптын макулдугусуз анын мазмунун ачыкка чыгарууга болбойт.

Жеке жашоонун кол тийбестигин бузгандыгы үчүн Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинин 190-беренесине ылайык кылмыш-жаза жоопкерчилиги каралган. Мыйзамда белгиленген учурларды кошпогондо, адамдын жеке турмушу жөнүндө купуя маалыматты анын макулдугусуз мыйзамсыз чогултуу, сактоо, пайдалануу жана жайылтуу, 40 тан 100 жүз саатка чейин коомдук иштерге же эки айдан бир жылга чейинки мөөнөткө түзөтүү жумуштарына, же 200дөн 500 эсептик көрсөткүчтөргө чейин айып салууга жазаланат. Эгерде мыйзамсыз пайдалануу чыгармада, жалпыга маалымдоо каражаттарына чыкканда же болбосо башкача эл алдында сүйлөөдө жеке же үй-бүлөлүк сырды мыйзамсыз пайдалануу же болбосо жайылтуу, ошого тете адамдын кызмат абалынан пайдалануу менен жасалса, түзөтүү жумуштары жана жогорку айып пул салынат. Кылмыш жоопкерчилиги 16 жаштан башталат.

Кандай болбосун эстен чыгарбоо керек, интернетке жайгаштырылган нерсе анда түбөлүккө калат. Дагы бир жалпы сөз бар: «Интернет баарын эстейт». Башкача айтканда, эгер өспүрүм өзүнүн интимдик сүрөттөрүн жеке кат алышууга жарыялаган болсо, анда бул сүрөт маектешинен уурдалып кетүү коркунучу жогору же ал атайылап өч алуу максатында бул сүрөттөрдү Интернетке, порнографиялык сайттарга таратып жиберет. Интимдик сүрөттөрүңүздү эч ким менен бөлүшүүгө эч качан көнбөшүңүз керек, бул аракеттер кийинчерээк зыян келтириши мүмкүн.

2-этап

Кырдаалдарды талкуулоо (15 мүн.)

1-кырдаал. Сиз атактуу топтун концертине билет сатып алдыңыз жана бул жаңылыкты досторуңуз менен бөлүшкүңүз келет. Билетти штрих-код менен сүрөткө тартып, социалдык тармактарга жарыяладыңыз.

Кырдаалды изилдегенден кийинки суроолор:

- Сиз туура иш кылып жатасызбы? Бул эмнеге алып келиши мүмкүн?

Туура жооп: жок, туура эмес. Штрихкоддор менен билеттердин сүрөттөрүн жарыялоого болбойт. Чабуулчулар сиздин билеттин штрих кодун пайдалануу менен концертке кире алышат.

2-кырдаал. Кыз социалдык тармакка катталгандан кийин ага машина сунуш кылган профилдердин бардыгын дос катары кошо баштады. Акыры, анын бардык түрмөгү бейтааныш адамдардын керексиз билдирүүлөрүнө толуп кетти. Аннага апасы жардамга келип, аккаунттун абалын жабык деп өзгөртүүгө жана бардык керексиз жана интрузивдүү адамдарды бөгөттөөгө жардам берди. («Купуялык жана киберкуугунтук социалдык тармактар: байланыштарды чектөө»: Privacidad y ciberacoso en redes sociales: limita tus contactos. Видеосун караңыз).

Кырдаалды изилдегенден кийинки суроолор:

- Интернетте купуялуулукту сактоо эмне үчүн керек? (Өз коопсуздугун жана үй-бүлөсүнүн коопсуздугун камсыз кылуу үчүн.)
- Эмне үчүн интернетте баарлашкан бардык адамдарга ишене бербөө керек? (Анткени интернет, жашоо сыяктуу эле, баары эле жакшы ниеттеги адамдар эмес. Алдамчы, шантажчы, ууру, жалдоочу, адам сатуучу, бандит жана башка жакшы эмес адамдар менен таанышуу коркунучу жогору)

Кеңеш: социалдык тармактарда байланыштарыңызга сиз тааныган адамдарды гана кошуңуз. Сиздин байланыштарыңыздын катарына кирбегендерге мессенджерлерде билдирүүлөрдү жөнөтүүгө тыюу салгыла, ошондой эле өзүңүздүн баракчага билдирүүлөрдү жайгаштыруу укугун калтырыңыз. Мүмкүн болсо, түшүнбөстүктөрдү жана кыйынчылыктарды болтурбоо үчүн тигил же бул социалдык тармак сунуш кылган опциялардын көбүн колдонуңуз.

Интернет-бул досторуңуз жана үй-бүлөңүз менен байланышта болуунун сонун жолу. Бул ошондой эле достордун байланыштары болгон жаңы жана кызыктуу адамдар менен таанышуунун жолу. Бирок, досторду кошууда этият болушуңуз керек. Бир жагынан, бул адамга, досуңуздун досуна, сиз билген адам чындап ишенеби же жокпу белгисиз. Башка адамдар менен байланышуу аларды досторуңуздун тизмесине киргизүүдөн да көптү билдирет. Бул ошондой эле алар сиздин жашооңузга кире алат дегенди билдирет. Социалдык тармак аркылуу купуя маалыматты бөлүшкөндө, купуялуулук жана кибер жашоо маселелери көп кездешет жана анын кесепеттери өтө олуттуу болушу мүмкүн. Ошондуктан, сиз чындап тааныган же жакшы деп сунушталган адамдар менен байланышта болуу жакшы практика. Жыйынтык: эгер сен чыныгы жашоодо адамдарга дайыма эле ишене бербесең, анда эмне үчүн интернетте башкача болушу керек?

3-этап

Топтордо иштөө (10 мүн.)

Окуучуларды 3 топко бириктирип, теманын аталышы жана ар бир топ аткара турган тапшырма жазылган баракчаларды таратыңыз.

1. Социалдык тармактагы достук. Ал чыныгы достукка окшошпу? Социалдык тармакта «достун портретин» түзгүлө. Кимдир бирөөнү дос катары кошууда колдонула турган негизги критерийлерди белгилегиле.

Окуучуларды тема боюнча төмөнкү жыйынтыктарга алып барыңыз: социалдык тармактагы достук чыныгы достукка окшобойт. Анткени адам менен күн сайын

визуалдык, аудио байланыш жок. Мессенджердеги маектеш жана жашоодогу адам таптакыр башка адамдар болушу мүмкүн. Адам билдирүү жазганда, эң туура сөздөрдү тандап, суроо-жооп жөнүндө ойлонууга убакыт бар. Биз билдирүүлөрдү окуп жатканда, биз анын жаңсоолорун жана мимикасын, ошондой эле анын үнүнүн эмоционалдык түсүн көрө албайбыз жана «жандуу» баарлашуунун башка өзгөчөлүктөрүн колдоно албайбыз. Ушуга байланыштуу, кат алышууда кабылдоонун эки негизги катасы пайда болот: биз маектешибизге андан көргүбүз келген сапаттарды ыйгарабыз; анын билдирүүлөрүнө өзүбүз элестеткен маанини ыйгарабыз. Жана көп учурда билдирүү башкача түшүнүлүп калат.

2. Шектүү бейтааныш адам менен жолугушуу. Шектүү бейтааныш адамдарга туш боло турган онлайн кырдаалды талкуулагыла. Мындай кырдаалдардын тизмесин түзгүлө (соцтармактагы жамааттар, мессенджердеги чаттар ж.б.). Суроого жооп даярдагыла: чабуулчуну кантип аныктоого болот жана андан кантип коргонууга болот?

Окуучуларды тема боюнча төмөнкү тыянактарга алып барыңыз:

— Шектүү бейтааныш адамдар менен жолугушуулар ар кандай форумдарда, чаттарда жана топтордо, социалдык тармактарда болушу мүмкүн. Чабуулчуну төмөнкү белгилер менен аныктоого болот: ал биринчи болуп байланышка чыгат, ал ар дайым сизге ылайыкташат, сиз менен бардык нерсеге макул болот, ачык сүйлөөгө чакырат, билдирүүлөрүңөрдү активдүү «угат» жана сезимтал жооп берет, сизге жана сиздин жашооңузга кызыгуу көрсөтөт. Чоочун адам сиздин көңүл бурууга болгон муктаждыгыңызды канааттандыраарын түшүнүү маанилүү. Убакыттын өтүшү менен, сиз бейтааныш адамга эмоционалдык жактан жакындай баштаганда, сизде аны жакшы билем жана көп окшоштуктар бар деген элес пайда болот, чабуулчу сизди манипуляциялай баштайт, андан кийин өз шарттарын коюп, акча, сырсөздөр жана башка маалыматтарды сурайт. Мындай жагдайлардан эч ким корголгон эмес. Андыктан ар дайым сергек болуу маанилүү. Канчалык каалаасаңыз да, чоочун адамдар менен байланышпаганыңыз жакшы. Интернетте өзүңүз жана тааныштарыңыз тууралуу тааныш эмес адамдарга эч качан маалымат бербеңиз.

3. Жайкы эс алуу жөнүндө кантип коопсуз айтып берүү болот. Жайкы эс алууңуз жөнүндө кантип коопсуз айтып берүүгө болоорун талкуулагыла.

Окуучуларды тема боюнча төмөнкү тыянактарга алып барыңыз: биз социалдык тармактарда жашообуздагы окуялар тууралуу маалымат бөлүшкүбүз келгенде, белгилүү бир эрежелерди сактоо маанилүү. Сүрөттөрдү жана билдирүүлөрдү реалдуу убакыт режиминде, жайгашкан жерин көрсөтүү менен жайгаштырбоо керек, анткени мындай маалымат уурулар менен шылуундарга эс алуу жайыңызды да, жашаган жериңизди да көрсөтө алат. Ошол себептен, сиздин дарегиңизди оңой аныктоого жол бербөө үчүн жашаган жериңизди так дареги менен же бир катар жайгашкан жерлер менен сүрөттөрүңүздө көрсөтпөңүз. Квартиранын же үйдүн жайгашкан жерин аныктоо мүмкүнчүлүгүн түзүү менен, турак жайдын ичин онлайн режиминде көрсөтпөңүз.

Топтордун ишинин жыйынтыгынын презентацияларын уюштуруңуз. Темалар боюнча берилген сунуштарды жетекчиликке алып, алардын жоопторуна комментарий бериңиз.

Андан кийин, убакыт калса, «Интимдик сүрөттөрдү уруксатсыз жайылтпоо жөнүндө» If you aren't the one in the image, you can't share it сайтында постерди көрсөтүп, талкуулоого болот (текстин котормосун 1-тиркемеден караңыз)

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

Окуучуларга жалпылоочу суроолорду бериңиз жана баарына сүйлөөгө мүмкүнчүлүк бериңиз.

- Эмне үчүн купуялуулук эрежелерин сактоо керек? (Жеке коопсуздук жана аброюн сактоо үчүн.)
- Купуялуулукту сактабоо кандай кесепеттерге алып келиши мүмкүн? (Финансылык жоготууларга, эсепти уурдоого, бейбаштыкка, куугунтукка, криминалга, аброюн жоготууга.)
- Социалдык тармактарда купуялуулуктун кандай эрежелерин сактоо керек?
- Жеке сүрөттөрдү, видеолорду, мессенджерлердеги кат алышууларды, экинчи тараптын макулдугусуз башка адамдарга почта аркылуу жөнөтөсүзбү?
- Корутунду чыгарыңыз: жеке жашооңуздун кол тийбестигин коргоо сиздин иш - аракеттериңизден гана эмес, башкалардын иш-аракеттеринен да көз каранды. Интернетте жасаган бардык аракеттериңиз башкалар үчүн кесепеттерге алып келиши мүмкүн экенин эстен чыгарбоо маанилүү.

«Эгер сүрөттө сен эмес болсоң, бөлүшө албайсың» сайтында: Publicación de imágenes íntimas. Si no eres tú, no puedes compartirlas [Cortometraje completo] «Интимдик сүрөттөрдү жарыялоо» кыска видеофильмин көрүүнү сунуштаңыз.

Негизги түшүнүктөр

- Купуялуулук
- Ойлонулган иш-аракеттердин негизинде купуялуулук
- Жеке жашоонун кол тийбестиги

Мугалим үчүн кошумча материал

1. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетине караштуу Жеке маалыматтарды коргоо боюнча мамлекеттик агенттик жөнүндө жобо
2. Кыргыз Республикасынын «Жеке мүнөздөгү маалымат жөнүндө» 2008-жылдын 14-апрелиндеги № 58 Мыйзамы.
3. Кыргыз Республикасынын Укуктук маалыматтарынын борбордоштурулган банкы / Кыргыз Республикасынын Юстиция Министрлиги.
4. 1948-жылдагы адам укуктарынын Жалпы декларациясы, 12-берене. Universal Declaration on Human Rights
5. Бириккен Улуттар Уюмунун 1989-жылдагы Баланын укуктары жөнүндө конвенциясы, 16-берене.
6. 1966-жылдагы Жарандык жана саясий укуктар жөнүндө эл аралык пакт, 12-берене.
7. Санариптик купуялык. Жеке маалыматтарды коргоо.
8. https://www.respectintimateimages.com/ сайтында видео жана постер
9. Купуялык жана киберкуугунтук социалдык тармактар: байланыштарды чектөө: Privacidad y ciberacoso en redes sociales: limita tus contactos.

1-ТИРКЕМЕ

If you aren't the one in the image, you can't share it сайтында жайгашкан

(англис тилинен которулган)

1. Эркиндик — бул фундаменталдуу, андыктан башкалардын жеке жашоосун сыйлап, өзүңдүкүн да урматтоону талап кыл.
2. Интимдик сүрөттөрдү бөлүшүү кээде тартылган адамдар үчүн тобокелчиликтерди жаратат. Чечим кабыл алууда бул жөнүндө ойлонуп көр.
3. Уюлдук телефондордо интимдик сүрөттөрдү сактоо кокустуктан, катадан же башка адамдын кийлигишүүсүнөн олуттуу зыян алып келиши мүмкүн.
4. Интимдик сүрөттөр жеке болууну токтотпойт, ал уюлдук телефонуңузга түшкөндө, ал дагы эле сүрөттөлгөн адамга таандык.
5. Кимдир бирөөнүн интимдик сүрөтүн алуу же анын болуусу сизге аны көрсөтүүгө, жарыялоого же жөнөтүүгө укук бербейт.
6. Башка бирөөнүн жеке сүрөттөрүн уруксатсыз жайылтуу олуттуу мыйзам бузуу болуп саналат.
7. Жашы жете электердин интимдик сүрөттөрүн түзүү, сактоо же жөнөтүү балдарга карата сексуалдык зомбулук боюнча кылмыш болушу мүмкүн.
8. Эгер кимдир бирөөнүн интимдик сүрөттөрүн анын ачык макулдугусуз карап же таратып жатсаңыз, анда анын жеке жашоого болгон укугун бузуп жатасыз.
9. Эгер кимдир бирөөнүн купуялуулугу бузулуп, жарыяланса, аны токтотуу үчүн бардыгын жасаңыз. Билдирүү чынжырын үзүңүз.
10. Эгер кимдир бирөөнүн макулдугусуз интимдик сүрөт жөнөтүлгөндүгү жөнүндө билсеңиз, аны четке кагыңыз же ал жөнүндө кабарлаңыз. Бул жалпы жоопкерчилик.

7 - ТЕМА
ХЕЙТИНГ ЖАНА ХАЙП. КИБЕРМЕЙКИНДИКТЕГИ МАНИПУЛЯЦИЯ

Негизги суроолор

- Хейтинг жана хайп деген эмне жана бул көрүнүштөрдүн себептери?
- Социалдык тармактарда достукка жатпаган жүрүм-турумдун себептери? Ага кантип каршы турууга болот?
- Медиа жана социалдык тармактарда манипуляция эмне үчүн колдонулат?
- Критикалык ой жүгүртүүнү кантип өнүктүрүү керек?
- Фактчекинг деген эмне жана аны кантип колдонсо болот?

Максаты

Кибермейкиндикте куугунтуктоону, көңүл бурууну жана башка манипуляцияларды таанууга үйрөтүү. Киберкылмыштар үчүн жоопкерчиликти кароо.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- хейтинг жана хайп деген эмне жана алардын пайда болуу себептери;
- фейк, фактчекинг, манипуляция деген эмне;
- кибермедиа мейкиндигиндеги манипуляциянын жолдору, жек көрүү сөздөрүнүн белгилери жана башка мыйзамсыз аракеттер;
- манипулятивдик технологияга каршы туруу ыкмалары.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- Интернетте укуктуу жүрүм-турумун;
- коомдук аң-сезим менен манипуляция ыкмаларын, жек көрүүчүлүктү козутуунун белгилерин, чыр-чатактарды;
- сынчыл ой жүгүртүү;
- аргументтөө;
- чыр-чатактарды чечүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- Интернетте манипуляциялык технологияга каршы туруу;
- Интернеттеги жек көрүү, кастык жана басмырлоо чакырыктарына алдырбоо;
- Интернет мейкиндигиндеги өзүнүн жана башка катышуучулардын аракеттеринин мыйзамдуулугунун көз карашынан баалоо.

Куралдар, ресурстар

Флипчарт же доска, маркер.

Мультфильм: Сабак #2. «Интернеттеги бардык нерсеге эле ишенүүгө болобу? ».

Мультфильм: Сабак #3. «Фактчекинг».

Манипуляцияга каршы туруу боюнча кеңештер «Пайдаланууга мүмкүн болгон жаңылыктар».

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу

Мээ чабуулу үчүн суроолор жана аларга болжолдуу жооптор

- Маалымат деген эмне? (Бул маалымат. адамдар тарабынан ар кандай жолдор менен берилген: оозеки, жазуу жүзүндө, каймана мааниде.)
- Интернеттеги бардык нерсеге эле ишенүүгө болобу? (Жок, анткени интернеттеги бардык маалыматтар туура эмес. Интернеттеги маалыматты сын көз менен кабыл алуу маанилүү.)
- Манипуляция деген эмне? (Интернет мейкиндигинде ал фактыларды же маалыматтарды бурмалап, жалган маалыматтарды таратып, кимдир бирөөнүн жүрүм-турумуна таасир этүүгө аракеттенүүдөн турат. Мисалы, жалган ушактарды таркатуу, - калк арасында дүрбөлөң жаратуу.)
- Фактчекинг деген сөз сизге таанышпы? (Бул фактылардын чындыгын текшерүү.

Окуучулардын жоопторун талкуулоо жана мээ чабуулун жыйынтыктоо үчүн флипчартка жазыңыз.

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- Видеону көрүү жана талкуулоо (10 мүн.)
- Талкуу (15 мүн.)
- Чакан лекция (10 мүн.)

1-этап

MediaSabak каналында видеолорду көрүү жана талкуулоо (10 мүн.)

1) Мультфильм: Сабак #2. «Интернеттеги бардык нерсеге эле ишенүүгө болобу?»

Кыргыз тилинде: Мультфильм: №2 Сабак. «Интернеттеги бардык нерсеге эле ишенүүгө болобу?»

1) Мультфильм: Сабак #3. «Фактчекинг».

Кыргыз тилинде: Мультфильм: №3 Сабак. «Фактчекинг».

Видеолорду көргөндөн кийин суроолорду бериңиз:

- Жалган маалымдоо деген эмне? (Карамакаршы тарапты адаштыруу максатында таратылган жалган маалымат.)
- Фейк деп эмнени аташат? (Англис тилиненжасалма, жалган, анык эмес, адаштыруу үчүн атайылап жайылган нерсе.)
- Фактчекинг деген эмне? (Фактылардын аныктыгын текшерүү.)
- Эмне үчүн фактыларды текшерүү керек? (Фактылар жасалма эмес экенине, манипуляциянын каражаты эмес экенине ишенүү жана чындыкка дал келүүсүнө ишенүү үчүн.)
- Фактчекингдин кандай куралдарын билесиңер?

Окуучулардын жоопторун угуңуз. Акыркы суроо кеңири жоопту талап кылат, зарыл болсо, окуучулардын жоопторун толуктаңыз, бул ушул этаптын жыйынтыгын чыгарууга мүмкүндүк берет.

Сиз колдоно турган жаңылыктар: каршы күрөшүү боюнча кеңештер (англис тилинен которулган.)

News You Can Use – tip sheet

Интернет жаңылыктары текшерүүгө эң кыйын нерселердин бири. Кээде эски билдирүүлөр көптөн бери чындыкка дал келбесе да интернетте көпкө чейин «жүрөт». Адамдар коммерциялык же зыян алып келүүчү себептерден улам, атүгүл жөн гана көңүл ачуу үчүн жалган маалыматты таратышы мүмкүн.

Интернеттеги жаңылыктардын тажрыйбалуу окурманы жана таратуучусу болууга жардам берген үч кеңеш.

1. Баштапкы булакты текшер

Көпчүлүк адамдар бөлүшсө эле, маалымат туура деп ойлобоңуз. Издөө натыйжаларында жогорку орунду ээлөө же социалдык тармакта популярдуулук ишенимдүүлүктүн көрсөткүчү эмес. Шылуундар окуя өз менен көздөгөнүн жайылтуу үчүн бул көрсөткүчтөрдү колдонушу мүмкүн.

Анын ордуна, тизмени өйдө жылдыруу жана баштапкы булагын табуу үчүн жаңы өтмөктү ачыңыз:

- Окуя чындыгында айтылган булактан алынганбы? Сизди жасалма веб-сайтка алып бара турган шилтемени басуунун ордуна, кайра текшерүү үчүн веб-сайтты издеңиз (эгер белгилүү болсо анын веб-дарегин киргизиңиз).
- Жаңылыктар булагы маалыматтын тактыгы боюнча жакшы тажрыйбага ээби? Башка адамдар булак жөнүндө эмне айтып жатканын жана анын жакшы сын-пикирлери бар-жогун билүү үчүн издеңиз.

Эч бир жаңылык булагы калыс эмес, бирок айрымдары ишенимдүү болот. Ишенимдүү жаңылыктар уюмунун айрым белгилери:

- Тактык. Эгерде алар кичинекей нерселерди – адамдардын аттарын, статистикасын ж. б. туура көрсөтө алышпаса, анда маанилүү маалыматка ишенүү кыйын.
- Кемчиликтерди моюнга алууга жана каталарды оңдоого даярдык. Алар бардык маалыматка ээ эмес экендигин моюнга алышабы? Качан алар ката кетирип, моюнга алып, оңдошот?
- Пикир менен жаңылыктардын ортосундагы бөлүнүү: көпчүлүк жаңылык агенттиктеринде редакциялык «бир жактуулук» бар, бирок бул алар чагылдырган жаңылыктарга таасир этпеши керек. Мисалы, эгерде редакция жалпысынан белгилүү бир саясий көз карашты колдосо, анда жаңылыктар карама-каршы пикирди камтышы мүмкүн болгон окуяларды чагылдырабы?
- Булактарды идентификациялоо. Маалымат агенттиктери кээде белгисиз булактарды колдонушат, бирок көпчүлүк учурда булактарды аныктоо керек. Эгерде статистика келтирилген болсо, анда окурман аны баштапкы булактан издөөгө мүмкүнчүлүк алышы керек.

2. Сүрөттөрдү жана видеолорду кайра текшер

Жасалма сүрөттөр жана видеолор чоң жаңылыктарда кездешкен дезинформациянын эң кеңири таралган түрлөрү. Эски сүрөттөр да таратылат. Сүрөттүн же видеонун актуалдуулугун, ошондой эле аны жайылтуудан мурун анын жарактуулугун эки жолу текшериңиз.

Тема боюнча «тамашага салуу» (розыгрыш) же «алдамчылык» деген сөздөр менен издеңиз, мисалы «метро станциясында акула менен алдоо». Аны басуудан мурун сиз издеп жаткан нерсеге дал келээрин билүү үчүн ар бир натыйжанын астындагы фрагменттерди карап чыгууга убакыт бөлүңүз. Баштапкы издөөгө кайтуу үчүн натыйжаларды жаңы өтмөктө ачыңыз.

Сүрөттөр үчүн TinEye (www.tineye.com), Forensics (http://fotoforensics.com/), Google Image Search, RevEye, Forensically сервистеринен издей аласыз же же сүрөт (фото) дагы кайда пайда болгонун айтып бере турган издөө тутумун колдоно аласыз, ал ошондой эле окшош сүрөттөрдү көрсөтөт (бул сүрөттөр манипуляцияланганын билүүнүн жакшы жолу).

Сиз ошондой эле жалган маалыматтарды ачыкка чыгарган веб-сайттардан издесеңиз болот, мисалы Snopes (www.snopes.com). Же www.snopes.com», Фактчекинг и текшерүү ж.б. сайттар аркылуу издеңиз, мисалы, «метро станциясында акула менен алдоо».

3. Бөлүшөөрдүн алдында ойлон

Жалган жаңылыктардын жайылышына жол бербөөдө, айрыкча, жогорку деңгээлдеги окуя башталганда, ар кимдин өз ролу болушу керек. Соцтармактардын бири аркылуу бир нерсе бөлүшүүдөн мурун, өзүңүзгө төмөнкү суроолорду бериңиз:

- Мунун негизинде кимдир бирөө маанилүү чечим кабыл ала алабы (ден-соолугу, карьерасы, саякаты ж. б.)?
- Бул маанилүү же талаштуу маселеге байланыштуубу?
- Бул «чындык болуу үчүн өтө жакшы» окшобойбу?
- Буга таянып адамдар ушундан кийин өкүнүп кала турган нерсени жасай алабы?
- Мындай болбогондугуна карабастан адамдар туура деп ойлошкондуктан, жаман нерселер болушу мүмкүнбү?

Эгер ушул суроолордун бирине «ооба» деген жооп болсо, анда, жаңылыкты жайылтуудан мурун, аны бир аз тереңирээк изилдеп көрүүнү каалайсыз.

2-этап

«Интернеттеги жалган маалыматтарга каршы кеңештер» темасында талкуу (15 мүн.)

Окуучуларды 4-5 топко бириктирип, талкууга жана идеяларды флипчарттарга жазууга убакыт бериңиз.

Талкуулоо үчүн суроолор жана алардын болжолдуу жооптору

- Жалган маалымат эмне үчүн таратылат? (Ал ар кандай максаттарда жайылтылат: дүрбөлөң жаратуу, бейбаштык себептерден улам, өзүнө көңүл бурдуруу үчүн.)
- Жалган маалыматтын белгилери кандай? (Алар бир нече. Айрымдарын тизмектейли: бул чындык болушу үчүн өтө жакшы; сапаты начар текст; деталдарда каталар кетирилген, булагы көрсөтүлгөн эмес; текшерүүгө мүмкүнчүлүк жок.)

Талкуу уюштуруңуз. Баштаардын алдында, эрежелерди, сүйлөө эрежелерин жана маалымат берүү формасын макулдашыңыз. Талкуу дебатка айланып кетпеши үчүн процессти көзөмөлдөңүз.

Жыйынтык чыгарууда окуучуларды ар кандай максаттары жана мааниси бар жалган маалыматтын үч түрү менен тааныштырыңыз:

Фейк-бул коомдук маанилүү темаларды козгогон, трафикти көбөйтүү же коомдук кыймылды, коомдук инсанды, саясий өнөктүктү ж.б. дискредитациялоо максатында массалык түрдө онлайн-таратуу үчүн түзүлгөн жалган жаңылык окуясы же визуалдык материал.

Ушак (имиш) — бул башка адамдар жөнүндө тастыкталбаган маалыматтарды атайын жасабастан күнүмдүк жашоодо айтылуусу.

Пранк - атайылап тамашалоо же тамашага салуу.

3-этап

Чакан лекция «Хейт, хайп, манипуляция» (10 мүн.)

Чакан лекциянын алдында окуучулардан (4-5 адамдан турган) чакан топторго бөлүнүүнү жана суроолорго жооп берүүнү сураныңыз.

- Хейтинг жана хайп деген эмне экенин кимиңер билесиңер? (Хейтинг — бул сөздөрдө же иш-аракеттерде жек көрүү сезими, ал эми хайп-бул кандайдыр бир теманын айланасында медиа ресурстарда жана социалдык тармактарда түзүлгөн маалыматтык ызы-чуу.)
- Эмне үчүн адамдар интернетте өздөрүн ушундай алып жүрүшөт? (Мындай жүрүм-турумдун негизинде ар кандай мотивдер бар: көңүл бурдуруу, манипуляция, социалдык же коммерциялык, жарнамалык заказды аткаруу.)

Берилген маалыматтын негизинде PowerPointто түзүлгөн презентациясын колдонуу менен чакан лекция өткөрүңүз.

Хейт, хайп, манипуляция

Хейтер-бул касташуу (жек көрүү) тилин активдүү колдонгон, терс комментарийлерди жана билдирүүлөрдү жазган колдонуучу.

Касташуу (жек көрүү) тили — адамды башка улуттагы, диний ишенимдеги, турмуштук принциптердеги, адаттардагы адамдарга карата аң-сезиминде же ачык эле четке кагууну, анын ичинде агрессияны программалоочу сөздөр жана сөз айкаштары. Ал адамдардын белгилүү бир тобун алардын жалпы мүнөздөмөлөрүнө: улуттук өзгөчөлүгүнө, жынысына, сексуалдык ориентациясына жана ушул сыяктууларга жараша жек көрөт. Маанилүү сапат: жек көрүү тилин коммуникатор нейтралдуу деп кабыл алышы мүмкүн, бирок ал сөзсүз түрдө таарынычтуу жана айтылган объект үчүн алгылыктуу болбойт.

- кастык (жек көрүү) тили ичинде конфликт бар нерселерге багытталган;
- кастык (жек көрүү) тили-бул чыдамсыз сөздөргө жана түшүнүктөргө толгон басмырлоо тили, башка адамды же топту четке кагууга чакырган кайрылуулар жана үндөөлөр;
- кастык чакырыктар белгилүү бир адамдын жүрүм-турумуна таасир этет, чыныгы зомбулукка алып келет;
- эгерде популярдуу массалык маалымат каражаттары касташуу (жек көрүү) тилинин чагылдыруучу катары колдонусо, анда кыйроолор жана терс кесепеттер көп эсе көбөйөт;
- адамгерчиликтен ажыратуу- бул топту/адамды четке кагууга, аны айбанга салыштырууга жана инсандардын катарынан чыгарууга алып келүүчү ыкмалардын бири.

Катуу кастык (жек көрүү) тилинин белгилери

- Түздөн-түз жана токтоосуз зомбулукка чакыруу;
- жалпы ураандарды колдонуу менен зомбулукка чакыруу;

- дискриминацияга түздөн - түз жана токтоосуз кайрылуулар;
- жалпы ураандар түрүндө дискриминацияга чакырыктар;
- зордук-зомбулукка жана басмырлоого карата жабык чакырыктар (мисалы, зомбулуктун же басмырлоонун заманбап же тарыхый тажрыйбасын жайылтуу).

Кастык (жек көрүү) тилинин жалпы белгилери

- «Биз» жана «алар» болуп бөлүнүү.
- Бүтүндөй өлкө, этникалык же социалдык топ күтүлбөгөн жерден «жаман» болуп калат.
- Карама-каршылык «Биз аларга каршыбыз».
- Адамгерчиликтен ажыраган жана адамдын жүзүн жоготкон адам.
- Жасалма далилдерди келтиришет.
- Атаандашын жаныбар менен салыштырышат.
- Каршылашы адам эмес көрүнүшү үчүн балдарга, аялдарга, карыларга каршы жасалган кылмыштарга басым жасалат.

Кантип кастык, жек көрүү жана пропаганда тилинин курмандыгы болуп калбоо керек

√√Альтернативдүү булактардан фактыларды текшерүү. Бирок, калк текшерүүнүн негизинен жактырбайт. Бул кеңеш калктын активдүү катмары үчүн жарактуу. Мындан тышкары, пропаганда көп учурда чындык фактыларына негизделип, ал гана өзү үчүн зарыл болгон өзгөчөлүктөрүн бекемдейт жана керексизин азайтат.

√√ Кадыр-барктуу нейтралдуу булактарга ишен. Мисалы, совет доорунда бул радиостанцияны ишенимдүү булак катары көрүп, бардыгы BBC угушкан.

√√ Чагылдырууда эмоционалдык бурмалоолордун жоктугу жакшы белги. Алар бар болгондо, талаш-даражасы аша чапкан болуп саналат. Балким, биздин алдыбызда пропаганда кылуучу материал.

√√ Касташуу (жек көрүү) тили эч качан фактыларды объективдүү баяндоонун тили боло албайт. Ошондуктан, негативдүүлүктү, айрыкча бүтүндөй бир өлкөгө, этникалык топко карата колдонуу дароо пропагандалык максаттарды билдиригенинин белгиси болушу керек.

√√Өзүңүзгө эскертип, кабылдоонун эмоционалдуулугун азайтууга аракет кылыңыз: баары өз максаттарына умтулуу менен маалыматты атайын чыпкалашат.

√√ Болуп жаткан окуяларга башкача көз карашты сунуш кылган жок дегенде дагы бир булакты издеңиз.

√√Өз көз карашыңызды ырастоону издебеңиз, ал жерден чындыктын данын алуу үчүн башка бирөөнүн сөзүн окуңуз. Ишенбеген скептик бол.

Үгүттөө-инсандын мамилесин өзгөртүү үчүн фактыларды, көз караштарды, ынанымдарды жайылтуу процесси. Мында коммуникатор маалымдайт, түшүндүрөт, ынандырат, Бирок! Компроматтар, манипуляциялар болот. Термин негизинен терс мүнөзгө ээ. Ошондуктан, XX кылымдан кийин массалык түрдө колдонула баштаган позитивдүү пропаганда башка түшүнүктөр менен алмаштырылган: социалдык жарнама, коомдук мамилелер PR (коомчулук менен байланыш). «Үгүттөө» термини негизинен саясат жана идеология сыяктуу тармактарда колдонулат.

Манипуляция —маалымат чөйрөсүндө бул аудиториянын жүрүм-турумуна жана мамилелерине таасир этүү үчүн жалган же тенденциялуу маалыматты колдонуу аракети.

Критикалык ой жүгүртүү (маалыматка карата) — адамдын келген маалыматка болгон аң-сезимдүү мамилеси. Жеке адам аны турмуштук тажрыйбанын жана өзүнүн орнотууларынын чыпкасы аркылуу гана эмес, маалыматтык билдирүүлөрдүн эрежелери жана стандарттары менен байланыштырат (Медиа сабаттуулук, 2018).

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

Окуучуларга төмөнкү суроолорду бериңиз жана каалоочуларга сүйлөөгө мүмкүнчүлүк бериңиз:

- Кастык (жек көрүү) тилин колдонгон хейтерлердин курмандыгы болбоо эмне үчүн маанилүү?
- Эмнеси менен коркунучтуу? Эмне үчүн жек көргөндөр кастык (жек көрүү) тилин колдонушат?
- Хайперлер коомдук пикирди кантип башкарышат?

Негизги түшүнүктөр

- Манипуляция
- Фактчекинг
- Фейк
- Хайп
- Хейт

Мугалим үчүн кошумча материал

1. Медиа сабаттуулук. Медиа жана маалыматтык сабаттуулук боюнча жогорку окуу жайлары үчүн практикалык окуу куралы / автор-түзүүчү Сергей Штурхецкий, IREX Europe, 2018. Медиа сабаттуулук
2. Казакстанда медиа сабаттуулук боюнча колдонмо
3. Fact Check academy/. Орто Азияда медиа сабаттулук // URL: https://factcheck.academy factcheck.academy /
4. 9-11-класстар үчүн медиа сабаттуулук боюнча окуу китеби // URL: https://factcheck.academy/kz/медиа-и-информационная-грамотность-у/
5. Медиа сабаттуулук боюнча мугалимдер үчүн методикалык колдонмо // URL: https://factcheck.academy//методические-рекомендации-к-учебник/
6. Мультфильм: Сабак#2. «Интернеттеги бардык нерсеге эле ишенүүгө болобу»?
7. Мультфильм: Сабак #3. «Фактчекинг»
8. #Медиа сабаттуулук: орус тилинде сабактар (7-8 класстар) – YouTube
9. #Сабакты кантип өткөрүү керек: Мугалимдер үчүн фактчек
10. Постер «Колдонула турган жаңылыктар: каршы аракеттенүү боюнча кеңештер». News You Can Use – tip sheet
11. Окуучулардын медиа жана социалдык медиа маалыматтарын баалоо жөндөмүн кантип өнүктүрсө болот? Мугалимдер үчүн методикалык колдонмо// URL: https://rm.coe.int/-/1680791dae
12. Маалыматты талдоо үчүн сервистер

- Who stole my pictures? – Get this Extension for Firefox (en-US) — сүрөттөр боюнча издөө плагини;
- http://fotoforensics.com/ — кызмат, сүрөттүн кантип өзгөртүлгөнүн көрсөтөт;
- Google Earth — кызмат, спутниктен тартылган сүрөттөргө жеткиликтүү кылат;
- Panoramio — колдонуучулар географиялык белгилер менен сүрөттөрдү жүктөй турган веб-сайт;
- Yandex Maps: search for places, transport, and routes — кызмат, жердин деңгээлиндеги сүрөттөрдү берет;
- Куралдар | StopFake — «Куралдар» рубрикасы, StopFake сайтында;
- http://journalist.kg/biblioteka/normativnyie-aktyi/ — Кыргыз Республикасында маалыматтык чөйрөнү укуктук жөнгө салуу;
- Билим берүүдө орус тилинде электрондук ресурстар

9-КЛАСС

УЮШКАН КЫЛМЫШТУУЛУК

1-ТЕМА
УЮШКАН КЫЛМЫШТУУЛУККА КАТЫШКАНДЫК ҮЧҮН ЮРИДИКАЛЫК ЖООПКЕРЧИЛИК

Негизги суроолор

- Мамлекет кантип уюшкан кылмыштуулук менен?
- Канча жаштан кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартылат?
- Уюшкан кылмыштуулукка катышуу деген эмнени билдирет?
- Эмне үчүн уюшкан кылмыштуу топтордун ишине катышууга макул болбош керек?
- Уюшкан кылмыштуу ишке катышуу үчүн кандай жоопкерчилик болушу мүмкүн?

Максаты

Окуучулардын уюшкан кылмыштуулукка катышкандыгы үчүн юридикалык жоопкерчилигин жана маңызын түшүнүүгө көмөктөшүү

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- уюшкан кылмыштуулукка катышкандыгы үчүн кылмыш-жаза жоопкерчилигинин түрлөрү жөнүндө;
- уюшкан кылмыштуулук менен чектеш же ага киргизилген кылмыштар үчүн жоопкерчиликтин деңгээли жөнүндө;
- мамлекеттин уюшкан кылмыштуулукка каршы күрөшүү чаралары жөнүндө.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- жоопту жана мыйзамдуу жүрүм-турум;
- уюшкан кылмыштуу топтун ар бир катышуучусунун ролун жана жоопкерчилик деңгээлин аныктоо;
- чыр-чатактарды чечүү;
- сынчыл ой жүгүртүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- уюшкан кылмыш ишине катышууга каршы туруу көндүмдөрүн калыптандыруу;
- уюшкан кылмыштуулукка катышкандыгы үчүн жазык жоопкерчилигинин сөзсүз боло тургандыгын түшүнүү;

Куралдар, ресурстар

Сүрөт тартуу үчүн куралдар (плакат кагаз барактары, түстүү карандаштар), флипчарттар, маркерлер.

Видео «Уюшкан кылмыштуулук», социалдык видеоролик «Назира Бусурманова: Жаштар өз күчүнө же мүмкүнчүлүктөрүнө ишенишпейт».

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу

Бүгүн уюшкан кылмыштуулукка катышкандыгы үчүн юридикалык жоопкерчилик каралаарын түшүндүрүңүз.

Окуучулардын милдети уюшкан кылмыштуулукка катышуунун кандай формалары бар экендигин жана мыйзамда жоопкерчиликтин кандай түрлөрү жана деңгээлдери бар экендигин өздөштүрүү.

- «Кылмышка кошо катышуу» деген сөздү кандай түшүнөсүз? (Кимдир бирөө башка адамдар менен бирге кылмыш жасоого катышканда.)
- Эгер сизден уурдалган буюмду жашырып коюуну суранса, бул кылмышка кошо катышуу болобу? (Эгер сиз уурдалган нерселерди алдын ала жашырууга убада бербесеңиз, бул уюшкан кылмышка кошо катышуу болуп эсептелбейт. Бирок бул кылмыш мыйзамы тарабынан көмөкчү катары жазаланат. Демек, кылмыш жасалган учурда дагы, кылмыш жасалгандан кийин дагы иш-аракеттерге катышуу туура эмес. Жасалган кылмышка ар кандай катышы бар болсо жазаланат.

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- Видео көрүү жана талкуулоо (10 мүн.)
- Топтордо иштөө. «Кооптуу тегерек» (15 мүн.)
- Талкуу (10 мүн.)

1-этап

Видео көрүү жана талкуулоо (10 мүн.)

Окуучулар менен көргүлө «Видео. Уюшкан кылмыштуулук.»

Көргөндөн кийин, суроолор боюнча талкуу жүргүзүңүз:

- Видеолордун каармандары (үч эркек жана бир аял) уюшкан кылмыштуу топту түзөбү? Видеодогу каармандар (үч эркек жана бир аял) уюшкан кылмыштуу топтун өкүлдөрүбү? (Ооба. Анын үстүнө, стереотиптерге каршы, аял жөнөкөй аткаруучунун ролун ойнобойт, кыязы, кылмыштарды жана олжолорду сатууну уюштуруучунун ролун ойнойт).
- (Ырыстуулук бир адам уюштуруп, сигнал берип, экинчиси тоноп, үчүнчүсү айдоочу, төртүнчүсү «компьютер адиси» жана уурдалган товарды «сатуучу», ал дагы курьер. Башкача айтканда, топтогу ар бири өз ролун аткарат.).

2-этап

Топтордо иштөө. «Кооптуу тегерек» көнүгүү (15 мүн.)

«Кооптуу тегерек» көнүгүүсү аркылуу «Уюшкан кылмыштуулук» видеосунун кайсы мүчөсү эң катуу жазаланарын талкуулоону сунуштаңыз.

Жерге тегерек чийип, төрт ыктыярчыны чакырыңыз. Ар бири каармандардын биринин ролун ойношу керек. Айлананын борбору кылмыш деп айтыңыз. Катышуучулар кылмыш үчүн жоопкерчиликтин деңгээлин аныктап, кылмышка карата өз позициясын тандашы керек.

Туура бөлүштүрүү: тегеректин ортосунда уюштуруучу аял, борборго бир аз жакыныраакта аткаруучу (каракчы), андан алысыраакта уурдалган товардын «сатуучусу» жана четинде айдоочу жайгашат.

Талкуулаңыз: эмне үчүн кылмыштуу топтун мүчөлөрү тегеректе мындай тартипке ээ?

Уюштуруучу-бул кылмыштуу топтун мээ борбору, ал тапшырмаларды берет, тапшырмаларды бөлүштүрөт, ошондуктан бул эң коркунучтуу катышуучу. Каракчы-бул «ыплас иштин» түздөн-түз аткаруучусу: ал тонойт, уурдайт, каракчылык кылат. Анын түздөн-түз катышуусу болбосо, кылмыштар жасалмак эмес. Тонолгон нерсени сатууга жардам берген адам аны сатыкка коет, смартфондон маалыматтарды алат, уурдалган товарды жеткирет — бул көмөкчү. Ал кылмыштарды өзү жасабайт, аларды башкарбайт, би-

рок ансыз кылмыштуу топ материалдык пайда ала албайт. Ошондуктан, уюшкан кылмыштуу топтун көмөкчүсүнүн иши кооптуу, айрыкча ал кылмышкерлерге жардам берүүнү алдын ала убада кылган болсо. Көмөкчү деп кылмышкерлерге шаарды айланып өтүүгө, анын фургонуна жашынууга жардам берген айдоочуну да атоого болот.

Алардын тегеректеги ээлеген абалына карап, кылмыштуу топтун катышуучуларынын мыйзамдуу жоопкерчилигинин даражасы жөнүндө сөз кылууга болот: уюштуруучу үчүн эң оордуу, эң азы көмөкчү үчүн. Эскерте кетсек, кылмыштуу топтун ар бир мүчөсүнүн ролу ар кандай коркунучтуу кесепеттерге алып келет, ошондуктан жазалар ар кандай болот. Бирок бул уюшкан топтор тарабынан жасалган кылмыштарды жасоого көмөктөшүүгө болот дегенди билдирбейт.

Кылмыш чөйрөсүндө белгилүү статуска ээ болгон уюшкан кылмыштуулуктун башка мүчөлөрүнүн позицияларын «Кооптуу тегеректе» көрсөтүүнү сураныңыз:

- кылмыш авторитетинин жеке жансакчылары;
- кылмыштуу мүлктү сактоо үчүн жай бергендер;
- топтун мүчөлөрү үчүн чакан тапшырмаларды аткаргандар;
- кылмыштуу топтун финансылык активдерин эсептеп, сактагандар.

Сиз доскага тегерек чийип, окуучулардын бирин чекиттердин жардамы менен кылмыштын саналган кошо катышуучуларынын жайгашкан жерин көрсөтүүгө чакырсаңыз болот.

Окуучуларды мыйзам жасалган кылмышты гана куугунтуктабай турганын эстен чыгарбоо керек деген тыянакка алып келгиле. Уюшкан кылмыштуу топко катыштыгы бар экенин моюнга алуу фактысы боюнча кыргыз мыйзамдарына ылайык жоопкерчилик тартат. Кылмышкер кылмыш иерархиясында белгилүү орунду ээлөө фактысын танбаганы үчүн кылмыш-жаза жоопкерчилиги пайда болушу мүмкүн.

- Уюшкан кылмыштуу топко кошо катышуунун кандай түрү болбосун жазаланат.
- Акча чогултуу, аны улук жолдошторуна өткөрүп берүү, кылмыштуу жүктөрдү жеткирүүгө көмөктөшүү жана башкалар сыяктуу бир караганда зыяны жок жана анча маанилүү болбогон аракеттер үчүн, эгерде алар уюшкан кылмыштуу топко (түз же кыйыр түрдө) тиешеси бар болсо, жаза чаралары Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинде каралган.
- Мыйзамды билбегендик жоопкерчиликтен бошотпойт (толугураак 1-тиркемеден караңыз).

3-этап

Талкуу «Уюшкан кылмыштуу топторго катышуу» (10 мүн.).

Талкуу үчүн 5-7 адамдан турган чакан топторду түзүңүз. Ар бир топко сунушталган суроолор боюнча талкууга даярданууну сураныңыз.

Талкуу үчүн суроолор

Киришүү. Видеонун сюжетиндеги уюшкан кылмыштуу топтун бардык мүчөлөрү кылмышка активдүү катышышат. Алардын катышуусу телефон уурдоого түрткү берерин билишет. Бул уюшкан кылмыштуу топтун мүчөсү катары күнөөлүү деп табылышы үчүн жетиштүү болушу мүмкүн.

- Бирок, фургондун айдоочусу бул уюшкан кылмыштуу топ экенин жана ал эмне кылып жатканын билбесе эмне болот? Эгер ал жөн гана үй-бүлөсүн багуу үчүн кошумча акча тапкысы келген айдоочу болсочу? Эгер курьер эмне жеткирип жатканын билбесе эмне болот? Алар дагы эле уюшкан кылмыштуу топтун кылмышына кошо катышкан болуп калабы?
- Уюшкан кылмыштуу топко же башка кылмышка катышуу адамдын кийинки жашоосуна кандай таасир этиши мүмкүн?

Талкуу эрежелерин, сүйлөө тартибин жана регламентин алдын ала макулдашып, талкууну уюштуруңуз.

Талкуу учурунда төмөнкү маалыматты жетекчиликке алыңыз:

Уюшкан кылмыштуу топко же башка кылмышка катышуу адамдын кийинки жашоосуна терс таасирин тийгизиши мүмкүн. Анткени мамлекеттик кызматтагы же ири компаниядагы карьерага тоскоол боло турган кылмыш иши козголот. Чет өлкөдө анча-мынча туура эмес жүрүм-турум карьералык өсүшкө терс таасирин тийгизиши мүмкүн. Мисалы, АКШнын Федералдык резервдик системасынын ишке ашпай калган жетекчиси Сауле Омарованын окуясы. Ал Конгресстеги талкуудан өз талапкерлигин алып салды («СССРде төрөлгөн: эмне үчүн Сауле Омарова АКШнын Валюта көзөмөлдөө башкармалыгынын жетекчиси болгон жок»« дегенди караңыз). Сауле жаш кезинде акча төлөбөй кассадан өтүп кеткени үчүн кармалган. Келтирилген зыяндын орду толтурулган. Ошондуктан кылмыш иши токтотулган. Бирок анын оппоненттери анын алыскы жаш кезиндеги бул окуяны анын эсине салышкан. Чет өлкөгө туруктуу жашоого чыгууда да тоскоолдуктар болушу мүмкүн.

- Финансылык же башка материалдык пайда алуу максатында бир же бир нече адам менен макулдашып оор кылмыш жасоо – бул уюшкан кылмыштуу топко кошо катышуу.
- Уюшкан кылмыштуу топко кошулууда ниеттин, бүтүмдүн, кара ниеттиктин бар экендиги жөнүндө укук коргоо органдары күнөөлүү адамдын субъективдүү («мен билген эмесмин», «божомолдогон жокмун», «мени алдап кетишти») билдирүүлөрү боюнча эмес, кылмыш ишинин объективдүү жагдайларын баалоонун жыйынтыктары боюнча баа беришет.
- Кайсы бир учурда кимдир бирөө уюшкан кылмыштуу топтун мүчөсү катары күнөөлүү болушу мүмкүн? Эгерде адам кылмыштуу иш-аракетти жасоого көмөктөшүп жатканын билсе, бул адам кылмыштуу эмес ишке катышып жатса да, уюшкан кылмыштуулукка күнөөлүү деп табуу үчүн жетиштүү болушу мүмкүн.

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

Окуучуларга төмөнкү суроолорду бериңиз жана каалоочуларга сүйлөөгө мүмкүнчүлүк бериңиз:

- Уюшкан кылмыштуу топко кошо катышуу деген эмне?
- Уюшкан кылмыштуу топко анча-мынча жардам көрсөтүү, мисалы, акча которуу же товар жеткирүү, кошо катышуу катары каралышы мүмкүнбү?

Окуучулар менен социалдык роликти көрүп, талкуулаңыз «Назира Бусурманова: Жаштар өз күчүнө же мүмкүнчүлүктөрүнө ишенишпейт».

Сюжеттин каармандын ийгилигинин сыры эмнеде экенин сурагыла?

Жыйынтыктап, теманын негизги жоболорун кайталаңыз.

- Уюшкан кылмыштуу топко кошо катышуучу адам атайылап, болжолдонгон аракеттердин кылмыштуу мүнөзүн билип, ошол аракеттерди (аракетсиздикти) жасагандыгы же келечекте катышуу ниетин билдиргендиги менен көрсөтүлөт. Уюшкан кылмыштуу топко катышуу мыйзам менен жазаланат.
- Жоопко тартуу үчүн кылмыш жасоонун кажети жок. Уюшкан кылмыштуу топко катышууга макулдук берүү, кылмыш эмес мүнөздөгү, бирок кылмыш жасоого көмөктөшүүчү аракеттерге жардам берүү, кылмыштуу топко таандыктыгын, иерархиядагы өзүнүн криминалдык статусун таануу жетиштүү (кененирээк 1-тиркемеде).

Кайтарым байланыш

Окуучуларга үйрөнгөн үч нерсени тизмектеп, уюшкан кылмыштуулукка катышуу боюнча суроолорун жазуусун сунуштаңыз.

Негизги түшүнүктөр

- Кылмыштуу топтун аткаруучусу
- Кылмыштуу топтун уюштуруучусу
- Уюшкан кылмыштуу топ
- Көмөктөшүү

Мугалим үчүн кошумча материал

1. Бириккен Улуттар Уюмунун трансулуттук уюшкан кылмыштуулукка каршы конвенциясы жана анын протоколдору
2. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодекси 2021-жылдын 28-октябры, № 127

1-ТИРКЕМЕ

Кошо катышуу жөнүндө

41-берене. Кылмышка кошо катышуучулардын түрлөрү

1. Аткаруучулар менен катар эле уюштуруучулар, тукуруучулар жана көмөкчүлөр кылмышка кошо катышуучулар деп таанылат.
2. Кылмыш жасоону уюштурган же кылмыштын аткарылышына жетекчилик кылган адам, ага тете уюшкан топту же кылмыштуу коомдоштукту түзгөн, же болбосо аны жетектеген адам уюштуруучу деп таанылат.
3. Башка бир кошо катышуучуну кылмыш жасоого көндүргөн адам тукуруучу деп таанылат.
4. Башка бир кошо катышуучулар тарабынан кылмыштын жасалышына билип туруп кеңештерди, көрсөтмөлөрдү, каражаттарды берүү же болбосо тоскоолдуктарды жоюу аркылуу көмөк көрсөткөн адам, ошого тете кылмышкерди, кылмыш жасоо куралдарын же болбосо каражатын, кылмыштын изин, же болбосо кылмыш жолу менен алынган, буюмдарды жашырууга, мындай буюмдарды сатып алууга, же болбосо сатып өткөрүүгө же башка ыкма менен кылмышты жашырууга көмөк көрсөтүүгө алдын ала убада берген адам көмөкчү деп таанылат.

Кылмышка шериктештер катары кылмышкерлер менен катар уюштуруучулар, тукуруучулар жана көмөкчүлөр таанылат.

5. Кылмышкерге алдын ала убада бербей туруп, кылмыш жасоо куралдарын же каражаттарын, кылмыш изин же болбосо кылмыш жолу менен алынган зат, буюмдарды же андай зат, буюмдарды сатып алууну, же болбосо сатып өткөрүүнү жашыруу кошо катышуу болуп саналбайт. Бул жосундарды жасаган адамдар ушул Кодекстин 367-беренесинде каралган учурларда гана кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартылууга тийиш. (Кылмышты жашыруу).

Уюшкан кылмыштуу топко катышуу жөнүндө

Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинде, уюшкан кылмыштуу топко катышуу үчүн өзүнчө жоопкерчилик «Коомдук коопсуздукка каршы кылмыштар» деген 33-главада уюшкан кылмыштуу ишке катышуу, 260-264-беренелерде каралган. Уюшкан кылмыштуу топту түзүү эле эмес, ага катышуу, ошондой эле кылмыш чөйрөсүндөгү статусун таануу.

Уюшкан кылмыштуулукка катышуу кандай жазаланат?

261-берене. 1. Кылмыштарды жасоо үчүн уюшкан топту түзүү, ага тете мындай топту жетектөө, - мүлкүн конфискациялоо менен жети жылдан он жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратууга жазаланат. 2. Уюшкан топко катышуу, - мүлкүн конфискациялоо менен беш жылдан сегиз жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратууга жазаланат. 3. Криминалдык иерархиядагы же болбосо уюшкан топтогу ээлеген абалын (статусун) таануу, ырастоо же моюнга алуу, - мүлкүн конфискациялоо менен жети жылдан он жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратууга жазаланат.

Кылмыштуу топко же кылмыштуу коомго таандык болуу фактысы кылмыш жоопкерчилигине тартыла тургандыгына белгилеп кетүү керек. Башкача айтканда, эгерде адам өзүнүн профессионал кылмышкер - «мыйзамдагы ууру» же башка статустун ээси экенин мойнуна алса, ал жоопко тартылат.

Көмөкчүлүк жөнүндө

КР Кылмыш-жаза кодексинин 41- беренеси. Башка бир кошо катышуучулар тарабынан кылмыштын жасалышына билип туруп кеңештерди, көрсөтмөлөрдү, каражаттарды берүү же болбосо тоскоолдуктарды жоюу аркылуу көмөк көрсөткөн адам, ошого тете кылмышкерди, кылмыш жасоо куралдарын же болбосо каражатын, кылмыштын изин, же болбосо кылмыш жолу менен алынган, буюмдарды жашырууга, мындай

буюмдарды сатып алууга, же болбосо сатып өткөрүүгө же башка ыкма менен кылмышты жашырууга көмөк көрсөтүүгө алдын ала убада берген адам көмөкчү деп таанылат. Бул эгер сатып алуучу уурдалган буюмду сатып алууну алдын ала убада кылган болсо, анда ал уюшкан кылмыштуу топтун кошо катышуучусу катары таанылат дегенди билдирет.

Бул эгер сатып алуучу уурдалган буюмду сатып алууну алдын ала убада кылган болсо, анда ал уюшкан кылмыштуу топтун шериги катары таанылат дегенди билдирет. 367 - берене: 1. Оор кылмышты мурда убадалашпаган жаап-жашыруу, - бир жылдан үч жылга чейинки мөөнөткө түзөтүү жумуштарына же 200дөн 500 эсептик көрсөткүчтөргө чейин айып салууга же эки жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратууга жазаланат. 2. Өзгөчө оор кылмышты мурда убадалашпаган жаап-жашыруу, - 500дөн 1000 эсептик көрсөткүчтөргө чейин айып салууга же эки жылдан беш жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажырату менен жалаланат.

КОРРУПЦИЯ

2-ТЕМА
ЭМНЕ ҮЧҮН КОРРУПЦИЯ МЕНЕН КҮРӨШҮҮ КЕРЕК?

Негизги суроолор

- Коррупциянын кесепети кандай?
- Эмне үчүн дүйнө коррупция менен күрөшүп жатат?
- Дүйнөдө коррупция менен күрөшүүнүн ийгиликтүү мисалдары кайсылар?

Максаты

Окуучуларга коррупция менен күрөшүүнүн маанилүүлүгүн жана зарылдыгын жана анын ар кандай көрүнүшүнө терс мамилесин түшүнүүгө көмөк көрсөтүү.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- коррупциянын кесепеттери кандай болушу мүмкүн?
- эмне үчүн коррупция менен күрөшүү керек;
- дүйнө коррупция менен кантип күрөшөт?

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- аналитикалык ой жүгүртүү,
- аргументтөө,
- сынчыл ой жүгүртүү,
- коммуникативдик өз ара аракеттенүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- өзүнүн көз карашын жактоо;
- коррупциялык жүрүм-турум практикасынан аң-сезимдүү түрдө баш тартуу.

Куралдар, ресурстар

Компьютер, проектор, таратуучу материал, флипчарттар, стикерлер, маркерлер.

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Темага киришүү

Бириккен Улуттар Уюму (БУУ) 9-декабрды Коррупцияга каршы күрөшүүнүн эл аралык күнү деп белгилегенин айтыңыз.

Коррупцияга мамлекет, бизнес, жалпыга маалымдоо каражаттары, эл аралык жана чет өлкөлүк уюмдар каршы тура алат жана каршы турушу керек. Бирок коррупцияга каршы туруу бүтүндөй коомдун, ар бирибиздин ишибиз экендигин түшүнүү маанилүү.

Окуучуларга класстык сааттын жүрүшүндө жооп бере турган суроолорду бериңиз:

- Коррупциянын кесепеттери кандай?
- Коррупция менен эмне үчүн күрөшүшөт?
- Кайсы өлкөлөр коррупция менен күрөшүүдө ийгиликтүү тажрыйба көрсөтүүдө?

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- Чакан лекция (10 мүн.)
- «Кар күрткүсү» оюну (10 мүн.)
- Жуптарда иштөө. «Суроолорду карма» стратегиясы (10 мүн.)
- Видео көрүү жана талкуулоо (5 мүн.)

1-этап

Чакан лекция (10 мүн.)

Берилген маалыматтын негизинде PowerPointто түзүлгөн презентациясын колдонуу менен чакан лекция өткөрүңүз.

Презентация үчүн маалымат

Дүйнөлүк банктын эсептөөлөрү боюнча, жыл сайын дүйнөдө бир триллион доллар ($1,000,000,000,000) ысырап кылынат. Бул Кыргызстанда 1 жылга билим берүүгө бөлүнгөн акчадан 80 эсе көп. Коррупция өлкөнүн байлыгынын төмөндөшүнө жана жашоо деңгээлинин төмөндөшүнө алып келет. Коррупциялык мамилелердин ар кандай формалары жана түрлөрү бар.

1. Паракорчулук, сатып алуу, мыйзамсыз киреше алуу (опузалоо, «кайтаруу»). Мисалы, мамлекеттик органдын кызматкерине пара берүү же судьяны «керектүү» чечим чыгаруусу үчүн сатып алуу.
2. Мамлекеттик ресурстарды жана каражаттарды уурдоо жана менчиктештирүү (коррупциянын таасиринен мамлекеттик менчик объекттерин аз акчага менчиктештирүү).
3. Мыйзамсыз ээлеп алуу (жасалмасын жасоо, жасалмачылык, бурмалоо, уурдоо; акчаны, мүлктү алдоо жолу менен ыйгарып алуу), мамлекеттик фонддорду пайдаланууда кыянаттык менен пайдалануу, коротуу (мисалы, дипломдордун жасалмасын жасоо, анын аркасы менен жумушка орношот жана карьералык тепкичке көтөрүлөт).
4. Тууганчылык, фаворитизм (мисалы, досторду жана туугандарды постторго жана кызматка дайындоо).
5. Жеке кызыкчылыктарды илгерилетүү, бүтүм (мисалы, жеке пайда алуу максатында мамлекет үчүн атайылап пайдасыз келишим түзүү).
6. Коргоо жана колдоо (мисалы, жалган жалаа жабуу, бизнести «жабуу»).
7. Бийликти кыянаттык менен пайдалануу (мисалы, шайлоо учурунда коркутуу).

Коррупция коомдун турмушунун ар кандай чөйрөлөрүндө бир катар терс көрүнүштөрдүн жана процесстердин (кесепеттердин)пайда болушуна жана өнүгүшүнө өбөлгө түзөт:

- көмүскө экономиканы өнүктүрөт (б. а. салыктарды төлөөдөн жашырганда, бул бюджетке акчанын түшүүсүн азайтат жана билим берүүгө, саламаттык сактоого бөлүнгөн каражаттардын азайышына таасирин тийгизет);
- мамлекеттин социалдык милдеттенмелерин кыскартат (б. а. мамлекеттин коомго социалдык колдоо көрсөтүү мүмкүнчүлүгү төмөндөйт: пенсия, жөлөкпул төлөө, билим берүү, саламаттыкты сактоо кызматтарын камсыз кылуу ж. б.);
- социалдык теңсиздикти күчөтөт, б. а. байлар менен кедейлердин ортосунда ажырым пайда болот;
- жакырчылыктын өсүшүнө өбөлгө түзөт;
- кылмыштуулуктун өсүшүнө өбөлгө түзөт;
- кызмат көрсөтүүлөрдүн сапатын начарлатат;
- Өкмөткө болгон ишенимди төмөндөтөт;
- мамлекетти талкалайт.

Коррупциялашкан мамлекеттерде ишкерлер акчанын бир бөлүгүн парага бөлүшү керек, ошондуктан инвестиция жана улуттук дүң продукт азаят. Коррупция эркин атаандаштыкты чектейт, натыйжада чакан ишканалар өзгөчө жабыркайт. Атаандаштыктын азайышы менен товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн сапаты начарлайт. Мамлекеттик бюджетке салыктардын түшүүсү азаят жана көмүскө экономиканын өсүшү байкалат.

Коррупциялашкан саясатчыларга жана кызмат адамдарына ишенбеген, жарандар мамлекетке да ишенишпейт, муну менен коомдук иштерге катышуу азаят, саясий атаандаштык азаят, социалдык чыңалуу күчөйт, мамлекеттин саясий туруктуулугу төмөндөйт.

Коррупцияны жок кылуу керек, анткени ал адеп-ахлаксыз, мыйзамсыз жана коррупциялашкан субъекттер (кызмат адамдары, институттар, бүтүндөй коом) натыйжасыз жана кыйратуучу. Пара алуучу да, пара берүүчү да кылмыш жоопкерчилигине тартылат. Мыйзамдар аткарылып, адилеттүү коом болсо, бардыгы бирдей укуктарга ээ болот.

Дүйнөдө коррупция менен кантип күрөш жүрүүдө

Ийгиликтүү тажрыйбалардын бирин Сингапур көрсөтөт. Коррупцияга каршы күрөштүн алкагында бир катар натыйжалуу чаралар киргизилген, тактап айтканда, сот тутумунун көз карандысыздыгы жогорулап, паракорчулук үчүн кылмыш жазасы күчөтүлүп, судьялардын айлыгы көбөйтүлүп, пара бергендиги үчүн санкциялар киргизилген. Бир нече жылдын ичинде Сингапур масштабдуу коррупцияны жеңди. Ошондой эле өлкөдө «коррупция презумпциясы» деген түшүнүк киргизилген, ага ылайык, пара алган деп шектелген чиновник башкасын далилдемейинче күнөөлүү деп эсептелет. Коррупцияга каршы мындай катаал саясат Сингапурду коррупциянын деңгээли эң төмөн мамлекеттердин катарына киргизди — дүйнөлүк рейтингде 7-орун. Бул коррупцияны цивилизациялуу, гумандуу ыкмалар менен жеңсе болоорун далилдейт.

Түштүк Кореяда ачыктык культу жана коомдук көзөмөл бар. 1999-жылдан тартып Түштүк Кореяда OPEN программасы иштейт. Бул онлайн-система чиновниктерге жарандардан берилген арыздардын каралышын реалдуу убакыт режиминде көзөмөлдөөгө жана чиновниктердин ишин максималдуу ачык-айкын кылууга мүмкүндүк берет. Системанын киргизилиши менен жарандардын кайрылуулары боюнча адилетсиз чечимдерди кабыл алуу тобокелдиктери минималдаштырылган, анткени аларды коомчулуктан жашыруу мүмкүн болбой калды. Жоопторду кечиктирүү жана создуктуруу кыйын болуп, пара алуу менен процессти тездетүү зарылдыгы жок болуп калды. Бирок, негизги ролду 2002-жылдын 1-январында Түштүк Кореяда күчүнө кирген «Коррупцияга каршы күрөшүү жөнүндө» жаңы мыйзам ойногон. Ар бир жашы жеткен жаран каалаган чиновникке карата текшерүү жүргүзүү укугун алган. Кабыл алынган мыйзамга ылайык, Аудит жана текшерүү боюнча комитети ар кандай арыз боюнча тергөө ишин баштаган.

Нидерланды да коррупцияга каршы аракеттенүүнүн ийгиликтүү тажрыйбасын көрсөтүүдө. Мындай ийгиликке жетүү үчүн Нидерланд бийлиги коррупцияга каршы бир нече чараларды көрүүгө аргасыз болгон. Ошентип, пара менен кармалган жергиликтүү аткаминерлерге мамлекеттик уюмдарда иштөөгө тыюу салынат, ошондой эле алар бардык социалдык жеңилдиктерден жана кепилдиктерден ажыратылат. Белгилүү бир кызматты потенциалдуу коррупционер ээлебеши үчүн Нидерландыда кадрларды тандоо боюнча атайын система уюштурулган. Мындан тышкары, кызматкерлери өз ыйгарым укуктарын кыянаттык менен пайдалануусу мүмкүн болгон ири бөлүмдөрдө ички коопсуздук кызматтары иштейт. Алар чиновниктердин аракеттерин байкап, алардын каталарын аныкташат. Коррупцияга каршы күрөштүн натыйжалуу чарасы болуп жалпыга маалымдоо каражаттарында паракорчулук учурларын жарыялоого жана тергөө иштерин жүргүзүүгө уруксат берүү саналат.

Мыйзам чыгаруу каражаттарынын жардамы аркылуу паракорчулукка каршы чечкиндүү күрөш менен АКШ айырмаланып турат. Мисалы, пара алуу үч эселенген өлчөмдө эсептелген айып пул же 15 жылга чейин эркинен ажыратуу менен жазаланат. Анын үстүнө сот эки жазаны тең айкалыштыра алат.

Канадада Канаданын сотунда же мыйзам чыгаруу органында кызмат ордун ээлеген мамлекеттик кызматкер белгилүү бир иш-аракети үчүн, материалдык жана башка товарларды алууга макулдугу үчүн жана мындай иш-аракетке көмөктөшкөндүгү үчүн гана 14 жылга чейин эркинен ажыратылат.

Франциянын Мыйзамы паракорчулук үчүн өнөр жай же соода ишканаларынын жетекчилери жана кызматкерлери үчүн 7 жылга чейин эркинен ажыратуу жана кызмат адамдары үчүн 10 жылга чейин эркинен ажыратуу жазасын берет.Мындан тышкары, Франциянын мыйзамдары кызмат адамдарына 2 жылдан 10 жылга чейин эркинен ажыратуу же ири суммадагы айып пул салуу коркунучу астында баасына карабастан ар кандай түрдөгү белектерди алууга тыюу салат. Францияда бийликти кыянаттык менен пайдалануу 5 жылга чейин эркинен ажыратуу жана айып пул менен жазаланат. Ошондой эле, эгерде кызмат адамынын жасаган иш-аракеттери кандайдыр бир кесепеттерге алып келсе, жаза эки эсеге көбөйтүлөт.

Грузиянын мамлекеттик сектордогу коррупцияга каршы күрөшүү тажрыйбасы уникалдуу жана ийгиликтүү, жана анын көптөгөн аспектилери ушул сыяктуу көйгөйлөр бар өлкөлөрдө ыңгайлаштырылып, колдонулушу мүмкүн.

Өкмөттүн «нөлдүк толеранттуулук» саясатынын алкагында көргөн чаралары ар кандай мамлекеттик кызматтардагы расмий эмес төлөмдөрдүн көлөмүн кескин кыскартты.

Коррупцияга каршы стратегия алты артыкчылыктуу чөйрөгө багытталган:

- натыйжалуу жана коррупциясыз мамлекеттик сектор;
- атаандаштыкка жөндөмдүү жана коррупциясыз жеке сектор;
- сот адилеттиги системасын өркүндөтүү;
- коррупцияга каршы мыйзамдарды өркүндөтүү;
- коррупциянын алдын алуу жана саясий партиялардын ишин каржылоо механизмин өркүндөтүү.

Чет өлкөлөрдүн коррупцияга каршы ийгиликтүү тажрыйбасы көрсөткөндөй, коррупцияга каршы натыйжалуу чараларды киргизүүгө жана ишке ашырууга болот. Чет өлкөлүк тажрыйбаны эсепке алуу биздин өлкөгө мамлекеттин жана коомдун ишмердигинин ар кандай чөйрөлөрүндө коррупциянын деңгээлин олуттуу төмөндөтө турган чараларды колдонууга мүмкүндүк берет.

2-этап

«Кар күрткүсү» оюну (10 мүн.)

Окуучуларга ар бири бирден мисал келтирүү менен коррупциянын кесепеттерин жазуу керек болгон барактарды бериңиз.

Андан кийин оюндун эрежелерин түшүндүрүңүз: бир окуучу коррупциянын бир кесепетин атап аны кагазга жазып, кагазды тоголоктоп, башка окуучуга ыргытат. Бырышкан баракты кабыл алган окуучу өзүнүн жазуусун окуп, алган баракка өзүнүн барагын ороп кийинкиге ыргытат. Ошентип, коррупциянын кесепеттеринин мисалдары жазылган кагаздардан «Кар күрткүсү» чогултулат. Кесепеттери ушунчалык көп болгондуктан, ар бир ыргыткан сайын күрткүсү оорлойт, ошондуктан ыргытууда этият болуу керек, анткени акыры ал абдан оор болуп калат. Акыркы окуучудан сураңыз: коррупция менен күрөшүүгө көптөгөн себептер бар деп эсептейби?

3-этап

Жуптарда иштөө. «Суроолорду карма» стратегиясы (10 мүн.)

Окуучуларды жупташуусун сураныңыз. Ар бир түгөй бир катар маселелерди талкуулашы керек (5 мүн.). Талкуудан кийин каалоочулардан жоопторун класска сунуштоосун сураныңыз.

- Коррупция деген эмне?
- Коррупция кайсы тармактарда байкалат?
- Коррупция менен ким күрөшүшү керек?
- Дүйнөдө эмне үчүн коррупция менен күрөш жүрүп жатат?
- Мыйзамдарды сактабоо коомго кандай зыян алып келет?

Жалпы топтогу суроолорду талкуулоо процессин уюштурууда төмөнкү төмөнкү маалыматты жетекчиликке алыңыз. Эгер кээ бир пункттарды окуучулар атабаса, аларды өзүңүз атаңыз.

Коррупция-жеке пайда алуу үчүн коомдук бийликти кыянаттык менен пайдалануу. Коррупция коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндө: билим берүүдө, медицинада, спортто, курулушта, бажыда жана башкаларда байкалат.

Коррупция коомдун жана мамлекеттин өнүгүшүнө чоң зыян келтирет, буга байланыштуу коррупция менен дүйнө жүзү күрөшүп жатат. Коррупция сенин коопсуздугуңа жана адам укуктарына коркунуч келтирет. Коррупционер кызмат адамдары өздөрүнө ишенип берилген кызматты өз тагдырынын ырайымына калтырып, бакытсыздыкка карай жолду тосушпайт. Пара алган мамлекеттик инспектор кимдир бирөөнүн өмүрүн же ден соолугун тобокелге салууга жол берет. Коррупциянын натыйжасында сенин негизги укуктарың бузулушу мүмкүн: саламаттыкты сактоо, билим берүү, жеке менчик укугу жана акырында таза суу жана аба укугу. Мыйзамдарды сактабоо мамлекеттин жок болуп кетишине алып келиши мүмкүн.

Этап 4

Видео көрүү жана талкуулоо (5 мүн.)

Окуучулар менен видеону көрүп, талкуулаңыз видео (219) «Коррупция-жалпыбыздын көйгөйүбүз» – YouTube

Талкуулоо үчүн суроолор:

- Биздин жашообузда коррупция фактылары көп кездешеби?
- Эмне үчүн коррупция менен күрөшүү керек?

- Видеодон кандай таасир алдыңыз?
- Сиз эмнени үйрөндүңүз?
- Эмне түшүнүксүз болду?

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

Коррупция коомго жана жалпы мамлекетке терс таасирин тийгизет деп айтыңыз. Окуучуларга жалпылоочу суроолорду бериңиз:

Кандай ойлойсуңар ...

- коррупция жөнөкөй жаранга кандай зыян алып келет?
- коррупция бюрократиялык тоскоолдуктарды жоюуга өбөлгө түзөбү?
- көйгөйлөрдү башка жарандарга зыян келтирбестен чечүүгө мүмкүнчүлүк береби?
- коррупция өлкөнүн экономикалык өнүгүүсүн тездетиши мүмкүнбү?

Окуучулар жоопторунда теманын негизги ойлору чагылдырганын текшериңиз.

Коррупциянын айынан бизде акча болушу мүмкүн болгондон дагы аз болуп калды. Бул биз жөн гана пара бергенибизден эмес. Коррупция ар кандай мамлекеттик инвестициялардын баасын отуз пайызга чейин көтөрүшү мүмкүн. Демек, коом куруп жаткан жаңы мектеп же оорукана дээрлик үч эсе кымбатташы мүмкүн.

Мамлекеттик сатып алуулардагы же мамлекеттик инвестициялардагы коррупциядан улам көтөрүлгөн баалар мамлекеттик карызды ого бетер көбөйтөт. Коррупция бизнес жүргүзүүнү кыйындатат. Коррупция рыноктук механизмдерди бурмалап, бизнес жүргүзүү үчүн бирдей эмес шарттарды түзөт. Коррупциядан улам мамлекеттик бюджетке түшкөн киреше азаят.

Негизги түшүнүктөр

- Укукту дискредитациялоо
- Бириккен Улуттар Уюму (БУУ)
- Коррупциянын кесепети
- Инвестициялык климаттын начарлашы

Мугалим үчүн кошумча материал

«Чынчылдык» оюну (орус тил.) E4J Games: Play for Integrity (unodc.org) сайтында

Бул оюн «Жыландар жана тепкичтер» оюнунун стилинде иштелип чыккан жана окуучуларга чынчылдыктын негизги түшүнүктөрүн түшүндүрүүгө арналган. Оюнчулардын командаларынын алдында суроолорго жооп берип, тапшырмаларды аткарууда ат салышып, тактанын аягына чейин чыгуу максаты коюлат. Фасилитатордун ролунда мугалим же жоопту чоң адам болот. Оюнчулар болуп окуучулар эсептелет.

Оюндун жыйынтыгында окуучулар аткара алышат:

- чынчыл болуу жана үйрөнгөндөрүн иш жүзүндө колдоно билүү;
- суроолорго жооп берүү үчүн сынчыл ой жүгүртүүгө үйрөнүү;
- милдетти аткаруу үчүн командада иштөө.

Бул оюнду окуу программасынын алкагында татыктуу жана социалдык жоопкерчиликтүү жаран болуу темалары боюнча сабактарда колдонсо болот.

Оюн мекемелердин жоопкерчилигин көтөрө алган жаш жарандарды өнүктүрүүгө жардам берет, алардын ишин жакшыртууга жана алар аткарышы керек болгон милдеттерди аткарууга үндөйт. Оюн аркылуу окуучулар сынчыл ой жүгүртүү жөндөмүнө ээ болушат, бул алардын ак ниеттик менен иш алып барган, башкалардан ак ниеттүүлүк талап кылган жаран болуп чыгуусуна шарт түзөт. Бул алардын укуктары жана милдеттери жөнүндө маалыматка жетүүнү, окуучулар аныктап, чече ала турган коррупциядан келип чыккан көйгөйлөр боюнча иш-аракеттерди, ошондой эле коррупциялык жүрүм-турум деген эмне экенин жана анын коомго тийгизген таасирин түшүнүүнү камтыйт. Оюндун ар бир суроосу эң туура жооп табуу үчүн чынчылдык принциби жана анын жашоодогу мааниси жөнүндө талкууну баштоого арналган.

3-ТЕМА
КОРРУПЦИЯНЫН АЛДЫН АЛУУ ҮЧҮН АР БИРИБИЗ ЭМНЕ КЫЛА АЛАБЫЗ?

Негизги суроолор

- Коррупцияга каршы аракеттенүүнүн субъектиси ким?
- Коррупцияга каршы аракеттенүүдө ар бирибиздин катышуубуз эмне үчүн маанилүү?
- Коррупцияга каршы аракеттенүү үчүн эмне кылсам болот?

Максаты

Окуучулардын укуктук аң-сезимин калыптандырууга, коррупцияга каршы турууда инсандын негизги ролун түшүнүүгө, коррупцияга каршы аракеттенүү көндүмдөрүн үйрөтүүгө көмөктөшүү.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- коррупцияга каршы кантип аракеттенүү керек;
- коррупциялык көрүнүштөргө туш болгон учурда кайда кайрылуу керек;
- коррупциядан кантип коргонсо болот;
- мыйзамды сактоонун маанилүүлүгү.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- аналитикалык ой жүгүртүү,
- аргументтөө,
- сынчыл ой жүгүртүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- коррупцияга каршы баалуулуктарды жана жарандык позицияны калыптандыруу;
- коррупциянын алдын алууда инсандын ролуна баа берүү;
- жашоодо коррупцияга туш болгондо активдүү турмуштук позицияны кармануу.

Куралдар, ресурстар

Компьютер, проектор, таратуучу материал, флипчарттар, стикерлер, маркерлер.

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Темага киришүү

Теманын негизги пункттарына таянып, кичинекей киришүү жасаңыз.

Коррупция өлкөнүн коопсуздугуна олуттуу коркунуч келтирет. Ал коомго чоң зыян келтирет, мамлекеттик бийликтин негиздерине шек келтирет, мамлекеттик жана муниципалдык органдардын ишинин на-

тыйжалуулугун төмөндөтөт жана алардын беделин түшүрөт, бүтүндөй өлкөнүн экономикалык өнүгүшүн кыйындатат. Демократиялык институттарды жана баалуулуктарды, адилеттүүлүк жана коомдук милдет түшүнүктөрүн жок кылуу менен коррупция мамлекеттин туруктуу өнүгүүсүнө жана укук тартибине зыян келтирет.

Коррупция кызмат адамдарын сатып алуу жолу менен жеке жана жамааттык кызыкчылыктарын канааттандыруу мүмкүндүгү жөнүндө түшүнүк түзүү менен жарандардын укуктук аң-сезимин деформациялайт (ар кандай маалымкаттарды берүүдөгү, жеке турак жай куруу үчүн жер участокторун берүүдөгү, социалдык жөлөкпулдарды берүүдөгү коррупция ж. б.)

Албетте, ар бирибиз өз салымыбызды кошо ала турган, коррупцияга каршы күрөшүү боюнча максаттуу аракеттерсиз адамдын негизги укуктарын жана эркиндиктерин сактоону камсыз кылган укуктук демократиялык мамлекетти курууну элестетүү мүмкүн эмес.

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы.

- Чакан лекция (10 мүн.)
- «Эмне? Кайда? Качан?» оюну (20 мүн.)
- Өз алдынча иштөө (5 мүн.).

1-этап

Чакан лекция (10 мүн.)

Берилген маалыматтын негизинде PowerPointто түзүлгөн презентациясын колдонуу менен чакан лекция өткөрүңүз.

Презентация үчүн маалымат

2012 - жылы Кыргыз Республикасынын «Коррупцияга каршы аракеттенүү жөнүндө» Мыйзамы кабыл алынган. Мыйзам деңгээлинде коррупция менен күрөшүүгө тартылган мамлекеттик органдардын ролу жана орду аныкталган.

Кыргыз Республикасынын «Коррупцияга каршы аракеттенүү жөнүндө» Мыйзамынын 5-беренесине ылайык Коррупцияга каршы аракеттенүүнүн өз иш-милдеттеринин жана ыйгарым укуктарынын чектеринде бардык мамлекеттик органдар жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, мамлекеттик жана муниципалдык кызматчылар жүзөгө ашырууга милдеттүү. Мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана мекемелердин жетекчилери өздөрүнүн ыйгарым укуктарынын чектеринде ушул Мыйзамдын талаптарынын аткарылышын жана ушул Мыйзамда каралган чаралардын колдонулушун камсыз кылышат. Министрликтердин, мамлекеттик комитеттердин, административдик ведомстволордун, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана менчигинин түрүнө карабастан юридикалык жактардын жетекчилери, ошондой эле жарандар коррупцияга каршы аракеттенүү боюнча ыйгарым укуктуу бөлүмдөргө көмөктөрдү жана зарыл жардамдарды көрсөтүшөт. Коррупциялык укук бузууларды табуу, аларды алдын алуу жана бөгөт коюу жана аларды жасоого күнөөлүү адамдарды өз компетенциясынын чектеринде жоопкерчиликке тартуу укук коргоо органдары тарабынан жүзөгө ашырылат.

Бирок мамлекет тарабынан ишке ашырылып жаткан коррупцияга каршы чаралар жарандык коом институттары жана ар бир жаран бул процесске активдүү катышканда гана ийгиликтүү болот. Ар бирибиз мыйзамды жетекчиликке алуу менен жашап, иштеп, коррупцияга каршы күрөштүн жалпы ишине салымыбызды кошо алабыз. Жаран өз укуктарын так билип, аны коргой алышы, моралдык позициясы бекем болушу, жеке, коомдук жана кесиптик турмушта коррупциялык ыкмаларды колдонууга жол бербөөсү керек.

Коррупцияга каршы аракеттенүүдө жарандардын укуктук маданиятын жана укуктук аң-сезимин жогорулатуу биринчи кезектеги мааниге ээ – мына ушундай шартта гана мамлекеттик коррупцияга каршы күрөшүү саясаты ийгиликтүү болот.

Кыргызстанда жалпысынан коррупцияга каршы аракеттенүү жаатында мыйзамдык база түзүлүп, коррупцияга каршы аракеттенүү боюнча практикалык укуктук, экономикалык, уюштуруучулук, саясий, маалыматтык жана башка чаралардын комплекси ишке ашырылган. Коррупциянын алдын алууну камсыз кылуучу тыюу салуулар, чектөөлөр жана урукссаттарды камтыган коррупцияга каршы стандарттар киргизилген жана колдонулууда.

Бир гана укуктук ченемдерди колдонуу менен коррупцияны жоюу мүмкүн эмес экенин түшүнүү зарыл. Кылмыш-жаза-укуктук чаралар коррупциялык кылмыштардын бир аз кыскарышына гана алып келет. Коррупцияга каршы аракеттенүү биринчи кезекте жарандардын коррупциялык мамилелерге катышууну каалабагандыгынан көрүнүшү керек. Жарандардын мыйзамдарды, өз укуктарын ишке ашыруу механизмдерин билиши, конкреттүү турмуштук кырдаалдарда өз укуктарын коргой алуусу коррупцияга каршы активдүү күрөштүн негизги өбөлгөлөрү болуп саналат.

Коррупция – бул биринчи кезекте система, эгерде сиз пара берип же алып, материалдык же материалдык эмес пайда алуу максатында өзүңүздүн же башка бирөөнүн кызмат абалын мыйзамсыз пайдаланууга катышсаңыз, сиз коррупциялык системанын бир бөлү-

гү болуп каласыз жана мыйзамсыз иш үчүн жеке юридикалык жоопкерчилик тартасыз. Мындан тышкары, сиз кандайдыр бир коррупциялык фактыларга көз жумуп койсоңуз да, моралдык жоопкерчилик тартасыз себеби бул алардын андан ары жайылышына шарт түзөт. Мисалы, мектеп директору окуучуга жакшы баа койгону үчүн ата-энелерден пара алганына күбө болдуңуз. Мындай учурда укук коргоо органдарына кайрылуу зарыл, б.а. милицияга же прокуратурага. Эгер унчукпасаңыз, мектеп директору бул тажрыйбаны улантат.

Коррупция сыяктуу көрүнүштөрдүн келип чыгуу себептерин аныктоо, анын коомго келтирген зыянынын деңгээлин түшүнүү менен, паракорчулукка, акча уурдоолорго карата терс мамилени максаттуу түрдө калыптандыруу, коррупцияга каршы жүрүм-турум көндүмдөрүн калыптандыруу зарыл.

Коррупциянын алдын алууда ар бирибиз активдүү катыша алабыз.

«Коррупцияга каршы аракеттенүү жөнүндө» Мыйзамынын 5-беренесине ылайык Коррупцияга каршы аракеттенүү - мамлекеттик бийлик органдарынын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, жарандык коом институттарынын, уюмдардын жана жеке жактардын өз ыйгарым укуктарынын чектериндеги төмөнкү иши:

1) коррупциянын алдын алуу, анын ичинде коррупцияны табуу жана андан ары коррупциянын себептерин четтетүү (коррупциянын алдын алуу) боюнча;
2) коррупциялык укук бузууларды табуу, аларга бөгөт коюу, ачуу жана териштирүү (коррупция менен күрөшүү) боюнча;
3) коррупциялык укук бузуулардын кесепеттерин азайтуу, жоюу боюнча;
4) коррупциялык укук бузууларды табууга, алардын алдын алууга, аларга бөгөт коюуга, ачууда жана териштирүүгө көмөк көрсөтүү боюнча.

Коррупция биз жок кылмайынча жок болбойт.

Туура кылгыла!

- Пара бербе.
- Жеке ак ниеттүүлүктүн негизинде каалаган натыйжаларга жетүүгө умтулуңуз.
- Ошондой эле кыла аласыңар:
- теңтуштарыңар менен талкуу жүргүзүү;
- дүйнө жүзү боюнча өткөрүлүп жаткан көптөгөн коррупцияга каршы кампанияларга жана иш-чараларга катышуу (мисалы, спорттук иш-чаралар, сүрөт сынактары, фестивалдар ж.б.);
- коррупцияга каршы иш-чаралар жана коррупцияга каршы күрөшүү ыкмалары менен таанышуу;

Ошентип, ар бирибиз коррупциянын алдын алууга өз салымыбызды кошуп, катышсак болот.

2-этап

«Эмне? Кайда? Качан?» оюну (20 мүн.)

Окуучулардын каалоосу боюнча 5 адамдан турган 2 команда түзүңүз. Кабинетте атайын мейкиндикти уюштуруңуз: борбордо команда мүчөлөрү үчүн 2 партаны коюңуз, калган окуучулар көрүүчүлөр, алар оюнду ыңгайлуу көрүү үчүн, ошондой эле арбитр катары өз функциясын аткаруу үчүн тегерете тура алышат.

Командаларга «Коррупциянын алдын алуу үчүн ар бирибиз эмне кыла алабыз?» деген суроо жазылган баракты таратып бериңиз. Тапшырма: суроого жооп берип, мүмкүн болушунча көп аргумент келтирүү.

Тапшырманы аткарууга 10 мүнөт бөлүнөт. Командалар даярданганда, алар спикерди дайындайт. Көрүүчүлөр жоопторду угушат, тактоочу суроолорду беришет жана кайсы команда толук жооп бергенин добуш берүү менен чечишет.

3-этап

Өз алдынча иштөө «Менин тандоом» (5 мүн.)

«Эгер сизден экзаменге же башка билим берүү кызматтарына акча төлөөнү талап кылышса, эмне кыласыз?» деген суроого жооп варианттарынын бирин тандоону сунуштаңыз.

a. Талап кылынган сумманы төлөйм
b. Төлөөдөн баш тартам.
c. Мен чечилип жаткан маселенин татаалдыгына жараша төлөйм же баш тартам
d. Мен төлөөдөн баш тартам жана бул сунушту укук коргоо органдарына билдирем.

Ар бир жооптун варианты боюнча талкуу уюштуруңуз. Окуучулар тандоосун түшүндүрүп, сиз менен бирге анын кесепеттерин аныкташы керек. Мисалы, экзамен үчүн пара берүү менен ал коррупциялык кылмыштын катышуучусу болуп калат жана мыйзамсыз аракеттери үчүн жеке юридикалык жоопкерчилик тартат.

Төлөөдөн баш тартып, укук коргоо органдарына кайрылуу керек экенин түшүндүрүңүз.

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

Жыйынтыктап, теманын негизги жоболорун кайталаңыз.

Коррупция менен күрөшүү мамлекеттин, коомдун өзүнүн күч-аракети менен гана жүзөгө ашырылышы мүмкүн эмес, мында ар бирибиз мыйзамдарды жеке сактоо жана калгандардан аларды сактоону талап кылуу жолу менен олуттуу рол ойношубуз керек.

Мамлекет жарандардын өз укуктарын жана кызыкчылыктарын натыйжалуу коргоону жүзөгө ашыруусу үчүн шарттарды жана натыйжалуу механизмдерди түзүүгө милдеттүү.

Окуучуларга суроо бериңиз: кандай деп ойлойсуңар, кайсы бир кызматты ээлеп туруп акча алгандар гана мыйзамды бузуп атабы?

Окуучуларга бул көрүнүшкө эки тарап тең күнөөлүү деген пикирди калыптандырууга жардам бериңиз. Эки тарап тең мыйзам алдында жооп берет. Алгандар болсо, сөзсүз бергендер да бар. Эки багытта күрөш жүргүзүү керек. Ар бирибиз пара бербесек, кызматтык абалынан пайдаланбасак, анда коррупцияны жеңсе болот. Коррупция фактылары боюнча укук коргоо органдарына билдирүү да маанилүү.

Негизги түшүнүктөр

- Коррупциялык укук бузуулардын кесепеттери
- Коррупциянын алдын алуу
- Коррупцияга каршы аракеттенүү
- Коррупциялык укук бузууларды териштирүү

Мугалим үчүн кошумча материал

1. Коррупцияга каршы аракеттенүү боюнча видеоролик. Модуль 3. Secondary Teaching Guide Anti-Corruption: Viewing the Video with a Purpose (unodc.org)
2. Көрүү үчүн көнүгүүлөр: Secondary Teaching Guide Anti-Corruption: Post-viewing Activities (unodc.org)
3. Мугалимдерге коррупцияга каршы аракеттенүү жөнүндө видеону колдонуу боюнча сунушталган иш-аракеттер: Anti-Corruption_Suggested_Activities_sheet_1RUS.pdf (unodc.org).
4. Кооперативдик стол оюну: GRACE Initiative: Secondary Level - Games: Running out of Time (unodc.org).

БАҢГИЗАТТАРДЫН АЛДЫН АЛУУ

4-ТЕМА
ЧЕЧИМДИ СЕН КАБЫЛ АЛАСЫҢ!

Негизги суроолор

- Баңгиликтин өзгөчөлүктөрү жана баңги сатуучулардын айла-амалдары кандай?
- Өзүңүздөн күмөн санабай, туура чечим кабыл алууну үйрөнүү үчүн эмне кылуу керек?
- Эмне үчүн жакындарыңыздын өз ара жардамы жана колдоосу маанилүү?

Максаты:

Окуучуларга жоопкерчиликтүү жүрүм-турумдун жана өз ара жардам жана колдоо көрсөтүүчү мамилелерди куруунун артыкчылыктарын түшүнүүгө жардам берүү.

Милдеттери:

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- эмне үчүн спорт демотиватор жана баңгизатка байланыштуу бардык нерсеге эң мыкты альтернатива экендиги жөнүндө;
- баңгизаттын алдын алуунун маанилүү компоненти катары кароо сунушталган сиздин чөйрөңүздөгү ар кандай ресурстар жөнүндө.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- жоопкерчиликтүү жана укук ченемдүү жүрүм-турум;
- аргументтөө;
- өз алдынча иштөө;
- инсандар аралык баарлашуу;
- сынчыл ой жүгүртүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- айланасын сынчыл баалоо;
- баңгиликти профилактикалоонун алкагында натыйжалуу коммуникацияны түзүү.

Куралдар, ресурстар

«Колдоо пирамидасы» алдын ала тартылган бош флипчарттар (1-тиркемени караңыз), стикерлер, маркерлер.

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу

Баңгизатын колдонуу маселеси бүгүнкү күндө абдан актуалдуу деп айтыңыз. Жыл сайын миңдеген адамдардын өлүмүнө себеп болот. Биринчи кезекте, бул жаш муун үчүн коркунуч болуп саналат: балдар, өспүрүмдөр, жаштар үчүн. Баңгизатка байланыштуу көйгөйлөр пайда болгон учурда жардам жана колдоо алуу үчүн кимге кайрылууга боло орун жана керек экенин билүү маанилүү.

Өспүрүмдөр баңгизат менен байланышканда эмне кылып жатышканын такыр билишпейт деп айтууга болбойт. Учурда маалыматтын тартыштыгы жок. Бул тема жалпыга маалымдоо каражаттарында, ошондой эле мектеп жана социалдык долбоорлордо чагылдырылган. Мектеп окуучулары кээде баңгизатын колдонуунун кесепеттерин ата-энелеринен жакшы билишет.

Мээ чабуулу үчүн суроолор:

- Эмне үчүн баңгизатын колдонуунун кесепеттери жөнүндө маалымат көптөгөн өспүрүмдөрдү токтото албайт жана эмне үчүн алардын бири баңгизат менен байланышат?

Окуучулардын болжолдуу жооптору:

- «башкалардай болууга» умтулуу
- татып көрүүнү каалоо
- тилектештиктен
- жөн эле
- жоопкерчиликти билбөө
- жагынууну каалоо
- стресстен арылуу үчүн
- бир жолу татып көрүү коркунучтуу эмес
- кызыгууну канааттандыруу үчүн
- маанилүүлүгүн көрсөтүү үчүн

Окуучулардын жоопторун флипчартка жазып, мүмкүн болсо, ар бир жоопту сүрөттөп берүүсүн сураныңыз. Зарыл болсо, жардам бериңиз жана алардын жоопторун толуктаңыз.

Окуучуларды баңгизаттар коркунучтуу деген ойго алып келгиле, анткени биринчи колдонгондон кийин алардан баш тартуу өтө кыйын. Организм бузулат, адам көз каранды болуп калат жана бул көз карандылыкты кандыруу үчүн ар кандай кылмыштарды жасоого даяр болот.

Негизги бөлүк (33 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- «Чечимди сен кабыл аласың!» темасында чакан лекция (10 мүн.)
- ЕККУ долбоорунун алкагында даярдалган «Айдана Оторбаева: Спорт тартипке үйрөтүп, мүнөздөрдү калыптандырат», видеоролик көрүү (5 мүн.)
- Мугалимдин тандоосу боюнча (жалпы контекстке жараша жана класстын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен):
- «Колдоо примадасы» топтук оюну (18 мүн.)
- «Баңгинин коркунучу» топтордо иштөө (18 мүн.)
- «Эксперттик колдоо тобу» ролдук оюну (18 мүн.)

1-этап

Чакан лекция (10 мүн.)

Берилген маалыматтын негизинде PowerPointто түзүлгөн презентациясын колдонуу менен чакан лекция өткөрүңүз.

Чечимди сен кабыл аласың!

Баңгиликтин тымызын жагы баңгилер жана анын айланасындагылар бул жөн гана алаксуу эмес, баңгизатка көз карандылык экенин кеч түшүнгөнүндө турат.

Баңгизат сатуучуларга сатып алуучулар керек, башкача айтканда, баңгизатка көнүп калган, бир доза үчүн каалаган акчасын берүүгө даяр болгон байкуштар керек. Ошондуктан, жаңы баштагандарга ар кандай жолдор менен көндүрүү үчүн баңгизаттарды дээрлик бекер сунушташат. Көбүнчө өспүрүмдөр баңгизатка көчөдөгү белгисиз соодагерлер аркылуу эмес, достору же улуу ага-эжелери аркылуу дуушар болушат. Башкача айтканда, алар ишенген адамдар аркылуу. Сиз үчүн жакын жана сүйкүмдүү адамдын сунушунан баш тартуу кыйыныраак болушу мүмкүн. Баш тартууну билбөө, «жок» деп айта албоо, теңтуштар тобу тарабынан кабыл алынууну каалоо, тааныштардын пикирине көз каранды болуу, башкаларды тууроо баңгизатын колдонуунун негизги себептери болуп саналат.

Көбүнчө өспүрүмдөр баңгизатты биринчи жолу кызыгуусунан же досторунун арасында «тилектештиктен» колдонуп көрүшөт. Баңгизатты аң-сезимдүү түрдө

колдонгондор адатта эки эффектти күтүшөт: эс алууну, көйгөйлөрдөн кутулуу жана жаңы, белгисиз сезимдерди сезүүнү. Адаттагыдай эле, баңгизаттар укмуштуудай сезимдердин жана ачылыштардын чексиз фейерверктерине ишенгендерди алдайт.

Баңгизатын колдонуучулар колдонуучулардын санын көбөйтүү жөнүндө дайыма кам көрүшөт. Бул эки себептен улам жасалууда: бирге колдонуу максатында жана колдонууга акча табуу максатында.

Баңгизаттарды керектөөнү көбөйтүүнүн негизги проблемасы финансы каражаттарын издөө болуп саналат. Баңгизатын колдонууну каалагандардын типтүү каржы булактары чөнтөк акча, «жаңы киргендердин акчасы» же өз кирешеси болуп саналат. Бирок, убакыттын өтүшү менен, баңгизаттарды колдонуу дозасын жана мезгилдүүлүгүн жогорулатуу менен, акча каражаттарынын жетишсиздиги курч сезилет. Бул учурда алар үчүн жоопкерчилик каралган кылмыш иштеринин катарына кирген аларды издөөнүн мыйзамсыз ыкмалары колдонулат, андыктан буга жол бербөө үчүн «жок» деп айта билүү керек.

Спорт баңгиликке альтернатива боло ала турганы көп жолу далилденген. Адамдын денеси психоэмоционалдык абал үчүн жооптуу заттарды чыгарат - бул эндорфиндер жана энкефалиндер (апийимдик нейропептиддер). Алардан биз кубаныч, эмоционалдык көтөрүлүү жана өзүбүздү канааттандыруу сезимин баштан өткөрөбүз. Спорттук иш-чаралар денենин өзү тарабынан «ырахат гормондорунун» пайда болушуна салым кошот жана баңгиликке каршы күрөштө чоң роль ойнойт. Ал эми спорт менен машыгуу баңгизат менен байланышкан кылмыштарга алып келбейт.

Баңгизаттар көйгөйлөргө алып келет. Бул сенин ден соолугуң үчүн көйгөй, абийириң үчүн көйгөй – жашыруун жашоо өткөрүү керек, кылмыш кылуу керек. Бирок дагы бир коркунучтуу көйгөй бар: ал эч качан баңгизатын колдонуп көрбөгөн бейкүнөө адамдын да жашоосун майып кылып коюшу мүмкүн. Баңгизатты колдонуудан тышкары, ар кандай учуучу уулуу заттарды, эриткичтердин бардык түрлөрүн, кийим тазалоочу каражаттарды колдонгондордун саны өсүүдө. Бул заттар, алардын буусу менен дем алганда, борбордук нерв системасынын иш-аракетинин тиешелүү бузулуулары менен ууланууну типтүү сүрөтүн берет.

Баңгизатты кармабаңыз, аларды албаңыз, чөнтөгүңүзгө же сумкаңызга салбаңыз, үйгө алып келбеңиз, башкаларга бербеңиз. Баңгинин оорусу жана соодагерлердин пайдага болгон чаңкоосу аларды ыплас адамдар кылып жатканын эске алыңыз. Алар сизге сактоо үчүн баңгизаттарды бериши мүмкүн жана шектенүүлөрдү четке кагуу үчүн өздөрү жеткирип коюшат. Баңгизат бар жерде чынчылдык, адилеттик күтпөө керек.

Баңгизаттардан сак болуңуз, анткени дары сатып алуу каналдарына граффитилерди жарыялоо да жазаланат. 2021-жылдын декабрь айынын аягында Бузуулар кодексине жарнамага тиешеси бар адамдарды жоопкерчиликке тартууга мүмкүндүк берген жобо киргизилген. Мыйзамдарда «Баңги каражаттарын, психотроптук заттарды, алардын аналогдорун жана прекурсорлорун, баңги каражаттарын, психотроптук заттарды же алардын прекурсорлорун камтыган тыюу салынган өсүмдүктөрдү жана алардын курамында баңги заттарды же психотроптук заттарды камтыган бөлүктөрүн колдонууга чакыруу» деген ченем киргизилген.

2-этап

Чакан лекциядан кийин видеону көрүп талкуулаңыз (орус тилинде кыргызча субтитрлер менен) [«Айдана Оторбаева: Спорт тартипке үйрөтүп, мүнөздөрдү калыптандырат»](#) (5 мүн.).

Окуучуларга эмнени үйрөнүшкөнү жана видео аларды эмне кылууга түрткү бергени тууралуу комментарий берүүгө мүмкүнчүлүк бериңиз.

3-этап

Топтук оюн «Колдоо пирамидасы» же топтук иш «Баңгизаттын коркунучу» же «Эксперттик колдоо тобу» ролдук оюну (класстын өзгөчөлүктөрүн жана жалпы контекстти эске алуу менен бекемдөө көнүгүү катары бул үч иш-чаранын кайсынысын колдонууну өзүңүз чечиңиз.). Кандай болгон күндө да сабактын бул бөлүгүнө 18 мүнөт бөлүнгөн.

Киришүү:

— Кийимдеги модага баш ийүү бир башка, ал эми баңгизатын колдонуу же аны сактоо, жайылтуу же жарнамалоо менен байланышкан укук бузууларга катышуу башка нерсе. Өспүрүмдөр «башкалардай эмес» болуудан коркпостон «жок» деп айта алышы керек болгон учурлар болот. Өспүрүм куракта коомдун кысымына туруштук берүү оңой эмес. Өспүрүмдөр колдоону сезсе, муну жасоо оңой болот.

Эгер силерде баңгизат көйгөйү бар болсо, тартынбаңыз жана жардам суроодон коркпоңуз, мисалы, мектеп психологдорунан жана мугалимдеринен, ишенимдүү досторуңардан жана ата-энеңерден. Алар менен сүйлөшүүгө аракет кылгыла, алар да өспүрүм болушкан жана кеңеш менен да, иш менен да жардам бере алышат.

1. «Колдоо пирамидасы» оюнунун максаты: окуучуларга баңгиликти профилактикалоо маселелеринде алардын айлана-чөйрөсүнүн маанилүүлүгүн баалоо-

го жана алардын өзүн-өзү баалоосун жогорулатууга мүмкүндүк берүү.

Нускама. Окуучулар 5-6 адамдан турган топторго биригип өздөрү же курбулары баңгизат менен байланышкан көйгөйгө туш болгон учурда жардам сурап кайрыла ала тургандардын аттарын, позицияларын жана байланыштарын стикерлерге жазышат (мисалы, ата-энелер, достор, классташтар, класс жетекчиси, мугалим болушу мүмкүн):

Стикерлер тигил же бул колдоо булагына жетүү ыктымалдыгына жараша флипчарттагы бөлүштүрүлгөн пирамидага чапталат. Топтогу окуучулар ыктымалдуулук деңгээлин талкуулашат жана бир ойго келгенден кийин стикерлерди чапташат.

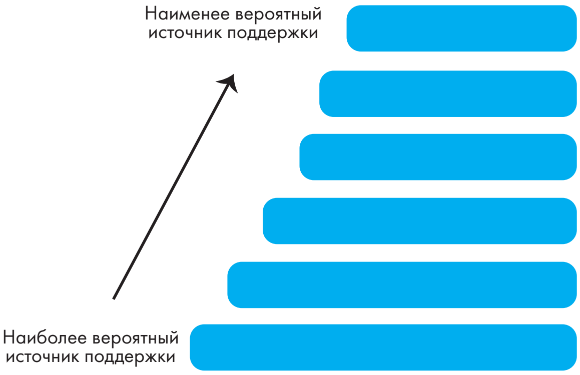

Ошентип, курулуп жаткан пирамидага кооптуу кырдаал жаралган учурда байланыша ала турган жана байланышууга тийиш болгон адамдардын аты-жөнү, кызматтары жана байланыштары жазылат: жакындары, достору жана туугандары, мектептин коопсуздук кызматкерлери, ишеним телефондору жана тез жардам кызматынын кызматкерлери, аймактык милиция кызматкерлери, балдардын укуктарын коргоо инспекторлору, жашы жете электердин иштери боюнча комиссиянын өкүлдөрү, мектеп психологу, мектеп парламентинин депутаттары ж.б.:

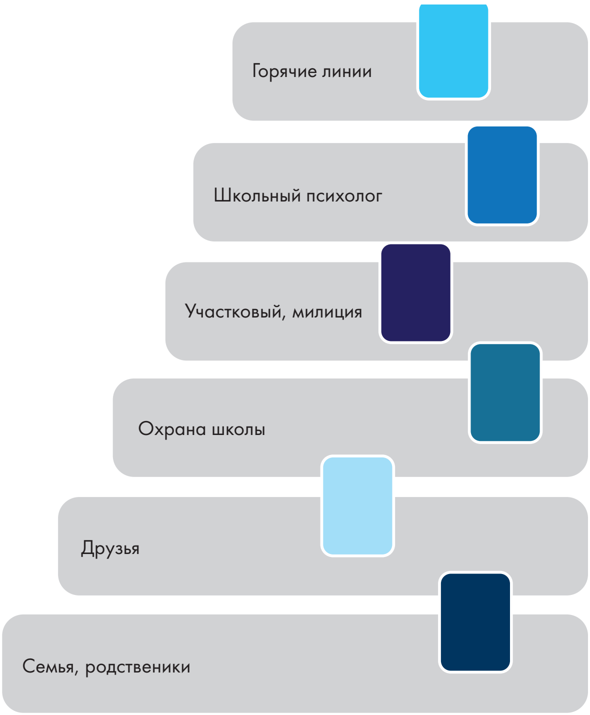

Ар бир топто пирамида ар кандай түрдө толтурулат деп болжолдоого болот, ошондуктан, толтуруу аяктагандан кийин, «кадамдардын» артыкчылыктуулугу жана бул ресурстарды колдонуу менен байланышкан мүмкүн болгон көйгөйлөр талкууланат. Мисалы, «ата-энелер» бул ресурстун маанилүүлүгүн түшүнгөн бир топтун пирамидасынын бир бөлүгү болушу мүмкүн, ал эми башка топтун мүчөлөрү ата-энелердин бул колдоо пирамидасына кирбей калышын топтун көпчүлүк мүчөлөрүнүн ата-энелери, мисалы, башка өлкөдө иштей тургандыгы менен негиздей алышат.

Окуучуларга «колдоо пирамидасынын» туура же туура эмес варианттары жок экенин жана болушу мүмкүн эместигин түшүндүрүү маанилүү, анткени ар бир конкреттүү учурда жагдайлар ар кандай болот, андыктан стикерлерди жайгаштыруунун деталдары маанилүү эмес, бирок чөйрөңөрдү колдоо булагы катары колдонуунун маанилүүлүгүн түшүнүү жана бул «пирамиданын» айрым элементтеринин мамилелерин талдай билүү жөндөмү маанилүү.

2. «Баңги заттардын коркунучу» тобунун иш-аракети: окуучуларга өздөрүнүн мектебине жана шаарына тиешелүү баңги көйгөйлөрүнө алгылыктуу чечимдерди табууда чыгармачыл жана сынчыл ой жүгүртүү ыкмасын колдонууга жана өзүн-өзү сыйлоо сезимин жогорулатууга мүмкүнчүлүк берүү.

Нускама. Окуучуларга баңгизаттын теңтуштары үчүн зыяны тууралуу кампаниянын концепциясын иштеп чыгуу тапшырмасы берилет. Окуучулар 5-6 адамдан турган топторго биригип, берилген суроолордун иретi боюнча ойлорун флипчарттарга жазышат:

- Теңтуштарыңды баңгизаттан алыс болууга көндүрүү үчүн эмне кылгың келет?
- Негизги билдирүү кандай болот?
- Кампания кандай болот жана эмне үчүн?
- Кампаниянын натыйжалуулугун жана туруктуулугун кантип камсыздай аласыңар?

3. «Эксперттик колдоо тобу» ролдук оюнунун максаты: окуучуларга жардамга муктаж потенциалдуу курбуларына кеңеш берүү аркылуу баңгизаттын алдын алуу жаатындагы билимин жана көндүмдөрүн көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Нускама. Окуучулардын арасынан ыктыярчылар (5-7 адам) класстын башка мүчөлөрүнөн өзүнчө доскага жакын отурушат. Алардын ар бирине роль (атасы, апасы, молдо, кошуна, участкалык милиция кызматкери, спорт машыктыруучусу, балдар иштери боюнча инспектору, ИИМдин Баңги заттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүү кызматынын инспектору, дарыгер-нарколог, мектеп директорунун орун басары, досу же курбу кызы ж.б.) ыйгарылат. Тактада маал-маалы менен баңгизатын колдонуп, баңгизатка байланыштуу түрдүү кылмыштарга аралашкан виртуалдык окуучунун ролун ойногон өспүрүмдүн кагаздан кесилген силуэти тартылган:

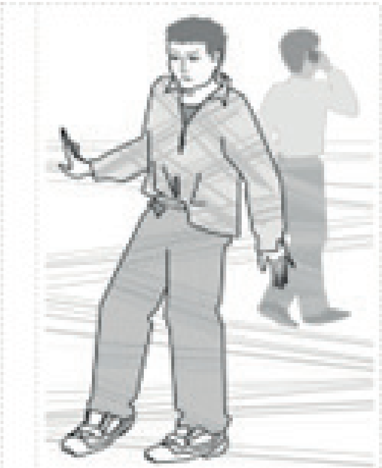

Оюндун катышуучулары өздөрүнүн билиминин чегинде жана ыйгарылган ролуна жараша виртуалдык «баңги колдонуучуга» жүйөлүү кеңештерди бериши керек, бул ага баңги затын колдонууну токтотууга түрткү берип, жашоо образын өзгөртүүгө ынандырат. Эксперттерди көрсөтүү тартиби бекер. Мугалимдин кийлигишүүсү минималдуу болушу керек, ал келтирилген аргументтердин туура, конкреттүү жана ынанымдуу болушун камсыз кылуусу керек. Зарыл болсо, бул аргументтер жөнгө салынышы керек. Ар бир эксперт катышуучу виртуалдык «баңгизат колдонуучуга» бир же бир нече кеңеш бергенде оюн аяктайт. Оюнга түздөн-түз катышпай калган окуучулар оюндун жүрүшүнө түздөн-түз кийлигишпестен, болуп жаткан окуяларга көз салып, "эксперттердин" аракеттерин, аргументтерин жазып алышат.

Кийинки талкуу тигил же бул «ролдун» натыйжалуулугун, келтирилген аргументтерди жана «эксперттер» көрсөтө турган баарлашуу ыкмасын ачып берет. «Эксперттердин» ролун ойногон окуучулар өз тажрыйбалары менен бөлүшүп, виртуалдык «баңги колдонуучусуна» натыйжалуу таасир этүү үчүн жетишсиз деп эсептеген билимдерин жана көндүмдөрүн аташат. Виртуалдык каарман менен байкалган байланыш жөнүндө пикир берген калган окуучулар менен биргеликте, мугалимдин төмөнкү суроолоруна көңүл буруп, жүрүм-турумду өзгөртүүнүн оптималдуу формалары талкууланат:

- Класстык сааттын жүрүшүндө үйрөтүлгөн кайсы билим жана көндүмдөр силерге пайдалуу болду жана эмне үчүн?
- Виртуалдык «баңгизатын колдонуучуга» андан да пайдалуу жана эффективдүү сунуштар менен камсыз кылуу үчүн силерге кандай билим жана көндүмдөр жетишсиз болду?
- Билимдеги боштукту толтуруу үчүн ким менен кеңешүүнү пландап жатасыз (мисалы, класс жетекчи, ата-энелер)?

Аяктагандан кийин, окуучуларга достору, теңтуштары жана классташтары үчүн колдоо пирамидасынын бир бөлүгү болуп жашоого аракет кылуу канчалык жана эмне үчүн маанилүү экендигин жана бул үчүн кандай сапаттарга, билимге жана көндүмдөргө ээ болуу керектигин талкуулоо сунушталат.

Окуучуларды төмөнкү тыянактарга алып барыңыз: баңгизаттарды колдонгондордун көбү муну башкалардан бул кандай сонун жана бул кандай укмуштуудай сезимдерди жаратаарын угуп алышып ырахат алуу үчүн жасашат. Бирок ал үчүн оорукана, өлүм же түрмө менен аякташы мүмкүн деп ойлоно билүү маанилүү. Ойлонуп жатып, көйгөйлөр пайда болгон учурда жардам жана колдоо издөө алсыздыктын көрүнүшү эмес экендигин түшүнүү керек.

Тескерисинче, бул акылмандыктын, жоопкерчиликтин жана кырдаалга туура мамиле кылуунун белгиси. Бүгүн силер биздин айланабызда силердин укуктарыңар бузулган учурда жардам бере тургандар бар экенине ынандыңар: ата-энелер, үй-бүлө мүчөлөрү, укук коргоо органдарынын кызматкерлери, мугалимдер. Эгер силер буга чейин баңгизат менен байланышкан көйгөйгө туш болгон болсоңуз — уялбагыла жана эч нерседен коркпогула, жардам сурагыла.

Жыйынтыктоочу бөлүк (3 мүн.)

Жыйынтыктап, теманын негизги жоболорун кайталаңыз.

Ката кетирбеңиз жана эсиңизде болсун: баңгизаттар коркунуч жаратат. Эч бир адам, канчалык этият болсо дагы, эң жаман нерседен алыс эмес. Эсиңизде болсун, ар бир адам ага эч качан эч нерсе болбойт деп ишенет. Ошентсе да болушу мүмкүн, чындыгында болот. Баңгизаттар тандабайт. Сиз кабылган баңгизатка байланыштуу бардык көйгөйлөр, анын ичинде башка бирөөнүн мажбурлоосу же кысымы, сиз ишенген адамга билдирилиши керек. Коркуу жана басымды жашыруу маселени чечпейт, тескерисинче, курчутат.

Спорт баңгиликке альтернатива боло ала турганы көп жолу далилденген. Адамдын денеси психоэмоционалдык абал үчүн жооптуу заттарды чыгарат - бул эндорфиндер жана энкефалиндер (апийимдик нейропептиддер). Алардан биз кубаныч, эмоционалдык көтөрүлүү жана өзүбүздү канааттандыруу сезимин баштан өткөрөбүз. Спорттук иш-чаралар дененин өзү тарабынан «ырахат гормондорунун» пайда болушуна салым кошот жана баңгиликке каршы күрөштө чоң роль ойнойт. Ал эми спорт менен машыгуу баңгизат менен байланышкан кылмыштарга алып келбейт.

Кайтарым байланыш

Окуучуларга төмөнкү суроолорду бериңиз жана каалоочуларга сүйлөөгө мүмкүнчүлүк бериңиз.

- Сабакта кандай жаңы нерсе билдиңиз?
- Сабактан эмне жакты?
- Эмне түшүнүксүз болду?

Негизги түшүнүктөр

- Колдоо
- Мажбурлоо

Мугалим үчүн кошумча материал

1. «Менин укуктарым жана милдеттерим» жыйнагы
2. Баланын укуктары жөнүндө конвенция
3. БУУнун Балдардын укуктары боюнча конвенциясы
4. Кыргыз Республикасынын Конституциясы
5. Кыргыз Республикасынын Балдар жөнүндө кодекси
6. Кыргыз Республикасынын Үй-бүлөө кодекси
7. Кыргыз Республикасынын Эмгек кодекси
8. Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндө» Мыйзамы
9. Кыргыз Республикасынын «Баңги кылуучу каражаттар, акыл-эске таасир берүүчү заттар жана прекурсорлор жөнүндө» Мыйзамы
10. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодекси
11. Кыргыз Республикасынын Укук бузуулар жөнүндө кодекси
12. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодекси
13. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин Баңгизаттарга каршы программасы.

5-ТЕМА
КИБЕР КЫЛМЫШТАР — ЖАҢЫ ЧЫНДЫК

Негизги суроолор

- Кибер кылмыштын кандай түрлөрү, ыкмалары жана куралдары бар?
- Жалпы, уюшкан кылмыштуулук киберкылмыштар менен кандай байланышы бар?
- Кибер кылмыштын кесепеттери кандай?

Максаты

Окуучулардын кибер кылмыштуулук жөнүндө ойлорун системалаштыруу, кибер кылмышты иликтөөгө жана кибер кылмыштын алдын алууга байланышкан техникалык, укуктук, этикалык жана оперативдүү маселелерди кароо.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- кибер кылмыштын ар кандай түрлөрүнүн ортосундагы айырмачылыктар;
- киберкылмыштын категориялары жана бул категорияларга кирген киберкылмыштын түрлөрү.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- Интернеттеги кибер кылмыштуулук, мүмкүнчүлүктөр жана коркунучтар жөнүндө маалыматтарды системалаштыруу;
- сынчыл ой жүгүртүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- кибер кылмышты аныктоо;
- кибер кылмыштын көйгөйүнүн актуалдуулугун баалоо.
- кээ бир кибер кылмыштарды жасоо үчүн колдонулган ыкмаларды аныктоо.

Куралдар, ресурстар

Флипчарт же доска, маркер, таратуучу материал.

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу

Мээ чабуулу үчүн суроолор жана аларга болжолдуу жооптор

- Кибер кылмыш деген эмне? (Окуучулар баарынан мурда хакерлерди, компьютерлерди жана программаларды бузгандарды эстешет. Белгилей кетүүчү нерсе, хакерликтен тышкары, класста талкуулана турган кибер мейкиндикке байланыштуу дагы башка кылмыштар бар).
- Кандай компьютердик кылмыштарды билесиңер? (Окуучулар ошондой эле банк эсептерин, өкмөттүк веб-сайттарды бузууну аташат. Бул дайыма эле кылмыш сайттарды же банк эсептерин бузууга багытталган эмес экенин белгилей кетүү керек. Бүгүнкү күндө киберкылмыштын чөйрөсү кыйла кеңейди: кибер көз каранды деп аталган кылмыштар пайда болду, аларда компьютерлер, интернет жана телефон жөнөкөй кылмыштарды жасоо үчүн колдонулат.

Окуучулардын жоопторун талкуулоо жана мээ чабуулун жыйынтыктоо үчүн флипчартка жазыңыз.

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- Чакан лекция (10 мүн.).
- Топтордо иштөө (10 мүн.).
- «Эмне үчүн киберкылмышкерлерге менин компьютерим (смартфонум) жана жеке маалыматтарым керек?» көнүгүүсү (15 мүн.)

1-этап

Чакан лекция (10 мүн.)

Берилген маалыматтын негизинде PowerPointто түзүлгөн презентациясын колдонуу менен чакан лекция өткөрүңүз.

Кибер кылмыш жөнүндө

Кибер кылмыштын жалпы кабыл алынган аныктамасы жок. Бирок, төмөнкү аныктама киберкылмыштын бардык учурдагы аныктамаларынын жалпы элементтерин камтыйт. Киберкылмыш - маалыматтык-коммуникациялык технологияларды (МКТ) колдонуу менен жасалган жана же тармактарга, системаларга, маалыматтарга, веб-сайттарга жана/же технологияга багытталган же кылмыш жасоого көмөктөшүүчү мыйзамды бузуу актысы.

Кибер кылмыш салттуу кылмыштуулуктан «физикалык же географиялык чектерди сыйлабаганы» менен айырмаланат жана салттуу кылмыштарга караганда азыраак күч коротуу менен, жеңил жана ылдам жасалышы мүмкүн (бирок бул ал салыштырылып жаткан киберкылмыштын түрүнө жана салттуу кылмыштын түрүнө жараша болот).

Европол (2018) киберкылмыштарды бөлүшөт:

- кибер көз каранды кылмыштарга (cyber-dependent crimes) б. а. «компьютерлерди, компьютердик түйүндөрдү же маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын башка түрлөрүн колдонуу менен гана жасалышы мүмкүн болгон ар кандай кылмыш» жана
- кибертехнология аркылуу жасалган кылмыштар (cyber-enabled crimes), б.а. Интернет жана санариптик технологиялар аркылуу жасалган салттуу кылмыштар же кибер-кошулган кылмыштар.

Киберкылмыштар жеке адамдар, адамдардын топтору, коммерциялык уюмдар жана мамлекеттер тарабынан жасалышы мүмкүн. Бул субъекттер окшош тактикалык ыкмаларды колдонушу мүмкүн (мисалы, зыяндуу программаны колдонуу) жана окшош максатка кол салышы мүмкүн (мисалы, компьютердик система), алар киберкылмыштарды жасоодо ар кандай мотивдерге жана ниеттерге ээ.

Аларга биринчи кезекте системаларга, тармактарга жана маалыматтарга багытталган жана максат менен жасалган кылмыштар кирет, алардын купуялуулугун бузуу (б. а. системалар, тармактар жана маалыматтар корголгон жана аларга ыйгарым укуктуу колдонуучулар гана кире алат), бүтүндүк (б. а. маалыматтар так жана анык болуп, өзгөртүлбөгөндө) жана жеткиликтүүлүк (б. а. маалыматтар, кызматтар жана системалар биринчи талап боюнча жеткиликтүү болгондо). Бул киберкылмыштарга хакердик чабуулдар кирет; зыяндуу программаларды түзүү, сактоо жана жайылтуу; «Кызматтан баш тартуу» түрүндөгү чабуулдар (DoS); бөлүштүрүлгөн «Кызматтан баш тартуу» (DDoS); веб-сайтты бузуу (веб-сайттын мазмунун бузууга багытталган онлайн вандализмдин формасы).

Башкача айтканда, эгер кылмышкердин максаты компьютер жана анын маалыматтары болсо, анда бул кибер көз каранды кылмыш. Бул түргө компьютердик

системага кирүү үчүн жасалган кеңири белгилүү хакердик чабуулдар кирет. Хакерлер ошондой эле залал же башка зыян келтирүү үчүн системаларга уруксатсыз кирүүнү издеши мүмкүн.

Мындай кылмыштардын негизги зыяны анын ээсинин купуялуулугун, бүтүндүгүн жана маалыматтын жеткиликтүүлүгүн бузуу болуп саналат. Мисалы, социалдык тармактын профили сырсөз алуу программаларын колдонуу менен бузулганда — бул кибер көз каранды кылмыш, ал эсеп ээсинин ага кирүү мүмкүнчүлүгүн жокко чыгарат жана эсеп маалыматынын купуялуулугун бузат. Хакерлер келечекте алар тууралуу маалыматты ачыкка чыгаруу коркунучу менен жабырлануучулардан акча талап кылуу максатында маалыматтарга жетүүгө аракет кылышат.

Зыяндуу программаларды түзүү жана жайылтуу да кылмыш жоопкерчилигине тартылат. Кээде зыяндуу программаларды түзүү боюнча алгачкы көндүмдөрдү алган мектеп окуучулары же окуучулар, өзүн-өзү көрсөтүү жана өзүн-өзү тастыктоо үчүн, мындай программаларды түзүп, аларды башка адамдардын компьютерлерине жугузуп, жайылтышат. Зыянкеч программа компьютердик тутумдарды бузуп, жашоону камсыз кылуучу объектилерди тейлөө тутумдарынын ишин үзгүлтүккө учуратат..

Өзгөчө коркунучтуу объектилерге: электр станцияларына, суу менен камсыздоо уюмдарына, коргонуу ишканаларына каршы жасалган кибер кылмыштар негизги коркунуч туудурат. Кээде көңүл ачуу үчүн жасалган мындай кылмыштар шаарлардын калкына жана бүткүл инфраструктурага орду толгус зыян келтириши мүмкүн.

Кээ бир мамлекеттердин мыйзамдары мындай объекттерге каршы киберкылмыштарды оор кылмыштар катары карайт. Анын үстүнө мындай кылмыштар үчүн кылмыш жоопкерчилигине тартуунун жаш курагы кыскартылууда.

Ар кандай зыяндуу программалар бар: курттар, опузалоочу- вирустар, шпиондук программалар, троян аттары, кримто опузалоочулар жана башкалар. Мындай программаларды түзгөндүгү үчүн мыйзамда жоопкерчилик каралган. Мындай программалардын жарыялоочусун же таратуучусун табуу азыр маалыматтык коопсуздук боюнча билим алган атайын адистер үчүн анчалык деле кыйын эмес.

Эми биздин көңүлүбүздү кылмыштын экинчи түрүнө буралы. Алардын айрымдарын кийинки жолугушууларда кененирээк карап чыгабыз. Бул киберкылмыштар, маалыматтык-коммуникациялык технологиялар башка кылмыштарды жасоонун каражаты же ыкмасы болуп саналганда.

- Компьютердик алдамчылык же жасалмачылык. Бул жалпы алдамчылык жана жасалмачылык, компьютерлерди колдонуу менен жасалат. Мисалы, компьютер каражаттарынын жардамы менен документтердин жасалмасын жасоо.
- Жеке маалыматтарды колдонууга байланыштуу компьютердик кылмыштар. Бул азыр кеңири жайылган кылмыштар. Мисалы, адамдардын жеке маалыматтарын колдонуу менен банк карталарын, өздүгүн тактаган документтерди уурдоо, онлайн режиминде насыя алуу.
- Спамдын жайылтуу же жайылышын көзөмөлдөө. Бул каттарды, ар кандай акцияларга, лотереяларга жана башка азгыруучу сунуштарга шилтеме берген билдирүүлөрдү жөнөтүү кылмыштары. Алардын милдети-жеке маалыматтарды уурдоо же компьютерге зыяндуу программаны жүктөө үчүн колдонуучуну шилтемени басууга мажбурлоо.
- Автордук укукка же соода маркаларына байланыштуу компьютердик кылмыштар. Бул кылмыштар автордук укуктар менен корголгон объектилерге мыйзамсыз ээлик кылуу, пайдалануу жана пайда алуу менен байланышкан. Мисалы, сайт авторлордун интеллектуалдык же чыгармачылык эмгегинин натыйжаларын пайдалангандыгы үчүн акы төлөбөстөн жана алардын уруксатысыз тасманы көрсөткөндө. Көчүрүү, пираттык видеолорду, компьютердик оюндарды, музыканы жана башка объектилерди көбөйтүү же жайылтуу — бул автордук укук жана соода маркаларындагы кылмыштар, алар үчүн жоопкерчилик каралган. Торрент сайттарында тасмаларды жайылтуу автордук укукту бузуу болуп саналат.
- Жеке зыян келтирүү максатында компьютерди колдонууну болжолдогон жосундар. Мындай кылмыштын мисалы болуп киберкодулоо, киберчабуул, киберасылуу эсептелинет.
- Балдарды кызыктырууну жана тартуу (б.а. аны сексуалдык эксплуатациялоо / зомбулук көрсөтүү максатында бала менен ишеним мамилелерин түзүү) максатында компьютерди пайдаланууну болжолдогон жосундар. БУУ БКБнын «Кибер кылмыштуулук көйгөйүн ар тараптуу изилдөө» докладынын долбоору (2013).

Белгилей кетүүчү нерсе, бул кылмыштардын бардыгы кылмыш жоопкерчилигине тартылат, ал эми жабыр тарткандарга келтирилген зыян күнөөлүү тарабынан

толук көлөмдө милдеттүү түрдө орду толтурулууга тийиш. Киберкылмыштын айрым түрлөрү үчүн жаза өзгөчө оор кылмыштар үчүн жазанын өлчөмү менен салыштырууга болот, анткени кылмыштар өлкөнүн улуттук коопсуздугуна коркунуч келтирет. Мисалы, маанилүү инфраструктураны опузалап алуу максатында тармакты бузуу өтө коркунучтуу кылмыш.

Тыянактар: маалыматтык технологиялардын өнүгүшү-бул жакшылык, өлкөдө интернеттин тез жайылышы-бул прогресстин көрсөткүчү.

Бирок бардык эле адамдар киберкылмышкерлерге каршы турууга даяр боло бербегендиктен, жогорку тобокелдиктер бар. Барган сайын көбүрөөк адамдар киберкылмышкерлердин курмандыгы болуп жатышат. Ошондуктан, кибермейкиндикте жашырынып жаткан коркунучтар жөнүндө тааныштарыңарга айтуу маанилүү.

Киберкылмышкерлер жабырлануучулар менен баарлашууда социалдык инженерия ыкмаларын колдонуп, банктардын мобилдик тиркемелеринде өздөрүнө каршы иш-аракеттерди жасоого же жалган онлайн насыя алуу үчүн жеке маалыматтарды берүүгө мажбурлашарын билүү маанилүү.

2-этап

Топтордо иштөө (10 мүн.)

Окуучуларды 3 топко бириктирип, берилген суроолорду талкуулоону сураныңыз. Эгерде жооп берүүдө топтордун бири кыйналса же толук жооп бербесе, анда башка топтун өкүлдөрүнө жоопту толуктоого уруксат берилет.

Талкуулоо үчүн суроолор жана аларга болжолдуу жооптор

- Силер киберкылмыштарынын кандай түрлөрү жөнүндө билдиңер? (Бардык киберкылмыштарды эки түргө бөлүүгө болорун билдик. Бөлүү МКТнын кандайча колдонулушуна байланыштуу: максат же каражат катары. Эгерде максат катары болсо, анда бул салттуу компьютердик кылмыштар, кибер байланышкан кылмыштар деп аталат. Эгерде МКТ башка кылмыштуу укук бузууларды жасоонун каражаты же ыкмасы катары иш алып барса, анда мындай кылмыштар кибер-кошулган кылмыштар деп аталат, башкача айтканда, маалымат технологиялары кылмыш ишинин курамына кирет, бирок анын максаты болуп саналбайт. Киберкылмыштын эки түрү тең коркунуч туудурат).
- Кылмыштын максаты компьютер болуп саналат деген эмнени билдирет? (Бул компьютер тармагына же белгилүү бир компьютерге же андагы маалыматтарга кирүү негизги максат экенин билдирет).
- Кандай кылмыштар жасалып жатат? (Көбүнчө хакердик чабуулдар, корпоративдик тармакты бузуулар, компьютердик бузуулар).
- Алар кандай зыян алып келет? (Зыяндын даражасы компьютерлер жана тармактар жашоонун кайсы чөйрөсүнө кызмат кыла турганына жараша болот. Эгерде компьютерде маанилүү маалымат жок болсо, зыян минималдуу, ал эми өтө маанилүү объекттин иши экономика (биржаны бузуп алуу) же инфраструктураны [суу менен камсыздоону] жок кылуу жана башкалар (жабыркаса максималдуу болушу мүмкүн).
- Компьютер качан кылмыш жасоонун куралы болуп саналат? (Качан кадимки кылмыш иши жасалып, бирок кылмыштан эң чоң натыйжа алуу үчүн маалыматтык технологиялар колдонулганда. Кээде мунун алдында кибер көз каранды кылмыштар болот. Кээде мындай кылмышты жасоо үчүн атайын көндүмдөрдүн болушу талап кылынбайт. Чабуулчулар системанын алсыздыгын же интернет же социалдык тармактын колдонуучуларынын этиятсыздыгын пайдаланышат).
- Кандай кылмыштар жасалууда? (Мисалы, кээ бир социалдык тармактарда социалдык тармактын мессенджерлеринде колдонуучулар тараткан өздүгүн тастыктоочу документти же паспортторду табууга болот. Бул маалыматтарды алгандан кийин, адамга онлайн насыя алса болот. Зыяндын даражасы негизги кылмыштын натыйжасында кандай зыян келтирилгенине жараша болот. Бул онлайн кредиттик акчанын кичинекей суммасы же корпоративдик эсептерден ири суммадагы акчаны уурдоо болушу мүмкүн).

3-этап

«Эмне үчүн киберкылмышкерлерге менин компьютерим (смартфонум) жана жеке маалыматтарым керек?» көнүгүүсү (15 мүн.)

Окуучуларды чакан топторго топтоп, ар бирине флипчарт бериңиз. Флипчартты 3 бөлүккө бөлүп, жооп бериши керек болгон суроолорду аталышына жазууну сураныңыз. Топторго суроолорду талкуулоого жана флипчартка кыскача жазууларды жазууга мүмкүнчүлүк бериңиз (жоопторду лекциянын материалдарынан жана талкуу суроолорунан тапса болот).

1. Киберкылмышкерлерге менин компьютерим (смартфонум) жана жеке маалыматтарым эмне үчүн керек?	2. Алар менин компьютериме (смартфонума) жана жеке маалыматтарыма кантип кире алышат?	3. Бул мага кандай зыян келтириши мүмкүн?

Топтордун иштеринин презентациясын уюштуруңуз. Модерация учурунда дал келген жоопторду салыштырып, алардын кайсы жерде айырмаланганын белгилеңиз. Окуучуларга өз чечимин негиздөөгө мүмкүнчүлүк бериңиз.

Мүмкүн болгон жооптор

- Биринчи бөлүк. Киберкылмышкерлерге менин компьютерим (смартфон) жана менин жеке маалыматтарым эмне үчүн керек?

Компьютерге же смартфонго кирүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгондо, кылмышкерлер аны алыстан башкара алышат жана аларга керектүү иш-аракеттерди жасай алышат: насыя алуу, почта жөнөтүү, «керексиз» билдирүүлөрдү (спам) жөнөтүү, башка компьютерлерге чабуулдарды жана башка аракеттерди жасоо, менин социалдык тармактагы аккаунттарыма жана тиркемелериме кирүү мүмкүнчүлүгүн алуу.

- Экинчи бөлүк. Алар менин компьютериме (смартфонума) жана жеке маалыматтарыма кантип кире алышат?

Онлайн алдамчылык менен, алар адамга телефон чалып, социалдык инженерия ыкмаларын колдонуп, ага кредит берилген жана акча которуу токтотулушу керек деп коркутуп, бирок бул үчүн тез арада токтотууга жардам бере турган тиркемени жүктөп алышы керек. анын акчасын уурдоо үчүн андан кийин, бул тиркеме аркылуу алар банктык тиркемеге кирүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат жана адамга насыя беришет. Кээде алар сизден телефон аркылуу эки факторлуу аутентификациянын алкагында телефонго жөнөтүлгөн PIN-кодду жазууну суранышы мүмкүн (бул колдонуучунун инсандыгын логин паролу аркылуу гана эмес, СМС же башка коддор аркылуу да ырастоо). Кээде билдирүү же электрондук почта сизден шилтемени басууну суранат. Аны басуу менен колдонуучу шилтемени смартфонуна же компьютерине жүктөп алат. Кылмышкерлер колдонуучуну адаштырыш үчүн тынымсыз өздөрүнүн «уламыштарын» алмаштырып турушат: алар өздөрүн укук коргоо органдарынын, атайын кызматтардын, банктын коопсуздук кызматынын адистери ж.б. деп тааныштырышат.

- Үчүнчү бөлүк. Бул мага кандай зыян келтириши мүмкүн?

Кылмышкерлер менин аккаунттарымды өз максаттары үчүн пайдалана алышат жана мен алардын иш-аракеттери үчүн төлөшүм керек. Алар менин банктык эсептеримден акча уурдашы мүмкүн, мен үчүн онлайн насыяга кайрылышы мүмкүн, менин атымдан мыйзамсыз маалыматтарды таратуу менен мени жаманатты кылышы мүмкүн.

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

Жыйынтыктап, теманын негизги жоболорун кайталаңыз.

Маалыматтык технологиялардын өнүгүүсү – бакыт, өлкөгө интернеттин тездик менен кириши – прогресстин көрсөткүчү.

Бирок бардык эле адамдар киберкылмышкерлерге каршы турууга даяр боло бербегендиктен жогорку тобокелдиктер бар.

Барган сайын көп адамдар киберкылмышкерлердин курмандыгы болуп жатышат. Андыктан досторуңузга кибер мейкиндиктеги коркунучтар жөнүндө айтып берүү маанилүү.

Киберкылмышкерлер жапа чеккендер менен баарлашууда социалдык инженерия ыкмаларын колдонуп, аларды мобилдик банкинг тиркемелеринде өзүнө каршы аракеттерди жасоого же жалган онлайн насыя алуу үчүн жеке маалыматтарды берүүгө мажбурлап жатканын билүү маанилүү.

Кайтарым байланыш

Суроолорду бергиле:

- Бардыгы түшүнүктүү болдубу?
- Ушул класстык саатка чейин тема боюнча эмнелер белгилүү эле?
- Киберкылмыштар боюнча өзүңөр үчүн эмнелерди үйрөндүңөр?
- Бул тема жөнүндө дагы эмнени билгиңер келет?

Негизги түшүнүктөр

- Кибер-кошулган кылмыш
- Кибер көз каранды кылмыш
- Компьютердик маалыматтар
- Маалыматтын купуялуулугу, бүтүндүгү жана жеткиликтүүлүгү
- Хакердик чабуулдар

Мугалим үчүн кошумча материал

1. Компьютердик кылмыштуулук боюнча Европа Кеңешинин Конвенциясы 2001 (Будапешт конвенциясы) // URL: Full list - Treaty Office
2. БУУ БКБнын e4j (Education for justice) долбоору боюнча материалдары: «Адилеттик үчүн билим берүү».
3. E4J программасынын алкагында иштелип чыккан киберкылмыштуулук боюнча университеттик модулдардын сериясы, мугалимдер үчүн окуу-методикалык колдонмо // URL: Окуу-методикалык колдонмо - Cybercrime Teaching Guide (дата обращения: 24.03.2023).
4. 1-модуль 1: «Киберкылмыштуулукка киришүү»
5. 2-модуль 2: «Киберкылмыштын негизги түрлөрү»
6. UNODC докладынын долбоору «Киберкылмыштуулук көйгөйүн ар тараптуу изилдөө», 2013
7. Europol. 2018. Internet Organised Crime Threat Assessment 2018.
8. Интернет-алдамчылык тууралуу материал «Ички иштер министрлиги интернет-алдамчылык аракеттери тууралуу эскертет» / Вести.kg / Кыргызстан жаңылыктары.

10-КЛАСС

УЮШКАН КЫЛМЫШТУУЛУК

1-ТЕМА
УЮШКАН КЫЛМЫШТУУЛУКТУН АЛДЫН АЛУУ БОЮНЧА МЫЙЗАМДАР, ЖАРАНДАРДЫН УКУКТАРЫ ЖАНА МИЛДЕТТЕРИ

Негизги суроолор

- Ак ниеттүү алуучу деген эмне?
- Шектүү нерсени сатып алуу үчүн кылмыш жоопкерчилиги качан башталат?
- Кылмыштын курмандыгы болуп калбоо үчүн өзүңдү кандай алып жүрүү керек?
- Кылмыштын курмандыгы болуп калсаң, өзүңдү кандай алып жүрүү керек?

Максаты

Уюшкан кылмыштуулуктун себептери, коркунучтары жана кесепеттери жөнүндө окуучулардын түшүнүктөрүн системалаштыруу.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- уюшкан кылмыштуулукка катышуунун ар кандай деңгээлдери жөнүндө;
- жабырлануучу болуп калууга жол бербөө үчүн кырдаалды билүү жөнүндө.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- жабырлануучу болуп калуунун алдын алуу,
- талкуу жүргүзүү,
- чыр-чатактарды чечүү,
- сынчыл ой жүгүртүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- жабырлануучу жүрүм-турумдун алдын алуу үчүн кырдаалдык маалымдуулукту колдонуу;
- уюшкан кылмыштуулукка катышуудан качуу.

Куралдар, ресурстар

Сүрөт тартуу үчүн куралдар (плакат кагаз барактары, түстүү карандаштар), флипчарттар, маркерлер.

Видео «Уюшкан кылмыштуулук», социалдык ролик (орус тилинде кыргыз тилинде субтитр менен)

«Эрик Абдыкалыков: Биз жашаган аймак криминалдашкан болчу», таратуучу материал «Уюшкан кылмыштуу топко катышуу тууралуу» (англ. тил.): Lesson handout on participation in an organized criminal group.

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу
- Мээ чабуулу үчүн суроолор жана аларга болжолдуу жооптор
- Интернеттен мыйзамсыз товарларды алуу коркунучу эмнеде деп ойлойсуз? (Коркунуч-бул товар уурдалган же тонолгон болушу мүмкүн. Андыктан, бир топ арзандатылган баада сатып алууга сунуш кылынганда, сиз дайыма сак болушуңуз керек. Телефон, фотоаппарат, ноутбук, зер буюмдар же башка нерселер кылмыштуу иштин предметтери эмес экенине кепилдик кайда? Алардын келип чыгуу булагы белгисиз.)
- Досторуңуз менен кечинде канчалык тездикте сейилдейсиз? Кечинде көчөдө бара жатып, айлана-чөйрөгө көңүл бурасызбы? (Айлана-чөйрөгө ар дайым көңүл буруу керек. Кылмыштын жабырлануучусу боло турган жагдайлардан качууга аракет кылуу керек: буюмдарды кароосуз калтырууга болбойт, опузалоонун курмандыгы болуп калсаңыз чоңдорго же мугалимдерге ар дайым кабарлап туруу керек, жарыктандырылган көчөлөрдө басууга аракет кылуу керек. Мунун баары кырдаалдык маалымдоо жана жабырлануучу жүрүм-турумдун алдын алуу (кылмыштын курмандыгынын абалына алып келүүчү жүрүм-турум) деп аталат.

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- Видеолорду, дебаттарды, талкууларды көрүү (10 мүн.)
- Видеолорду талкуулоо. Топтордо иштөө (10 мүн.)
- Видеолорду талкуулоо. Талкуу (15 мүн.)

1-этап

«Сатып алсамбы же сатып албасамбы? Этикалык дилемма»: видеолорду көрүү, дебаттар жана теманы талкуулоо (10 мүн.)

«Уюшкан кылмыштуулук» видеосун көрүүнү уюштуруңуз

Дебаттарды өткөрүү үчүн 4 топ түзүңүз.

Дебаттар үчүн суроолор

- Кыздын арзан телефон сатып алуу чечими жөндүүбү?
- Андагы болгон маалыматты эске алганда бул эң жакшы тандоо болдубу?
- Качан шек туудурган буюмду сатып алуу кылмыш болуп эсептелет жана уюшкан кылмыштуулукка кошо катышууга барабар?

Интернетте шектүү товарларды жана кызматтарды кантип таануу керектиги жана өз ойлорун актоодо кандай чараларды көрүү керектиги боюнча мисалдарды келтирүүнү сураныңыз.

Төмөнкү суроолор боюнча талкуу өткөрүңүз:

- Уюшкан кылмыштуу топ уурдалган телефонду уурдап, кайра сатуудан кандай пайда көргөн? (Уурдалган телефонду сатканы үчүн акча алышкан.)
- Уюшкан кылмыштуу топ кирешени каякка жөнөтө алат? (Бул акча курал сатып алууга жана адам сатуунун курмандыктарын тартууга жумшалышы мүмкүн.)
- Эгерде дүкөндөн баасынан арзаныраак нерсени сатып алуу мүмкүнчүлүгү болсо, биринчи кезекте эмнеге көңүл буруш керек? (Сатуучу буюмдун мыйзамдуулугун ырасташы керек: буюмдун техникалык мүнөздөмөлөрү, кепилдик талондору, таңгактары жана буюмдун мыйзамдуу түрдө сатылып алынгандыгын тастыктаган башка белгилер бар документтери болушу керек.)

Окуучулардан флипчартка уюшкан кылмыштуулукка байланыштуу болушу мүмкүн болгон онлайн товарлардын жана кызматтардын мисалдарын тартууну сураныңыз (мисалы, жасалма кийим, тамак-аш, жасалма медициналык продукция, жапайы жаратылыш жана токой ресурстары жана маданий жайлар).

Төмөнкү суроону бериңиз: жасалма же кылмыштуу буюмду кантип аныктоого болот?

Флипчартка үч тилкени тартыңыз. Ар биринин атаңыз: баасы, таңгагы жана сатуу орду. Окуучулар менен бирге шектүү нерселердин белгилерин үч белги боюнча аныктаңыз. Бул 3P ыкмасы (price — баа, packaging — таңгак and place — сатуу орду) экенин түшүндүргүлө. Эгерде баасы өтө төмөн болсо же таңгагы жана сатуу орду шектүү же оригиналдуу буюмдарга дал келбесе, анда продукт жасалма же кылмыштуу болушу мүмкүн (көбүрөөк маалыматты БУУ БКБнын «уюшкан кылмыштуулуктан сатып алба» сайтынан алууга болот).

Баа	Таңгак	Сатуу орду
Жасалма же кылмыштуу буюм	Жасалма	Жасалма же кылмыштуу буюм

Трансулуттук уюшкан кылмыштуулукка каршы конвенциядагы кылмыштуу кошо катышуунун элементтери

Уюшкан кылмыштуулук жөнүндө Конвенция	Физикалык элементтер (Actus reus) — күнөөлүү аракеттер	Психикалык мамиленин психикалык элементтери (mens rea) - күнөөлүү аң - сезим
5-берене, бөлүк 1(a) (ii)a	Өзүнүн аракети же аракетсиздиги менен уюшкан кылмыштуу топтун кылмыштуу ишине активдүү катышат	Аракет же аракетсиздик атайылап жасалган жана топтун кылмыштуулугун же анын кылмыштуу иш-аракетин же максатын билүү менен жасалган
5-берене, бөлүк 1(a) (ii)b	Өзүнүн аракети же аракетсиздиги менен уюшкан кылмыштуу топтун кылмыштуу иштеринин башка түрлөрүнө активдүү катышат	Аракет же аракетсиздик атайылап жана толугу менен анын катышуусу кылмыштуу максатка жетүүгө жардам берээрин түшүнүү менен жасалган

Этаптын негизги билдирүүсү

Дилемма: шектүү арзан нерсени сатып алуу же албоо жашооңузда көп пайда болот. Эмнени жана кайдан сатып алганыңыз маанилүү эмес: смартфон, унаа же кыймылсыз мүлк (батир, үй). А биз аны дайыма адеп-ахлак, адилеттүүлүктүн пайдасына чечкенге аракет кылышыбыз керек. Юридикалык «таза» нерсе базардагы баадан арзан болушу мүмкүн эмес. Арзандыгы анын кылмыштуу келип чыгышына шектенүүнү жаратат.

Кылмыш иши козголбосо дагы, мындай сатып алуучу жарандык укукта «ак ниетсиз сатып алуучу» деп аталат, ал баарынан: акчадан жана буюмдардан ажырап калуу коркунучунда турат. Ак ниетсиз сатып алуучу — бул сатуучунун буюмду тескөөгө мыйзамдуу укугу жок экендигин билген же болжолдогон сатып алуучу (анын юридикалык тагдырынын чечими: белек берүү, сатуу ж.б.).

Бир катар белгилер боюнча билүүгө же болжолдоого болот: түзүлгөн жагдай, бүтүм жасалган жер, баа жана башка факторлор. Башкача айтканда, сатып алуучу буюмдун баасы өтө төмөн болсо же сатуучу буюмду сатууга шашып жатса, сатып алууга шашылбашы керек.

Жасалма товар жөнүндө

Жасалма товарды сатып алуу, биринчи караганда жабырлануучуга кылмыштагыдай түздөн-түз зыян келтирбейт. Бирок ошентсе да мындай зыян ар бир адамга келтирилиши мүмкүн.

- Жасалма товарлар (мисалы, фармацевтика, тамак-аш, оюнчуктар жана унаа тетиктерин жасалмалоо) керектөөчүлөрдүн ден соолугуна олуттуу коркунуч келтириши мүмкүн.
- Жасалмалоо жумушка орношууну жана эмгек укуктарын бузат, анткени товарлар мыйзамсыз жасалып, өндүрүлөт. Бул көбүнчө стандарттуу эмес шарттарда иштөөгө аргасыз болгон жумушчулардын укуктарына олуттуу таасирин тийгизет.
- Контрафактылык продукциялар экономикага чоң зыян келтирет. Жашыруун соода

өкмөттү маанилүү мамлекеттик кызматтарга жумшала турган кирешеден ажыратат, салык төлөөчүлөргө кошумча жүк жүктөйт.

- Жасалмалоо айлана-чөйрөгө терс таасирин тийгизет, анткени жасалма товарды өндүрүүдө коопсуздук эрежелери жана сапат стандарттары сакталбайт. Тыюу салынган химиялык заттар айлана-чөйрөгө зыян келтирүүнүн көптөгөн мисалдарынын бири гана.

2-этап

«Абайлагыла. Телефонуңузду алыс кармаңыз. Кырдаалды сезүү аң-сезимин жакшыртуу»: видеону талкуулоо. Топтордо иштөө (10 мүн.)

Адегенде кыскача билдирүү жасаңыз: «Кырдаалды сезүү аң-сезимин жакшыртуу» (Situational Awareness) термини өткөн кылымдын токсонунчу жылдарында техникалык илимдерде пайда болгон. Биринчи аныктаманын автору болуп M. R. Endsley эсептелет (1995): «(бирдиктүү) мейкиндик-убакыт континуумунда сезимдик элементтерин кабыл алуу, алардын маанисин аң-сезимдүү кабыл алуу, ошондой эле аларды жакынкы келечекке проекциялоо».

Күнүмдүк турмушта кырдаалдык аң-сезим – бул кырдаалдын өнүгүшүн баамдоо, түшүнүү жана алдын ала билүү үчүн айлана-чөйрөнү тынымсыз талдоо. Ситуациялык аң-сезим адамды курчап турган жердин жана убакыттын шарттарындагы бардык өзгөрүүлөргө адекваттуу жооп берүүгө мүмкүндүк берет.

Кылмыштуулуктун алдын алуу көз карашынан алганда, кырдаалды түшүнүү жабырлануучу жүрүм-турумдан качууга мүмкүндүк берет.

Виктимология – кылмыштын курмандыгы (жабырлануучусу) жөнүндөгү илим, мында кылмыштуу жүрүм-турумдун механизмин түшүнүү жана адамдын кылмыштын курмандыгы болуп калышынын шарттарынын калыптанышына жол бербөө максатында ар тараптан изилденет. Криминологияда жабырлануучунун жүрүм-туруму адамды сөзсүз түрдө коркунуч менен байланышкан кырдаалга алып баруучу жүрүм-турумду билдирет. Жабырлануучунун жүрүм-туруму кылмыштын курмандыгы болуу процессинде адамдардын этиятсыздыгын билдирет (мисалы, автобуста ачык баштыктар, кароосуз калган нерселер).

Окуучуларга тапшырма бериңиз: оор кылмыштын курмандыгы болуп калбоо үчүн, жеке коопсуздугун жогорулатуу үчүн кырдаалдык аң-сезим көндүмдөрүн колдонуу; смартфон менен саякаттоо процессинде кырдаалдык аң-сезимди жакшыртуу.

«Уюшкан кылмыштуулук» видеосунун айрым деталдарын талкуулагыла:

- Эмне үчүн уюшкан кылмыштуу топтогу аял кызды жабырлануучу катары тандап алган?
- Кыз канчалык аялуу?

Белгилегиле: ал телефонуна гана көңүл бургандыктан айланасындагыларга көңүл бурган жок. Ал фургонду жана андагы адамдарды байкаган жок. Алар анын коопсуздугуна коркунуч туудурушу мүмкүн деп ойлогон эмес. Бул төмөн кырдаалдык аң-сезимдин мисалы деп айтууга болот.

Окуучуларды чакан топторго бириктирип, видеолорду баштапкы чекит катары колдонуп, кыздын кырдаалды аң-сезими менен түшүнүүсүн жакшыртуусун сураңыз. Бул коопсуздук кеңештери болушу мүмкүн. Мисалы, ал көчөдө баратканда уюлдук телефонун рюкзагына салып койсо болмок.

Окуучулардан оор кылмыштын курмандыгы болуп калбоо үчүн кырдаалды жакшыраак билүү жолдорун талкуулоону сураныңыз. (Мисалы, алар айланасында болуп жаткан нерселерди көзөмөлдөө үчүн бардык сезимдерин сактоого үйрөнө алышат. Алар ошондой эле мүмкүн болушунча сергек болуп, коркунуч болгондо качуу жолдорун билип, интуициясына ишене алышат. Ушул иш-аракеттердин бардыгын жасоо кырдаалды билүүгө жардам берет.)

Окуучулардан өз идеяларын плакаттар, инфографика же социалдык жарнама үчүн маалымат катары бөлүшүүнү сураныңыз.

Окуучуларды жыйынтыктоо: кырдаалды жогорку деңгээлде билүү жана аймакты же айлана-чөйрөнү билүү сизге карата мүмкүн болгон кылмыштуу кол салууларга тез жана натыйжалуу жооп берүүгө жардам берет.

Окуучуларды жогорку деңгээлдеги кырдаалдык аң-сезимди жана аймакты же тегерегиңизди аңдап билүү сизге каршы мүмкүн болуучу кылмыштуу чабуулдарга тез жана натыйжалуу жооп берет дегенге алып барыңыз.

3-этап

«Жеңил олжо болбо»: видеону талкуулоо, «Көңүлсүз / байкабаган жөө жүргүнчү» темасына талкуу (15 мүн.)

Окуучуларга төмөнкү суроолорду талкуулоону сунуштаңыз:

- Бул кырдаалда кыз өзүн кандай алып жүрүшү керек эле?
- Ал эң биринчи эмне кылышы керек эле?

- Ал полицияга кайрылышы керекпи? Болгон окуяны ата-энесине билдириш керекпи?
- Жоголгон маалыматтарды калыбына келтирүү аракетин көрүшү керекпи?
- Телефон уурдалгандыгы жөнүндө операторго билдириш керекпи?

Окуучуларды төмөнкү жыйынтыктарга алып барыңыз: эгер сизге кол салуу болсо, биринчи кезекте коопсуз жерге жетүү жана жардам алуу керек. Экинчиси милицияга кайрылуу.

Эскертүү. Бул сабакка милиция кызматкерин чакырып, аны менен бирге коопсуз жүрүм-турум эрежелерин талкуулоого болот. Сиз ошондой эле телефондо маалыматтарды сактоо жана коргоо жолдорун талкуулоо үчүн уюлдук байланыш компаниясынын өкүлүн же маалымат коопсуздугу боюнча адисти чакыра аласыз.

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

Социалдык видеороликти көрүү «Эрик Абдыкалыков: Биз жашаган аймак криминалдашкан болчу». Окуучуларга эмнени үйрөнүшкөнү жана видео аларды эмне кылууга түрткү бергени тууралуу комментарий берүүгө мүмкүнчүлүк бериңиз.

Аягында окуучуларга суроо бериңиз:

Уюшкан кылмыштуулуктун алдын алуу үчүн жарандар кандай укуктарга жана милдеттерге ээ?

Окуучулардын болжолдуу жооптору:

- Уюшкан кылмыштуу топтордун ишмердүүлүгүнө ар кандай формада, анын ичинде келип чыккан шектүү нерселерди алуу процессине катышуудан качуу.
- Кылмышкерлер үчүн ыңгайлуу жагдайларды жаратпаш үчүн, күнүмдүк жашоодо жабырлануучунун жүрүм-турумунан алыс болуу.
- Эгерде мага карата кылмыш жасалган болсо, анда колду түшүрбөй, милицияга кылмыштын алдын алууда активдүү жардам бер. Кээде бул кылмышкерлерди изин суутпай табууга жана кармоого жардам берет.

Негизги түшүнүктөр

- Жабырлануучу жүрүм-турум
- Кырдаалды сезүү аң-сезимин жакшыртуу

Мугалим үчүн кошумча материал

1. Бириккен Улуттар Уюмунун Трансулуттук уюшкан кылмыштуулукка каршы конвенциясы жана анын протоколдору
2. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодекси 2021-жылдын 28-октябры № 127

КОРРУПЦИЯ

2-ТЕМА
ЭМНЕ ҮЧҮН КОРРУПЦИЯ КООМДУН ӨНҮГҮШҮНӨ, ГҮЛДӨП ТОСКООЛ БОЛОТ

Негизги суроолор

- Коррупциянын көрүнүшүнүн маңызы жана табияты кандай?
- Коррупцияга кайсы тармактар көбүрөөк дуушар болот?
- Коррупциянын кесепеттери кандай?
- Коррупция коомдун жана мамлекеттин өнүгүшүнө кандай зыян келтирүүдө?

Максаты

Окуучуларда коррупцияга карата активдүү жарандык позиция үчүн зарыл болгон баалуулуктарды калыптандырууга жана жөндөмдүүлүктөрдү өнүктүрүүгө көмөктөшүү.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- коррупциянын көрүнүшүнүн маңызы;
- коррупцияны ар кандай булактардан аныктоо;
- коррупцияга дуушар болгон чөйрөлөр жөнүндө;
- коррупциянын кесепеттери;
- коррупция мамлекетке, коомго, инсанга кандай зыян алып келет.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- аналитикалык ой жүгүртүү,
- аргументтөө.
- сынчыл ой жүгүртүү,
- коммуникативдик өз ара аракеттенүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- укуктук маданиятты жогорулатуу;
- өзүнүн иш-аракеттери жана жосундары үчүн жоопкерчиликти түшүнүү;
- активдүү жарандык позицияны иштеп чыгуу;
- өз көз карашыңызды коргоо;
- коррупциялык жүрүм-турум практикасынан аң-сезимдүү түрдө баш тартуу.

Куралдар, ресурстар

Компьютер, проектор, таратуучу материал, флипчарттар, стикерлер, маркерлер.

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Темага киришүү

Бир кезде «коррупция» деген сөз бузулгандыкты жана моралдык төмөндөөнү билдирген деп айтыңыз. Азыр ал кыскача жеке пайда алуу үчүн коомдук бийликти кыянаттык менен пайдалануу катары мүнөздөлөт. Коррупциянын эң жөнөкөй аныктамасы - мамлекеттик кызматкерлердин, кызмат адамдарынын, ошондой эле жалпы эле коомдук жана саясий ишмерлердин пара алуусу жана сатылуусу.

Коррупция коомдун, мамлекеттин жана айрым жарандардын кызыкчылыктарына эбегейсиз, кээде орду толгус зыян келтирет.

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- Чакан лекция (10 мүн.)
- Видео көрүү жана талкуулоо (5 мүн.)
- «Коррупция дарагы» көнүгүү (20 мүн.)

1-этап

Чакан лекция (10 мүн.)

Берилген маалыматтын негизинде PowerPointто түзүлгөн презентациясын колдонуу менен чакан лекция өткөрүңүз.

Презентация үчүн маалымат

Изилдөөлөр көрсөткөндөй, өнүккөн жана өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдөгү мамлекеттик кызмат тутумундагы коррупция болжол менен бирдей формада болуп, ошол эле ишмердүүлүк чөйрөсүн камтыйт. Коррупцияга көбүрөөк дуушар болгон тармактары:

- мамлекеттик сатып алуулар. Бул мамлекеттик бийлик органдары жана алардын ведомстволук мекемелери тарабынан жүргүзүлгөн, компаниянын иштөөсүн камсыз кылуу үчүн анын муктаждыктарын канааттандырган сатып алуулар. Мындай сатып алууларды каржылоо салык төлөөчүлөр толуктаган бюджеттин каражаттарынын эсебинен жүргүзүлөт;
- жер участоктору менен операциялар;
- салык чогултуу;
- мамлекеттик бийлик органдарындагы жооптуу кызматтарга дайындоо;
- бюджеттик каражаттардын эсебинен куруу жана оңдоо;
- кылмыш иштерин козгоо жана токтотуу, ошондой эле аларды кошумча тергөөгө жиберүү;
- жол коопсуздугун көзөмөлдөө;
- автоунаа айдоо укугуна экзамендерди кабыл алуу жана айдоочулук күбөлүктөрдү берүү;
- мекемелердин жана уюмдардын коопсуздук техникасынын, өрт коопсуздугунун, санитардык абалынын эрежелеринин сакталышын контролдоо;
- адистештирилген жалпы билим берүүчү мектептерге кабыл алуу;
- мектепке чейинки билим берүү мекемелерине кабыл алуу;
- саламаттыкты сактоо системасы.

Коррупция туруктуу негизде жардам алуу боюнча макулдашуу менен өзүнүн расмий абалын пайдаланган айрым адамдардын кылмыштуу аракеттерин жаап-жашырууну камсыз кылат.

Белгилей кетсек, коррупция уурдоо, рэкет, аткезчилик, мыйзамсыз жүгүртүү, баңги аткезчилиги ж.б. менен байланышкан. Коррупция уюшкан кылмыштуулуктун уюткусу жана катализатору болуп саналат.

2-этап

Видео көрүү жана талкуулоо (5 мүн.)

[(823) Кыргызстандагы коррупциянын көлөмү тууралуу Видеоролик, YouTube]

Сураңыз: видеонун негизги идеялары кандай?

Окуучулардын болжолдуу жооптору:

- Коррупция жөнүндө билдирүү.
- Эрежелерди сактоо мыйзам үстөмдүгүн урматтоого жардам берет.
- Өз укуктарыңды жана милдеттериңди билүү.
- Коррупция баарына таасир этет жана ар бир адам анын алдын алууга милдеттүү деген жоопкерчиликти өзүнө алуу.
- Коррупцияга каршы турууга мүмкүн болбогон же ага каршы турууга же алдын алууга болбогон жер жок.

- Коррупциянын жайылышын оздуктоо үчүн алдын алуу маанилүү.
- Ар бир адам иш-аракеттердин чынчылдыгы жана этикалык чечимдерди кабыл алуу үчүн жооп берет.

Окуучулар үчүн кыйынчылыктар болгон учурда, сиз видеонун негизги билдирүүлөрүн презентацияда айта аласыз же сунуштай аласыз.

3-этап

«Коррупция дарагы» көнүгүүсү (20 мүн.)

Окуучуларга коррупцияны коррупциялык тажрыйбалар, саясатчылар жана адамдардан азыктанган чоң экосистеманын бир бөлүгү катары дарак түрүндө чагылдыруусун сунуштаңыз. Коррупция дарагын коррупцияга түрткү болгон себептер же шарттар менен сүрөттөө керек, мында тамырлар шарттар, жемиштер жана жалбырактар коррупциянын кесепеттери.

Окуучуларга дарактардын дени сак экосистема үчүн маанилүүлүгүн түшүнүүгө жардам берүү үчүн аналогия түзүңүз. Дарактардын адамдарга жана планетага кандай пайда алып келерин аныктоону сураңыз.

Болжолдуу варианттар:

- көлөкө жана салкын жерлер менен камсыз кылат;
- кычкылтек бөлүп чыгарат жана аны менен абаны байытат;
- көмүр кычкыл газын сиңирип, абаны тазалайт;
- эрозиянын алдын алат жана топуракты байытат.

Эми, окуучулардан чындап коррупция дарагы эмнеге алып келерин сүрөттө чагылдырууну сураныңыз.

1. Тамырын чийип, коррупциянын гүлдөшүнө шарт түзгөн шарттарды жазгыла: ачыктыктын, маалыматка жетүүнүн жоктугу, басма сөздүн көзөмөлдө болгону, жарандык аң-сезимдин жоктугу ж. б.
2. Мөмө-жемиштерди жана жалбырактарды тартып жана аларга кесепеттерин жазгыла: адам укуктарынын эрозиясы, тамак-аш жана кызмат көрсөтүүлөрдүн жоголушу, жыргалчылыктын жоголушу, өкмөттүн өз жарандарынын негизги муктаждыктарын канааттандыра албагандыгы ж. б.
3. Айланаңыздын маалымдуулугун жогорулатуу үчүн коррупция дарагын жарнама тактасына же дубалга илип коюңуз.
4. Мектепке же коомчулукка чыныгы дарак отургузуп, аны «чынчылдык дарагы»деп атаңыз.

Образец схемы древа коррупции

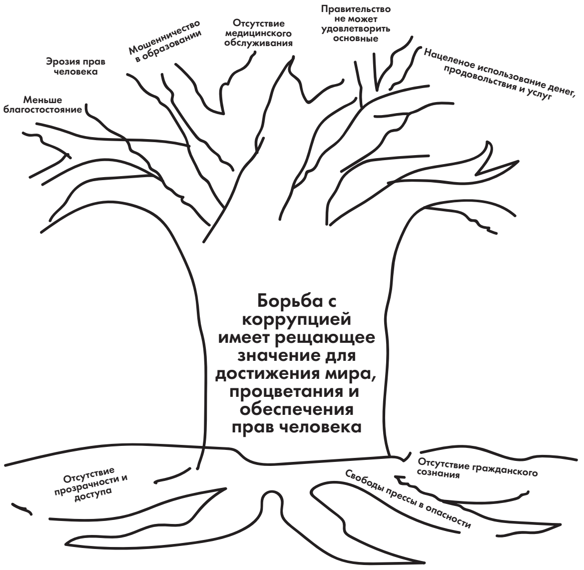

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

Акырында, коррупцияга каршы күрөшүү боюнча негизги идеяларды системалаштырып, окуучулар менен бөлүшүңүз.

Коррупция туруктуу өнүгүүгө жана адам укуктарын урматтоого тоскоол болууда.

- Коррупциянын алдын алууда ар бир адам чынчыл иш алып баруу жана моралдык принциптерге таянып чечим жана тандоо жасоо менен өз ролун ойнойт. Пара бергендиги үчүн эки тарап тең - пара алуучу да, берүүчү да - кылмыш жоопкерчилигине тартылат.
- Коррупция жашоо образы эмес. Ар бир адам коррупциянын жайылышын токтотуу үчүн ак ниеттүүлүк менен аракеттенүүгө милдеттүү.
- Коррупция айрым өлкөлөрдүн гана көйгөйү эмес. Коррупция глобалдуу көйгөй, анткени ал ар бир өлкөдө болот. Көбүнчө эреже катары жакыр адамдар жабыркайт. Элестеткиле, сиз эрежени сактап унаа айдап баратасыз, бирок МАИ кызматкери сизди токтотуп, сизге көйгөй жаратпаш үчүн, пара талап кылып жатат. Мындай коррупция орто эсеп менен жакыр адамдарга таасирин тийгизип, теңсиздикти күчөтөт. Опузалап алуунун дагы бир мисалы: чиновниктер ушунча көп талап кылышынан улам ишкананын жабылышына алып келет.

- Кээде айрым адамдар жана коомчулуктар коррупциядан пайда көрүшөт. Бирок, бул пайда акыр аягында ар бир адамга, анын ичинде пайда алып жаткан адамга же адамдарга зыян келтирет. (Мисалы, милиционер пара алгандан кийин мас айдоочуну коё берет, бирок ошол эле айдоочу милиционердин туугандарын сүзүшү мүмкүн).
- Коррупцияны болтурбоо боюнча чараларды көрүү керек, же болбосо, коррупциянын жайылышына жол бербөө үчүн маанилүү болгон коррупциянын алдын алуу боюнча чараларды көрүү зарыл. Коррупциянын алдын алуунун натыйжалуу куралы болуп жарандардын маалымдуулугун жогорулатуу, окутуу жана туруктуу маалымат берүү саналат.
- Коррупция фактылары укук коргоо органдарына, б.а. милицияга же прокуратурага билдирилиши керек.

Негизги түшүнүктөр

- Инвестициялык климат
- Кредиттер
- Салыктар
- Мыйзамсыз жүгүртүү
- Башкаруу аппараты
- Коррупциядан зыян
- Уурдоо

Мугалим үчүн кошумча материал

1. Коррупцияга каршы күрөшүү: мугалимдер үчүн колдонмо. 4-модуль. Secondary Teaching Guide Anti-Corruption: Post-viewing Activities (unodc.org)
2. Коррупцияга каршы аракеттенүү: видеоролик: Secondary Teaching Guide Anti-Corruption (unodc.org)
3. Коррупцияга каршы аракеттенүү: ресурстар. Secondary Teaching Guide Anti-Corruption: Resources (unodc.org)
4. Коррупцияга каршы аракеттенүү: ресурстардын библиотекасы. E4J Library of Resources (unodc.org)

3-ТЕМА
КОРРУПЦИЯСЫЗ КООМ

Негизги суроолор

- Коррупция көйгөйү ар бир адамга тиешелүүбү?
- Эмне үчүн жарандар коррупцияга каршы аракеттенүүгө катышуусу керек?
- Коррупцияга жарандык коомдун катышуусу эмне үчүн маанилүү?
- Жарандар коррупцияга каршы аракеттенүүгө кантип катыша алышат?

Максаты

Укуктук аң-сезимди, жарандык жоопкерчиликти өнүктүрүүгө, жаштарда коррупцияга карата келишпестикти жана активдүү жарандык позицияны калыптандырууга көмөктөшүү.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- жарандардын коррупцияга каршы аракеттенүүгө катышуусу жөнүндө;
- коррупцияга каршы аракеттенүүнүн жолдору жана ыкмалары жөнүндө;
- коррупцияга каршы турууда жарандык коомдун ролу жөнүндө.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- аналитикалык ой жүгүртүү;
- аргументтөө;
- сынчыл ой жүгүртүү.
- коммуникативдик өз ара аракеттенүү

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- укуктук аң-сезимдин жана укуктук маданияттын деңгээлин жогорулатуу;
- активдүү жарандык позицияны иштеп чыгуу;
- өз көз карашын коргоо;
- коррупциялык жүрүм-турум практикасынан аң-сезимдүү түрдө баш тартуу.

Куралдар, ресурстар

Компьютер, проектор, таратуучу материал, флипчарттар, стикерлер, маркерлер.

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Темага киришүү

Цицерондун «Оо убакыт! Оо, адеп!» белгилүү фразасы биздин заманбап жашообузду эң сонун чагылдыраарын айтыңыз. Коррупция жана ага каршы күрөшүү боюнча жүздөгөн макалалар, китептер, окуу китептери жазылган. Коррупцияга каршы программалар, пландар, ондогон иш-чаралар, чаралар системасы иштелип чыккан жана практикада колдонулат.

Ушуга карабастан, биздин өлкөдө коррупциянын деңгээли өтө жай темп менен төмөндөөдө. Мындай шартта, маселени андан ары түшүнүү өтө актуалдуу бойдон калууда.

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- Чакан лекция (10 мүн.)
- Чакан топтордо иштөө жана презентация (15 мин)
- Жуптарда иштөө (10 мин)

1-этап

Чакан лекция (10 мүн.)

Берилген маалыматтын негизинде PowerPointто түзүлгөн презентациясын колдонуу менен чакан лекция өткөрүңүз.

Презентация үчүн маалымат

Жыл сайын 9-декабрда дүйнө жүзү эл аралык коррупцияга каршы күрөшүү күнүн белгилейт, ал маалымдуулукту жогорулатуу каражаты катары гана эмес, ошондой эле адамдар жана уюмдар бул жамандыкка каршы биргелешип иштей ала турган инновациялык жолдорду көрсөтүү мүмкүнчүлүгү катары каралат.

Коррупция бардыгыбызга жана ар бирибизге таасир этет: медициналык жабдуулар үчүн каржы каражаттары уурдалганда, биздин саламаттыкты сактоо кыйынга турат; мектептин бюджети мыйзамсыз тонолгондо, биздин билим берүү системабыз кыйналат; пара берилгенде жана сатып алганда биздин саясий институттар бузулат.

Туруктуу өнүктүрүүнүн 2030-жылга чейинки күн тартиби, дүйнө өз мойнуна алган, коррупцияга каршы аракеттерди тиешелүү контекстте багыттайт жана жаңы перспективаны берет. Бардык деңгээлдерде натыйжалуу, ачык-айкын жана отчеттуу институттарды түзүү жана сактоо маанилүү милдет болуп саналат.

Коррупциялык кылмыштар менен күрөшүү үчүн күчтүү мамлекеттик эрк, укуктук реформалар жана таасирдүү башкаруу институттары керек.

Коррупциясыз коомго жетүүгө умтулуу-демократияны, эркиндиктерди жана негизги адам укуктарын чыңдоодогу маанилүү кадам.

Коррупциясыз коом курулушу керек болгон негизги постулаттарга төмөнкүлөр кирет:

- эркин атаандаштык,
- мыйзам үстөмдүгү,
- күчтүү жарандык коом,
- көзкарандысыз ММК,
- иштеп жаткан базар экономикасы.

Активдүү жарандар коррупция менен күрөшүүдө чечүүчү ролду ойнойт: алар коомдун көңүлүн коррупцияга бурат, калкка көйгөй жөнүндө маалымдайт жана саясатчыларды жана партияларды көзөмөлдөөнүн натыйжалуу куралы болуп саналат, аларды отчеттуулук жана ыкчамдык жагынан дайыма көзөмөлдөп турат.

Активдүү жарандар мамлекеттик кызматкерлердин коррупцияга каршы жүрүм-турумун өрчүтүүгө жардам беришет. Бул өзүн-өзү камсыз кылуучу механизмдин пайда болушуна алып келет, анткени ал саясатчыларды этикалык жүрүм-турумга жана жарандар өздөрүнүн толук укугу деп эсептеген адилеттүү өкмөттү камсыз кылууга милдеттендирет. Бюджеттик каражаттардын чыгымдалышына, кабыл алынган чечимдерге, кабыл алынган мыйзамдардын ишке ашырылышына мониторинг жүргүзүү (б.а. көзөмөлдөө жана контролдоо). Мисалы, сиз ай сайын келип жаткан ата-энелердин салымдары кантип жана эмнеге жумшалганын көзөмөлдөй аласыз.

Ар кандай өкмөттүн ишинин натыйжалуулугу канчалык абийирдүүлүк менен кабыл алынган чечимдер жарандардын жөнүндө сураганына жана алардын аракеттери үчүн саясатчыларды жоопко тартканына жараша болот.

Коррупциясыз коом болушу мүмкүн. Коррупциянын деңгээлин кескин төмөндөтүүгө алып келүүчү белгилүү бир чаралар бар:

- коррупцияга карата келишпестик;
- кайтарым байланыш механизмдери жана коомдун бийликке тийгизген таасири иштеп жатканда жарандык коомду өнүктүрүү. Мисалы, жарандар коюлган маселелерди чечүүгө жөндөмдүү же чечим кабыл алуу процессине катышкан бийлик органдарына кайрылышат-мыйзам долбоорлорун талкуулоо ж. б.;
- билим берүү, айрыкча сапаттуу кесиптик билим берүү. Билимдүү жаран гана натыйжалуу иштей алат жана ошол эле учурда чиновниктердин ээнбаштыгынан өз укуктарын коргой алат, анткени мыйзамдарды билип туруп ал өз укуктарын коргой алат же чиновниктердин туура эмес аракеттерин далилдей алат;
- өз укуктарыңызды ишке ашыруу үчүн маалыматка жетүү жана маалыматты активдүү пайдалануу, б.а. сиз мамлекеттик органдардан керектүү маалыматты суроого жана алууга укуктуу болгондо;
- коррупциялашкан чиновниктин «заказын» аткарбастан же бурмалабастан болуп жаткан окуялардын объективдүү көрүнүшүн чагылдырган көз карандысыз ЖМКлар.

Коррупциядан эркин мамлекет бул:

- өнүккөн экономика;
- калкка сапаттуу кызмат;
- мамлекеттин кепилденген социалдык милдеттенмелери;
- өкмөткө болгон ишенимдин жогорку деңгээли;
- мүлктүк теңсиздигин кыскартуу;
- жакырчылыкты кыскартуу;
- мамлекеттин күчтүү укук коргоо функциясы.

2-этап

Чакан топтордо иштөө жана презентация (15 мүн.)

Окуучуларды 3 топко бириктириңиз. Тапшырма: «Коомдун турмушунун белгилүү бир чөйрөсүндө коррупцияга кантип каршы турууга болот?» суроосун талкуулоо жана өз идеяларын класска сунуштоо.

1-топ медицинада

Жооптун болжолдуу варианты:

— Медициналык мекемелердин ишин контролдоо, медициналык кызматтын сапатына жана жеткиликтүүлүгүнө жарандардын даттанууларын жана арыздарын талдоо, диагноздун белгиленген дарылоого жана дары-дармек менен камсыз кылууга ылайыктуулугун текшерүү, дары-дармектерди жана медициналык препараттарды алып келүүгө уруксаттардын берилишин контролдоо.

2- топ билим берүүдө

Жооптун болжолдуу варианты:

— Тестирлөө, бош кызмат орундарына шайлоолорду жана конкурстарды өткөрүү аркылуу окуучулардын жана студенттердин билимин объективдүү баалоо, аттестаттарды жана дипломдорду берүүнүн мыйзамдуулугун текшерүү, электрондук жазуу аркылуу мектепке чейинки мекемелерге кабыл алууну жана мектепке кирүүнү коомдук контролдоо, финансылык каражаттардын чыгымдалышы жөнүндө билим берүү уюмдарынын администрациясынын отчеттору, билим берүү уюмдарынын, коомдук фонддордун ж.б. ишмердүүлүгүн камкордук кеңештерди түзүү менен көзөмөлдөө).

3 – топ мамлекеттик органдарда

Жооптун болжолдуу варианты:

— Соттордун, милициянын, райондук / шаардык администрациянын ж. б. ачыктыгы жана отчеттуулугу (алардын ишин коомдук контролдоо, отчеттор, калк менен жолугушуулар, сот жана укук коргоо органдарынын, милициянын, райондук мамлекеттик администрациялардын өкүлдөрү менен түз эфирлер, ЖМКда коррупция учурларын жана көрүлгөн чараларды чагылдыруу ж.б).

Топтордун иши боюнча презентацияларды жана талкууларды уюштуруңуз. Кыйынчылыктар жаралган учурда окуучуларга багыт бериңиз (кызмат адамдарына пара бербөө, толук жана объективдүү зарыл маалыматтарды берүүнү талап кылуу, жогорку органдарга арыздарды жана даттанууларды берүү, калк арасында түшүндүрүү иштерин жүргүзүү, укук коргоо органдарына кайрылуу менен опузалап акча талап кылуу фактыларын жарыялоо ж.б.у.с.)

3-этап

Жуптарда иштөө (10 мүн.)

Мугалим слайдда айтылган сөздөрдү көрсөтүп, экиэкиден биригип, каалаганын тандоого, анын маанисин талкуулоого жана класска түшүндүрүүгө, аны турмуштан мисалдар менен тастыктоону сунуштайт.

- Эгер сиз туура жүрүм-турумдун үлгүсүн көрсөтүп жатсаңыз, ким туура эмес жүрүм-турумду улантууга батына алат? (Конфуций)
- Кимде ким бир нерсеге арзыса, ал адамды сатып алуу бир топ кыйын (Э.Севрус).
- Башкаруучунун белек алуу адаты күнөө, соттордун пара алуу адаты кудайсыздык (чыгыш акылмандыгы).
- Коррупция-бул бийликтин коррозиясы.
- Коррупция-бул бийлик жарандарга эмес, өзүнө кызмат кылуусу.
- Милдет сезими жана адамдын көзү жок жерде, бардыгы мүмкүн.
- Арам жол менен табылган пайданын пайдасы жок (чыгыш акылмандыгы).

Бул сөздөр жана окуучулар келтирген мисалдар моралдык-этикалык принциптерди, адептүүлүктү так сактоо зарылдыгын далилдейт деп айткыла. Эмгек, туура жүрүм-турум жана чынчылдык гана адамга жашоодо ийгиликке жетүүгө, ошондой эле коррупцияга каршы турууга жардам берет.

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

Окуучуларга мотивациялык кайрылуу менен класстык саатты жыйынтыктаңыз:

- Коррупция коомду ичинен бузат. Аны сынык менен салыштырууга болот: ал унчукпай турган сайын, анын көлөмү чоңоюп, кесепеттери ошончолук начар болот. Коррупцияны бардыгыбыз бириксек гана жоюга болот. Бүтүндөй коом, ар бир адамдын аң сезими өз-

гөрсө гана коррупция менен күрөшүүгө болот. Бактыга жараша, жер жүзүн бир гана паракорлук, уурдоо, алдамчылык жана коррупция башкарбайт. Ордуна эч нерсени талап кылбастан, жакшы нерселерди жасоого жөндөмдүү адамдар болгон жана бар. Кыйынчылыкка кабылган адамдарга жардам берүү, кымбат дарыланууга муктаж балдарга жардам берүү, балдар борборлорун куруу, бири-бирине колдоо көрсөтүү ж.б. Биздин эл «бардыгы бирге» турмуштук оор кырдаалга кабылган адамдарга жардам берүү үчүн каражат чогултат. Үй-бүлөбүздү жана досторубузду тартуу менен жакшылык иштерин кылышыбыз керек. Коррупцияга каршы күрөштү биргелешип гана жеңе алабыз.

Негизги түшүнүктөр

- Паракорчулук
- Опузалап алуу
- Жарандык коом
- Коррупцияга нөлдүк сабырдуулук

Мугалим үчүн кошумча материал

1. «Билем–Билгим келет–Билдим–Суроо» ыкмасынын ар кандай варианттары: Anti-Corruption_Different_versions_of_KWLQ_activity_RUS.pdf (unodc.org)
2. 10-модуль. «Коррупцияга каршы күрөшкө жарандардын катышуусу»: Anti-Corruption_Module_10_Citizen_Participation_in_Anti-Corruption_RU.pdf (unodc.org)
3. Коррупцияга каршы аракеттенүү: ресурстар. Secondary Teaching Guide Anti-Corruption: Resources (unodc.org)
4. Ресурстар библиотекасы: E4J Library of Resources (unodc.org)

4-ТЕМА
МЫЙЗАМ ЖАНА ТАРТИП УКУК БУЗУУЛАРГА КАРШЫ

Негизги суроолор

- Баңгизаттардын алдын алуу контекстинде өзүңүздүн коопсуздугуңуз үчүн жоопкерчиликтүү болуу деген эмнени билдирет?
- Психоактивдүү заттар жана баңгизатка байланыштуу укук бузуулар болгон учурда потенциалдуу жоопкерчилик эмнени билдирет?
- Жоопкерчиликтүү жүрүм-турум, укуктук жоопкерчилик ден-соолукка, коопсуздукка жана жыргалчылыкка кандай таасир этет?

Максаты

Окуучулардын өз коопсуздугу жана жакындарынын жана досторунун жыргалчылыгы үчүн жоопкерчилик сезимин калыптандырууга көмөктөшүү.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- баңгизаттардын алдын алууда жеке коопсуздугу, жакындарынын жана досторунун жыргалчылыгы үчүн жоопкерчилик жөнүндө;
- психоактивдүү заттарга жана баңгизаттарга байланыштуу укук бузуулар жасалган учурда келип чыгуучу жоопкерчилик жөнүндө;
- жоопкерчиликтүү жүрүм-турум жана укуктук жоопкерчилик ден-соолукка, өнүгүүгө, коопсуздукка жана жыргалчылыкка кандай таасир этери жөнүндө.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- жоопкерчиликтүү жана мыйзамдуу жүрүм-турум,
- аргументтөө,
- өз алдынча иштөө,
- инсандар аралык баарлашуу,
- сынчыл ой жүгүртүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- өзүнүн коопсуздугу жана жакындарынын жана досторунун жыргалчылыгы үчүн жоопкерчиликти алуу;
- жоопкерчиликтүү жүрүм-турумдун жана укуктук жоопкерчиликтин ден-соолукка, коопсуздукка жана жыргалчылыкка тийгизген таасирин түшүндүрүү.

Куралдар, ресурстар

Компьютер, проектор, флипчарттар, стикерлер, маркерлер.

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу

Мыйзам — бул аткарууга милдеттүү болгон адеп-ахлактык жүрүм-турумдун жалпы кабыл алынган ченеми экендигин айтыңыз. Адамзат коомунда мыйзамдарды жогорку мамлекеттик органдар түзөт. Ошондой эле коомдук ченемдер бар жана аларды сактоо ар бирибиздин милдетибиз, анын ичинде психоактивдүү заттарга жана баңгизаттарга да байланыштуу. Азыркы коом адамга көптөгөн тандоо жолдорун ачат. Коомдун жашоосу азыркы адеп-ахлактын, каада-салттардын, ченемдердин, укуктун негизинде курулат. Ошентсе да, адам өз жолун өзү тандайт. Бирок эркин адам психоактивдүү заттарга жана баңгизаттарга байланыштуу бардык нерсени тандап алуу үчүн жоопкерчиликти билиши керек. Моралдык жана юридикалык жоопкерчилик.

Ар бириңердин коопсуздугуңар жана бакубаттуулугуңар өз алдынчалыкка жана өз аракеттериңе болгон жоопкерчиликке түздөн-түз байланыштуу, андыктан жашоо – бул эркиндик жана көз карандысыздык гана эмес, ошондой эле жоопкерчилик, эрк жана өз милдеттериңди аткарууга даяр болуу.

Мээ чабуулу үчүн суроолор:

- Эмне үчүн биз каалаган нерсени түзмө-түз кыла албайбыз? Бизди эмне чектейт?

Окуучулардын болжолдуу жооптору:

- мыйзамдар
- адеп-ахлак ченемдери
- тарбия
- милдеттер
- дененин мүмкүнчүлүгү
- финансылык мүмкүнчүлүк
- коркуу
- билим, маалымдуулук
- бийлик
- адаттар ж.б.

Талкуулоо үчүн окуучулардын жоопторун флипчартка жазыңыз жана мүмкүн болсо, окуучулардан ар бир жоопту чечмелөөсүн сураныңыз. Керек болсо, алардын жоопторун тууралаңыз.

Жыйынтыктап айтканда, окуучулардын жоопторунун негиздүүлүгүн тастыктаңыз: чектөөлөр бар, анын негизинде биз күн сайын жана саат сайын ар кандай иш-аракеттерди жүргүзүп, биздин жыргалчылыгыбызга жана коопсуздугубузга салым кошууга аракет кылабыз. Кээде жазалана турган иш-аракеттерди жасаган учурлар болот, бул биздин жыргалчылыгыбызга да, коопсуздугубузга да коркунуч туудурат, өзгөчө кырдаал психоактивдүү заттар жана баңгизаттар менен байланышкан учурларда.

Негизги бөлүк (33 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- «Өз коопсуздугу үчүн жоопкерчилик жана укук бузуулар жасалган учурда келип чыгышы мүмкүн болгон жоопкерчилик» темасында талкуу менен чакан лекция (13 мүн.)
- Видео көрүү жана талкуулоо, ролик «Өмүр кыска көз ирмем, аны кыскартуунун кереги жок!»(10 мүн.)
- Топтордо иштөө: «Кантип кесепеттердин алдын алуу керек» (10 мүн.)

1-этап

Чакан лекция (13 мүн.)

Берилген маалыматтын негизинде PowerPointto түзүлгөн презентациясын колдонуу менен чакан лекция өткөрүңүз.

Өз коопсуздугу үчүн жоопкерчилик жана укук бузуулар жасалган учурда келип чыгышы мүмкүн болгон жоопкерчилик

Байыркы доорлордон бери белгилүү болгон баңгизаттарды кыянаттык менен пайдалануу азыр бүткүл дүйнөлүк коомчулукту тынчсыздандырган өлчөмдө тарады. Наркологдордун көз карашы боюнча, чек араларды мыйзамдуу түрдө кыскартууга карабастан, көптөгөн өлкөлөрдө баңгилик социалдык кырсык катары таанылган. Жаштар арасындагы кыянаттык өзгөчө өлүмгө алып келет – коомдун бүгүнкүсү да, келечеги да жабыркайт. Наркологдордун көз карашы боюнча кыянаттык менен колдонуунун, анын ичинде таксикоманиянын ар кандай формаларынын жайылышынын толук картинасы ого бетер кайгылуу.

Баңгизаттардын тизмесине кирбеген заттар жана дары-дармектер, эреже катары, ого бетер зыяндуу болуп, инсанга андан да чоң зыян алып келүүдө.

Кылмыштардын жана административдик укук бузууларды алдын алуу мамлекеттин алдында турган маанилүү милдеттердин бири болуп саналат. Биздин коом, мамлекетибиз кылмыштуулукту контролдоого жана ооздуктоого, анын кыйла кыйратуучу тенденцияларын жеңүүгө, кылмыштарды жасоого өбөлгө болгон себептерди жана шарттарды нейтралдаштырууга, жарандарды жана коомдук кызыкчылыктарды кылмыштуу кол салуулардан коргоого жөндөмдүү. Бул иштин маңызы кыска формулада бекемделген: «Акылдуу мыйзам чыгаруучу кылмыш үчүн жазалоого мажбур болбош үчүн алдын алат».

Кылмыштуулуктун алдын алуунун, эскертүүнүн жана ага каршы күрөшүүнүн натыйжалуулугу жазык сот адилеттиги системасы менен байланышкан чыгымдарды жана кылмыштын натыйжасында келип чыккан башка социалдык чыгымдарды кыскартуу аркылуу узак мөөнөттүү пайдаларды берет. Туура пландаштырылган кылмыштуулуктун алдын алуу стратегиялары кылмыштуулуктун жана виктимдүүлүктүн алдын алуу гана эмес, коомчулуктун коопсуздугун чыңдоо жана өлкөлөрдүн туруктуу өнүгүүсүнө салым кошуу (UNODC, 2013).

Кылмыштуулуктун алдын алуу эл аралык укуктук аспектиде кылмыштуулукту пайда кылуучу факторлорду, анын ичинде кылмыш жасоо мүмкүнчүлүктөрүн жоюу системасы катары каралат (UNODC, 2018).

Учурдагы Баңгизаттарга каршы программада көрсөтүлгөндөй, 2014-жылдан баштап баңгиликке көз каранды адамдардын керектелген заттардын негизги түрлөрү боюнча, өзгөчө наркологиялык жардамга алгачкы кайрылуулардын санынын кыскаруу тенденциясы белгиленди. 2020-жылы Кыргыз Республикасында баңгизатка көз каранды адамдардын жалпы санынын 62,3% опиаттарды, негизинен героинди колдонушкан (КР Министрлер Кабинетинин Баңгизаттарга каршы программасы, 2022).

Баңгизаттардын алдын алуу баңгизаттарды колдонууну баштоону алдын алууга жана баңгизаттарды колдонууга байланыштуу бузуулардын алдын алууга багытталган чараларды камтыйт. (UNODC, 2015).

Өлкөнүн Баңгизатка каршы мыйзамы баңги затын колдонуучуларды дарыланууга муктаж оорулуу адамдар деп эсептейт. Ошондуктан кылмыш-жаза мыйзамдарында «колдонууга жоопкерчилик» деген түшүнүк жок, бирок (а) баңги каражаттарын, психотроптук заттарды же алардын аналогдорун мыйзамсыз даярдоо, (б) сатып алуу, (в) сактоо, жана (г) ташуу же жөнөтүү үчүн жоопкерчилик белгиленген (КР ИИМ, 2022). Башкача айтканда, адамдар баңгизаттарды сатып алууда, ошондой эле аларды жасоодо, сактоодо, ташууда же жөнөтүүдө юридикалык жоопкерчилик тартышат.

КР Кылмыш-жаза кодексинин жана баңгизаттарга тиешеси бар жосундарга тиешелүү Укук бузуулар жөнүндө кодекстин беренелери айыппулдардын жана туумдардын ар кандай деңгээлин аныктайт. Мисалы, акыркы жылдары баңги жарнамасынын өсүшүнө байланыштуу «баңги каражаттарын, психотроптук заттарды, алардын аналогдорун жана прекурсорлорун, баңги каражаттарын, психотроптук заттарды же алардын прекурсорлорун, ошондой эле баңги заттарды же психотроптук заттарды камтыган алардын бөлүктөрүн жүгүртүүгө тыюу салынган өсүмдүктөрдү колдонууга чакыруу» ченеми киргизилген.

Чакан лекциядан кийин талкуу жүргүзүңүз. Өзүңүздүн туура экениңизге ишенсеңиз, зыяндуу жана мыйзамсыз иш кылуудан баш тартуу бир топ жеңил болорун айтыңыз. Окуучулардан суроого жүйөлүү жооп берүүсүн сураныңыз: эмне үчүн жоопкерчиликтүү болушуңуз керек жана кандай болгон учурда да баңгизаттарына аралашпоо керек?

2-этап

Видео көрүү жана талкуулоо, ролик «Өмүр кыска көз ирмем, аны кыскартуунун кереги жок!» (10 мүн.)

Кыргыз Республикасынын ИИМинин Баңгизаттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүү кызматы тарабынан ЕККУнун Программалык кеңсесинин көмөгү менен туура эмес тандалганда жашоо бир күндө кантип өзгөрүп кетиши мүмкүн экенин көрсөткөн социалдык-профилактикалык ролик тартылганын окуучуларга билдириңиз. Адам күн сайын тандоого туш болот. Кээде бул тандоо кыйынга турат. Убактылуу бийиктикке азгырылабызбы же жашоодогу алда канча маанилүү максаттардан алыстап кетебизби — тандоо ар бирибиздин колубузда. Роликти карап жатканда, сиз жана сиздин жакындарыңыз үчүн кесепеттүү болушу мүмкүн болгон кесепеттерди эске алып, эмнеден баш тартуу керектигин ойлонуп көрүңүз!

Көргөндөн кийин, төмөнкү маселелер боюнча талкуу жүргүзүңүз:

- Видеодон кандай таасир алдыңар?
- Эмне жаңы нерсе үйрөндүңөр?
- Эмне түшүнүксүз болду?
- Туура тандоо эмне үчүн маанилүү?
- Кетирилген ката биздин коопсуздугубузга жана жыргалчылыгыбызга кандай таасир этиши мүмкүн?

- Биздин катабыздан улам өзүбүздөн башка дагы ким жабыркашы мүмкүн?
- Мунун алдын алуу үчүн эмне кылуу керек?

3-этап

Топтордо иштөө «Кесепеттерин кантип алдын алуу керек» (10 мүн.)

Классты үч топко бөлүп, аларга суроолорго жооп даярдоо үчүн 4 мүнөт убакыт бериңиз:

- Видеодо көрсөтүлгөн кандай аракеттер терс кесепеттерге алып келди? (1-топко суроо)
- Алардын алдын алуу үчүн эмне кылса болмок? (2-топко суроо)
- Мындан ары кыйынчылыктарды болтурбоо үчүн эмне кылууну сунуш кылса болот? (3-топко суроо).

Топтордун презентацияларынын учурунда алардын жоопторун флипчартка же доскага алдын ала даярдалган таблицага жазыңыз, зарылчылыкка жараша билдирүүлөрдү тууралаңыз.

Таблицаны толтуруу мисалы

Кандай аракеттер терс кесепеттерге алып келди?	Алардын алдын алуу үчүн эмне кылса болмок	Мындан ары кыйынчылыктарды болтурбоо үчүн эмне кылууну сунуш кылса болот
досторду тандай албагандык	үй-бүлө менен убакыт өткөрүү же спорт залга баруу	адистерге кайрылуу

Жыйынтыктоочу бөлүк (3 мүн.)

Жыйынтыктап, теманын негизги жоболорун кайталаңыз.

Биздин өлкөнүн жетекчилиги тарабынан баңгиликтин алдын алуу боюнча көрүлүп жаткан чаралардын башкы максаты баңгизаттарды мыйзамсыз керектөөнүн жана жүгүртүүнүн өсүшүн токтотуу, ал эми кийин баңгиликтин жана аны менен байланышкан укук бузуулардын таралышын коом үчүн минималдуу коркунучтун деңгээлине чейин этап - этабы менен кыскартуу болуп саналат.

Баңгизаттардын мыйзамсыз жүгүртүлүшүнө каршы күрөшүүдө, баңгиликтин алдын алууда жана ушул көрүнүштөр менен шартталган укук бузууларда коомдун ишмердүүлүгүн жакшыртууга жана күч-аракеттерин арттырууга артыкчылыктуу көңүл бурулат.

Кабыл алынган мыйзамдар баңги кылуучу каражаттарды, акыл-эске таасир берүүчү заттарды жүгүртүү чөйрөсүндөгү жана жарандардын ден соолугубузду, ошондой эле мамлекеттик жана коомдук коопсуздукту коргоо максатында алардын мыйзамсыз жүгүртүлүшүнө каршы аракеттенүү жаатындагы мамлекеттик саясаттын укуктук негиздерин белгилейт. Келгиле, жоопкерчиликтүү болуп, бул чараларды колдойлу.

Кайтарым байланыш

Окуучуларга төмөнкү суроолорду бериңиз жана каалоочуларга сүйлөөгө мүмкүнчүлүк бериңиз:

- Сабакта кандай жаңы нерсе билдиңиз?
- Өз коопсуздугу үчүн жоопкерчилик жана укук бузуулар болгон учурда келип чыгышы мүмкүн болгон жоопкерчилик кандайча кесилишет?
- Сабактан эмне жакты?
- Эмне түшүнүксүз болду?

Негизги түшүнүктөр

- Баңгизатка каршы күрөшүү программасы
- Баңги аткезчилиги
- ЕККУ
- Артыкчылыктар
- Азгырык

Үй тапшырмасы

Кыргыз Республикасынын ИИМнин баңгизаттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүү кызматынын YouTube каналында жайгаштырылган бул роликти окуучуларга туугандары жана жакындары менен бирге көрүүнү сунуштаңыз. Көргөндөн кийин видеодо көрсөтүлгөн терс кесепеттерди болтурбоо үчүн алар-дан башкача эмне кылышаарын сураңыз.

Мугалим үчүн кошумча материал

1. Материал UNODC: ЮНОДК жаштар демилгеси: талкуу үчүн колдонмо // URL: https://www.unodc.org/documents/prevention/youth_initiative_discussion_guide_R.pdf
2. Материал UNODC: Кыргыз Республикасында кылмыштуулуктун алдын алуу // URL: https://www.unodc.org/documents/centralasia/prodocs/Crime_prevention_assesment_report_rus_final.pdf
3. Материал UNODC: Кыргыз Республикасындагы жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан кылмыштуулуктун алдын алуу // URL: https://www.unodc.org/documents/centralasia/2018/Manual_on_Crime_Prevention_by_the_local_self-governments_in_the_Kyrgyz_Republic.pdf
4. Материал UNODC: Баңгизаттарды колдонуунун алдын алуу боюнча эл аралык стандарттар // URL: https://www.unodc.org/documents/drug-prevention-and-treatment/PreventionStandards/RU/Standards_RU_2.pdf

5-ТЕМА
КИМ ЖАРДАМ БЕРЕТ?

Негизги суроолор

- Кыргыз Республикасында баңгизаттарды колдонуунун жана жайылтуунун алдын алуу менен байланышкан уюмдардын милдети жана иши эмнеде?
- Кыргыз Республикасында баңгизаттарды колдонуунун жана жайылтуунун алдын алуу менен байланышкан уюмдардын натыйжалуу өз ара аракеттенүүсүнүн мисалдары кандай?

Максаты

Баңгизаттарды колдонуунун жана баңгизаттар менен байланышкан укук бузуулардын алдын алуу максатында натыйжалуу өз ара аракеттенүүнү түзүүнүн маанилүүлүгүн окуучулардын түшүнүүсүн калыптандырууга көмөктөшүү.

Милдеттер

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- Кыргыз Республикасында баңгизаттарды колдонуунун жана жайылтуунун алдын алуу менен байланышкан уюмдардын милдеттери жана иштери жөнүндө;
- Кыргыз Республикасында баңгизаттарды колдонуунун жана жайылтуунун алдын алуу менен байланышкан уюмдардын натыйжалуу өз ара аракеттенүүсү жөнүндө.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- аргументтөө;
- өз алдынча иштөө;
- инсандар аралык баарлашуу;
- сынчыл ой жүгүртүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- Кыргыз Республикасында баңгизаттарды колдонуунун жана жайылтуунун алдын алуу менен байланышкан уюмдардын өз ара аракеттенүүсү жөнүндө маалымат алууга кызыкдар экендигин көрсөтүү;
- баңгизаттарды колдонууну жана баңги заттар менен байланышкан укук бузууларды алдын алуу максатында натыйжалуу өз ара аракеттенүүнү түзүүнүн маанилүүлүгүн баалоо.

Куралдар, ресурстар

Компьютер, проектор, флипчарттар, стикерлер, маркерлер.

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу

Кыргызстанда 2018-жылдан тарта баңги зат саткан 80 онлайн дүкөн аныкталып, 30на кирүүгө бөгөт коюлганын маалымдаңыз. Бүгүнкү күндө калгандарын өчүрүү боюнча активдүү иштер жүрүп жатат. Синтетикалык баңгизаттарды Интернет аркылуу таратуу менен алектенген бир нече эл аралык топтордун (КР ИИМ) иши аныкталды.

Мээ чабуулу үчүн суроолор:

- Кыргызстанда баңгизаттардын жайылышына каршы күрөшүү менен алектенген жана баңгизаттарды сатуу фактыларын аныктоо үчүн туруктуу мониторинг жүргүзүп турган кайсы уюмдар бар?
- Баңгизатын колдоно баштаган жана бул зыяндуу адаттан баш тартууну чечкен адамдарга кайсы уюмдар жардам көрсөтөт?

Окуучулардын болжолдуу жооптору:

- милиция
- ИИМ
- прокуратура
- поликлиникалар
- наркологдор
- баңги көзөмөлү
- психологдор
- омбудсмен
- адвокаттар
- ж.б.

Талкуулоо үчүн окуучулардын жоопторун флипчартка жазыңыз жана мүмкүн болсо, окуучулардан ар бир жоопту чечмелөөсүн сураныңыз. Керек болсо алардын билдирүүлөрүн тууралаңыз.

Жыйынтыктап жатып, окуучулардын жоопторунун мыйзамдуулугун тастыктаңыз: укук бузуулардын, анын ичинде баңгизатка байланышкан укук бузуулардын алдын алууда адаттагыдай эле маанилүү рол прокуратура органдарына, ички иштер органдарына жана башка укук коргоо органдарына берилет, ал эми баңгизатын колдонууну токтотууну каалаган адамдарга нарколог-врачтар жардам беришет.

Негизги бөлүк (33 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- «Кыргыз Республикасында баңгизаттарды колдонуунун жана жайылтуунун алдын алуу менен байланышкан уюмдардын иши» темасында талкуу менен чакан лекция (18 мүн.)
- Видео көрүү жана талкуулоо, ролик «Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин Баңги заттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүү кызматынын кызматкеринин өмүрүндө бир күн» (15 мүн.)

1-этап

Чакан лекция (13 мүн.)

Берилген маалыматтын негизинде PowerPointто түзүлгөн презентациясын колдонуу менен чакан лекция өткөрүңүз.

Кыргыз Республикасында баңгизаттарды колдонуунун жана жайылтуунун алдын алуу боюнча уюмдардын иши

Кыргыз Республикасынын прокуратурасы мыйзамдын үстөмдүгүн, мыйзамдуулуктун биримдигин жана бекемделишин, ошондой эле инсандын, коомдун жана мамлекеттин мыйзам менен корголуучу кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылууга чакырылган мамлекеттик орган болуп саналат. Прокуратура тарабынан көзөмөлдүн предмети болуп Кыргыз Республикасынын Конституциясын сактоо, аткаруу бийлигинин, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, башка мамлекеттик органдардын мыйзамдарды так жана бирдей аткаруусу саналат («Кыргыз Республикасынын прокуратурасы жөнүндө» Мыйзамы, 2021).

Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлиги мамлекеттик башкаруу органы болуп саналат жана коомдук тартипти, инсандын жана коомдун коопсуздугун камсыз кылууга, кылмыштуулукка каршы күрөшүүгө багытталган. Кыргыз Республикасынын ИИМинин иши мыйзамдуулук, гумандуулук, адам укуктарын урматтоо, маалымдуулук, башка мамлекеттик органдар жана коомдук бирикмелер, эмгек жамааттары жана жарандар менен өз ара аракеттенүү принциптерине ылайык түзүлөт (КР Өкмөтү, 2000).

Ички иштер органдарынын негизги милдеттери коомдук тартипти, инсандын жана коомдун коопсуздугун камсыз кылуу, кылмыштуулукка каршы күрөшүү, компетенциясынын чегинде укук бузуулар жөнүндө иштер боюнча өндүрүштү жүргүзүү жана жазаларды

аткаруу, компетенциясынын чегинде жол кыймылынын коопсуздугун камсыз кылуу жана бул чөйрөдө контролдук-уруксат берүү чараларын ишке ашыруу болуп саналат («Кыргыз Республикасынын Ички иштер органдары жөнүндө» Мыйзам, 2022).

Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин Баңгизаттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүү кызматы КР ИИМдин ведомстволук бөлүмү болуп саналат (КР Өкмөтү, 2022).

Баңгизаттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүү кызматына төмөнкү милдеттер жүктөлгөн:

- Кыргыз Республикасынын мыйзамдары менен ички иштер органдарынын компетенциясына кирген баңги кылуучу каражаттарды, акыл-эске таасир берүүчү заттарды, алардын аналогдорун жана прекурсорлорун жүгүртүү чөйрөсүндөгү кылмыштарды табуу, алдын алуу, бөгөт коюу, тергөө жана ачуу, ошондой эле аларды даярдаган, жасаган адамдарды табуу жана аныктоо;
- Кыргыз Республикасынын мыйзамдары менен ички иштер органдарынын компетенциясына кирген баңги каражаттарын, психотроптук заттарды, алардын аналогдорун же прекурсорлорун жүгүртүү чөйрөсүндөгү укук бузуулардын алдын алуу жана табуу;
- Кыргыз Республикасынын мыйзамдары менен ички иштер органдарынын компетенциясына кирген баңги каражаттарын, психотроптук заттарды, алардын аналогдорун же прекурсорлорун жүгүртүү чөйрөсүндөгү укук бузуулар жөнүндө иштерди кароо;
- баңги каражаттарынын, психотроптук заттардын, алардын аналогдорунун жана прекурсорлорунун мыйзамсыз жүгүртүлүшүнө каршы туруу, ошондой эле баңгиликтин алдын алуу маселелери боюнча ички иштер органдарынын бөлүмдөрүнүн ишин координациялоо.

Республикалык психиатрия жана наркология борбору алкоголизмдин жана баңгиликтин таралышына каршы туруу жана Кыргыз Республикасынын Саламаттык сактоо министрлигинин 2004-жылдагы буйругунун негизинде наркологиялык жардамдын жеткиликтүүлүгүн жакшыртуу максатында иштейт. Республикалык психиатрия жана наркология борбору жана анын түзүмдүк бөлүмдөрү тийиштүү кызматтарды көрсөтүшөт.

- Стационардык жана амбулаториялык шарттарда психоактивдүү заттарды керектөөгө көз карандылыкты дарылоо (стандарттык детоксикация, апийим тобунун агонисттери менен детокс).
- Профилактикалык иш-чаралар (билим берүү мекемелери жана укук коргоо органдары үчүн лекциялар, семинарлар, психоактивдүү заттарды керектөө маселелерине арналган акцияларга катышуу ж. б.)
- Наркологиялык эсепти жүргүзүү, ден соолугунун абалы жөнүндө маалымкат берүү.
- Соттук-наркологиялык экспертиза өткөрүү.
- Мас абалында экспертиза жүргүзүү.
- Зыянды азайтуу программаларын курациялоо (метадонду алмаштыруу программалары, шприц алмашуу пункттары, опиоиддердин ашыкча дозасынан өлүмдү азайтуу программасы ж.б.).
- психоактивдүү заттардан көз карандылыкты дарылоонун клиникалык колдонмолорун жана стандарттарын иштеп чыгуу жана жайылтуу (Республикалык наркология борбору, 2023).

Мамлекеттик башкаруу жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын тиешелүү түзүмдүк бөлүмдөрү аркылуу билим берүү системасынын жана илим мекемелеринин ишин уюштурган жана жөнгө салган Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин ролун белгилей кетүү маанилүү (КР Өкмөтү, 2000). Ошондой эле Маданият, маалымат, жаштар, спорт, дене тарбия, туризм жана этностор аралык мамилелер чөйрөсүндө мамлекеттик саясатты иштеп чыгуу жана ишке ашыруу боюнча функцияларды жүзөгө ашыруучу аткаруу бийлигинин мамлекеттик органы болгон Кыргыз Республикасынын маданият, маалымат, спорт жана жаштар саясаты министрлигинин ролу маанилүү (Жаштар, 2023).

Мындан тышкары, Кыргызстанда жарандык коом уюмдары жана өкмөттүк эмес уюмдар Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн буйругу менен бекитилген Иш-чаралар планына ылайык Баңгизатка каршы программаны ишке ашырууга активдүү тартылган (КР Өкмөтү, 2014).

Чакан лекциядан кийин төмөнкү маселелер боюнча талкуу жүргүзүңүз:

- Лекцияда Кыргыз Республикасында баңгизаттарды колдонуунун жана жайылтуунун алдын алуу менен байланышкан кайсы уюмдар аталды? Эмне үчүн аларды өлкөнүн карапайым жарандары билиши керек? (Эгерде ал саналып өткөн тараптардын биринин күчү менен ишке ашырылса, баңгиликтин алдын алуу натыйжалуу болбой тургандыгын эстен чыгарбоо керек, анткени алар биргелешип кабыл алган чаралар кыйла натыйжалуу болот. Мисалы, эгерде ИИМдин Баңги заттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы

күрөшүү кызматы нарколог-врачтар менен, ал эми нарколог-врачтар өз алдынча башкаруу органдары жана Кыргыз Республикасынын Маданият, маалымат, спорт жана жаштар саясаты министрлигинин өкүлдөрү менен биргелешип иштешсе.)

- Баңгиликтин алдын алуу маселелерине тартылган уюмдардын биргелешкен ийгиликтүү долбоорлорунун кандай мисалдарын келтире аласыз? (Мүмкүн болгон жооптор: футбол талааларын ачуу, спорттук иш-чараларды өткөрүү, жайкы жаштар лагерлерин уюштуруу, Баңгизатка каршы роликтерди даярдоо жана ТВ көрсөтүү ж. б.)
- Аталган уюмдардын кайсынысы баңгизатка байланыштуу укук бузуулардын бетин ачуу менен алектенет? Бул укук бузуулардын алдын алуу иштери кандай жүргүзүлөт? Ал эми баңгизатын колдонууну токтотууну чечкендерге ким жардам берет?

Окуучулардан баңгизаттарын колдонуунун алдын алуудагы ролуна жараша уюмдарды алдын ала даярдалган таблицага бөлүштүрүүгө жардам берүүсүн сураныңыз.

Таблицаны толтуруу мисалы

Укук бузуулардын бетин ачат	Алдын алуу иштери	Медициналык жардам көрсөтөт
ИИМдин Баңги заттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүү кызматы	Билим берүү жана маданият органдары	наркологиялык клиникалар

Кийинки суроолорду берип, талкуу процессин модерацияланыз:

- Кандайдыр бир уюм бир нече тилкеге киргизиле турган жагдай болушу мүмкүнбү? Мисалы, ИИМдин Баңги заттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүү кызматы?
- Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин Баңги заттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүү кызматынын иши жөнүндө бүгүн сабакта укканыңыздан башка эмне билесиз?
- Ал жерде кандай адамдар иштешет, иштөө үчүн алар кандай сапаттарга ээ болушу керек?

Окуучулардын укук коргоо органдары жана ИИМдин Баңги заттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүү кызматы жөнүндө билгендерин угуңуз. Зарыл болсо, чакан лекциядагы материалдардын негизинде жоопторду оңдоңуз. Окуучуларды бул уюмдагы жумуш күнү кандай болоору тууралуу видеону көрүүгө чакырыңыз.

2-этап

Видео көрүү жана талкуулоо, ролик «Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин Баңги заттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүү кызматынын кызматкеринин өмүрүндө бир күн»

Баңгизатын мыйзамсыз колдонуу менен байланышкан көйгөйлөр көп кырдуу экенин айтыңыз. Мына ошондуктан бул проблемаларды чечүү профилактикалык жана алдын алуучу иштерде ар түрдүү структуралардын жана бөлүмдөрдүн комплекстүү, тыгыз өз ара аракетинде. КР ИИМдин Баңгизаттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүү кызматы тарабынан башкармалыгынын өзгөчө маанилүү иштер боюнча улук оперкызматкери Чолпон Таабалдиеванын иш күнүн чагылдырган видеотасма тартылган. Видеону көрүп жатып, баңгизатын колдонуунун алдын алуу жана баңгизатын мыйзамсыз жүгүртүүгө байланышкан көйгөйлөрдү чечүү үчүн мамлекет кандай аракеттерди көрүп жатканын ойлонолу.

Видеону көргөндөн кийин суроолор боюнча талкуу жүргүзүңүз:

- Видеодон кандай таасир алдыңар?
- Кандай жаңы нерсе үйрөндүңөр?
- Эмне түшүнүксүз болду?
- Эмне үчүн баңгиге байланыштуу профилактикалык жана алдын алуу иштерде түрдүү түзүмдөрдүн жана бөлүмдөрдүн өз ара аракеттенүүсүн камсыз кылуу маанилүү?
- Баңгизаттын алдын алуу маселелери менен алектенген ар кандай структуралардын өз ара аракеттешүүсүнүн дагы кандай мисалдарын келтире аласыз?

Жыйынтыктоочу бөлүк (3 мүн.)

Жыйынтыктап, теманын негизги жоболорун кайталаңыз.

Кылмыштардын жана административдик укук бузуулардын алдын алуу мамлекеттин алдында турган маанилүү милдеттердин бири болуп саналат. Коом, мамлекет кылмыштуулукту контролдоого жана оздуктоого, анын алда канча кыйратуучу тенденцияларынан арылууга, кылмыштарды жасоого өбөлгө болгон себептерди жана шарттарды нейтралдаштырууга, жарандарды жана коомдук кызыкчылыктарды кылмыштуу кол салуулардан коргоого жөндөмдүү.

Баңги заттарды мыйзамсыз колдонууга байланыштуу маселелер көп кырдуу. Ошондуктан ар кандай түзүмдөрдүн жана ведомстволордун комплекстүү, тыгыз өз ара аракеттешүүсүндө алдын алуу жана алдын алуу иштери аларды чечүүгө өбөлгө түзөт. Бул аракеттерди колдоо абдан маанилүү, анткени алардын бардыгы сиз менен биздин коопсуздугубузду жана жыргалчылыгыбызды камсыз кылууга багытталган.

Кайтарым байланыш

Окуучуларга төмөнкү суроолорду бериңиз жана каалоочуларга сүйлөөгө мүмкүнчүлүк бериңиз:

- Сабакта кандай жаңы нерсе билдиңиз?
- Сабактан эмне жакты?
- Эмне түшүнүксүз болду?

Негизги түшүнүктөр

- Өз ара байланыш
- Жарандык коом
- Даттануу
- Арыз
- Өкмөттүк эмес уюм
- Кызматташуу

Үй тапшырмасы

Окуучуларга туугандары жана жакындары менен бирге Кыргыз Республикасынын ИИМинин Баңгизаттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүү кызматынын YouTube каналында жайгаштырылган КР ИИМдин Баңги заттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүү кызматынын кызматкеринин өмүрүндөгү бир күндүк видеороликти көрүүнү сунуштаңыз. Көргөндөн кийин, алардан баласы укук коргоо органынын кызматкери болушун каалайбы жана окуучулар бул үчүн кандай сапаттарга ээ болуш керек экенин сураңыз.

Мугалим үчүн кошумча материал

1. «Кыргыз Республикасынын ИИМдин Баңги заттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүү кызматынын кызматкеринин өмүрүндөгү бир күн» // URL: https://www.youtube.com/watch?v=G_N0o0sStY0
2. Материал UNODC: ЮНОДК жаштар демилгеси: талкуу үчүн колдонмо» // URL: https://www.unodc.org/documents/prevention/youth_initiative_discussion_guide_R.pdf
3. Материал UNODC: Кыргыз Республикасында кылмыштууулуктун алдын алуу» // URL: https://www.unodc.org/documents/centralasia/prodocs/Crime_prevention_assesment_report_rus_final.pdf
4. Материал UNODC: Кыргыз Республикасындагы жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан кылмыштуулуктун алдын алуу» // URL: https://www.unodc.org/documents/centralasia/2018/Manual_on_Crime_Prevention_by_the_local_self-governments_in_the_Kyrgyz_Republic.pdf
5. Материал UNODC: Баңгизаттарды колдонуунун алдын алуу боюнча эл аралык стандарттар» // URL: https://www.unodc.org/documents/drug-prevention-and-treatment/PreventionStandards/RU/Standards_RU_2.pdf

6. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин Баңгизаттарга каршы программасы // URL: http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/159421?cl=ru-ru

7. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2014-жылдагы баңгизаттарга каршы программасы // URL: http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/96036

8. Кыргыз Республикасынын «Баңги кылуучу каражаттар, акыл-эске таасир берүүчү заттар жана прекурсорлор жөнүндө» Мыйзамы // URL: http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/74?cl=ru-ru

9. Кыргыз Республикасынын укук бузуулар жөнүндө кодекси // URL: http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112306

10. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза процессуалдык кодекси // URL: http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112308

11. Өлкөнүн баңгизаттарга каршы мыйзамдары // URL: https://mvd.gov.kg/news/879

12. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн «Кыргыз Республикасында контролдонууга тийиш болгон баңги каражаттары, психотроптук заттар жана прекурсорлор жөнүндө» 2007-жылдын 9-ноябрындагы № 543 токтому // URL: http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/12731

КИБЕРКЫЛМЫШТУУЛУК

6-ТЕМА
ИНСАНГА КАРШЫ КИБЕРКЫЛМЫШТУУЛУКТУН АЛДЫН АЛУУ

Негизги суроолор

- Инсанга каршы кибер кылмыштардын кандай түрлөрү бар?
- Балдарды сексуалдык эксплуатациялоо жана интернетте балдарга сексуалдык зомбулук көрсөтүү мүмкүнчүлүгү кандайча түзүлөт?
- Инсанга каршы киберкылмыштарды иликтөө жана аларды жасагандыгы үчүн күнөөлүүлөрдү жоопко тартуу үчүн кандай тоскоолдуктар бар?
- Гендердик негизде инсанга каршы кандай кылмыштар киберкылмыштар деп эсептелет?
- Инсанга каршы киберкылмыштарды кантип алдын алууга болот?

Максаты

Инсанга каршы киберкылмыштарды колдогон маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу жолдорун сүрөттөп, талдап чыгыңыз.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- «инсанга карата киберкылмыш» түшүнүгүнүн мааниси;
- инсанга каршы киберкылмыштардын ар кандай түрлөрү жана алардын айырмачылыктары;
- гендердик басмырлоого негизделген инсанга каршы киберкылмыштар жөнүндө;
- инсанга каршы киберкылмыштар үчүн жоопкерчилик жөнүндө.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- инсанга каршы киберкылмыштарды колдогон маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуунун жолдорун талдоо;
- инсанга каршы ар кандай киберкылмыштардын алдын алуу жана аларга жооп кайтаруу боюнча чараларды көрүү үчүн тоскоолдуктарды таануу жана баалоо;
- сынчыл ой жүгүртүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- инсанга каршы киберкылмыштарга каршы күрөшүүдө мыйзамдын ролун аныктоо жана сын көз менен түшүнүү;
- инсанга каршы киберкылмыштарга каршы онлайн режиминде коопсуз жүрүм-турум эрежелерин колдонуу.
-

Куралдар, ресурстар

Флипчарт же доска, маркер.

«Инсанга карата киберкылмыш» модулунан көнүгүүлөр: Cybercrime Module 12 Exercises.

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу

Бүгүн инсанга каршы киберкылмыштар жөнүндө сөз боло тургандыгын айтыңыз. Бул кылмыштын өзгөчө түрү экенин тактаңыз, анткени алардын объектиси катары адамдын ар-намысы, кадыр-баркы, ден соолугу жана өмүрү эсептелинет.

- Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу

Мээ чабуулу үчүн суроолор:

- Инсанга каршы киберкылмыштардын кандай түрлөрү бар? Окуучулардын жообун негиздөөсүн сураныңыз.

Окуучулардын жоопторун талкуулоо жана мээ чабуулун жыйынтыктоо үчүн флипчартка жазыңыз.

Окуучулар жоопторду так айта алышпайт. Балким, алар менчикке каршы кылмыштарды аташат: жеке маалыматтарды уурдоо же интернеттен алдамчылык аркылуу акча уурдоо. Сөз адам жөнүндө гана болуп жатканын баса белгилей кетүү керек: анын психикалык жана физикалык ден соолугу. Киберкылмыштарга балдарды чоң кишилер тарабынан ыплас максаттар үчүн пайдалануу (балдарды сексуалдык эксплуатациялоо дегенди билдирет), киберкуугунтук (б.а. адамды аңдуу), кибербуллинг (б.а. интернетти жана социалдык тармактарды колдонуу менен адамды кодулоо) кирет. Булар бүгүн класста ушул түрлөр талкууланат.

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- Чакан лекция (15 мүн.)
- Талкуу «Инсанга каршы киберкылмыштардын алдын алуу» (20 мүн.)

1-этап

Чакан лекция (15 мүн.)

Берилген маалыматтын негизинде PowerPointто түзүлгөн презентациясын колдонуу менен чакан лекция өткөрүңүз.

Презентация үчүн маалымат

Инсанга каршы киберкылмыштар айрым адамдар тарабынан алар менен болгон, баарлашкан жана/же кандайдыр бир реалдуу же ойдон чыгарылган мамиледе болгон башка адамдарга каршы жасалган киберкылмыштарды билдирет. Инсанга каршы киберкылмыштын курмандыктары жана аткаруучулары ар кандай курактагы, жыныстагы, расалык, этникалык, сексуалдык ориентациядагы, диний жана маданий тийиштүүлүгү, ошондой эле бардык социалдык-экономикалык абалы жана үй-бүлөлүк абалы, кээ бир учурларды эске албаганда (мисалы, балдарды сексуалдык эксплуатациялоонун курмандыктары жана балдарга сексуалдык зомбулук көрсөтүү).

Маалыматтык-коммуникациялык технологиялар (МКТ) коомдук турмушка жана коомдук иштерге катышуу үчүн сансыз мүмкүнчүлүктөрдү берет жана алардын географиялык жайгашкан жерине карабастан, адамдарга билим алууга жана экономикалык келечекке жетүүнү камсыздай алат. Ошондой эле МКТ колдонуучуларга бири-бири менен баарлашуу жана маалымат алмашуу үчүн бай мүмкүнчүлүктөрдү берет. Бирок, бул мүмкүнчүлүктөр башка адамдар тарабынан балдарды жана чоңдорду сексуалдык эксплуатациялоо жана кордоо, коомго каршы жана агрессивдүү аракеттерди жасоо, зордук-зомбулукту жана жеке адамдарга, адамдардын топторуна жана/же калкка каршы багытталган агрессиянын башка түрлөрүн жасоо максатында кыянаттык менен пайдаланылышы мүмкүн.

Адамдар интернетти колдонууга, маалымат алмашууга жана Интернетте башкалар менен байланышууга укуктуу. Бирок, реалдуулук, интернет чөйрөсү мындай кыянатчылыктан жана зордук-зомбулуктан таза эмес. Балдар жана чоңдор дүйнөнүн ар кайсы бөлүктөрүндөгү адамдар тарабынан сексуалдык эксплуатацияга, сексуалдык зомбулукка, кодулоого, асылууга, киберкуугунтукка жана онлайн опузага дуушар болушу мүмкүн (жана болгон). Бул киберкылмыштар жапа чеккендер үчүн өтө кымбатка турат жана бул киберкылмыштардын терс кесепеттери артка кайтарылгыс болушу мүмкүн.

Ошондуктан инсанга каршы киберкылмыштуулуктун алдын алуу, ага каршы туруу жана ага каршы күрөшүү боюнча улуттук, аймактык жана эл аралык деңгээлде тиешелүү укуктук жана техникалык чараларды көрүү зарыл.

Балдардын катышуусу менен груминг (балдарды азгыруу же балдарды сексуалдык максатта куугунтуктоо деп дагы белгилүү) «чоң адамдын балага сексуалдык зомбулук көрсөтүү максатында жолугуусу (көбүнчө онлайн, бирок оффлайн режиминде кароо да бар жана ага көңүл бурулбашы керек)) катары сүрөттөлүшү мүмкүн.»

Кадимки учурларда, бул жабырлануучуну тандоо стадиясынан баштап этап менен жүрөт. Интернетте балдар ар кандай социалдык тармактардын жана байланыш колдонмолорунун мүчөлөрү болуп саналат, аларды кылмышкерлер балдардын аккаунттарына кирүү үчүн колдоно алышат.

Кылмышкерлер жабырлануучуну жабырлануучунун «жагымдуулугу / өзүнө тартуусу» (кылмышкерлердин каалоосу менен аныкталат), «жеткиликтүүлүктүн жеңилдиги» (мисалы, балдар колдонгон веб-сайттардагы, платформалардагы жана тиркемелердеги купуялык орнотуулары өчүрүлгөндүгүнө же туура эмес орнотулгандыгына жараша) жана/же «алсыздыктар» (мисалы, балдар өздөрүнүн жалгыздыгы же түшүнбөстүк сезими жөнүндө билдирүү жарыялашат) боюнча тандайт.

Жабырлануучуну тандап алгандан кийин, кылмышкер ага жетүү үчүн жабырлануучу менен байланышат. Андан кийин кылмышкер жабырлануучу менен достук мамилесин түзүүгө аракет кылат. Кылмышкер интернеттеги булактардан жабырлануучу жөнүндө аз-аздан маалымат чогултуп, ал маалыматты жабырлануучуну алдоо үчүн колдонушу мүмкүн, мисалы, аны менен жалпы кызыкчылыктары жана хоббилери бар деп көрсөтүү, үй-бүлөдө жана коомдо окшош абалда болуу, жабырлануучу менен жакындашуу, өз ара түшүнүшүү жана ага ишеним жаратуу. Кылмышкердин максаты достукту андан ары өнүктүрүү.

Сексуалдык эксплуатацияга же зомбулукка өтүүдөн мурун, кылмышкер табылып калуу коркунучун баалайт (мисалы, жабырлануучудан ата-энеси же башкалар баланын эсептерин жана/же санариптик жабдууларын көзөмөлдөп жатабы деп сурайт), алардын мамилелеринин эксклюзивдүүлүгүн жана бул мамилени купуя сактоо зарылдыгын билдирет жана баланы изоляциялайт. Бирок, кылмышкерлер башка ыкмаларды да колдонушу мүмкүн.

КР Кылмыш-жаза кодекси боюнча бул аракеттер 158-берене боюнча бузуку аракеттер катары квалификацияланышы мүмкүн: ушул кодекстин 154, 155 жана 157-беренелеринде каралган кылмыштардын белгилери жок болсо, он алты жашка чыга элек адамга карата сексуалдык карым-катнашсыз бузуку аракеттерди жасоо жети жылдан он жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратууга жазаланат.

Эгерде бойго жеткен адам баланы интимдик мүнөздөгү сүрөттөрдү тартууга көндүрүп, андан кийин аларды жайылтса, анда квалификация Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинин эки беренеси боюнча жүрөт: 161-берене «порнографиялык мүнөздөгү буюмдарды таратуу» жана 162-берене «баланы порнобизнеске тартуу».

Казакстан Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинде, мисалы, баланы сойкулукка тартууда Интернетти жана телекоммуникациялык тармактарды колдонуу квалификациялык белги болуп саналат, бул катаал жазаны аныктайт.

Европол (2018) өзүнүн веб-сайтында коомчулукка маалымдоо жана кылмыштуулуктун алдын алуу боюнча көптөгөн колдонмолорду, айрыкча кибер кылмыштардын ар кандай түрлөрүнүн мисалдарын жана алардын алдын алуу жолдорун көрсөтөт (кошумча материалдарды караңыз).

Киберасылуу маалыматтык-коммуникациялык технологияларды (МКТ) системалуу негизде айрым адамдарды куугунтуктоо, тынчсыздануу, кол салуу, коркутуу, үркүтүү жана/же оозеки кордоо максатында бир нече жолу аракеттерди жасоо үчүн колдонууну камтыйт. (UNODC, 2015).

Кылмышкерлер киберкуугунтукту түздөн-түз жана кыйыр түрдө жасай алышат. Түздөн-түз кылмышкерлер жазышат, чалышат, сүрөттөрдү жабырлануучуга түз жөнөтүшөт.

Кыйыр киберкуугунтук-бул кылмышкер, зыяндуу программаны колдонуп, жабырлануучунун маалыматтарын уурдап, анын артынан ээрчип же анын атынан жаманатты кылууда жатат.

Бул жабырлануучудан коркуу, үркүү, коркуу абалына жетүү максатын көздөгөн иштердин сериясы (7 - класстын материалдарын караңыз).

Киберасылуу МКТны кемсинтүү, кыжырдануу, кол салуу, коркутуу, үркүтүү, таарынтуу жана/же кемсинтүү максатында атайылап аракет кылуу үчүн колдонууну камтыйт. Киберкылмыш болгонун моюнга алуу үчүн бир гана окуя жетиштүү; бирок, мындай киберкылмыш бир нече инциденттерди камтышы мүмкүн.

Киберасылуу максаттуу куугунтуктоону да камтышы мүмкүн, мында бир же бир нече адам жабырлануучуну азапка салуу, басынтуу жана/же анын үнүн басуу үчүн чектелген убакыттын ичинде (көбүнчө кыска убакыттын ичинде) Интернетте жабырлануучуну бир нече жолу куугунтуктоо үчүн биригишет.

Киберасылуу менен алектенген адамдар жабырлануучунун аккаунтун бузуп, жабырлануучунун жеке

маалыматтарын, сүрөттөрүн жана видеолорун уурдап кетиши мүмкүн. Киберкуугунтукка байланыштуу чуулгандуу окуя Turing Pharmaceuticals. фармацевтикалык компаниясынын мурдагы жетекчиси Мартин Шкрели менен болгон. Ал АКШда баалуу кагаздар боюнча алдамчылык үчүн соттолуп, адам өмүрүн сактап калуучу дары-дармектердин баасын спекуляциялоо менен атактуу болгон. Шкрели Teen Vogue в Twitter журналынын редактору Лорен Дюканы кибер куугунтукка алган (Hunt, 2017). Бир убакта ал Дук менен анын күйөөсүнүн сүрөтүн өзгөрткөн: күйөөсүнүн ордуна өзүнүн бетин чаптаган. Лорендин сүрөтөрүнө коллаж кошкон. Аларды интернеттен жана социалдык медиа платформалары аркылуу алган. «Кайгыда да жана кубанычта да өлүм бизди бөлгүчө, мен сени жүрөгүмдүн ар бир согушу менен сүйөм» деген сөздөр менен ал өзүнүн Twitter (ABC News Australia, 2017) баракчасына коллаж жарыялаган. Дука Шкрелиге анын Twitterдеги баракчасында жасаган иштери үчүн сынга кабылып жана бейтааныш адамдардан коркутуу каттарын алган. Алар Лорендин аккаунтун бузуп, анын интимдик сүрөттөрүн интернетке жайгаштырарын эскертишкен. Дука бул куугунтук тууралуу билдирүүнү Twitterдин башчысына жөнөткөндөн кийин, Шкрелинин аккаунтуна тыюу салынган.

Киберасылууга көмөктөшүү адамдын социалдык абалына, адамдар аралык мамилелерине жана/же кадыр-баркына зыян келтирүү үчүн жалган маалыматтарды же ушактарды жайгаштырууну же башкача жол менен жайылтууну камтышы мүмкүн (бул киберклеветтин бир түрү). Мындай жалган маалымат адамдардын жана компаниялардын аброюна шек келтирүү үчүн веб-сайттарда, чаттарда, талкуу форумдарында, социалдык тармактарда жана башка интернет сайттарда жайгаштырылат.

Кылмышкерлер ошондой эле жабырлануучулардын сүрөттөрүн жайгаштыруу менен окшош аттары бар аккаунттарды түзүү аркылуу жабырлануучулардын кейпин кийип, бул аккаунттарды жабырлануучулардын досторуна жана үй-бүлө мүчөлөрүнө алдоо жолу менен кабыл алуу үчүн жөнөтүү жана/же ээрчүү үчүн колдонушу мүмкүн. (онлайн персоналдаштыруунун бир түрү). Бул өтүнүчтөрдү кабыл алуу кылмышкерлерге жабырлануучунун досторунун жана үй-бүлө мүчөлөрүнүн эсептерине кирүүгө жана ошону менен жабырлануучулардын чыныгы эсептерине кирүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Интернет колдонуучулар адам денеси деп аталган издөө системасын да колдонушат. Кытайда биргелешкен аракеттер менен максатты аныктап, Интернетте ага карата координацияланган зомбулук көрсөткөн интернет колдонуучуларды ушинтип аташат. Бул адамдар өзүлөрүнүн максаттарын чыныгы же кабыл алынган адеп-ахлаксыз, маданиятсыз, мыйзамсыз же башка туура эмес иш-аракеттердин негизинде тандай алышат (жок дегенде топтун пикири боюнча).

Мисал катары Египетте эс алып жүргөндө байыркы урандыларга өзүнүн атын оюп, «мен бул жерде болгомун» деп жазган деген айыптоолордон кийин Интернетте кордук көргөн кытайлык өспүрүмдү келтирсек болот. Анын жеке маалыматы жана мектептин дареги интернетте жарыяланган (бул доксингдин бир түрү) жана ал интернетте ар кимдин уятсыз кордоосуна кабылган. Ал Интернетте «догпайлинг (б. а.) адамдардын тобу башка адамдарды же топторду сындаганда же кемсинткенде), онлайн мейкиндигиндеги колдонуучулар жабырлануучуларды уят, кемсинткен жана коркуткан билдирүүлөр менен жаадырганда, алардын оозун жабуу, сөздөрүн кайра алууга мажбурлоо жана/же кечирим суроо же платформадан чыгып кетүүгө мажбурлоо. Бул тактиканы дүйнө жүзү боюнча интернет колдонуучулар колдонушат.

Киберкодулоо. Дүйнө жүзү боюнча балдардын МКТны колдонуу масштабы уламдан-улам өсүп жатат, жаш балдар ар кандай санарип технологияларына жана Интернетке кирип, аны колдонушат (UNODC, 2015). МКТ балдарга башка адамдар менен байланышуу, маалымат алуу, маалымат бөлүшүү жана мамилелерди куруу мүмкүнчүлүгүн берүү менен, мындай технологиялар балдардын коопсуздугун бузуп, аларды киберкодулоо сыяктуу кибер кылмыштарга алсыз кылат.

Киберкодулоо балдардын МКТны башка балдарга карата «кемсинтүү, басмырлоо, коркутуу же башка кол салуу үчүн» колдонууну камтыйт. Ошентип, киберкуугунтуктан жана киберандуудан айырмаланып, балдар бул киберкылмыштын аткаруучулары да жана курмандыктары болуп саналат.

Киберкодулоо менен алектенген балдар тексттик билдирүүлөрдү, электрондук почталарды, веб-сайттарды, блогдорду, сурамжылоолорду, социалдык тармактардагы билдирүүлөрдү, ыкчам билдирүүлөрдү, оюн сайттарын жана виртуалдык чындык сайттарын колдонушат.

Кибераңдуу жана киберасылуу сыяктуу эле, киберкодулоонун эки түрү бар: түз киберкодулоо (б.а. киберкодулоо жасаган адам жабырлануучуга түздөн-түз кол салат) жана киберкодулоо башкалардын колу менен (б.а. башка адамдар аң-сезимдүү же аң-сезимсиз түрдө жабырлануучунун киберкодулоосуна көмөктөшөт).

Киберкодулоо менен алектенген адам жана / же аларга жардам берген башка адамдар жабырлануучу жөнүндө жеке маалыматты, мисалы, үйдүн дарегин жана телефон номерин жалпыга жарыялай алышат (бул доксингдин бир түрү). Бул маалымат киберкодулоо объектисин андан ары курмандыкка чалуу үчүн

колдонулушу мүмкүн. Жабырлануучунун дарегин жарыялоо чыныгы жашоодо куугунтукка, кодулоого жана аңдууга алып келиши мүмкүн жана жабырлануучуга физикалык зыян келтириши мүмкүн. Коомдук доменде жабырлануучунун колдонуучу аты, сырсөзү жана башка жеке маалыматтары да болушу мүмкүн.

Жабырлануучунун эсептик дайындарын онлайн режиминде жайгаштыруу жабырлануучунун жеке маалыматын, анын сүрөттөрүн, видеолорун, документтерин жана анын эсебиндеги башка нерселерди башка адамдар уурдап кетиши мүмкүн. Бул эсептик дайындарын өзүн жабырлануучунун ордуна көрсөтүү менен, иш-аракеттерди жасоо үчүн да колдонулушу мүмкүн (мисалы, башкаларга адепсиз жана кемсинткен комментарийлерди жазуу же жабырлануучуну басынта турган материалдарды жайгаштыруу, мисалы, жабырлануучунун жылаңач сүрөттөрү же жабырлануучунун ыңгайсыз бийлеген видеосу). Бул башкалардын терс реакциясын жаратат (мисалы, адепсиз комментарийлер жана жабырлануучуну шылдыңдоо).

Сырттан байкоочулар киберкодулоодо чоң рол ойношот. Алар «мага жагат» баскычын басышып, алардын постторун экинчи жолу жарыялоо же башка жол менен кибер башкарууну колдоо, жабырлануучуну коргоо же эч кандай чара көрбөө аркылуу киберкодулоону жасаган адамга атайылап же байкабай жардам беришет. Сырттан келгендер социалдык дилеммадан улам кийлигишүүнү каалабашы мүмкүн, мында чечимдер топтун же жамааттын кызыкчылыгына эмес, жеке кызыкчылыкка негизделет. Жамааттык кызыкчылыкта иш-аракет кылуунун практикалык пайдасы жеке кызыкчылыкты көздөөдөн жогору болсо дагы. Изилдөө көрсөткөндөй, жамааттын кызыкчылыгы үчүн мындай аракетсиздик башка адамдар дагы коллективдин кызыкчылыгы үчүн аракет кылып, бул аракеттерге адамдын кошулушуна ишенбөөчүлүктөн жана белгисиздиктен келип чыгат.

Киберкуугунтук, киберасылуу жана киберкодулоо абдан кайгылуу кесепеттерге алып келиши мүмкүн болгон терс көрүнүштөр. Бул аракеттердин курмандыгы болуп калбоого жана эң негизгиси аларга кандайдыр бир формада катышпоого умтулуу керек.

Бириккен Улуттар Уюмунун Балдар фонду (ЮНИСЕФ) өспүрүмдөр үчүн киберкуугунтук боюнча ачык диалогду дайыма жарыялап турат, анда социалдык медиа кызматкерлери жана эксперттер менен биргеликте иштелип чыккан кеңештер камтылган.

1. Достук тамашаларды жана тамашаларды басмырлоодон кантип айырмалоого болот? Достор көбүнчө бири-бирин жакшы тамашалашат. Бирок кээде ал адам тамашалап жатабы же атайылап сага зыян келтирүүгө аракет кылып жатабы деп айтуу кыйын. Адамдар кээде биздин дарекке жагымсыз комментарий беришет, анан аны тазалап: «Мен жөн эле тамашалап койдум», «Бул жөн эле тамаша», «Сен баарын жүрөгүңө жакын кабыл аласың»дешет.

Эгер сага жагымсыз болсо, жабыркасаң жана адамдар сени менен эмес, сага карап күлсө, анда бул аша чапкандык. Эгер сен аларга сезимдериң жөнүндө айтып, бейбаштыкты токтотууну сурансаң, бирок алар аны уланта беришсе, анда бул бейбаштык. Сен буга чыдабашың керек, дароо жардам сураганың жакшы.

2. Интернеттеги кодулоонун кесепети кандай? Кибербуллингдин олуттуу кесепеттери көп. Кодулоо адамдын эмоционалдык абалына терс таасирин тийгизиши мүмкүн. Сен дайыма депрессияга кабылып, капаланып, уялып же адатта сага ырахат тартуулай турган нерселерге кызыгууң жоголушу мүмкүн.

Айрым учурларда эмоционалдык абал физикалык абалга таасирин тийгизе баштайт. Аппетитиңди жоготуп, жаман уктап, чарчап, башың оорушу мүмкүн. Кибербуллинг сейрек учурларда суицидге алып келиши мүмкүн.

3. Эгерде мен интернеттеги кодулоонун курмандыгы болсом, кимге кайрылам? Эгер сени кордоп жаткандай сезилсе, биринчи кезекте сен чындап ишенген чоңдорго: ата-энеңе же жакын мамиледе болгон башка тууганыңа кайрылышың керек. Мектепте сүйүктүү мугалим, машыктыруучу же психолог менен сүйлөшсөң болот.

Эгерде кандайдыр бир себептерден улам, сен өзүң эч ким менен сүйлөшкүң келбесе, анда сен кесипкөй жардам сурасаң болот: Интернеттеги балдар жана өспүрүмдөр үчүн ишеним телефонун тап. Адатта, мындай телефондор күнү-түнү иштейт, чалууларга тажрыйбалуу психологдор жооп беришет, алар көп жылдар бою ушундай маселелер менен алектенишет.

Эгер сен азыр коркунучтамын деп ойлосоң дароо милицияга кайрыл.

Ошондой эле «далилдерди» чогултуу жакшы болмок: тексттик билдирүүлөрдү сактоо жана социалдык тармактардагы посттордун же комментарийлерди, сени кемсинтип, кадыр-баркыңды түшүргөн сүрөттөрүн тартуу.

Соцтармактардын кызматкерлерине түздөн-түз кодулоо тууралуу арыздануу мүмкүнчүлүгүн унутпа.

4. «Мени интернетте кордоп жатышат, бирок ата-энеме кантип айтууну билбейм». Сүйлөшүүнү кантип баштайсың? Ата-энелер менен болгон мамиле ар бир адамда ар башкача болот, бирок мындай сүйлөшүүнү баштоо абдан маанилүү. Баарына ыңгайлуу,бөлгөн ата-энең бош, шашылбаган жана сени тынч уга турган убакытты тандаганың оң.

Сенде обдан олуттуу көйгөй болуп жаткандыгын түшүндүрүүгө аракет кыл. Ата-энең сага жардам берүүнү каалашат. Ата-энең социалдык тармактар жөнүндө сенден алда канча азыраак билиши мүмкүн экенин унутпа. Алар бул тема боюнча кошумча түшүндүрмөлөрдү талап кылышы мүмкүн.

5. Кыйынчылыкка туш болгон досторуңа, айрыкча, чоңдордон жардам сурагысы келбесе, кантип жардам бере аласың? Кимдир бирөө колдоого муктаж. Баштоо үчүн, жөн гана досуңду же дос кызың менен сүйлөшүп, угууга аракет кыл. Ал өзүн кандай сезүүдө? Ал эмне болуп жатканын чоңдорго айтып, жардам сурагысы келеби? Эгерде жок болсо, анда эмне үчүн?

Чоңдорго чогуу барууну сунушта. Эгер адам баш тарта берсе, ишене турган чоң кишини табууга аракет кылып, жардам сура. Аракетсиздик олуттуу кесепеттерге алып келиши мүмкүн.

6. Интернетти колдонуудан баш тартпастан, кодулоодон кантип сактанса болот? Интернетти колдонуудан баш тартуу, албетте, мүмкүн эмес. Ооба, кереги жок. Ал жерде көптөгөн пайдалуу маалыматтар жана ресурстар бар. Бирок, социалдык тармактардагы тигил же бул «Досторду» бөгөттөөгө, айрым тиркемелерди жана программаларды алып салууга же кандайдыр бир убакытка оффлайнга кетүүгө болот, өзүңө интернеттен эс алууга мүмкүнчүлүк бер.

Баарына ыңгайлуу болгон интернетти биргелешип түзүү маанилүү. Ошондуктан, ар дайым өзүңдүн жүрүм-турумуңду карап жүрүү керек: сылык болуу жана башка колдонуучуларга урмат көрсөтүү.

7. Интернеттеги жеке маалыматты кантип коргойм жана аны мага каршы колдонуусуна жол бербейм?

Баштоо үчүн, эмнени жана эмне үчүн социалдык тармактарга жайгаштырып жатканыңды жана постторуңду ким көргөнү жөнүндө ойлонуу абдан маанилүү. Социалдык тармактарда кырдаалды көзөмөлдөөгө мүмкүндүк берген жөндөөлөр бар: сен белгилүү бир басылманы же бүт аккаунтуңду көргөн адамдардын чөйрөсүн чектей аласың, жеке колдонуучулардын комментарийлерине бөгөт коё аласың, «бөлүшүү» функциясын өчүрө аласың, сүрөттөрдү жүктөп алуудан коргой аласың жана башка куралдарды пайдалана аласың.

Эсиңде болсун: Интернетте жайгаштырылган маалымат, жеке баракчадан алынып салынса дагы, серверде көпкө сакталышы мүмкүн. Эч качан үй дарегиңди, телефонуңду же мектеп номериңди коомдук доменге койбо.

8. Кибербуллинг үчүн жаза барбы? Көптөгөн мектептерде кодулоого каршы чаралар бар. Эгер классташтарың же мектептеги бирөө сени кордоп жатса, мугалимдерге кабарла. Күнөөлүүлөр жазага тартылышы керек.

Тилекке каршы, көптөгөн өлкөлөрдө кодулоого жана киберкуугунтукка байланыштуу мыйзамдар азырынча жок, анткени бул салыштырмалуу жаңы көрүнүш. Күнөөлүүлөрдү жоопко тартуу зарылдыгы пайда болгондо, адатта, ушул сыяктуу көрүнүштөргө байланыштуу мыйзамдар колдонулат, мисалы, куугунтукто.

Социалдык тармактарда жүрүм-турумдун белгилүү эрежелери жана стандарттары бар жана аларды бузгандардын үстүнөн арызданса болот. Социалдык тармактардын командалары колдонуучуларды толук бөгөттөөгө чейин керектүү чараларды көрүшөт.

9. Кибербуллинг үчүн интернет компаниялары жооптуубу? Интернет компаниялары бул көрүнүшкө көбүрөөк көңүл буруп, тиешелүү куралдарды куруп жатышат. Бирок, онлайн платформалар кодулоого каршы күрөшүү үчүн көбүрөөк иш-аракеттерди жасашы керек жана колдонуучулар аларды ар дайым эскертип турушу керек: мыйзам бузуулар жөнүндө кабарлоо жана чара көрүүнү талап кылуу.

10. Интернетте балдар жана өспүрүмдөр үчүн кибербуллингден коргой турган атайын механизмдер барбы? Ар бир социалдык тармакта мазактоо жана кодулоо учурлары жөнүндө кабарлоого мүмкүндүк берген белгилүү механизмдер бар.

2-этап

Талкуу «Инсанга каршы киберкылмыштын алдын алуу» (20 мүн.)

Окуучударды чакан топторго бириктирип, 2 маселе боюнча талкууга даярданууну сунуштаңыз. Андан кийин, алгач анын эрежелерин жана регламентин сүйлүшүп, талкуу уюштуруңуз.

- Инсанга каршы киберкылмыштуулукка жооп кайтарууга тоскоол болгон жабырлануучуну күнөөлөгөн практикалар көйгөйүн кантип чече алабыз? (Калкты ар кандай зордук-зомбулукта, анын ичинде кибер зордук-зомбулукта зомбулуктун субъектиси гана күнөөлүү, бирок анын курмандыгы эмес экенин такай маалымдап туруу менен маселени чечсе болот. Бул маселе боюнча коомдук пикирди өзгөртүү, коомдун бардык катмарын агартуу көйгөйлөрүн чечет. Ошондой эле ар бир адам өз укуктарын билүү жана аларды тайманбастык менен коргоосу маанилүү. Жабырлануучунун күнөөсү жөнүндө жыйынтык чыгарардан мурун бирөөнү соттобоону үйрөнүү маанилүү. Киберкылмыштуулук үчүн жоопкерчиликти жабырлануучуга өткөрүп берүү көйгөйдү ого бетер курчутат, аны тереңдетет жана кайгылуу кесепеттерге алып келет.)
- Инсанга каршы кылмыштардын терс кесепеттери жөнүндө адамдарды кабардар кылуу жана мындай кылмыштардын алдын алуу үчүн өз өлкөңөрдө кандай билим берүү/алдын алуу кампаниясын иштеп чыгат элеңер? (Жаштар кыймылын #немолчи кыймылынын түрү боюнча өнүктүрсө болот, анда кибер зордук-зомбулук терс таасирлери кеңири чагылдырылган. Ушундай кырдаалда жабырлануучуга шашылыш юридикалык же психологиялык жардам менен жашыруун байланышууга мүмкүндүк берген тиркемелерди, мессенджер ботторду иштеп чыгууга болот.)

Окуучулар ар бир маселе боюнча кызыктуураак сунуштарды айтышы мүмкүн, ошондуктан алардын идеяларын кубаттап, өнүктүрүңүз. Талкуу процессинин өзү аларды бул көйгөй тууралуу ойлонууга түртүп, аң-сезиминин өзгөрүшүнө шарт түзөт.

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

Жыйынтыктап, теманын негизги жоболорун кайталаңыз.

Киберкуугунтук, киберасылуу жана киберкодулоо кибермейкиндикте жасалган зордук-зомбулуктун ар кандай түрлөрү экенин түшүнүү маанилүү. Бул негизинен психологиялык зомбулук, башка адамдардын чек арасын бузуу, бирок андан зыяны физикалык да болушу мүмкүн.

Бүгүнкү күндө инсандын дене жана психикалык бүтүндүгүнө кол салууга негизделген ошол киберкылмыштар гана каралды.

Маанилүү жыйынтык - жабырлануучунун абалында болуудан коркпоо керек. Айласыз жагдайлар жок, ар дайым чыгуунун жолу бар. Кибер зордук-зомбулук кырдаалында сен жалгыз эмессиң. Бирөөгө кайрылууга ар дайым мүмкүнчүлүк бар.

Мүлккө кол салуу, адамдын инсандыгына багытталган бир катар киберкылмыштар бар, бирок бул тема өзүнчө класстык саатта каралат.

Кайтарым байланыш

Окуучуларга төмөнкү суроолорду бериңиз жана каалоочуларга сүйлөөгө мүмкүнчүлүк бериңиз:

- Баары түшүнүктүү болдубу? Кандай суроолор бар?
- Бул класстык саатка чейин эмне белгилүү болгон?
- Инсанга каршы киберкылмыштар жөнүндө өзүңөр үчүн эмне жаңы нерсе билдиңер? Класстык сааттын жыйынтыгы боюнча өзүңүз үчүн эң маанилүү жыйынтык кандай болду?
- Сабакта өзгөчө эмне эсте калды?

Негизги түшүнүктөр

- Груминг
- Өзүн-өзү өлтүрүүгө жеткирүү
- Догпайлинг
- Доксинг
- Киберасылуу
- Киберкуугунтук
- Киберкодулоо
- Ушак
- Өздүктү уурдоо
- Кемсинтүү

- Балдарды сексуалдык эксплуатациялоо
- Санариптик зомбулук
- Шантаж

Мугалим үчүн кошумча материал

1. Европа Кеңешинин кибер кылмыштуулук жөнүндө конвенциясы
2. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодекси 2021-жылдын 28-октябры № 127
3. БУУ БКБ (2015). Балдарга зомбулук көрсөтүүгө жана аларды эксплуатациялоого жаңы маалыматтык технологиялардын таасирин изилдөө (англ. тил.) / Study on the Effects of New Information Technologies on the Abuse and Exploitation of Children.
4. Балдарды кордоо жана/же эксплуатациялоо үчүн жаңы маалыматтык технологияларды колдонууга каршы күрөшүү жаатында алдын алуу, коргоо жана эл аралык кызматташтык. / Кылмыштуулуктун алдын алуу жана жазык сот адилеттиги боюнча комиссия. Жыйырма үчүнчү. — Вена, 12–16 май 2014 жыл // URL: https://www.unodc.org/documents/commissions/CCPCJ/CCPCJ_Sessions/CCPCJ_23/_E-CN15-2014-07/E-CN15-2014-7_R.pdf
5. Доклад «Дүйнөдөгү балдардын абалы, 2017: санариптик дүйнөдөгү балдар». ЮНИСЕФ // URL: https://www.unicef.org/eca/media/4926/file/Резюме-Дети-в-цифровом-мире-2017-ЮНИСЕФ
6. Жалпы комментарий № 25 (2021) Санариптик чөйрөгө карата балдардын укуктары жөнүндө. Балдардын укуктары боюнча комитет. Балдардын укуктары жөнүндө конвенция. 2021 / Баланын укуктары жөнүндө конвенцияга факультативдик протокол
7. 1-модулдун материалдары «Киберкылмыштуулукка киришүү» // URL: https://www.unodc.org/e4j/ru/cybercrime/module-1/key-issues/cybercrime-trends.html
8. E4J алкагында иштелип чыккан киберкылмыштуулук боюнча университеттик модулдардын сериясын колдонгон мугалимдер үчүн окуу-методикалык колдонмо // URL: Окуу-методикалык колдонмо - Cybercrime Teaching Guide
9. Электрондук таанышуу зомбулугу: мугалимдер жана ата-энелер үчүн кыскача колдонмо (англ. тил.) / A Brief Guide for Educators and Parents https://www.unodc.org/res/e4j/import/cyberbullyingresearchcenter/electronicdatingviolence.pdf
10. Балдарыңызга бере турган суроолор (англ. тил.) // URL: https://www.unodc.org/res/e4j/import/cyberbullyingresearchcenter/questionsparentsshouldask.pdf
11. 12- модуль. Инсанга каршы киберкылмыштуулук
12. БУУ БКБнын «Кибер кылмыштуулук көйгөйүн ар тараптуу изилдөө» докладынын долбоору (2013) Europol. (2018). Internet Organised Crime Threat Assessment 2018.

7-ТЕМА
КИБЕРКООПСУЗДУККА КАРШЫ БАШКА КЫЛМЫШТАР

Негизги суроолор

- Киберкоопсуздукка каршы кылмыштар эмнеге кол салат?
- Компьютердик маалыматтардын же системалардын купуялуулугуна, бүтүндүгүнө жана жеткиликтүүлүгүнө каршы кылмыштар жөнүндө эмнени билүү керек?
- Компьютердик каражаттарды пайдалануу менен байланышкан укук бузуулар компьютердик маалыматтардын мазмунуна байланыштуу укук бузуулардан эмнеси менен айырмаланат?
- Киберкылмыштар жөнүндө өлкөнүн мыйзамдарында эмне айтылат?

Максаты

Окуучулардын киберкылмыштардын түрлөрү жөнүндө түшүнүктөрүн алардын классификациясына ылайык системалаштыруу.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- алардын классификациясына ылайык киберкылмыштардын негизги түрлөрү;
- Киберкылмыштуулуктун ар бир түрүнүн көрсөткүчтөрү.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- киберкылмыштын ар бир түрүн талдоо,
- кылмыштардын башка түрлөрү менен салыштыруу,
- сынчыл ой жүгүртүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- киберкылмыштарды башка кылмыштардан айырмалоо;
- киберкылмыштардын ар кандай түрүнө каршы туруу.

Куралдар, ресурстар

Флипчарт же доска, маркер.

Видео «Уюшкан кылмыштуулук»

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу

Мээ чабуулу үчүн суроолор:

- Дүйнөдө кибер кылмыштардын зыяны көбөйдү деп ойлойсузбу? (Айрыкча, пандемия учурунда, жашоо виртуалдык реалдуулукка өткөндө зыян көбөйдү.)

Окуучулардын жоопторун талкуулоо жана мээ чабуулун жыйынтыктоо үчүн флипчартка жазыңыз.

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- Чакан лекция (15 мүн.)
- Талкуулоо (10 мүн.)
- Видео көрүү жана талкуулоо (10 мүн.)

1-этап

Чакан лекция (15 мүн.)

Берилген маалыматтын негизинде PowerPointто түзүлгөн презентациясын колдонуу менен чакан лекция өткөрүңүз.

Презентация үчүн маалымат

Киберкылмыштын Кылмыш-жаза кодексинде аты жок түрү бар. Өздүгүн уурдоо. Бул киберкылмыштын бир түрү, анда адам алдамчылык кылуу үчүн аты-жөнү жана социалдык камсыздандыруу номери, банк эсебинин номери жана кредиттик карта маалыматы сыяктуу башка бирөөнүн жеке маалыматтарын колдонот. Жаман «актерлор» жабырлануучунун жакшы абройуна шек келтирип, анын кредиттик тарыхын бузушу мүмкүн.

Хакерлер колдонуучулардын маалыматтарын ар кандай ыкмалар менен чогултушат, анын ичинде компьютерди бузуу, почта уурдоо, компьютер экрандарынан маалыматтарды алуу үчүн камералар жана бейкапар жабырлануучулардын жасалма көчүрмөлөрүн түзүү. Андан кийин киберкылмышкерлер бул маалыматты жабырлануучулардын кейпин кийүү, насыя алуу үчүн кайрылуу, адамдардын банк эсептерине кирүү менен алардын каржысын көзөмөлдөө үчүн колдонушат. Жеке маалыматты уурдоого жол бербөө үчүн, купуя маалыматты камтыган документтерди туура сактоо керек: ыргытуудан мурун аларды бөлүктөргө бөлүү; коомдук урналарды колдонбоо. Ушул жана башка киберкылмыштар жөнүндө кийинки класстык сааттарда көбүрөөк сүйлөшөбүз. (Булак: кибер кылмыштардын түрлөрү).

Мурда каралып келген киберкылмыштардын бардыгын шарттуу түрдө үч түргө бөлсө болот.

- Маалыматтардын же системалардын купуялуулугуна, бүтүндүгүнө жана жеткиликтүүлүгүнө каршы кылмыштар.
- Компьютердик каражаттарды пайдалануу менен байланышкан укук бузуулар.
- Компьютердик маалыматтардын мазмунуна байланыштуу укук бузуулар.

Компьютердик маалыматтардын же системалардын купуялуулугуна, бүтүндүгүнө жана жеткиликтүүлүгүнө каршы кылмыштар.

«Жаңы» кибер кылмыштар (б. а. кибер көз каранды кылмыштар) биринчи кезекте системаларды, тармактарды жана маалыматтарды бутага алган жана аларды бузуу максатында жасалган кылмыштарды камтыйт:

- купуялык (б. а. тутумдар, тармактар жана маалыматтар корголгондо аларга ыйгарым укуктуу колдонуучулар гана кире алышат),
- бүтүндүгү (б. а. маалыматтар так жана жарактуу болуп, өзгөртүлбөсө) жана
- жеткиликтүүлүк (б.а. маалыматтар, кызматтар жана системалар биринчи талап боюнча жеткиликтүү болгондо).

Бул киберкылмыштарга хакердик чабуулдар кирет; зыяндуу программаларды түзүү, сактоо жана жайылтуу; кызматтан баш тартуу» түрүндөгү чабуулдар (DoS); бөлүштүрүлгөн кызматтан баш тартуу (DDoS) чабуулдары жана веб-сайтты бузуу (вебсайттардын мазмунуна багытталган онлайн вандализмдин бир түрү).

Хакердик атака — бул системаларга, тармактарга жана маалыматтарга (мындан ары максаттуу) уруксатсыз кирүүнү сүрөттөө үчүн колдонулган термин. Хакердик чабуулдар максатка жетүү же кирүү уруксатынын мөөнөтү аяктагандан кийин ушундай мүмкүнчүлүктү алуу жана/же колдоо үчүн гана жүргүзүлүшү мүмкүн.

Зыяндуу программа (же зыяндуу программалык камсыздоо) максаттуу системаларды көзөмөлдөө, маалыматтарды чогултуу, системаны башкарууну колго алуу, системанын жана/же маалыматтардын иштешин өзгөртүү жана системага жана/же маалыматтарга зыян келтирүү максатында колдонулат. 2001-жылдагы Көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктештигине мүчө мамлекеттердин ортосундагы компьютердик кылмыштуулукка каршы күрөшүү боюнча кызматташуу жөнүндө макулдашуунун 3-беренеси (b) “зыяндуу программаларды түзүүгө, пайдаланууга же жайылтууга” тыюу салат. Системаларга жугузуу үчүн колдонулушу мүмкүн болгон зыяндуу программалардын бир нече түрү бар.

- Курт. Колдонуучунун кийлигишүүсүз жайылуучу өзүнчө кесепеттүү программа.
- Вирус. Таркатуу үчүн колдонуучунун катышуусун талап кылган зыяндуу программа (мисалы, вирус менен аткарылуучу файл колдонуучу аны ачканда жайылып кетет).
- Троян аты. Колдонуучуну тыңчылык, уурулук жана/же зыян келтириши мүмкүн болгон колдонуучунун тутумун жүктурган программаны жүктөп алуу үчүгө алдоо үчүн

мыйзамдуу программа катары жасалгаланган кесепеттүү программа.

- Шпиондук программа. Вирус жуккан системаларды жашыруун көзөмөлдөө, ошондой эле шпиондук программаны түзүүчүгө жана/же колдонуучуга маалыматты чогултуу жана берүүгө арналган зыяндуу программалык камсыздоо.
- Опузалоочу вирусу. Колдонуучулардын системаларын, файлдарын жана/же маалыматтарды барымтага алуу жана кун төлөнгөндөн кийин гана колдонуучуларга көзөмөлдү кайтаруу үчүн иштелип чыккан зыяндуу программа.
- Криптоопузалоочу (Опузалоочу вирусунун бир түрү) – бул колдонуучунун санариптик түзмөгүнө зыян келтирүүчү, колдонуучунун документтерин шифрлеген жана жабырлануучу кун төлөмөйүнчө файлдарды жана маалыматтарды жок кылам деп коркуткан зыяндуу программа.
- doxware программасы (шифрлөөчү-опузалоочу). Файлдарды жана маалыматтарды чечмелөөгө кодду берүү үчүн кун төлөнбөсө, чабуулчулар колдонуучунун маалыматтарын ачыкка чыгарам (б.а., аны жарыялоо) деп коркутуу менен, жабырлануучуларга каршы колдонгон криптоопузалоочу вирусунун түрү.

Компьютердик каражаттарды колдонуу менен байланышкан укук бузуулар.

Компьютердик укук бузууларга кибертехнологиялар аркылуу «жеке же финансылык пайда алуу же жеке же финансылык зыян келтирүү максатында» жасалган кылмыштар кирет (БУУ БКБ, 2013, 17-бет).

Бул категорияга «компьютердик тутумду (же санариптик түзүлүштү) колдонуу кылмыш жасоо ыкмасынын бир бөлүгү болуп саналган» кибер кылмыштар кирет (БУУ БКБ, 2013, 19-бет). БУУ БКБнын «кибер кылмыштуулук көйгөйүн ар тараптуу изилдөө» (2013) докладынын долбоорунда төмөнкү киберкылмыштар ушул кеңири категорияга киргизилген (17-бет):

а. компьютердик алдамчылык же жасалмачылык (Европа Кеңешинин Кибер кылмыштар жөнүндө конвенциясына ылайык, алдамчылык жана жасалмачылык компьютердик каражаттарды пайдалануу менен байланышкан укук бузуулардын (б.а. компьютердик жасалмачылык жана компьютердик алдамчылык) курамдык бөлүгү болуп эсептелет.);

b. жеке маалыматтарды колдонуу менен байланышкан компьютердик кылмыштар (онлайн схемалардан кошумча катары, интернет тармагында банктык алдамчылык, электрондук почта алдамчылыгы, кредиттик жана дебеттик карталарды алдоо сыяктуу финансылык (же экономикалык) алдамчылыктын айрым түрлөрү да жасалат. Мисалы, кылмышкерлер мыйзамсыз жол менен алган дебеттик жана кредиттик карталардын маалыматтары алар тарабынан сатылып, бири-бири менен бөлүшүлүп, интернетте колдонулат);

c. спамды жайылтуу же көзөмөлдөө (кылмыштын мындай түрлөрү, ошондой эле экономикалык алдамчылык Интернет аркылуу керексиз электрондук каттарды (спам), маалымат бюллетендерин жана веб-сайтка шилтеме берүүчү билдирүүлөрдү жөнөтүү аркылуу жасалат, алар колдонуучуларды адаштыруу жана электрондук каттарды жана жаңылыктарды ачуу үчүн же зыяндуу программаларды камтыган же колдонуучуларды жасалма веб-сайттарга багыттай турган электрондук почталардагы шилтемелерди басуу үчүн түзүлгөн.);

d. автордук укуктарга же товардык белгилерге тиешелүү компьютердик кылмыштар (автордук укук жаатына «компьютердик программаларды жана электрондук маалымат базаларын кошо алганда, технологиянын негизинде түзүлгөн көркөм чыгармалар, мисалы, китептер, музыка, живопись жана скульптура, фильмдер жана чыгармалар кирет» [WIPO, 2016, p. 4 Автордук укукту бузуунун эң белгилүү мисалдарынын бири-санариптик каракчылык (мисалы, автордук укук менен корголгон тасманы уруксатсыз көчүрүү, көбөйтүү же жайылтуу].);

e. компьютерди жеке зыян келтирүү максатында колдонууну камтыган жосундар (кибер кылмыштардын мындай түрлөрүнө киберкуугунтук, киберасылуу жана киберкодулоо мисал боло алат. Киберкуугунтук-маалыматтык-коммуникациялык технологиялар (МКТ) пайдалануу менен адамды (же адамдарды) куугунтуктоо, тынчсыздантуу, кол салуу, коркутуу, үркүтүү жана/же оозеки зомбулук көрсөтүү үчүн белгилүү бир убакыттын ичинде кайталанган аракеттерди жасоо. Кибераыслуу - бул адамды (же адамдарды) атайылап куугунтуктоо, тажатуу, кол салуу, коркутуу, коркутуу, таарынтуу жана/же кемсинтүү үчүн МКТны колдонуу. Кибердкодулоо - балдардын МКТны башка балдарды мазактоо, кемсинтүү, басмырлоо, таарынтуу, куугунтуктоо, коркутуу, артынан сая түшүү, кордоо же башка жол менен кол салуу үчүн колдонуусу.). Киберкылмыштардын бул түрлөрүнүн ортосундагы айырмачылыктар кылмышкерлердин жашын (мисалы, киберкуугунтукту балдар гана ишке ашырышат жана анын курмандыгы болушат) жана киберкылмыштуулуктун интенсивдүүлүгүн жана жыштыгын (киберкуугунтук белгилүү бир убакыттын ичинде бир катар оку-

ялардын сериясын камтыса ал эми киберкодулоо бир же бир нече окуяны камтышы мүмкүн.);

f. балдарды кызыктыруу жана груминг максатында компьютерди пайдаланууну болжолдогон жосундар (МКТ балдарга карата «груминг» жасоого көмөктөшүү үчүн колдонулат. «Груминг» (балдарды «кароо») - бул жабырлануучу менен эмоционалдык мамилени өнүктүрүү аркылуу өз ара түшүнүшүүнү жана ишенимди орнотуу процесси [Maras, 2016, p. 244).

Компьютердик маалыматтардын мазмунуна байланыштуу укук бузуулар

Аталыштан көрүнүп тургандай, бул киберкылмыштар мыйзамсыз мазмунга байланыштуу. Мыйзамсыз мазмун катары порнография, экстремисттик материалдар, социалдык, диний кастыкты козутуу чакырыктары эсептелет.

Укук бузуулардын бул түрлөрү үчүн жаза КР Кылмыш-жаза кодексинин төмөнкү беренелеринде каралган: 330-берене «расалык, этностук, улуттук, диний региондор аралык кастыкты (араздашууну) козгоо», 332-берене «экстремисттик материалдарды даярдоо, таратуу».

Балдарды коммерциялык сексуалдык эксплуатацияло-бул кандайдыр бир акчалай же акчалай эмес сыйлыктын ордуна (мисалы, баш калкалоочу жай, тамак-аш) балдарга сексуалдык зомбулук көрсөтүү менен байланышкан айрым иш-аракеттерди жана кылмыштарды сүрөттөө үчүн колдонулган термин.

2-этап

«Интернеттеги алдамчылыктын курмандыгы болуп калбоо» көнүгүүсү (10 мүн.)

Максаты: класс менен биргеликте онлайн алдамчылыктын курмандыгы болуу коркунучун азайтуучу жүрүм-турум эрежелерин түзүү.

Биргелешкен топтун ишинин натыйжасы болушу керек болгон эрежелердин болжолдуу жыйындысы:

- Онлайн эсептериңизди дайыма текшерип туруңуз.
- Банк эсебиңизди үзгүлтүксүз текшерип туруңуз жана шектүү аракеттер жөнүндө дароо банкыңызга кабарлаңыз.
- Коопсуз веб-сайттарда гана (дарек тилкесинде кулпу жана https болуусун текшериңиз) жана коопсуз туташуулар аркылуу (коомдук Wi-Fi ордуна мобилдик тармакты тандаңыз) онлайн төлөмдөрдү жүргүзүңүз.
- Банкыңыз эч качан сизден телефон же электрондук почта аркылуу онлайн эсебиңиздин эсептик дайындары сыяктуу купуя маалыматты сурабай турганын унутпаңыз.
- Эгер сунуш чындыкка дал келгендей эле жакшы болсо, бул дээрлик ар дайым алдамчылык.
- Жеке маалыматыңызды коопсуз сактаңыз.
- Социалдык тармактардын сайттарында бөлүшкөн жеке маалыматыңыздын көлөмүнө өтө этият болуңуз. Алдамчылар сиздин маалыматыңызды жана сүрөттөрүңүздү жасалма инсанды түзүү же сизди алдамчылыкка түртүү үчүн колдонушу мүмкүн.
- Эгерде сиз өзүңүздүн эсебиңиз жөнүндө маалыматты алдамчыга бердим деп ойлосоңуз, дароо банкыңызга кайрылыңыз.
- Алдамчылардын курмандыгы болбосоңуз дагы, ар дайым шектүү алдамчылык аракеттери жөнүндө полицияга кабарлаңыз.

3-этап

Онлайн алдамчылыктын негизги ыкмаларын талкуулоо (10 мүн.)

Суроолордун айланасында талкуу уюштуруңуз. Окуучулардын жоопторун угуп, алар менен так маалыматты бөлүшүңүз.

- Онлайн алдамчылардын кандай түрлөрү бар деп ойлойсуз? Жаңылыктардан же досторуңардан билген же уккан мисалдарды келтиргиле.
- Силерге «вишинг», «смишинг», «фишинг» сөздөрү таанышпы?

Фишинг (fishing — рыбалка)

Алуучулар өздөрүнүн жеке, каржылык же коопсуздук маалыматын бөлүшө турган алдамчылык электрондук каттарды билдирет.

Бул кандай иштейт?

- Каттар адатта банктар жөнөткөн каттарга окшош болушу мүмкүн: алар кадимки бизнес каттардын логотибин, макетин жана стилин көчүрүшөт.
- Тиркемени же документти жүктөп алууну же шилтемени басууну суранат.
- Тынчсыздануу же шашылыш сезимдерди билдирген тилди колдоншат.
- Киберкылмышкерлер адамдардын түйшүктүү жашоосунан улам чыныгы каттарга окшош болгон бул каттардын жасалмалыгына көңүл бурбай турганына ишенишет.

Сен эмне кыла аласың?

- Программалык камсыздоону, анын ичинде браузерлерди, антивирустарды жана операциялык системаларды жаңыртуу.
- Эгерде «банк» деген аталыштагы бирөө маанилүү маалыматты жөнөтүүнү суранса, сак болуңуз: мисалы, сиздин эсебиңизге кирүү үчүн сырсөздү.
- Катты кылдаттык менен караңыз, даректи банктын чыныгы дареги менен салыштырыңыз, грамматикалык жана башка каталарды текшериңиз.
- Шектүү электрондук каттарга, анын ичинде сизден жооп берүүңүздү же өзүңүздүн дарегиңизди киргизүүнү сураган каттарга жооп бербеңиз.
- Шилтемелерди же тиркемелерди баспаңыз, анын ичинде браузердеги киришүү даректерин жүктөп албаңыз.
- Эгерде шектенсеңиз, банктын веб-сайтынан текшериңиз же байланыш борборуна чалыңыз.
- Гаджетти колдонууда этият болуңуз. Фишингди планшеттен же телефондон аныктоо кыйыныраак.
- Смишинг (СМС жана фишинг деген сөздөрдүн айкалышы) - алдамчылардын билдирүү аркылуу жеке, каржылык же коопсуздук маалыматын алуу аракети.

Бул кандай иштейт?

- Билдирүүнүн тексти адатта сизден каттоо эсебиңизди «текшерүү», «жаңыртуу» же «кайра жандандыруу» үчүн шилтемени басууну же чалууну суранат.
- Бирок шилтеме өзүн чыныгы компания катары көрсөткөн алдамчынын жасалма сайтына же телефонуна алып барат.

Эмне кылса болот?

- Бейтааныш адамдардан келген шилтемелерди, тиркемелерди же сүрөттөрдү ачпаңыз.
- Шашпай, билдирүүгө жооп берүүдөн мурун убакыт бөлүп текшериңиз.
- PIN же сырсөз же башка коопсуздук эсептик дайындарын сураган билдирүүлөргө эч качан жооп бербеңиз
- Эгер сиз смишинг текстке жооп берип, жеке маалыматтарыңызды алдамчыларга бердим деп ойлосоңуз, дароо банкыңызга кайрылыңыз.

Вишинг (англисче эки сөздүн айкалышынан – voice [үн] жана балык fishing [балык уулоо]) – бул телефондук алдамчылык, мында алдамчылар алдоо жолу менен социалдык инженерия ыкмаларын колдонуп жабырлануучуну жеке, каржылык же коопсуздук маалыматын берүүсүнө же акча берүүсүнө аракет кылуусу.

Мен эмне кыла алам?

- Каалабаган чалуулардан же белгисиз номерлерден келген чалуулардан сак болуңуз. Заманбап телефондордун орнотмолорунда сиздин байланыштарыңызга кирбеген адамдардын чалууларын өчүрүүчү «белгисиз номерлерден тынчын албоо» функциясы бар. Бул алдамчылардан чалууларын алуу коркунучун азайтат.
- Эгер сизге чалуу келсе, ага жооп берип жатып, кийинчерээк кайра чалаарыңызды айтыңыз.
- Өзүн сиз тааныган адам көрсөтүп чалгандардын өздүгүн тактоо үчүн алардын телефон номерин байланыштар тизмеңизден таап, алар менен түз байланышыңыз.
- Чалуучунун сага чалуу учурунда берген телефон номери боюнча текшербе (бул жасалма же уурдалган номер болушу мүмкүн).
- Алдамчылар сен тууралуу маалыматты интернеттен таба алышат. Сага чалып жаткан адам сен жөнүндө көп нерселерди билет деп эле чындап таанышың же банк кызматкери же укук коргоо органынын кызматкери деп ойлобо.
- Картанын PIN кодун же онлайн банкинг сырсөзүн бөлүшпө. Сенин банкың бул маалыматтарды эч качан сурабайт.
- Башка бирөөнүн эсебине анын талабы боюнча акча которбо, банк эч качан сенден муну талап кылбайт.
- Чалуу жалган деп ойлосоң, бул тууралуу банкка кабарла.

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

Жыйынтыктап, теманын негизги жоболорун кайталаңыз.

- Сиз жана башкалар купуялыкты коргоого жооптуусуңар.
- Купуялык - бул онлайн кызмат көрсөтүүчүлөр аны коргоо үчүн жоопкерчиликтүү экенин билдирген укук.

- Интернетте жасаган ар кандай иш-аракеттериң башкалар үчүн кесепеттерге алып келиши мүмкүн экенин эстен чыгарбоо керек.
- Интернеттеги адамдар менен мамилелерди өнүктүрүүгө сын көз караштa бол.
- Интернетте жайгаштырылган мазмун түбөлүккө ошол жерде калышы мүмкүн жана ар кимге ачык болушу мүмкүн.

Кайтарым байланыш

Окуучуларга төмөнкү суроолорду бериңиз жана каалоочуларга сүйлөөгө мүмкүнчүлүк бериңиз:

- Баары түшүнүктүү болдубу?
- Бул класстык саатка чейин эмнелер белгилүү болгон?
- Өзүңөр үчүн киберкылмыштуулук жөнүндө эмнени билдиңер?
- Интернетте өз ара аракетиңе кандай өзгөртүүлөрдү киргизесиң?

Негизги түшүнүктөр

- Вишинг
- Смишинг
- Фишинг

Мугалим үчүн кошумча материал

1. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодекси 2021-жылдын 28-октябрындагы № 127.
2. 2-модуль. «Киберкылмыштуулуктун негизги түрлөрү»: Cybercrime Module 2.
3. 2-модуль. «Киберкылмыштуулуктун негизги түрлөрү: милдеттер»: Cybercrime Module 2 Exercises.
4. БУУ БКБнын «Кибер кылмыштуулук көйгөйүн ар тараптуу изилдөө»докладынын долбоору», 2013 (англ. тил.)
5. Уюшкан кылмыштуулук коркунучун онлайн баалоо / Europol. 2018. Internet Organised Crime Threat Assessment 2018.
6. Онлайн шылуундук технологиялары: боёлгон терезелер менен фишинг.
7. Киберкылмыштардын түрлөрү.
8. Санариптик жашооңузду көзөмөлдөңүз! Кибер алдамчылардын курмандыгы болбоңуз!

11-КЛАСС

УЮШКАН КЫЛМЫШТУУЛУК

1-ТЕМА
УЮШКАН КЫЛМЫШТУУЛУКТУН ТҮРЛӨРҮ ЖАНА КЫЛМЫШ-ЖАЗА ЖООПКЕРЧИЛИГИ

Негизги суроолор

- Уюшкан кылмыштуулукка катышуунун кандай формалары жана түрлөрү бар?
- Уюшкан кылмыштуу иш-аракеттерге катышуунун ар кандай формалары үчүн кылмыш-жаза жоопкерчилиги кандай?

Максаты

Окуучулардын уюшкан кылмыштуулуктун ар кандай түрлөрү жана формалары жана катышуу үчүн кылмыш жоопкерчилиги жөнүндө билимин системалаштыруу.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- уюшкан кылмыштуулукка катышуунун формалары жана түрлөрү;
- кылмыш-жаза жоопкерчилигинин түрлөрү жөнүндө жана уюшкан кылмыштуулукка катышуунун ар кандай формалары;

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- кылмыштуу топтун негизги белгилерине талдоо жүргүзүү;
- уюшкан кылмыштуу топтун ар бир катышуучусунун ролун талдоо;
- чыр чатактарды чечүү;
- аргументтөө;
- сынчыл ой жүгүртүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- уюшкан кылмыштуу иштерге катышууга каршы туруу;
- уюшкан кылмыштуу ишке катышкандыгы үчүн гана эмес, ошондой эле ага көмөк көрсөтүүнүн ар кандай формалары үчүн да кылмыш жоопкерчилигинин түрлөрүн аныктоо;
- уюшкан кылмыштуу топтун мүчөсүнүн жана уюшкан кылмыштуу ишке тиешеси бар адамдардын жоопкерчилик деңгээлин аныктоо.

Куралдар, ресурстар

Сүрөт тартууга куралдар (плакат кагазы, түстүү карандаш), флипчарттар, маркерлер.

Бириккен Улуттар Уюмунун трансулуттук уюшкан кылмыштуулукка каршы конвенциясы жана ага карата протоколдор (Палермия конвенциясы); «уюшкан кылмыштуу топтордун элементтери жөнүндө» таратуучу материал: Group Time Serious crime Purpose OCG); трансулуттук кылмыштуу топту жоюу жөнүндө видео: «ИИМ КР: эл аралык наркоканал жок кылынды. 155 миллион 545 миң сомдук баңгизат алынды»; видео «Урмат Борченов: Жогорку класстын окуучулары жаш балдарды сабап, буюмдарын алып, салык салчу» (кырг. тил. орус тилинде субтитр менен).

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу.

Бүгүн уюшкан кылмыштуулуктун түрлөрү жана уюшкан кылмыштуулукка катышкандыгы үчүн кылмыш жооп.

- Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу

Мээ чабуулу үчүн суроолор жана аларга болжолдуу жооптор

- Уюшкан кылмыштуу топтордун өкүлдөрү кылмыштын кандай түрлөрүн жасашат? (Кылмыштын ар кандай түрлөрү: бандитизмден адам сатууга чейин. Мурунку класстык сааттарда бул маселелер талкууланган. Бүгүн алар бекемделиши керек.)
- Уюшкан кылмыштуу топтор кандай жолдор менен биригишет? (Уюшкан кылмыштуу топтор-бул кылмыштарга кошо катышуунун бир түрү. Кененирээк маалымат чакан лекцияда берилет.)
- Уюшкан кылмыштуулук ар кайсы мамлекеттерде иштей алабы? (Ооба, уюшкан кылмыштуулуктун трансчек аралык мүнөзү андан коркуунун дагы бир себеби. Технологиянын өнүгүшү уюшкан кылмыштуулуктун жайылышына тоскоолдуктарды жок кылууда. Талкуу учурунда бул маселе кененирээк каралат.)

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- Чакан лекция (15мүн.)
- Топтордо иштөө. «Жөргөмүш желеси» көнүгүүсү» (10 мүн.)
- Уюшкан кылмыштуулуктун трансулуттук мүнөзү жөнүндө талкуу (10 мүн.)

1-этап

Чакан лекция (15 мүн.)

Берилген маалыматтын негизинде PowerPointто түзүлгөн презентациясын колдонуу менен чакан лекция өткөрүңүз.

Презентация үчүн маалымат

Уюшкан кылмыштуулук жөнүндө сөз кылуудан мурун, кошо катышуу деген эмне экенин чечүү керек. Анткени уюшкан кылмыштуулук кошо катышуунун бир түрү.

Кылмыш бир эле адам тарабынан жасалышы мүмкүн эмес. Кээде эки же андан көп адам биргелешкен аракеттер менен кылмыш жасашат. Иш-аракеттер белгилүү бир түрдө өз ара байланышта болушу керек. Кылмыш-жаза мыйзамындагы мындай кылмыштар кошо катышуу деп түшүнүлөт.

Биргелешкен иштин шарттарында өз ара колдоого болгон ишенимдин жогорулашынын, физикалык (адамдын ден соолугуна зыян келтирүү), мүлктүк (банкты тоноочулар) жана моралдык (топтук ээнбаштык таарынган адамдарга моралдык жактан көбүрөөк зыян келтирет) зыяндын өлчөмү да көбөйгөндүгүнө байланыштуу жасалган кылмыштардын кооптуулугу.

Мыйзам кошо катышуу фактысы уюшкан кылмыштуулук же бандитизм сыяктуу коркунучтуу кылмыштардын зарыл элементи деп эсептейт. Бир катар беренелерде кылмыш жасоодо кошо катышуу фактысы кыйла катаал жазага алып келет (мисалы, адамдардын тобу же уюшкан топ тарабынан алдын ала макулдашуу боюнча кылмыш жасоо). Кошо катышкандар аң-сезимдүү түрдө кылмыштуу натыйжага алып келген биргелешкен аракеттерди жасашат.

КРнын Кылмыш-жаза кодексинде 39-45-беренелерди камтыган жетинчи бөлүм бар. Кошо катышкандай аткарган ролу боюнча айырмаланат. Ар бир кылмышта мындай «ролдорду» бөлүштүрүү милдеттүү эмес. Бардык кошо катышуучулар аткаруучу боло алышат.

Аткаруучу кошо катышуучу катары кылмышты өзү жасайт же мыйзам боюнча кылмыш жоопкерчилигине тартылбай турган башка адамды (бала, психикалык жактан жабыркаган адам) колдонот.

Кошо катышуунун түрлөрү

Аткаруучу менен катар уюштуруучу, шыкакчы жана көмөкчү кошо катышуучу катары таанылат. Бардык түрлөрдүн ичинен эң коркунучтуусу — уюштуруучу, өзгөчө «мээ борбору». Ал кылмыш жасоону уюштурат, анын жасалышын башкарат, кылмыштуу топту түзөт. Анын кооптуулугу уюштуруучу өзү кылмыш жасабайт, окуя болгон жерден эч кандай ага издер алып келбейт. Ал кылмыш жасоону гана эмес, анын изин жашырууну да уюштурат, ушул максатта анын буйругу менен аткаруучулар жок кылынышы мүмкүн. Азыр уюштуруучулардын кооптуулугу жана уюшкан кылмыштуулуктун бар экендиги жөнүндө түшүнүк бар, ошондуктан өлкөлөр уюштуруучунун ролун анын шериктештеринин көрсөтмөлөрү аркылуу ачууну жеңилдетүү үчүн чараларды көрүп жатышат. Бул үчүн акыйкаттыкка жардам бергендерди кылмыш коомчулугунун өч алуусунан алыстаткан күбөлөрдү коргоо программалары бар.

Тукуруучу-бул башка кошо катышуучуну кылмыш жасоого үндөгөн адам. Башкача айтканда, кылмыш жасоо идеясы ага биринчи келет. Андан кийин ал пара берүү, ишендирүү, коркутуу, суроо-талап аркылуу башка адамдарды колдонот. Шыкакчы дайыма манипулятор. Мындай адамдар пландарында жеңил деменциядан жапа чеккендерди, алсыз жана эрксиз адамдарды, жашы жете электерди, башкарууга оңой болгон балдарды колдонууну жакшы көрүшөт. Кээде шыкакчы провокация максатында иш кылат.

Көмөкчү-бул «башка кошо катышуучулар тарабынан кылмыш жасоого кеңештерди, көрсөтмөлөрдү берүүгө, каражаттарды берүүгө же болбосо тоскоолдуктарды жоюуга атайылап көмөк көрсөткөн, ага тете эле кылмышкерди, кылмыш жасоо куралдарын же каражаттарын, кылмыштын издерин же кылмыш жолу менен алынган буюмдарды жашырууга, мындай буюмдарды сатып алууга же сатууга же кылмышты жашырууга же башка ыкма менен көмөк көрсөтүүгө алдын ала убада берген адам». Бул жерде негизги белгиси-көмөкчү дайыма убада кылат.

Ошентип, кылмыш жасоого түздөн-түз катышуу менен гана эмес, ошондой эле адам кылмышкерлерге тигил же бул формада жардам берген учурда да кошо катышуучу боло алат. Кээде көмөкчү тарабынан кеңеш берүүнү шыкакчы катары түшүнсө болот. Бирок көмөкчү буга чейин кылмыш жасоону чечкен адам менен иш алып барат, ал экинчисин кылмыш жасоого үндөбөйт. Бирок, кандай болгон күндө да, көмөкчү ал денеси жана акыл-эси менен кылмышкерге жардам берет деп билет.

Кошо катышуунун формалары Кылмыш-жаза мыйзамында жөнөкөй жана татаал кошо катышууну айырмалашат.

Жөнөкөй кошо катышуу бардык кошо катышуучулар биргелешип аткаруучу экендигин билдирет.

Татаал кошо катышуучулар башка түрдөгү кошо катышуучулар бар экендигин билдирет: шыкакчы, көмөкчү, уюштуруучу. Эки адамдан турган топ — бул шериктештиктин бар экендигин моюнга алуу үчүн мүчөлөрдүн минималдуу курамы.

Сүрөт 1. Кылмыш жасоону уюштуруунун түрлөрү

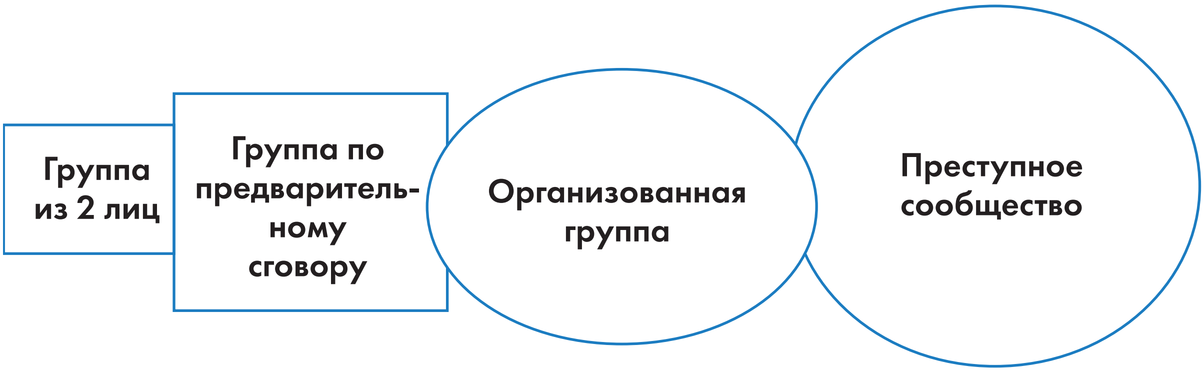

Фигуралар менен сүрөт кылмышты уюштуруунун күчөшү менен кошо катышуунун коркунучу кандайча көбөйөөрүн көрсөтүп турат. Кээде адамдар жаңылып, алдын ала макулдашуу гана кошо катышуу катары таанылат деп ишенишет. Эгерде кимдир бирөө менен биргелешип, бирок өзүнөн-өзү жана кокустан, келишимсиз (алар бири-бирин сөзсүз эле түшүнүшкөн) кылмыш жасалган болсо, анда ал адамдардын тобунда жасалган деп эсептелбейт. Чынында, мындай кошо катышуу жөнөкөй деп аталат, башкача айтканда, адамдар (эки же андан көп адамдар) күтүлбөгөн жерден макулдашылган кылмыш иштерин жасаганда. Маселен, өспүрүмдөр көчөдө бара жатып, мас абалында өтүп бараткан адамды көрүшкөн: бири аны түртсө, экинчиси түшүп калган капчыгын алып, чогуу качып кетишкен.

Эгерде эки же андан көп адам кылмыш жасоого алдын ала макулдашкан болсо, бул кошо катышуунун татаал формасы болуп, алдын ала бүтүм боюнча топ катары классификацияланат.

Эгерде бул топ кылмыштарды жасоону жактырса жана алар ыдырабай, тескерисинче кылмыш жасай берсе, анда кошумча белги — туруктуулук пайда болот, бул уюшкан кылмыштуу топтун (УКТ) пайда болгонун көрсөтүп турат. Мисалы, өспүрүмдөрдүн тобу тарабынан түнкүсүн өтүп бара жаткандарга кол салуу. Башкача айтканда, эки же андан көп адам чогулуп, кечинде өтүп бара жаткандарды тынымсыз тонои кетебиз деп макулдашышса.

Же болбосо, топ банкты тоноо үчүн чогулушту, адатта, көркөм тасмаларда көрсөтүлгөндөй: план түзүлөт, ролдор бөлүштүрүлөт жана башкалар. Уюшкан кылмыштуу топтор бир нече же бир эле кылмыш жасоо үчүн болушу мүмкүн. Кошо катышуунун эң коркунучтуу түрү-кылмыштуу коомчулук эсептелинет. Бул уюшкан кылмыштуу топтун өнүгүшүнүн эң жогорку чекити, бул топтун иш-аракеттеринен мүмкүнө болгон зыяндын жана залалдын максималдуу көлөмүн түзөт.

Оор же өзгөчө оор кылмыштарды жасоону макулдашкан үч же андан көп адамдан турган топ кылмыш жамааты катары таанылат. Уюшкан кылмыштуу топко мүнөздүү болгон туруктуулуктун белгисинен тышкары, кылмыштуу жамаат иерархиялык бирикме, жогору жагында уюштуруучу менен пирамида түрүндө. Кадимки аткаруучулар керектелүүчү материал катары кылмыш жасоого жөнөтүлөт. Аларды четтетүү, камакка алуу кылмыштуу шериктештиктин ишине анча таасир этпейт. Кошо катышуунун бул формасы улуттук коопсуздуктун кызыкчылыктарына коркунуч келтирет.

Кылмыштуу коомду түзүү, ошондой эле аны уюштурууга жана башкарууга катышуу, жөн гана мындай жамаатта катышуу мыйзам тарабынан өзгөчө катуу КР-нын Кылмыш-жаза кодексинин 262-беренеси боюнча жазаланат. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинде уюшкан кылмыштуу ишке катышуу, уюшкан кылмыштуу топко катышуу үчүн жоопкерчилик өзүнчө «коомдук коопсуздукка каршы кылмыштар» деген 33-главада, 260-264-беренелерде каралган. Ал гана эмес, уюшкан кылмыштуу топко катышуу, ошондой эле криминалдык чөйрөдө статусун таануу фактысы боюнча.

Уюшкан кылмыштуу ишке катышуу кандай жазаланат? 261-берене: 1. Кылмыштарды жасоо үчүн уюшкан топту түзүү, ага тете мындай топту жетектөө, - мүлкүн конфискациялоо менен жети жылдан он жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратууга жазаланат. 2. Уюшкан топко катышуу - мүлкүн конфискациялоо менен беш жылдан сегиз жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратууга жазаланат. 3. Криминалдык иерархиядагы же болбосо уюшкан топтогу ээлеген абалын (статусун) таануу, ырастоо же моюнга алуу, - мүлкүн конфискациялоо менен жети жылдан он жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратууга жазаланат.

Белгилей кетчү нерсе кылмыштуу топко же кылмыштуу коомго таандык болуу фактысы кылмыш жоопкерчилигине тартыла тургандыгына белгилеп кетүү керек. Башкача айтканда, эгерде адам өзүнүн профессионал кылмышкер - «мыйзамдагы ууру» же башка статустун ээси экенин мойнуна алса, ал жоопко тартылат.

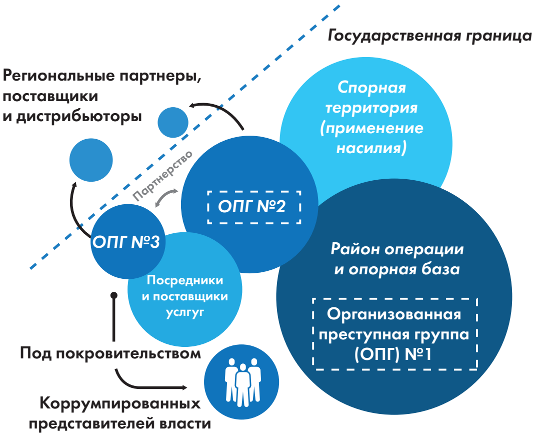

Примечание. Это общий пример, наглядно показывающий, как с помощью аналитического процесса можно составить схему рынков организованной преступности, а также районов деятельности, сфер влияния и взаимоотношений организованных преступных групп.

Булак: уюшкан кылмыштуулукка каршы күрөшүүнүн эффективдүү стратегияларын иштеп чыгуу боюнча практикалык колдонмо. - Вена, 2021.

2-этап

Топтордо иштөө. «Жөргөмүш желеси» Көнүгүүсү (10 мүн.)

Эки топ түзүп, флипчартта жөргөмүш торун, жөргөмүштүн ортосун (бул уюшкан кылмыштуулук) жана желе клеткаларында уюшкан кылмыштуу топтор жана жамааттар жасаган кылмыштардын түрлөрүн көрсөтүү керек экенин айтыңыз. Натыйжада уюшкан кылмыштуулук активдүүлүгүнүн ар кандай түрлөрүнүн кеңири тармагы пайда болот.

Желеге 8-класста айтылган кылмыштар кириши керек.

- баңгизаттарды таратуу.
- ок атуучу куралдарды сатуу.
- жапайы жаратылышка каршы кылмыштар.
- контрафактык продукциялар менен соода жүргүзүү.
- жасалмаланган медициналык продукцияны өндүрүү жана жүгүртүү.
- маданий баалуулуктарды сатуу.
- адам сатуу жана мигранттарды мыйзамсыз алып келүү.

Презентация жана талкуу уюштуруңуз. Жыйынтыгы менен суроо бериңиз:

- Уюшкан кылмыштуу топтор тарабынан жасалган кылмыштардын кандай түрлөрү, биздин регион үчүн көбүрөөк мүнөздүү? (Жооп: баңгизаттарды таратуу, контрафакттык товарларды сатуу, адамдарды сатуу жана мигранттарды мыйзамсыз ташуу).
- Окуучулардан ЖМКлар чагылдырган кылмыштардын мисалдарын келтирүүнү сураныңыз, анын кесепеттерине көңүл буруңуз.

2-этап

Уюшкан кылмыштуулуктун трансулуттук мүнөзү боюнча талкуу (10 мүн.)

Окуучулар менен трансулуттук кылмыштуу топтун жоюлушу тууралуу видеону көрүңүздөр «КР ИИМ: Эл аралык наркоканал жок кылынды. 155 миллион 545 миң сомдук баңгизат алынды».

5-7 кишиден турган чакан топторду уюштуруп, талкуулоонун эрежелерин, регламентин жана спикерлердин сүйлөө тартибин макулдашып, маселелер боюнча талкуу уюштуруңуз. Суроолорду доскага жазыңыз же презентация слайдында көрсөтүңүз, жоопторду ойлонууга 2-3 мүнөт бөлүңүз.

- Эмне үчүн атайын операция Кыргызстан менен Казакстандын укук коргоо органдары тарабынан жүргүзүлдү? (Анткени баңги заттар бир өлкөдө жаралып, андан ары жылдыруу үчүн башка өлкөнүн чек араларынан өтүп кеткен.)
- Уюшкан кылмыштуулуктун трансчек аралык мүнөздөгү кооптуулугу эмнеде? (Уюшкан кылмыштуу топтордун иш-аракеттеринин

кесепеттери кененирээк жана тезирээк жайылууда. Ошондой эле бир өлкөнүн укук коргоо органдары чек арадан кылмышкерлер өтүп бара жатканда башка өлкөнүн укук коргоо органдары менен кызматташпай туруп ийгиликке жете алышпайт.)

- Ооганстандагы уюшкан кылмыштуулукка каршы аракеттенүүдө Борбор Азия үчүн дагы кандай кыйынчылыктар жаралууда? (Мыйзамсыз курал-жарактардын агымынын көбөйүшү мүмкүн: уюшкан кылмыштуулуктун дагы бир түрү пайда болуу коркунучу бар. Өсүмдүк тектүү баңги каражаттарынын агымынын өсүү коркунучу, экстремизмди жана терроризмди каржылоого уюшкан кылмыштуулукту тартуу коркунучу. Бул өлкөдө социалдык-экономикалык кырдаалдын начарлашына байланыштуу мыйзамсыз миграциянын өсүү коркунучу)
- Уюшкан кылмыштуулуктун учурдагы жана жаңы түрлөрү: баңги аткезчилиги, курал-жарак сатуу, адам сатуу контекстинде уюшкан кылмыштуулук менен күрөшүү боюнча кырдаалды жакшыртуу үчүн өлкөбүз эмне кылышы керек? (Чек араларды чыңдоо, кылмыштуулуктун бул түрлөрүнө каршы күрөшүүдө бардык мамлекеттер менен кызматташуу, уюшкан кылмыштуулукту болтурбоо, өлкөнүн социалдык-экономикалык абалын жакшыртуу, уюшкан кылмыштуулукту жаңы мүчөлөр жана иштин жаңы түрлөрү менен азыктандырган экономикалык жана социалдык себептер болбошу үчүн. Эгерде адамдарда жумуш, келечекке ишеним, коопсуздук сезими болсо, анда алар кылмыш жолуна түшпөйт, адам сатуунун курмандыгы болуп калбайт, предметтерди жана заттарды (баңгизаттарды, курал-жарактарды, зергер буюмдарды) мыйзамсыз жүгүртүүгө катышпайт) жана маданий баалуулуктар, браконьерлик менен алектенбейт).

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

Окуучулар менен социалдык видеону көрүңүз «Урмат Борченов: Жогорку класстын окуучулары жаш балдарды сабап, буюмдарын алып, салык салчу» (1 мүн. 38 сек.). Анын негизги идеясы эмне экендигин, ал канчалык реалдуу жана жетүүгө боло тургандыгын талкуулаңыз.

Жыйынтыктап, теманын негизги жоболорун кайталаңыз.

- Уюшкан кылмыштуулук рыноктору абдан кенен жана желе сыяктуу тармакталган.
- Уюшкан кылмыштуулукка кошо катышуучусу болуу ар кандай кырдаалдарда болушу мүмкүн.
- Уюшкан кылмыштуулук ар бир мамлекетте географиялык жайгашуусуна жана экономикалык жана саясий абалына жараша ар башкача көрүнөт.
- Кыргызстандын жана Борбордук Азия өлкөлөрүнүн уюшкан кылмыштуулугунун өзгөчөлүктөрү бар.
- Уюшкан кылмыштуу топко кичине болсо да жардам берүү, мисалы, уурдалган буюмдарды сатуу, кылмышты транспорт менен камсыздоо, коркунуч жөнүндө эскертүү кошо катышуу катары каралат.
- КР Кылмыш — жаза кодексине ылайык «Криминалдык иерархиядагы же болбосо уюшкан топтогу ээлеген абалын (статусун) таануу, ырастоо же моюнга алуу, -мүлкүн конфискациялоо менен жети жылдан он жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратууга жазаланат» (гл 33, 261-бер., 3-б.) Эскертүүдө Кылмыштуу жамаатка катышууну ыктыярдуу токтоткон жана мындай коомдоштукту түзүүдө, аны жетектөөдө же болбосо ага кирген түзүмдөрдү жетектөөдө же ага катышууда, ошондой эле уюшкан топтордун уюштуруучуларынын, жетекчилеринин же башка өкүлдөрүнүн бирикмелерин түзүүдө башка жактардын бетин ачкан маалыматтарды мамлекеттик бийликтин тиешелүү органдарына кабарлаган адам кылмыштуу коомдоштукка катышкандыгы үчүн кылмыш-жаза жоопкерчилигинен бошотулат деп белгиленген.

Кайтарым байланыш

Окуучулардан суроолорго жооп берүүнү сураныңыз:

Бүгүнкү класстык сааттын жыйынтыгы боюнча өзүңүз үчүн кандай тыянак чыгардыңыз?

Окуучуларды суроого кыскача чынжыр менен жооп берүүгө чакырыңыз, принцип боюнча: 1 адам - 1 корутунду.

Негизги түшүнүктөр

- Уюшкан кылмыштуулуктун түрлөрү
- Мыйзамсыз миграция
- Уюшкан кылмыштуу топторду уюштуруу
- Кылмыштуу жамаат
- Адамдарды сатуу
- Чек арадагы уюшкан кылмыштуулук
- Кошо катышуунун формалары жана түрлөрү

Мугалим үчүн кошумча материал

1. Бириккен Улуттар Уюмунун трансулуттук уюшкан кылмыштуулукка каршы конвенциясы жана анын протоколдору.
2. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодекси, 2021-жылдын 28-октябры, № 127.
3. Трансулуттук уюшкан кылмыштуулук жөнүндө фактылар. Трансулуттук уюшкан кылмыштуулук-глобалдашкан мыйзамсыз экономика.
4. Кылмыштуулуктун алдын алуу жана жазык сот адилеттиги боюнча 11-Конгресстин материалдары: https://digitallibrary.un.org record/571923/files/A_CONF.203_4-RU.pdf
5. Кыргыз Республикасынын «Уюшкан кылмыштуулукка каршы аракет жөнүндө» Мыйзамы, 2013-жылдын 29-майы, № 82
6. Трансулуттук уюшкан кылмыштуулук боюнча Ак китеп, 2015.
7. Уюшкан кылмыштуулукка каршы күрөшүүнүн жогорку натыйжалуу стратегияларын иштеп чыгуу боюнча практикалык колдонмо. - Вена, 2021.
8. Кыргызстан: Оштогу окуялар жана кылмыштуу жамааттар.

1-ТИРКЕМЕ

Чакан лекция үчүн кошумча материал

Уюшкан кылмыштуулук коомдун жана мамлекеттин жашоо-турмушунун бардык чөйрөлөрүнө таасир этүүчү кылмыштуулуктун эң коркунучтуу түрү болуп саналат. Уюшкан кылмыштуулук чөйрөсүндө жасалган кылмыштар табигый эмес, кокустук мүнөздө болбойт. Аларда ар дайым уюштуруу, тутумдуулук, ички жана тышкы ырааттуулук элементтери болот. Окутуу максатында биз төмөнкү аныктаманы колдонобуз: «уюшкан кылмыштуулук — бул көп учурда коомдук суроо-талапка ээ болгон мыйзамсыз иш-аракеттерден киреше алуу үчүн рационалдуу иштеген, уланып жаткан кылмыштуу ишкана. Анын туруктуу жашоосу мамлекеттик чиновниктердин коррупциясы жана коркутуп-үркүтүү, коркутуу же анын ишин коргоо үчүн күч колдонуу менен колдоого алынат» (E4J University Module Series: Organized Crime)

Кылмыш-жаза мыйзамдарынын теориясында кылмышка шериктештиктин төрт формасы белгилүү: алдын-ала макулдашуусуз, алдын-ала макулдашуу менен, уюшкан кылмыштуу топ, кылмыштуу жамаат.

Алдын ала макулдашуусуз кылмыш жасоодо адамдардын тобу алдын ала макулдашпастан, өзүнөн-өзү кылмыш жасоо чечимин капысынан кабыл алат, аракеттерди жасоо процессинде аракеттердин макулдашуусу пайда болот. Алдын ала макулдашууда, шериктештиктин экинчи формасында адамдардын тобу алдын ала ой жүгүртөт, кылмышты жасоонун планын жана жүрүшүн талкуулайт, бул жасалып жаткан кылмыштуу жосундун коомдук коркунучун кыйла күчөтөт. Уюшкан кылмыштуу топ тарабынан кылмыштарды жасоодо катышуучулар туруктуу өз ара аракеттенишет, байланыштарга ээ болушат жана функцияларды бөлүштүрүшөт. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинин 42-беренесинде уюшкан кылмыштуу топтун төмөнкүдөй белгилери келтирилген.

Уюшкан топ - бул төмөнкү белгилер менен мүнөздөлгөн топ:

1) эки же андан көп адамдан турат;
2) анын бардык катышуучуларынын ортосунда кылмыш (кылмыш)жасоо жөнүндө алдын ала макулдашуу болсо;
3) туруктуу бирикме болуп саналат;
4) бир же бир нече кылмыш жасоо максат болуп саналат;
5) функциялар катышуучулардын ортосунда алдын ала бөлүштүрүлгөн.

Кылмыш кээде кесиптик мүнөзгө ээ болот, анткени кылмыштуу топтун мүчөлөрү кылмыштуу ишмердүүлүктү өздөрү үчүн негизги киреше булагы катары тандашат.

Уюшкан кылмыштуулукту гангстеризмдин же бандитизмдин эң тааныш түрүндө элестетүүгө болбойт. Уюшкан кылмыштуулук криминологиялык түшүнүктө алда канча кеңири, анткени аны дайыма эле куралдуу адамдардын топтору жасай бербейт.

Кошо катышуунун эң жогорку, эң коркунучтуу формасы-бул кылмыштуу жамаат. КР Кылмыш-жаза кодексинде кылмыштуу коомдоштуктун белгилери келтирилген. Кылмыштуу жамаат бул төмөнкү белгилер менен мүнөздөлгөн топ:

1) үч же андан көп адамдан турат;
2) анын бардык катышуучуларынын ортосунда кылмыш (кылмыш)жасоо жөнүндө алдын ала макулдашуу болсо;
3) туруктуу жана иерархиялык бирикме болуп саналат;
4) бир нече оор же өзгөчө оор кылмыштарды жасоо максат болуп саналат;
5) функциялар катышуучулардын ортосунда алдын ала бөлүштүрүлгөн.

Көрүнүп тургандай, уюшкан кылмыштуу топ кылмыштуу шериктиктен төмөнкүдөй негизги белгилери боюнча айырмаланат: кошо катышкандардын саны (тиешелүүлүгүнө жараша 2 жана 3), жамаатта биригүүнүн иерархиялуулугу, кылмыштардын категориясы (кылмыштуу жамааттагы оор же өзгөчө оор кылмыштар).

- Палермо конвенциясы (мындан ары текст боюнча — Конвенция) уюшкан кылмыштуулукка аныктама бербейт, анткени доктриналык дискуссиялар, тактоолор, деталдаштыруу жана системалаштыруу жүрүп жатат. Бирок бул конвенцияда уюшкан кылмыштуу топтун аныктамасы 2а-беренеде берилген:
- үч же андан көп адамдан турган структуралык жактан түзүлгөн топ;
- белгилүү бир мезгил ичинде жашайт;
- бир же бир нече олуттуу кылмыштарды же конвенцияга ылайык ушундай деп таанылган кылмыштарды жасоо максатында макулдашуу боюнча аракеттенет;
- максаты - түздөн-түз же кыйыр түрдө каржылык же башка материалдык пайда алуу.

Бул аныктама жетишерлик кенен, ал кошо катышуунун үчүнчү формасын гана эмес, экинчисин да камтыйт. Бул кылмыштуу топтун ролдорун бөлүштүрүүгө басым жасабагандыгы менен түшүндүрүлөт.

Структуралык жактан түзүлгөн топ эмнени билдирет? Конвенциянын 2-беренесине ылайык -бул кылмышты токтоосуз жасоо үчүн кокустан түзүлбөгөн жана анын мүчөлөрүнүн ролу расмий түрдө аныкталбаган, мүчөлүктүн үзгүлтүксүз мүнөзү каралган же өнүккөн структура түзүлгөн топ.

Конвенцияга ылайык кайсы кылмыштар «оор» болуп саналат? 2 b - беренеге ылайык, эки жылдан төрт жылга эркинен ажыратылышы мүмкүн болгон кылмыштар болуп саналат. Албетте, бул болжолдуу ориентир жана улуттук мыйзамдар ар кандай болушу мүмкүн.

Уюшкан кылмыштуу иштен алынган финансылык же башка материалдык пайда деген эмнени билдирет? Конвенцияда кылмыштардан түшкөн мүлктөрдүн жана кирешелердин аныктамалары берилгенби? Мүлк анын жалпы кабыл алынган юридикалык түшүнүгүнө ылайык аныкталат: материалдык же материалдык эмес, кыймылдуу же кыймылсыз, нерселерде же укуктарда чагылдырылган ар кандай активдер, ошондой эле мындай активдерге болгон укукту тастыктаган юридикалык документтер же актылар. Ошентип, кандайдыр бир кылмыштын натыйжасында түздөн-түз же кыйыр түрдө сатып алынган же алынган ар кандай мүлк уюшкан кылмыш ишинен түшкөн киреше же пайда катары таанылат. Кылмыш менен андан түшкөн кирешенин ортосундагы байланыш дайыма эле түз боло бербестигин, ал кыйыр жана кээде өтө алыс кыйыр болушу мүмкүн экенин эске алыңыз. Бирок, бул байланыш бар экендиги эле кылмыштуу кирешелерди таанууга мүмкүндүк берет.

Толук аныктама

- **Баңги аткезчилиги** дагы эле кылмышкерлер үчүн эң пайдалуу бизнес болуп саналат, анын баасы 320 миллиард АКШ долларын түзөт.
- **Адам сатуу-бул** глобалдык кылмыштуу иш, ал аркылуу эркектер, аялдар жана балдар сексуалдык же эмгек эксплуатациясынын бутасына айланат.
- **Мигранттарды мыйзамсыз ташып кирүү-бул** дүйнө жүзү боюнча адамдарды кылмыштуу тармактар жана топтор аркылуу мыйзамсыз жолдор менен ташуу менен байланышкан жакшы уюштурулган бизнес. Уюшкан кылмыштуу топтор мигранттарга мыйзамсыз ташуу боюнча кызмат көрсөтүү пакетин сунушташы мүмкүн, ал эми жолдо алар уюштуруучуларга төлөгөн баасына жараша мамиле кылышат.
- **Ок атуучу куралдарды мыйзамсыз сатуу** жыл сайын 170-320 млн. АКШ долларын түзөт жана бул соода кылмышкерлердин жана бандиттик топтордун колуна жеңил жана автоматтык ок атуучу куралдар түшөт.
- Жаратылыш ресурстарын мыйзамсыз жүгүртүүгө алмаз жана сейрек кездешүүчү металлдар (көбүнчө чыр-чатак аймактарынан) сыяктуу чийки заттардын контрабандасы кирет. Ошол эле учурда түштүк чыгыш Азияда мыйзамсыз жыгач ташуу 3,5 миллиард АКШ доллары өлчөмүндө киреше алып келет.
- **Жапайы жаныбарлардын мыйзамсыз соодасы** уюшкан кылмыштуу топтор үчүн дагы бир кирешелүү бизнес болуп саналат. Алар жаныбарлардын терисин жана дене мүчөлөрүн тышкы базарларга экспорттоо үчүн браконьерлик менен алектенишет.
- **Жасалма дары-дармектер менен соода кылуу** өзгөчө тынчсыздандырат, анткени бизнестин бул түрү керектөөчүлөр үчүн өлүмгө алып келиши мүмкүн.
- **Киберкылмыштуулук** бир нече багыттарды камтыйт, бирок кылмышкерлер үчүн эң пайдалуу багыттардын бири-жеке маалыматтарды уурдоо бул аларга жыл сайын 1 млрд. АКШ долларын алып келет. Кылмышкерлер барган сайын жеке маалыматтарды уурдоо жана банктык эсептерге жана төлөм карталарынан маалыматтарды алуу үчүн алдамчылык жол менен интернетти колдонуп жатышат.

2-ТЕМА
УЮШКАН КЫЛМЫШТУУЛУККА КАРШЫ АРАКЕТТЕРДИН ЭЛ АРАЛЫК ЖАНА ЧЕТ ӨЛКӨЛҮК ТАЖРЫЙБАСЫ

Негизги суроолор

- Уюшкан кылмыштуулуктун жаңы жана пайда болгон формалары жөнүндө эмнелерди билүү керек?
- Туруктуу өнүгүү максаттары (ТӨМ) жана уюшкан кылмыштуулук кандай байланышта?
- Уюшкан кылмыштуулук менен терроризмдин, уюшкан кылмыштуулук менен коррупциянын ортосунда кандай байланыш бар?
- Кибер мейкиндик уюшкан кылмыштуулукта кандайча колдонулат?
- Уюшкан кылмыштуулуктун курмандыктарына кандай жардам көрсөтүлөт?
- Уюшкан кылмыштуулуктун күбөлөрүнө кандай коргоо көрсөтүлөт?
- Уюшкан кылмыштуулукка каршы күрөшүүдө эл аралык кызматташтыктын ролу кандай?

Максат

Туруктуу өнүгүү максаттары жөнүндө окуучулардын түшүнүктөрүн калыптандыруу жана аларга жетишүүдө уюшкан кылмыштуулуктун таасирин түшүнүү.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- Туруктуу өнүгүү максаттары жана уюшкан кылмыштуулуктун алардын жетиштүүлүгүнө тийгизген таасири;
- кылмыштуулуктун ар кандай формалары жана анын дүйнө жүзүндөгү көрүнүштөрү жөнүндө;
- жашоо деңгээлинин төмөндүгүнүн, жакырчылыктын, теңсиздиктин, коррупциянын жана жашоонун башка алааматтарынын себептери жана кесепеттери жөнүндө

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- Туруктуу өнүгүү максаттарынын дарагында уюшкан кылмыштуулуктун ордун аныктоодо талдоо жүргүзүү;
- дүйнөдөгү уюшкан кылмыштуулуктун ар кандай формаларын салыштыруу;
- чыр-чатактарды чечүү;
- сынчыл ой жүгүртүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- Туруктуу өнүгүү максаттарын жетекчиликке алуу менен иш алып баруу;
- жана жабырлануучулардын жүрүм-турумун болтурбоо үчүн дүйнөдөгү уюшкан кылмыштуу топтордун ар кандай түрлөрү жөнүндө билим менен иш алып баруу.

Куралдар, ресурстар

Сүрөт тартуу үчүн куралдар (плакат кагаз барактары, түстүү карандаштар), флипчарттар, маркерлер.

Видео «Уюшкан кылмыштуулук»;

Бириккен Улуттар Уюмунун трансулуттук уюшкан кылмыштуулукка каршы конвенциясы жана анын протоколдору (Палермо конвенциясы);

«Уюшкан кылмыштуулук туруктуу өнүгүү максаттары менен кандай байланышта» таратуучу материалы (англ. тил.): Lesson handout on how organized crime relates to the Sustainable Development Goals;

«Кылмыштуулуктун алдын алуу жана жазык сот адилеттиги боюнча БУУнун органдарын моделдөө эрежелери»: Rules for simulating the United Nations crime prevention and criminal justice bodies;

Уюшкан кылмыштуулуктун дарак схемасынын мисалы жана Туруктуу өнүгүү максаттарынын ага тийгизген таасири (англ. тил.)

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (10 мүн.)

Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу

Бүгүн уюшкан кылмыштуулуктун Туруктуу өнүгүү максаттарына (ТӨМ) тийгизген таасири, уюшкан кылмыштуулук менен башка трансулуттук кылмыштардын ортосундагы байланыш маселелери каралаарын маалымдаңыз. «Уюшкан кылмыштуулуктун тобокелдиктерин жана коркунучтарын кантип азайтууга болот?», «Уюшкан кылмыштуулуктун терроризм, экстремизм, коррупция, киберкылмыштар менен байланышын кантип үзсө болот? «Сабактын экинчи жарымында «БУУнун модели» боюнча бизнес оюн өткөрүлөт, анын алкагында уюшкан кылмыштуулук маселелерин жана аларды чечүү жолдорун талкуулоого болот.

Темага киришүү

Окуучулар менен ТӨМдүн «Келечекке инвестиция салуу – адамдар жана планета үчүн» видеосун көрүңүз: дүйнөдөгү эң чоң сабак.

Уюшкан кылмыштуулук Туруктуу өнүгүүнүн бардык максаттарына жетүү үчүн тоскоолдук болуп саналаарын айтыңыз. Видеодо уюшкан кылмыштуулук балдардын укуктарына, эмгек укуктарына жана мигранттардын укуктарына терс таасирин тийгизери көрсөтүлгөн.

Уюшкан кылмыштуулукка каршы күрөшүү маселелери үчүн бардык ТӨМ маанилүү. Бирок «Тынчтык, акыйкаттык жана натыйжалуу институттар» деп аталган 16-максатка өзгөчө көңүл буруу керек.

Негизги бөлүк (30 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- Мээ чабуулу. Топтордо иштөө. Уюшкан кылмыштуулуктун дарак схемасын талкуулоо (10 мүн.)
- «Уюшкан кылмыштуулуктун кылмыш ишинин башка түрлөрү менен байланышы» темасындагы талкуу (10 мүн.)
- «Борбордук Азияда уюшкан кылмыштуулукту жайылтуунун транс чек аралык проблемалары жана эл аралык кызматташтык» темасындагы талкуу (10 мүн.)

1-этап

Мээ чабуулу. Топтордо иштөө (10 мүн.)

Окуучуларды ТӨМ 17-максаты менен тааныштырып, ТӨМ 16.2, 16.3, 16.4 (1, 2-тиркемелерди караңыз)

Окуучуларга уюшкан кылмыштуулуктун Туруктуу өнүгүү максаттарына түздөн-түз таасирин көрсөткөн уюшкан кылмыштуулук дарагынын схемасынын мисалын көрсөтүңүз:

- Ал баңгизаттардын мыйзамсыз жүгүртүлүшүнө жана жасалма медициналык буюмдарды өндүрүүгө жана сатууга байланыштуу баңги заттарды керектөөнү көбөйтүү аркылуу жалпы жыргалчылыкка жана сергек жашоого тоскоол болот (3-максат).
- Балык өнөр жайындагы криминалдык практика деңиз чөйрөсүн сактоо жана туруктуу пайдалануу үчүн эң чоң коркунучтардын бири болуп саналат жана ошентип, 14-максатка жетүү үчүн негизги тоскоолдук болуп саналат.

- Жапайы жаратылышка жана токойлорго каршы кылмыштар кыйла көбөйгөндүктөн, кылмыш синдикаттары бүгүнкү күндө айлана-чөйрө үчүн эң чоң коркунучтардын бири болуп калды. Жапайы жаратылыш жана токой кылмыштары менен күрөшүү 15-максатка натыйжалуу жетүү үчүн негиз болуп саналат.
- Бул зордук-зомбулукту, коопсуздукту күчөтөт жана жарандарга зыян келтирет. Анын мамлекеттерге жана саясий процесстерге кириши институттардын легитимдүүлүгүнө коркунуч келтирет жана мыйзам үстөмдүгүнө шек келтирет. Ошентип, уюшкан кылмыштуулук туруктуу өнүгүү үчүн бейпилдик жана инклюзивдик коомдорду түзүүгө натыйжалуу тосколдук кылат, муну менен 16-максатка жетүү үчүн олуттуу тоскоолдуктарды жаратат.

Корутунду. Даракты талдап көрсөңүз, дарактын сөңгөгүндө ТӨМгө жетишүүгө тоскоол болгон уюшкан кылмыштуулуктун бардык көрүнүштөрү бар экенин көрүүгө болот. Ал эми дарактын тамыры күчтүү болсо (жеткиликтүү жана адилеттүүлүк, компетенттүү бийлик, адилет экономика, тартип жана коопсуздук) коом менен мамлекеттин стабилдүү абалы калыптанат, бул уюшкан кылмыштуулуктун зыянын минимумга алып келет.

2-этап

«Уюшкан кылмыштуулуктун кылмыш ишинин башка түрлөрү менен байланышы» темасындагы талкуу (10 мүн.)

Талкуу өткөрүү үчүн окуучуларды 3 топко бириктириңиз. Топтор талкуулай турган суроолор менен тааныштырыңыз. Ар бир маселе боюнча топтордон негизги тезисти сунуштоону сураныңыз. Даярдоо үчүн 3 мүнөт бөлүңүз. Презентация убактысы 2 мүнөт.

Талкуу суроолору жана алардын үлгүлүү жооптору

1. Уюшкан кылмыштуулуктун терроризм, экстремизм менен кандай байланышы бар?

Уюшкан кылмыштуулуктун экстремизм жана терроризм менен түздөн-түз жана туруктуу байланышы жок, бирок үч вариант болушу мүмкүн.

a. Биригүү. Маселен, террористтик топтор өз операцияларын каржылоо үчүн банктарды талап-тоноо жана башка кылмыштуу иш-аракеттерди жасашат, ал эми террористтик топтор баңги заттарын мыйзамсыз жүгүртүү менен тыгыз байланышта, ал эми кээ бир учурларда иш жүзүндө катышат.

b. Байланыш. Баңгизаттарды сатуу үчүн курал-жарак сатуу жана террористтик топторго уюшкан кылмыштуу топтор тарабынан өз аймагы аркылуу аткезчиликти жылдыргандыгы үчүн төлөм же салык төлөө.

c. Трансформация. Террористтик топ алардын террористтик иш-аракеттерин кыскартып, кылмыштуу аракеттерин кеңейтет. Дагы бир мисал: кылмыштуу уюм өтө саясатташып, өз ишинин багытын кескин өзгөртөт. Айрым уюшкан кылмыштуу топтор саясий талапкерлерди жана жергиликтүү жана улуттук бийлик мүчөлөрүн жигердүү куугунтуктап, өлтүрүп жаткандыгын байкоого болот.

2. Уюшкан кылмыштуулук коррупция менен кандай байланышта?

Коррупция уюшкан кылмыштуулуктун уланышын колдойт, анткени коррупциялашкан мамлекеттик чиновниктер уюшкан кылмыштуу топторду укук коргоодон жана бузуудан коргойт. Эгерде анын бар экендигин билип калган укук коргоо органдарынан коргоого каражат жок болсо, уланып жаткан кылмыштуу ишкананы кирешелүү жана узак мөөнөттүү келечекте сактап калуу кыйын.

Мисалы, чек арадан өтүүнү камсыз кылуу, мыйзамсыз иш-аракеттер болгон жерлерди «коргоо», полиция же бажы кызматкерлерине пара берүү, мыйзамсыз каражаттарды жеткирүү жана жайгаштыруу керек, сот иштерин «чечүү», уурдалган мүлктү сатып алуу жана сатуу жана саясатчыларды кийлигишпөөгө көндүрүү. Бул уюшкан кылмыштуу топтор мыйзамсыз бизнес жана үзгүлтүксүз кылмыш иштерин улантуу үчүн зарыл болгон коррупциялык иш-аракеттердин мисалдары.

Уюшкан кылмыштуу топтор дүйнө жүзү боюнча саясий, экономикалык жана социалдык деңгээлдерге жетүү үчүн коррупциянын бардык түрлөрүн колдонушат. Коррупция аркылуу кылмыштуу топтор жакырчылыкты жаратат, анткени коррупция мамлекеттик ресурстарды максатсыз пайдаланууну аныктап, аларды саламаттыкты сактоо, билим берүү жана өнүгүү сыяктуу маанилүү тармактардан алыстатат. Ошентип, бардык тармактардагы коррупциянын алдын алуу жана тергөө уюшкан кылмыштуу топтордун жашоо жана киреше алуу мүмкүнчүлүгүн азайтуу жана коомдун туруктуу өнүгүүсүнө жетишүү үчүн абдан маанилүү.

3. Уюшкан кылмыштуулук интернетти кандайча колдонот?

— Уюшкан кылмыштуу топтор колдонгон тактика өнүккөн жана азыр кибер кылмыштарга жана/же уюшкан кылмыштуулуктун ар кандай формаларын өнүктүрүүгө көмөктөшүү үчүн маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонууга мүмкүндүк берет, же кылмыштардын жаңы түрлөрүн жасоодо уюмдун жаңы формаларын түзүүгө алып келди.

Бул адамдар ар кандай мыйзамсыз аракеттерди жасашат, алар интернет тармагында гана же жарым-жартылай гана болушу мүмкүн жана/же МКТ-ны пайдалануу менен жасалышы мүмкүн. Уюшкан киберкылмыштар жасалган караңгы базарлар жана крипто-маркет сайттары тыюу салынган товарларды жана кызматтарды гана жеткиликтүү кылбастан, кылмышкерлерге бири-бири менен өз ара аракеттенүүгө, билим жана ресурстар менен алмашууга, байланыштарды өнүктүрүүгө, мамилелерди курууга жана сактоого, адамдарды мыйзамсыз иш-аракеттерди жасоого тартууга, акчаны адалдоого, кылмыштарды жана кибер кылмыштарды кантип жасоону үйрөнүүгө жана бийлик тарабынан табылбоого мүмкүндүк берет. Бул жагынан алганда, МКТ тармагында мыйзамсыз соода рынокторуна кирүү үчүн тосқоолдуктарды азайтат, кылмышкерлерге транс улуттук масштабда кылмыш жана кибер кылмыштарды жасоо үчүн зарыл болгон маалыматка жана ресурстарга жетүүнү аларга байланыш түзүү, бириктирүүнү камсыз кылат (мисалы, техникалык жана адам ресурстары).

3-этап

«Борбордук Азияда уюшкан кылмыштуулуктун жайылышынын тран счек аралык көйгөйлөрү жана эл аралык кызматташтык» темасындагы талкуу (10 мүн.)

Талкууга катышууга окуучулардын арасынан 5 ыктыярчыны чакырыңыз. Алар Борбордук Азиянын 5 өлкөсүнүн атынан чыгат: Кыргыз Республикасы, Казакстан, Өзбекстан, Тажикстан, Түркмөнстан.

Тапшырма: ар бир өлкөнүн өкүлү уюшкан кылмыштуулукка каршы күрөшүү боюнча кырдаалды жакшыртуу боюнча сунуштарды иштеп чыгышы керек. Ошондой эле ар бир өлкөнүн жаштары трансулуттук уюшкан кылмыштуулук коркунучун алдын алууга кандайча жардам бере аларын белгилеп кетүү зарыл. Мисалдар же идеялар үчүн жаңылыктарды, интернет маалыматтарын колдонсо болот. Тараптар акыры консенсуска келип, көйгөйдү чечүүнүн эң алгылыктуу жана реалдуу жолдорун тандап алышы маанилүү.

Сүйлөгөн сөздөрдө төмөнкү суроолорго жооп берүү маанилүү:

1. Сиздин өлкөгө уюшкан кылмыштуулуктун эң мүнөздүү түрү кайсы?

Эскертүү. Мунун баары окуучулар даярдоо учурунда кандай тиешелүү маалыматтарды табатошого көз карандЫ. Бирок жалпысынан алар географиялык жакындыктан улам уюшкан кылмыштуулуктун көрүнүштөрүндө көп окшоштуктар бар экенине көңүл бурушат: көп кылмыштар уюшкан кылмыштуу топтордун кызыкчылыгында жана көмүскөсүндө жасалат: браконьерлик, адам сатуу, баңги аткезчилиги, мыйзамсыз миграция.

2. Уюшкан кылмыштуулукка каршы күрөшүү үчүн бул өлкө кандай аракеттерди көрүп жатат жана өлкө коңшулары менен кандайча кызматташат?

Эскертүү. Окуучулар баңзиттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүүдө Кыргызстан коңшу мамлекеттер, Казакстан жана Өзбекстан менен тыгыз кызматташып жатканына көптөгөн мисалдарды таба алышат. Бирок ошол эле учурда жазык сот өндүрүшү чөйрөсүндөгү кызматташтыктын алкагында тезирээк чара көрүү максатында кызматташтыкты кеңейтүү маанилүү. Мисалы, кылмышкерлерди чыгаруу, тергөө аракеттерин жүргүзүү, маалымат алмашуу.

Сиздин оюңузча, уюшкан кылмыштуулуктун жайылышына каршы турууда жаштар коомго жана мамлекетке кандай жардам бере алат?

Эскертүү. Жаштар ар кандай формада катыша алышат. Укуктун жана адилеттүүлүктүн пайдасына жаш адамды күн сайын жеке тандоо, жаштардын укуктарын жана мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү, ал жаштарды көйгөйлөрдү чечүүгө тартууга жана чечим кабыл алуу процесстеринде алардын үнүн жогорулатууга, билим берүү жана коомдук-пайдалуу эмгек аркылуу жеке өсүү жана өнүгүү.

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

- Окуучуларга жалпылоочу суроолорду бериңиз жана баарына сүйлөөгө мүмкүнчүлүк бериңиз:
- Уюшкан кылмыштуулук эл аралык коомчулуктун туруктуу өнүгүү максаттарына кандай таасир этет? (Туруктуу өнүгүү максаттарынын бири №16 «Тынчтык, адилеттүүлүк жана күчтүү институттар». Уюшкан кылмыштуулук бул максаттарга жетүү үчүн түздөн-түз тоскоолдуктарды жаратат. Уюшкан кылмыштуулук да жаштардын сапаттуу билим алышына тоскоол болуп, адамдардын татыктуу жумушка ээ болушуна жана өлкөнүн экономкасынын өнүгүшүнө тоскоол болууда.)
- Уюшкан кылмыштуулукка каршы күрөшүүдө эл аралык коомчулуктун биргелешкен аракети эмне үчүн зарыл? (Трансулуттук уюшкан кылмыштуулуктун бутактанган тармагына натыйжалуу каршы туруу, сатуу каналдарын үзгүлтүккө учуратуу же кылмыш жолу менен алынган мүлктү легалдаштыруу, качкан кылмышкерлерди берүү, криминалдык теги бар мүлктү жана акча каражаттарын кайтарып берүү жана конфискациялоого көмөктөшүү.)

Негизги түшүнүктөр

Трансулуттук кылмыштуулук

- Туруктуу өнүгүү максаттары (ТӨМ)
- Экстремизм жана терроризм

Мугалим үчүн кошумча материал

1. Улуттар Уюмунун трансулуттук уюшкан кылмыштуулукка каршы конвенциясы жана анын протоколдору
2. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодекси 2021-жылдын 28-октбры № 127.
3. ТУК жөнүндө фактылар Трансулуттук уюшкан кылмыштуулук - глобалдашкан мыйзамсыз экономика
4. Бириккен улуттар уюмунун модели / E4J Model United Nations
5. Туруктуу өнүгүү максаттары
6. Кылмыштуулуктун алдын алуу жана жазык сот адилеттиги боюнча 11-конгресстин материалдары.
7. Кыргыз Республикасынын «Уюшкан кылмыштуулукка каршы аракет жөнүндө» Мыйзамы, 2013-жылдын 29-майы, № 82.
8. Трансулуттук уюшкан кылмыштуулук боюнча Ак китеп, 2015.
9. Уюшкан кылмыштуулук туруктуу өнүгүү максаттары менен кандай байланышта» таратуучу материалдар: Lesson handout on how organized crime relates to the Sustainable Development Goals
10. ТӨМ жана уюшкан кылмыштуулуктун таасиринин дарак диаграммасы (англис тил.): Sample organized crime tree diagram
11. Уюшкан кылмыштуулукка каршы күрөшүү боюнча жогорку натыйжалуу стратегияларды иштеп чыгуу боюнча практикалык колдонмо Вена, 2021
12. ТӨМ жөнүндө видео: «Келечекке инвестиция салуу – адамдар жана планета үчүн» Дүйнөдөгү эң чоң сабак. Коммуникациялык материалдар: Туруктуу өнүктүрүү максаттары

1-ТИРКЕМЕ

ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮНҮН ТҮЗДӨН – ТҮЗ УЮШКАН КЫЛМЫШТУУЛУККА БАЙЛАНЫШКАН МАКСАТТАРЫНЫН ЖАНА МИЛДЕТТЕРИНИН ТИЗМЕСИ

- Туруктуу өнүгүүнүн 5-максаты, 5.2-милдет: мамлекеттик жана жеке чөйрөдөгү бардык аялдарга жана кыздарга карата зомбулуктун бардык түрлөрүн, анын ичинде адам сатуу жана сексуалдык эксплуатациянын жана анын башка түрлөрүн жоюу.
- Туруктуу өнүгүүнүн 8-максаты, 8.7-милдет: мажбурлап иштетүүнү түп-тамыры менен жок кылуу, заманбап кулчулукка жана адам сатууга жол бербөө, ошондой эле балдар эмгегинин эң начар түрлөрүнө тыюу салуу жана жоюу, анын ичинде жашы жете элек балдарды аскерге тартуу жана күчүн пайдалануу, ошондой эле 2025-жылга чейин балдар эмгегин жана анын бардык түрлөрүн токтотуу.
- Туруктуу өнүгүүнүн 15-максаты, 15.7-милдет: флора жана фаунанын корголгон түрлөрүнө браконьердик кылууну жана контрабандалык сатууну токтотуу үчүн тез арада чара көрүү жана жандуу жаратылыштын мыйзамсыз продукттарына болгон суроо-талаптарына жана ошондой эле алардын сунуштарына тиешелүү көйгөйлөрдү чечүү.

- Туруктуу өнүгүүнүн 15-максаты, 15 с-милдет: браконьердикке жана корголгон түрлөрдү контрабандалык сатууга каршы күрөшүү боюнча, анын ичинде жергиликтүү элдин экологиялык коопсуз жол менен жашоого болгон каражатты алуу мүмкүнчүлүгүн кеңейтүү жолу менен жалпы аракеттерди активдештирүү.
- Туруктуу өнүгүүнүн 16-максаты, 16.2-милдет: балдарга карата мазактоону, эксплуатацияны, сатууну жана зомбулуктун, кыйноонун бардык түрлөрүн токтотуу.
- Туруктуу өнүгүүнүн 16-максаты, 16.3-милдет: Улуттук жана эл аралык деңгээлде укуктун үстөмдүгүнө көмөк көрсөтүү жана баарына бирдей адилеттүүлүктү камсыз кылуу.
  Туруктуу өнүгүүнүн 16-максаты, 16.4-милдет: 2030-жылга чейин мыйзамсыз каражаттардын агымын жана курал-жарактын агымын олуттуу төмөндөтүү, уурдалган активдерди табуу жана кайтаруу боюнча ишмердикти активдештирүү жана уюшкан кылмыштуулуктун бардык түрүнө каршы күрөш жүргүзүү.

2-ТИРКЕМЕ

1) жакырчылыкты жоюу
2) ачкачылыкты жоюу
3) жакшы ден-соолук жана бакубаттуулук
4) сапаттуу билим

5) гендердик теңдик
6) таза суу жана санитария
7) арзан жана таза энергия
8) татыктуу жумуш жана экономикалык өсүш
9) индустриялаштыруу, инновация жана инфраструктура
10) теңсиздикти азайтуу
11) туруктуу шаарлар жана калктуу конуштар
12) жоопкерчиликтүү керектөө жана өндүрүш
13) климаттын өзгөрүүсүнө каршы күрөшүү
14) деңиздин экосистемасын сактоо
15) жердин экосистемаларын сактоо
16) тынчтык, акыйкаттык жана натыйжалуу институттар
17) туруктуу өнүгүү максатында өнөктөштүк

3 - ТИРКЕМЕ

Уюшкан кылмыштуулуктун дарак схемасынын мисалы

UNODC | The Doha Declaration: PROMOTING A CULTURE OF LAWFULNESS | education for justice

E4J Secondary Education: Organized Crime
Teacher's Guide

Пример древовидной схемы организованной преступности

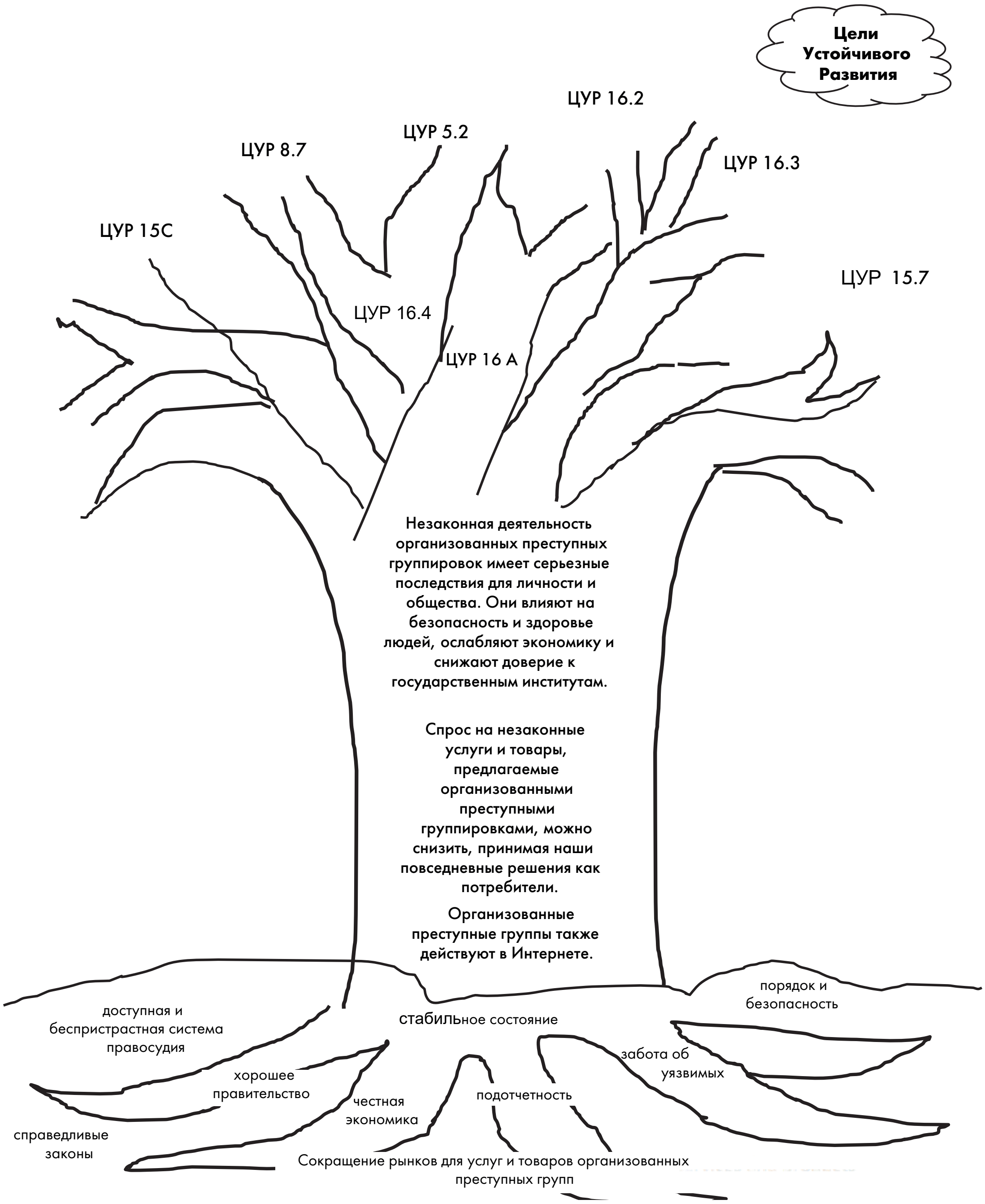

КОРРУПЦИЯ

3-ТЕМА
ДҮЙНӨДӨ КОРРУПЦИЯ МЕНЕН КАНТИП КҮРӨШ ЖҮРҮҮДӨ?

Негизги суроолор

- Коррупцияга каршы кандай стратегиялар бар?
- Коррупцияга каршы күрөштүн кандай мыкты тажрыйбалары бар?
- Коррупцияга каршы күрөштө ийгилик эмнеден көз каранды?

Максат

Коррупциялык көрүнүштөргө сабырсыздык негизинде окуучулардын жүрүм-турумунун коррупцияга каршы стандартын түзүү.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- коррупцияга каршы аракеттенүү стратегиялары;
- коррупцияга каршы күрөшүүнүн мыкты тажрыйбалары;
- коррупцияга каршы ийгиликтүү күрөшүүгө таасир этүүчү факторлор жөнүндө.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- аналитикалык ой жүгүртүү,
- аргументтөө,
- сынчыл ой жүгүртүү,
- коммуникативдик өз ара аракеттенүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- укуктук маданиятты көтөрүү;
- өз иш-аракеттери жана иш-аракеттер үчүн жоопкерчиликти түшүнүү;
- активдүү жарандык позицияны иштеп чыгуу;
- өз көз карашыңызды коргоо;
- коррупциялык жүрүм-турум практикасынан аң-сезимдүү түрдө баш тартууга мүмкүндүк берүүчү коррупцияга каршы көз карашты калыптандыруу .

Куралдар, ресурстар

Компьютер, проектор, таратуучу материал, флипчарттар, стикерлер, маркерлер.

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Темага киришүү

Эл аралык коом жана көптөгөн мамлекеттердин өкмөттөрү коррупциялык процесстер коомдун материалдык, саясий жана моралдык негиздерине олуттуу зыян келтирээрин эбак эле аныкташкан деп айткыла. Коррупциянын алдын алуу маселесине өзгөчө көңүл бурулууда. Эл аралык коомчулук коррупциялык процесстерди катуу саясий механизмдерди ишке ашырууда жана масштабдуу систем алаштыруучу иш-чаралар менен гана жеңүүгө мүмкүн экенин түшүнөт.

Коррупцияга каршы аракеттенүүнүн методдору жетишээрлик ар түрдүү: коррупцияга каршы натыйжалуу мыйзам актыларын калыптандыруудан тартып, кызматчынын жүрүм-турумунун мыйзамга баш ийген бийик адеп-ахлактуу типтерин пропагандалоого чейин.

Бүгүнкү сессияда коррупцияга каршы күрөшүү үчүн дүйнөдө колдонулуп жаткан ар кандай механизмдер каралаарын маалымдаңыз.

Коррупция социалдык-укуктук терс көрүнүш катары мамлекеттин экономикалык коопсуздугуна гана коркунуч келтирбестен, дүйнөнүн бардык мамлекеттеринин улуттук көйгөйү болуп саналат, анткени кандай гана мамлекетте болбосун коррупциянын жогорку деңгээли бардык баалуулуктарды жана салттарды толугу менен жок кылат, моралдын негизги принциптерин, укуктук негиздерин жок кылат, социалдык адилеттүүлүк сезимдерин тебелеп-тепсейт.

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы.

- Чакан лекция (10 мүн.)
- «Кадр саясаты» оюну (15 мүн.)
- «Баш тартуу» ролдук оюну (10 мүн.)

1-этап

Чакан лекция (10 мүн.)

Берилген маалыматтын негизинде PowerPointто түзүлгөн презентациясын колдонуу менен чакан лекция өткөрүңүз.

Презентация үчүн маалымат

Дүйнөлүк коомчулук коррупциянын бардык зыяндуулугун аңдап түшүнүү менен коррупцияны натыйжалуу жана иштиктүү алдын алууга жана аны менен күрөшүүгө багытталган чараларды кабыл алууга жана чыңдоого көмөк көрсөтүүнү кайсы болбосун демократиялык мамлекеттин негизги милдеттеринин бири катары тааныйт. XX кылымдын 70-жылдарынын экинчи жарымынан тартып улуттар аралык деңгээлде эл аралык бүтүмдөрдүн практикасында кеңири жайылган коррупциялык үрп-адаттарга каршы туруу ишинде мамлекеттердин күч-аракеттерин бириктирүүгө багытталган ондон ашуун ар кандай укуктук актылар иштелип чыккан жана кабыл алынган. БУУнун Коррупцияга каршы конвенциясы алардын борбордук бөлүгү болуп саналат жана натыйжалуу коррупцияга каршы аракеттенүү мүмкүн болгон шартта универсалдуу эрежелерди камтыган негизги укуктук акт болуп саналат. Кыргызстан БУУнун Коррупцияга каршы конвенциясын 2005-жылы ратификациялаган.

Коррупцияга каршы күрөшүүнүн ар кандай стратегиялары бар.

Коррупциянын себептерин системалуу жоюу стратегиясы.

1. Негизги басым бул көйгөйдүн тышкы көрүнүштөрүнө эмес, башкача айтканда коррупционерлердин ишине эмес, коррупцияны пайда кылган себептерди жоюуга жасалат. Мисалы, мыйзамдарды, иш процесстерин, саясаттарды, эрежелерди изилдөө жана андагы коррупциялык тобокелдиктерди аныктоо.
2. «Согуш» стратегиясы

Бул стратегия коррупциянын тышкы көрүнүштөрүнө, учурдагы коррупцияга, конкреттүү коррупционерлерге каршы күрөшүүдөн турат. Мисалы, изин суутпай издөө иштерин жүргүзөт, түрмөгө камайт, коррупционерлерди жазалоонун ар кандай формаларын колдонот.

3. Коррупцияга каршы аракеттенүүнүн аралаш стратегиялары.

Жогоруда сунушталган антикоррупциялык стратегиялардын эки типологиясы реалдуу процесстердин так көбөйүшүнө караганда» идеалдуу «схемалар болуп саналат. Иш жүзүндө коррупциянын себептерин жоюу стратегиясы өзүнө конкреттүү коррупционерлерге каршы турууну камтыйт, ал эми «согуш» стратегиясы себептерди жоюуга да багытталган. Чыныгы шарттарда коррупцияга каршы аралаш стратегия колдонулушу мүмкүн. Бул учурда, мисалы, мыйзамдарды талдоо, коррупцияны пайда кылуучу шарттарды изилдөө, ошондой эле кылмышкер-коррупционерлерди кылмыш жоопкерчилигине конкреттүү тартуу колдонулат.

Бүгүнкү күндө дүйнөлүк практикада коррупция менен күрөшүүнүн көптөгөн ыкмалары бар. Анткени, пара бардык жерде берилет, бирок ар кайсы өлкөлөрдө ар кандай жолдор менен бул көрүнүш менен күрөшүп жатышат.

Коррупциянын гүлдөшүнүн биринчи себеби-айлык акынын аздыгы, бул мамлекеттик бюджетте каражаттын жоктугунун кесепети (жана кайра эле коррупциянын айынан).

Сингапурда министрлерге жана жогорку кызмат адамдарына эмгек акы жеке сектордо ийгиликтүү иштеген адамдардын (адвокаттардын, банкирлердин ж.б.) орточо эмгек акысына байланышкан формула боюнча белгиленет. Бул жерде «рынок менен жылышуу» принциби иштейт, ал мамлекеттик кызматчылардын эмгегин баалоонун эң адекваттуу системасы болуп саналат. Сингапурда карьералык өсүш абдан узак жана татаал, блат боюнча бул мамлекетте жайгаштыруу дээрлик мүмкүн эмес. Ошондуктан бир дагы министрдин оюна кызмат ордун да, жогорку айлыгын да жоготуп алуу коркунучунан улам пара алуу келбейт.

Голландия дагы бир кадам алдыга кетти: мамлекеттик уюмдар узак убакыт бою кызмат өтөп келген кызмат адамдарынын коррупциялык иш-аракеттери менен кармалбаган же кесиптештеринин коррупциялык иштерин ачкан оң аракеттерин материалдык жактан кубатташат.

Коррупциянын экинчи себеби-бюрократия.

Түштүк Кореяда мамлекеттик мекемелерди реформалоо аркылуу бюрократиялык жол-жоболорду жөнөкөйлөтүү мамлекеттик органдардагы коррупциянын деңгээлин төмөндөтүүгө чоң өбөлгө түздү. Документтерге талап кылынган кол тамгалардын саны, көзөмөлдөөчү, лицензиялоочу жана башка мамлекеттик мекемелерде иштеген аткаминерлер менен түз байланыш азайган.

Бул учурда 1999-жылы башталган жана жарандарга интернет аркылуу мамлекеттик кызматкерлердин кайрылууларын карап чыгуу процессин көзөмөлдөөгө мүмкүнчүлүк берген OPEN программасы мыкты мисал боло алат.

Бул программанын аркасында жарандар каалаган убакта кайрылуулары боюнча документтерди кароонун жүрүшүнө көз сала алышат. Шаардык администрациянын ишинин ачыктыгын камсыз кылган жарандардын кайрылууларын кароону онлайн-контролдоо системасы, чиновниктер тарабынан жарандардын иштерин керексиз создуктурууну же адилетсиз кароону болтурбоого мүмкүндүк берет, коррупциянын көрүнүшү мүмкүн болгон учурларда тигил же бул иш боюнча уруксат же санкция берүү маселеси кандай чечилип жатканына көз салууга жана кандайдыр бир эреже бузуулар байкалган учурда каршылык билдирүүгө мүмкүндүк берет. Ошентип, администрациянын ишинин ачык-айкындуулугу коррупцияны жоюуга шарт түзөт.

Коррупциянын көбөйүшүнүн үчүнчү себеби-мыйзам базасынын жана коррупцияга каршы органдын ишинин начардыгы.

2002-жылдын 1-январынан тартып күчүнө кирген Түштүк Кореянын «Коррупцияга каршы күрөшүү жөнүндө» мыйзамы эл аралык деңгээлде кеңири таанылды. Ага ылайык, коррупция боюнча тергөө ишин баштоо укугу чындыгында өлкөнүн жашы жеткен жаранына берилген: аудит жана инспекция комитети (Түштүк Кореянын коррупцияга каршы башкы органы) ар кандай дооматтар боюнча айыптоолорду иликтөөнү баштоого милдеттүү.

Сингапурда туруктуу иштеген коррупцияга каршы күрөшүү боюнча адистештирилген орган — Коррупцияны иликтөө бюросу — саясий жана функционалдык өз алдынчалыкка ээ. Бул көз карандысыз орган Сингапурдун экономикасынын мамлекеттик жана жеке секторундагы коррупциялык көрүнүштөрдү иликтейт жана алдын алат. Бул органдын жетекчиси болуп премьер-министрдин алдында түздөн-түз жооптуу директор эсептелет. Тергөө ишин токтотууга же ага кандайдыр бир таасир тийгизүүгө эч кандай жогорку даражалуу чиновник кийлигише албайт. Бюро мамлекеттик кызматта чынчылдык жана бузулбастык принцибин колдоо жана жеке сектордогу коррупциясыз бүтүмдөрдү колдоо үчүн жоопкерчилик тартат. Ошондой эле, анын милдеттерине мамлекеттик кызматкерлердин кыянаттык менен пайдаланган учурларын текшерүү жана аймакта дисциплинардык зарыл чараларды көрүү үчүн тиешелүү органдарга отчет берүү кирет. Бюро ошондой эле коррупцияга дуушар болушу мүмкүн болгон мамлекеттик органдардын иштөө ыкмаларын изилдеп жатат.

Туруктуулук-коррупцияга каршы негизги курал.

Японияда коррупцияга каршы күрөштүн башкы багыттарынын бири кадр саясаты болуп саналат. Кадр саясатын адилеттүү жүргүзүү жана кызматкерлердин кызыкчылыктарын коргоо министрлер кабинетине отчет берген, бирок парламенттин эки палатасынын макулдугу менен өкмөт башчысы тарабынан түзүлгөн кадрлар кеңешине жүктөлгөн.

Мамлекеттик кызматчылардын абалынын туруктуулугун камсыз кылуу үчүн жагымдуу шарттар түзүлгөн. Алар саясий толкундоолордон улам ордун жоготуп алуу коркунучуна туш болушпайт, эгерде алар өз милдеттерин одоно бузууга жол бербесе, анда

алардын ишкердик сапаттарына ылайык кызматтан көтөрүлүүгө реалдуу мүмкүнчүлүгү бар.

Албетте, батыш өлкөлөрүндө коррупция менен маалымат аркылуу күрөш жүрүп жатат. Транспаренттүүлүк-азыркы капиталисттик коомдогу ар бир чиновниктин ишинин негизги шарты.

Мисалы, АКШда жыл сайын мамлекеттик кызматкерлерден мүлкүн, активдерин жана карыздарын декларациялоо үчүн атайын толтуруу талап кылынат. Ошол эле учурда жогорку кызматтагы чиновниктердин кирешелери тууралуу маалыматтар кеңири коомчулук үчүн ачык.

Японияда жогорку кызмат адамдары өткөн жылдагы кирешелери жөнүндө отчет берүүгө милдеттүү жана бул маалымат коомчулук үчүн ачык болушу керек. Көрсөтүлгөн чараларды саботаж кылуунун алдын алуу үчүн ведомстволордун ичинде персоналдардын иштери боюнча кеңештин курамында түзүлүүчү бейтарап орган катары этикалык иликтөөлөр боюнча комитет түзүлгөн.

Дээрлик бардык цивилизациялуу өлкөлөрдө коррупциялык аракеттерге байланышкан бардык материалдар, эгерде алар улуттук коопсуздук тутумун камтыбаса, коомчулукка жеткиликтүү болот.

Биздин өлкө үчүн дагы бир пайдалуу тажрыйба: өнүккөн өлкөлөрдөгү коррупциялык аракеттер үчүн жазанын негизги чарасы мамлекеттик уюмдарда иштөөгө тыюу салуу жана мамлекеттик кызмат көрсөткөн бардык социалдык жеңилдиктерди, мисалы, пенсиялык жана социалдык кызматтарды жоготуу болуп саналат. Жаза масштабы, ошондой эле таасирдүү акчалай айыптарды камтыйт. Ал эми кээ бир өлкөлөрдө мыйзам коррупцияны Конституцияны бузуу жана мамлекетке чыккынчылык кылуу менен теңейт.

Ошентип, коррупция менен күрөшүүнүн методдору жана принциптери арбын. Мында коррупцияга каршы күрөшүүгө коомдун катышуусу маанилүү фактор болуп саналат.

2-этап

«Кадр саясаты» оюну (15 мүн.)

Чүчүкулак ыкмасы менен 6-7 окуучуну тандаңыз. Алар бизнес компаниялардын президенттеринин ролун ойношот. Алар иш-аракеттердин багытын өздөрү ойлоп табышы керек (мисалы, ИТ, туура тамактануу, өндүрүш өнөр жайы, транспорттук иш-чаралар, тоо-кен иштери, байланыш, дүң соода ж.б.) жана өз командасына 7 адисти тартуу керек. Кызматына ылайык адистер 30000 сом, 40000 сом эмгек акы алышат.

5-6 мүнөттөн кийин компаниянын ар бир президенти тандалган команданы сунуштайт жана өз тандоосун негиздейт: бул адамдын ушул кызматка дайындалышынын себебин көрсөтөт.

Адистерди тандоо маданияты ишкердик сапаттарына баа берүүнүн болушу менен тастыкталат. Жардамчыны тандоодо жеке боорукердикке таянуу коррупциялык тенденциялардын мүмкүн экендигин көрсөтүшү мүмкүн. Ошондуктан, бул оюнду талкуулоо процессинде адистерди тандоонун себептерин талкуулоо маанилүү.

Өспүрүмдөрдү жеке мамилелерге жана паракорчулукка негизделген адистерди тандоо практикасынан баш тартууга көндүрүңүз, анткени бул президенттин жардамчысынын ийгиликтүү жана кесипкөй иш-аракетинин кепилдиги эмес жана компаниянын өнүгүшүнө жана гүлдөшүнө шарт түзбөйт.

3-этап

Ролдук оюн «Баш тартуу» (10 мүн.)

Максаты: математика боюнча райондук олимпиадада байгелүү орунду ыйгаруу үчүн билим берүү бөлүмүнүн өкүлүнө пара берүү кырдаалында ишенимдүү (аргументтүү) жүрүм-турум көндүмдөрүн калыптандыруу.

Оюн агымы. Катышуучулар пара берүү жагдайында маселени мыйзамдуу жол менен чечүүгө өбөлгө боло турган аргументтерди ойлоп табууга чакырылат.

Пара берүү жана жүйөлүү баш тартуу сценасын ойноого эки-экиден ойнотсоңуз болот же 2-3 жупту чакырсаңыз болот

Андан кийин маселелер боюнча талкуу жүргүзүңүз:

- Бул учурда сиз пара берет белеңиз?
- Пара алуудан кантип баш тартат элеңиз?
- Пара талап кылса эмне кылуу керек?

КР Кылмыш-жаза кодексинде каралган коррупция үчүн жоопкерчилик тууралуу маалыматты окуучулар менен бөлүшүңүз.

Коррупция үчүн жоопкерчилик жөнүндө маалымат

Коррупция үчүн жоопкерчилик 336-беренеде каралган, анда мүлкүн конфискациялоо менен үч жылга чейинки мөөнөткө белгилүү бир кызмат ордун ээлөө же болбосо белгилүү бир иш менен алектенүү укугунан ажыратуу менен он жылдан он эки жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратууга жазаланат. Уюшкан топтун, кылмыштуу коомдоштуктун кызыкчылыгында жасалган же оор залал алып келген ошол эле

жосун - мүлкүн конфискациялоо менен, үч жылга чейинки мөөнөткө белгилүү бир кызмат ордун ээлөө же болбосо белгилүү бир иш менен алектенүү укугунан ажыратуу менен он эки жылдан он беш жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратууга жазаланат.

337-статьяда кызмат адамы тарабынан өз кызмат абалын кызматтын кызыкчылыктарына каршы пайдалануусу, атайылап же этиятсыздыктан олуттуу залал келтирсе, - 3000ден 5000 эсептик көрсөткүчтөргө чейин (300 000 сомдон 500 000 сомго чейин) айып салууга, же эки жылга чейинки мөөнөткө белгилүү бир кызмат ордун ээлөө же болбосо белгилүү бир иш менен алектенүү укугунан ажыратуу эки жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратуу менен жазаланат. Өзү же болбосо башка адамдар үчүн пайда көрүү жана артыкчылык алуу максатында же башка жеке кызыкчылыктар үчүн жасалган ошол эле жосун, - 5000ден 10000 эсептик көрсөткүчтөргө чейин (500000 сомдон 1000000 сомго чейин) айып салууга же үч жылга чейинки мөөнөткө белгилүү бир кызмат ордун ээлөө же болбосо белгилүү бир иш менен алектенүү укугунан ажыратуу менен эки жылдан беш жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратуу менен жазаланат.

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

Жыйынтыктап, теманын негизи жоболорун кайталагыла.

Коррупция-экономикалык өсүшкө жана өнүгүүгө тоскоолдук жаратып, ар кандай кайра түзүүлөргө коркунуч келтирет. Кандайдыр бир бийликке ээ болгон ар бир адам: чиновник, судья, администратор, депутат, экзаменатор, дарыгер ж.б. коррупцияга кабылышы мүмкүн. Бирок муну менен алар ачыкка чыгып, жазалануу коркунучуна туш болушат. Азыркы коомдо алдамчылык, сатып алуу, опузалоо, пара алуу менен кантип күрөшүүгө болот?

Биринчи кезекте өзүңдөн баштап,анданкийин коррупцияны жоюуну башкалардан талап кылышың керек. Күрөштүн натыйжалуулугу бийликтин бардык бутактарынын өз ара аракетине, коомду жакшыртуу процесси үчүн алардын жоопкерчилигине жараша болот. Коррупциялык укук бузуулардын бардык түрлөрүнө тез арада чара көрүп, адилет жазаларды берүү зарыл. Ошондо башкалардын көз алдында авторитет, ишеним, бийлик структураларына болгон сый-урмат кучөп, коом коррупция менен күрөшүү зарылдыгын түшүнөт.

Негизги түшүнүктөр

- Опузалап талап кылуу
- Кирешелер жана мүлк жөнүндө декларация

Мугалим үчүн кошумча материал

Мугалимге эскертүү. «Адам жана коом» сабактарында коррупцияга каршы тарбияга көңүл буруу маанилүү. Коомдук мамилелер системасында саясат жана укук, коом, экономика, адам сыяктуу дисциплинанын бөлүмдөрүн изилдөө «Коррупция – азыркы коомдун нормалдуу абалына коркунуч», «Коомдук институттар үчүн коррупциялык факторлордун терс кесепеттери», «Укуктук жүрүм – Турум – турмуштук ориентир жана баалуулук катары», «Өнүккөн укуктук аң-сезим жана укуктук маданияттын жогорку деңгээли-инсандын эркиндигинин негизи», «Мамлекеттин экономикалык системасына коррупциянын таасири», «Коррупциялык көрүнүштөрдүн экономикалык өбөлгөлөрү» ж. б. сыяктуу темаларды кароону камтышы мүмкүн. Бул темаларды изилдөө процессинде мектеп окуучулары коррупцияга каршы мамлекеттик саясаттын негизги багыттары, коомдук анын негизги белгилери, ошондой эле коррупциялык кылмыштар үчүн жоопкерчиликке тартылган учурда келип чыгуучу терс кесепеттер жөнүндө так түшүндүрүү.

4-ТЕМА
КОРРУПЦИЯНЫН АЛДЫН АЛУУ ҮЧҮН ЖАШТАР ЭМНЕ КЫЛА АЛЫШАТ?

Негизги суроолор

1. Коррупцияны алдын-алуунун кандай механизмдери бар?
2. Коррупцияга каршы турууда жаштардын ролу кандай?
3. Жаштар тарабынан демилгеленген коррупцияга каршы күрөшүүнүн кандай ийгиликтүү тажрыйбалары бар?

Максаты

Окуучуларда активдүү турмуштук позицияны, коррупциянын конкреттүү көрүнүштөрүнө сабырсыздыкты жана жалпы эле коррупцияга каршы маданиятты жайылтуу.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- коррупциянын алдын алуу механизмдерин иштеп чыгуу;
- коррупцияга каршы турууда жаштардын ролу жөнүндө;
- жаштар тарабынан демилгеленген коррупцияга каршы аракеттенүүнүн ийгиликтүү практикалары жөнүндө.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- аналитикалык ой жүгүртүү,
- аргументтөө,
- сынчыл ой жүгүртүү
- коммуникативдик өз ара аракеттенүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- укуктук маданиятты көтөрүү;
- жана коррупцияга каршы турууда жаштардын ролунун маанилүүлүгүн;
- активдүү жарандык позицияны иштеп чыгуу;
- өз көз карашын коргоо;
- коррупциялык жүрүм-турум практикасынан аң-сезимдүү түрдө баш тартуу.

Куралдар, ресурстар

Компьютер, проектор, таратуучу материал, флипчарттар, стикерлер, маркерлер, А3 форматындагы барактар.

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Темага киришүү

Кичинекей киришүү жасаңыз:

- Эл аралык деңгээлде дагы, ички мамлекеттик документтерде дагы коррупцияга каршы натыйжалуу күрөшүү жарандык коом тарабынан мамлекеттин жана бизнестин аракеттерин системалуу көзөмөлдөө шартында гана мүмкүн экендиги баса белгиленет. Коррупцияга каршы чаралардын натыйжалуулугун жогорулатууда коррупцияга каршы күрөшүү системасына жарандык коомдун институттарынын катышуусу чоң роль ойнойт.

Коррупцияга каршы аракеттенүү өзүнө мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын гана эмес, жарандык коом институттарынын, уюмдардын жана жеке жактардын өз ыйгарым укуктарынын чектериндеги ишин да камтыйт. Ошондуктан, жаштар коррупцияга каршы күрөшүүгө олуттуу салым кошо алышат.

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы.

- Чакан лекция (13 мүн.)
- Оюн «Адилет-адилетсиздик. Мыйзамдуу-мыйзамсыз» (12 мүн.)
- Жарнаманын долбоорун иштеп чыгуу (10 мүн.)

1-этап

Чакан лекция (13 мүн.)

Берилген маалыматтын негизинде PowerPointто түзүлгөн презентациясын колдонуу менен чакан лекция өткөрүңүз.

Презентация үчүн маалымат

1. Коррупциянын алдын алууга жаштар кантип катыша алат? Жаштар ар кандай коомдук иш-чараларды өткөрүүгө жана жайылтууга активдүү катыша алышат.

- Коррупцияга каршы окутуу жана агартуу.
- Жарандык (коомдук) көзөмөл; талдоо жүргүзүү, кейстерди иликтөө жана талкуулоо аркылуу жаштар коомдук контролду жүргүзүүгө активдүү катыша алышат.
- Коррупцияга каршы демилгелерди илгерилетүү. Мисалы: тегерек столдорду, семинарларды, тренингдерди, фестивалдарды, флешмобдорду өткөрүү.
- ● Башкаруунун бардык деңгээлдеринде коррупцияга каршы саясаттын ишке ашырылышына мониторинг жүргүзүү. Мисалы, мектепте коррупцияга каршы кандай чаралар көрүлүп жатканын иликтөө жана аларды жакшыртуу боюнча мектеп кеңешине жана мектеп жетекчилигине өз сунуштарын берүү.

Технология өнүккөн сайын жарандарга коррупция фактылары тууралуу билдирүүнүн жаңы ыкмалары пайда болду. Көпчүлүк антикоррупциялык агенттиктер а зыр билдирүүлөрдү онлайн берүүгө уруксат беришет. Көптөгөн өлкөлөрдө смартфондун тиркемелери жарандарга коррупция жөнүндө кабарлоону жеңилдетет. Маалыматты кабыл алуу жана берүү үчүн чатботтордун ар кандай форматтарын иштеп чыгышат, алар аркылуу, мисалы, коррупция фактылары жөнүндө кабарлоого же кайда жана кимге кайрылууга боло тургандыгы жөнүндө маалымат алууга болот. Укук коргоо органдарынын электрондук даректери же алардын социалдык баракчалары көрсөтүлөт.

2. Коррупцияга каршы турууда жаштардын ролу

Дүйнө жүзү боюнча коррупция миллиондогон жаштарды негизги кызматтарга, билимге, саламаттыкты сактоого, жумушка орношууга жана татыктуу келечекке жетүүдөн ажыратат. Коррупция башкарууга, өнүгүүгө жана туруктуулукка терс таасирин тийгизип, жаштарга узак мөөнөттүү таасирин тийгизет.

Азыркы дүйнөдө коррупцияга каршы күрөшүү боюнча көптөгөн программалар бар. Бул программалар жашоонун ар түрдүү чөйрөлөрүн камтыйт. Жаштардын коррупцияга каршы күрөшүү программалары коррупцияга каршы күрөшүүнүн салыштырмалуу жаңы багыты болуп саналат. 2010-жылдын май айында Дүйнөлүк банк институтунун колдоосу менен Брюсселде (Бельгия) жаштардын коррупцияга каршы күрөшүү боюнча биринчи форуму өткөрүлгөн. Форумдун ишине дүйнө жүзүндөгү жаштар лидерлери, музыканттар жана журналисттер катышып, тажрыйба алмашуу жана өз өлкөлөрүндөгү коррупцияга каршы күрөшүү планын иштеп чыгуу үчүн чогулушту. Форум дүйнө жүзүндөгү жаштар коррупция менен күрөшүүдө маанилүү роль ойной аларын моюнга алды. (Global youth anti-corruption network, 2015).

Бүгүнкү күндө дүйнөнүн ар кайсы бурчтарында жаштардын жетекчилиги алдында социалдык инновациялар жана ишкердик аркылуу инновациялык жана натыйжалуу жолдор менен коррупцияны контролдоого жана алдын алууга багытталган демилгелер жигердүү өнүгүүдө. Алсак, 300дөн ашык катышуучу дүйнөнүн 93 өлкөсүнөн 2021-жылы 24-26-майда БУУнун кылмыштуулук боюнча башкармалыгынын Нью-Йорк бөлүмү (БУУ БКБ) тарабынан уюштурулган «кызмат-

таштык аркылуу коррупцияга каршы аракеттенүү: перспективалар жана жаштардын катышуусу» виртуалдык жаштар форумуна катышышты. Бул атайын иш-чара атайын сессияны өткөрүүгө түздөн — түз салым кошууну көздөйт. Негизги катышуучулар-93 жарандык коом уюмунун өкүлдөрү, анын ичинде көптөгөн жаштар уюмдары.

БУУ БКБнын «коррупцияга каршы билим берүү жана жаштардын укуктарын жана мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү боюнча глобалдык ресурс (ВСП)» демилгесинин алкагында чынчылдык маселелери боюнча консультативдик кеңеш түзүлгөн, анын курамына 25 таланттуу жаштар кирет.

БУУ БКБнын Коррупцияга каршы билим берүү жана жаштардын мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү боюнча глобалдык ресурсу (GRACE) демилгеси жаштардын укуктарын кеңейтүүгө, туруктуу өнүгүүгө, ак ниеттүүлүккө, этикага жана коррупцияга каршы күрөшкө кызыгуусу жана тажрыйбасы бар 25 таланттуу жаштардан турган YouthLED Integrity Консультативдик Кеңешин түздү.

Коррупцияга каршы аракеттенүүнүн ийгиликтүү үлгүлөрүн көрсөткөн жаштардын тармактарынын кыйла саны бар. Мисалы, Коррупцияга каршы үн (Voices Against Corruption) же ПРООН тарабынан каржыланган Тайланд жаштарынын коррупцияга каршы тармагы(Thai Youth Anti-Corruption Network), билим берүү, пропагандалоо демилгелери аркылуу коррупцияга каршы иш-чараларды жүргүзүшөт.

Жаштар уюмдары мамлекеттик түзүмдөрдүн ишин ачык-айкын, ачык кыла турган жана мамлекеттик башкаруунун көптөгөн процесстерине, анын ичинде мыйзам чыгаруу процессине, бюджеттик жана шайлоо процесстерине жаштардын катышуусуна өбөлгө түзө турган мыйзамдарды талкуулоого жана өзгөртүүлөрдү киргизүүгө катыша алышат.

Дүйнө жүзүндөгү жаштар уюмдары өзгөрүүлөрдүн жаңы агенттерин тартуу менен агартуу жана билим берүү программаларына активдүү катышышат.

Ар кандай маданий, спорттук, көркөм иш-чаралар коррупцияга нөлдүк сабырдуулук идеясын жайылтуу үчүн канал болуп саналат.

Фестивалдар жана концерттер жаштар тарабынан жаштарды тартуунун маанилүү шарты катары каралат. Маданий жана спорттук иш — чаралар-бул популярдуулугунун жана ар түрдүү аудиториясынын аркасында пропаганда жана маалымдуулукту жогорулатуу үчүн чоң потенциалы бар жерлер. Көптөгөн уюмдар мындай иш-чараларды жаштарга өз идеяларын жеткирүү үчүн колдонушат.

Акыркы он жылдыкта жарандык коом уюмдары компьютердик программалоо, графикалык дизайн жана программалык камсыздоо жаатында адистешкен жаштарды тартуу үчүн хаккатондорду өткөрө башташты. Хакатондордун максаты-адистердин техникалык көндүмдөрүн колдонуп, чечимдерди табуу жана жаңы технологиялар аркылуу коррупцияны аныктоо, күрөшүү жана маалымдоо үчүн жаңы каражаттарды колдонуу. Хакатондор-бул кыска убакытка (көбүнчө бир жумага жетпеген) созулган иш-чаралар. Алар белгилүү бир көйгөй боюнча жардамга муктаж уюмдарды программисттер жана дизайнерлер менен байланыштырышат. Хакатондун натыйжасы көбүнчө технологияга негизделген чечимдер болуп саналат, мисалы, уюлдук телефон тиркемелери, веб платформалар ж.б. Хакатондор атайын жаштарга багытталган эмес, бирок иш жүзүндө алар көп жаштарды тартат. Хакатондор-бул ЖКУ үчүн жаштарды кабыл алуучу тарап катары көз каранды абалга койбостон, алардын иш-аракеттерине тартуу ыкмасы.

Жогоруда айтылган бардык иш-чараларга дүйнө жүзүндөгү жаштар катыша алышат, бул коалициялардын мүчөсү боло алышат, талкууларга, конференцияларга ж.б. катыша алышат. бул үчүн алардын жаңылыктарына, социалдык тармактардагы баракчаларына жазылса болот.

2-этап

Оюн «Адилеттүү-адилетсиз. Мыйзамдуу-мыйзамсыз» (12 мүн.)

Окуучуларды 3 топко бириктирип, кырдаалды адилеттүүлүк жана мыйзамдуулук жагынан баалоо тапшырмасын бериңиз.

Кырдаалды баалоо схемасы

- Мындай кырдаалда жабыр тарткандар барбы, эгер андай болсо, ким?
- Бул кырдаалда күнөөлүүлөр барбы, эгер андай болсо, ким?
- Кандайдыр бир кылмыш жасалганбы? Ооба болсо, кайсынысы так?
- Кырдаалдын мисалдары жана алардын комментарийлери

1-кырдаал. Айнура айдоочулук күбөлүк алуу боюнча сынактан өтпөй калды. Инструктор белгилүү бир акы үчүн (кичинекей), экзаменди кайра тапшырбастан айдоочулук күбөлүктү алуу мүмкүнчүлүгү бар экенин айтты. (Бул жерде инструктордун кылмыш жасоо ниети бар. Эгер макул болсо, Айнура пара бергени үчүн кылмыш жоопкерчилигине тартылат.)

2-кырдаал. Мэриянын кызматкерлери официант менен макулдашты, ал аларга заказдын суммасынан эки

эсе көп эсеп жазып берет. (Мэриянын чиновниктери официантты кылмыш ишине катыштырышкан, бул үчүн эки тарап тең кылмыш жоопкерчилигине тартылышы керек.)

3-кырдаал. Адилет жол эрежесин бузган. Аны токтоткон МАИ кызматкери «макул» болуп, айып пул төлөбөй эле өтсө болорун кыйытты. (Коррупциялык кылмыш жасоо ниети. Адилет макул болсо, эки тарап тең жоопко тартылышы керек).

Конкреттүү кырдаалдарды талдоо окуучуларга коррупция жөнүндө теориялык идеяларды алууга, анын көрүнүштөрүн таанууга жана коррупцияга каршы турууга үйрөнүүгө мүмкүндүк берет.

Убакыт болсо, маселелер боюнча бир аз талкуу өткөрүңүз:

- Кылмышка ыңгайлуу шарттар кандайча түзүлөт?
- Коомдо мындай кылмыштар азыраак болушу үчүн эмнени өзгөртүүгө болот?

3-этап

Жарнама долбоорун иштеп чыгуу (10 мүн.)

Окуучуларды 4-5 адамдан турган чакан топторго бириктирип, «Жаштар коррупцияга каршы» деген темадагы жарнамалардын долбоорлорун иштеп чыгууну сунуштаңыз.

Техникалык шарттарга жараша иштер А3 форматындагы барактарда же каалаган санариптик программаны колдонуу менен аткарылышы мүмкүн.

Жарнамалык долбоорлордун презентациясын роль ойноо түрүндө уюштуруңуз. Мисалы, фестивалдын уюштуруучулары иш-чаранын башкы плакатын тандап алышы керек, ал эми жарнама агенттиктери өз долбоорлорун сунушташат.

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

Жыйынтыктап, теманын негизги жоболорун кайталаңыз.

Дүйнө жүзүндөгү жаштар коррупция менен күрөшүүдө маанилүү ролду ойной алышат жана коррупцияга каршы турууга олуттуу салым кошо алышат.

Өз өлкөлөрүнүн учурун жана келечегин элестетип, жаштар бүгүнкү көйгөйлөрдү чечип, эртеңки чечимдерди көрө алган жалгыз топ.

Негизги түшүнүктөр

- Адвокация
- Жарандык көзөмөл
- Жарандык коом
- Аркылуу хакатондор

Мугалим үчүн кошумча материал

1. Коррупцияга каршы агартуу жана жаштардын укуктарын жана мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү боюнча глобалдык ресурс: GRACE Initiative: Youth Empowerment (unodc.org)
2. Ошол эле жерде: YouthLED / GRACE Initiative: Discover Youth LED (unodc.org) ачыңыз
3. 10-модуль. «Коррупцияга каршы күрөшүүгө жарандардын катышуусу» / Anti-Corruption_Module_10_Citizen_Participation_in_Anti-Corruption_RU.pdf (unodc.org)
4. 7-модуль. «Коррупция жана адам укуктары» / Anti-Corruption_Module_7_Corruption_and_human_rights_ru.pdf (unodc.org)
5. Анимацияланган видеолордун сериясы жана коштоочу окуу-усулдук колдонмолор: двор: GRACE Initiative: Secondary Level - Videos & Teaching Guides (unodc.org)
6. Бразилиялык Жаштар антикоррупциялык хакатону 2022: GRACE Initiative: Youth Empowerment - Brazilian Youth Anti-Corruption Hackathon 2022 (unodc.org)
7. Укуктардын жана мүмкүнчүлүктөрдүн кеңейиши адилеттүү коом: окуучулар куруу үчүн мектептин мугалимдери үчүн колдонмо: UNODC - UNODC- UNESCO_Handbook_for_Secondary_School_Teachers_Russian.pdf

БАҢГИЗАТТАРДЫН АЛДЫН АЛУУ

5-ТЕМА
ГЛОБУСТУ КАРА: БАШКА ӨЛКӨЛӨРДҮН ТАЖРЫЙБАСЫ

Негизги суроолор

- КМШ өлкөлөрүндө жана чет өлкөлөрдө баңгиликтин алдын алуу боюнча мыйзамдык-укуктук базанын окшоштуктары жана айырмачылыктары эмнеде?
- Баңгизаттардын алдын алуу боюнча ишмердүүлүктө кандай мамилелер, окшоштуктар жана айырмачылыктар бар? Анда идеалдуу баңги профилактика модели эмнени камтышы керек жана бул модель эмнени натыйжалуу кылат?

Максат

Кыргызстанда, КМШ өлкөлөрүндө жана башка өлкөлөрдө баңгиликти профилактикалоо боюнча иштер жана мыйзамдар жөнүндө окуучулардын билимин системалаштыруу; баңгиликти профилактикалоонун учурдагы моделдерине аң-сезимдүү позитивдүү мамилеге өбөлгө түзүү.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- Башка өлкөлөрдөгү баңгиликти профилактикалоо боюнча иштер жана мыйзамдар жөнүндө;
- Кыргызстанда, КМШ өлкөлөрүндө жана башка өлкөлөрдө колдонулуп жаткан баңгиликти профилактикалоо;
- Баңгиликти профилактикалоо маселелерин чечүүдө ар кандай мамилелердин натыйжалуулугу жөнүндө.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- салыштырма талдоо жүргүзүү;
- аргументтөө;
- өз алдынча иш алып баруу;
- инсандар аралык баарлашуу;
- сынчыл ой жүгүртүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- баңгиликтин алдын алуунун учурдагы моделдерине аң-сезимдүү позитивдүү мамилени калыптандыруу зарыл.

Куралдар, ресурстар

Компьютер, проектор, суроо-жооп слайддары викториналар, флипчарттар, стикерлер, маркерлер, географиялык карта же глобус.

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу

Окуучуларды маалымат менен тааныштыруу: БУУ БКБнын 2022-жылдагы дүйнөлүк баңги заттар боюнча отчетуна ылайык, 2020--жылы 15 жаштан 64 жашка чейинки болжол менен миллион адам 284 дүйнө жүзү боюнча баңги затын колдонгон, бул мурунку он жылдыкка салыштырмалуу 26 пайызга көп. Жаштар баңги затын көбүрөөк колдонушат, бүгүнкү күндө көптөгөн өлкөлөрдө мурунку муунга караганда керектөө деңгээли жогору.

Мээ чабуулу үчүн суроолор

- Баңгизаттардын алдын алуу боюнча кандай чаралар натыйжалуу болушу мүмкүн?
- Алар бир өлкө менен чектелиши керекпи? Башка өлкөлөр менен координациялоо канчалык натыйжалуу?

Окуучулардын болжолдуу жооптору:

- Жаштарды баңгизаттан алаксытуу үчүн дене тарбия жана спортту өнүктүрүү, эс алууну уюштуруу чаралары.
- Мыйзам чыгаруу чаралары жана укук коргоо органдарынын иши, өзгөчө башка өлкөлөрдөгү кесиптештери менен макулдашууда.
- ПАЗды колдонуунун кесепеттери жөнүндө маалымат.
- Медициналык жардамды уюштуруу.
- Өспүрүмдөргө баңги жана психотроптук заттарды сатууга тыюу салууну так сактоо.
- Сергек жашоо образын жайылтуу ж. б.

Окуучулардын жоопторун колдоңуз жана мындай чаралар кандайдыр бир жол менен Кыргыз Республикасында жана башка өлкөлөрдө баңгизатка каршы стратегиялык программалар катары берилгендигин белгилеңиз.

Негизги бөлүк (36 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- «Кыргызстандагы, КМШ өлкөлөрүндөгү жана башка өлкөлөрдөгү баңгиликти профилактикалоо боюнча мыйзамдар жана иштер» чакан лекциясы (12 мүн.)
- «ИИМдин Баңги заттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүү кызматы: 2022-жылдын 12 айындагы маанилүү жетишкендиктер»видеороликтин көрүүнү жана талкуулоону уюштуруу (7 мүн.)
- Суроолор (12 мүн.)
- Талкуулоо жана жалпылоо (5 мүн.)

1-этап

Чакан лекция (12 мүн.)

Берилген маалыматтын негизинде PowerPointто түзүлгөн презентациясын колдонуу менен чакан лекция өткөрүңүз.

Баңгизаттарды алдын алуу боюнча Кыргызстанда, КМШ өлкөлөрүндө жана башка өлкөлөрдөгү мыйзамдар жана иштер.

«Баңги заттарды алдын алуу» же «баңги заттарды колдонуунун алдын алуу» сыяктуу негизги стратегиялык түшүнүктөр үч негизги компонентти камтыйт: суроо-талапты азайтуу стратегиялары, сунушту азайтуу стратегиялары жана баңги заттарды колдонуунун терс медициналык жана социалдык кесепеттерин азайтуу стратегиялары (UNODC, 2003).

1964-жылы Бүткүл дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюму (ДСУ) «баңгилик» жана «көз карандылык» деген терминдерден баш тартып, аларды «баңгизатка (наркотикке) көз карандылык» деген термин менен алмаштырган. Бирок, бул терминдер дагы эле кеңири колдонулгандыктан, ага туура аныктама берели.

Баңгизатка көз карандылык - психоактивдүү заттарды же заттарды колдонуучу, мезгил-мезгили менен же дайыма мас абалында болгон, өзүнө жаккан затты (же заттарды) алууга мажбурлоочу каалоосу бар, өз ыктыяры менен токтотууда же өзгөртүүдө чоң кыйынчылыктарга дуушар болгон ушундай өлчөмдө кайталап колдонуу, психоактивдүү заттарды колдонуу, ошондой эле психоактивдүү заттарды дээрлик бардык каражаттар менен алууга чечкиндүүлүктү көрсөтөт. (ВОЗ, 1994).

Баңгизаттарды колдонуунун медициналык кесепеттерине баңги заттарга көз карандылык оорулары, стерилдүү эмес инструментарий менен инъекциялардын жүрүшүндө берилүүчү коркунучтуу инфекциялардын таралышы жана тике жана кыйыр себептерден улам өлүм кирет (КР Өкмөтү, 2014). Социалдык кесепеттер-

ге өлүмдү (тике жана кыйыр себептерден), саламаттык сактоого кеткен чыгымдарды, коомдун экономикалык жана эмгектик жоготууларын, үй-бүлөлөр үчүн терс кесепеттерди ж.б. киргизүү керек. Баңги заттарды колдонуунун медициналык кесепеттеринин алдын алуу боюнча чараларды баштапкы, экинчи жана үчүнчү кылып бөлүү кабыл алынган (КР Өкмөтү, 2014).

- Баштапкы баңгиликти профилактикалоо мамлекеттик органдардын жана жарандык коомдун ишинде мыйзамсыз баңгизаттарга суроо-талапты азайтуунун негизги методдорунун бири болуп саналат. Алгачкы баңгиликти профилактикалоонун негизги максаты үй-бүлөнүн жана мамлекеттин колдоосу менен акыл-эси соо, инсан катары калыптанган, мыйзамга баш ийген жана өзүнүн жүрүм-туруму үчүн жоопту, сергек жашоо ыңгайы бар, турмуштук көйгөйлөр менен адекваттуу ыкмалар менен күрөшүүгө жөндөмдүү адамды тарбиялоо болуп саналат.
- Экинчи деңгээлдеги баңгиликти профилактикалоо-бул үй-бүлөнүн жана мамлекеттин колдоосу менен инсанды жана социалдык чөйрөнү жакшыртууга, ошондой эле баңги заттарды керектөөчүлөрдү профилактикалык программаларга тартууга багытталган медициналык, психологиялык жана социалдык иш-чаралардын комплекси.
- Үчүнчү профилактикалоо-бул наркологиялык оорулардын кайталанышынын жана алардын өтүшүп кетүүлөрүнүн алдын алууга, ошондой эле көз каранды адамдарды андан ары реабилитациялоого багытталган иш-чаралардын комплекси.

Африкада жана Латын Америкасында 35 жашка чейинки адамдар баңгизатын колдонууда бузулудуан дарыланган адамдардын көпчүлүгүн түзөт. Отчетто дүйнө жүзү боюнча 11,2 миллион адам баңгизатын колдонот деп болжолдонууда. Бул сандын жарымына жакыны гепатит С менен ооруган; 1,4 миллиону ВИЧ, 1,2 миллиону эки оору менен тең. Африканын, түштүк жана борбордук Американын көптөгөн өлкөлөрүндө кара куурайды колдонуу бузулгандар баңги заттарды колдонуудан бузулуп дарыланган адамдардын эң көп үлүшүн түзөт. Чыгыш жана түштүк-чыгыш Европада жана борбордук Азияда адамдар көбүнчө опиоиддерди колдонуп бузулудуан дарыланышат. Америка Кошмо Штаттарында жана Канадада фентанилди медициналык эмес колдонуунун эпидемиясы менен шартталган ашыкча дозадан каза болгондордун саны рекорд коюнда. АКШда 2021-жылы 107,000ден ашык адам баңги затын ашыкча колдонуудан каза болгон (2020-жылы 92,000ге жакын адам). Европада көп наркомания баңги колдонуучулардын арасында кеңири таралган, анын санын аныктоо кыйын жана жеке баңги заттарды колдонуунун үлгүлөрү эксперименттен тартып адатка жана көз карандылыкка чейин өзгөрөт.

Баңгизаттардын мыйзамсыз жүгүртүлүшүнө каршы күрөшүү боюнча чаралар (өндүрүү, даярдоо, ташуу, жөнөтүү, сактоо жана сатуу), ошондой эле баңги заттардын мыйзамсыз жүгүртүүгө агып кетишине жол бербөө, эгерде кайсы бир өлкөдө көрүлбөсө, бирок регионалдык масштабда колдоого алынса жана координацияланса, алда канча натыйжалуу болот.

Баңгизаттардын алдын алуунун натыйжалуу улуттук системасынын алкагында илимий далилдерге негизделген интервенциялардын жана саясаттардын өз ара байланышкан комплекси ишке ашырылат. Бул кийлигишүүлөр жана саясаттар тиешелүү куракткы категорияларга жана тобокелдик деңгээлине багытталган жана ар кандай шарттарда ишке ашырылат. Анын компоненттерин пландаштыруу, ишке ашыруу, мониторинг жүргүзүү жана баалоо этаптарында баңгиликтин алдын алуу системасы тиешелүү улуттук секторлорду камтыйт: билим берүү, саламаттыкты сактоо, социалдык камсыздоо, жаштар, эмгек, укук коргоо сектору ж.б. (UNODC, 2018).

Баңги заттар менен байланышкан укукка каршы иш кирген укук бузуулардын алдын алуу төмөнкү принциптердин негизинде жүзөгө ашырылат: (1) адам укуктарынын жана эркиндиктеринин артыкчылыгы, адам укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу үчүн укук бузуулардын алдын алуу субъекттеринин жоопкерчилиги; (2) мыйзамдуулук; (3) укук бузуулардын алдын алууну жүзөгө ашырууда ыкмалардын системалуулугун жана бирдиктүүлүгүн камсыз кылуу; (4) укук бузуулардын алдын алуу боюнча көрүлүп жаткан чаралардын ачыктыгы, үзгүлтүксүздүгү, ыраатуулугу, өз убагындалуулугу, объективдүүлүгү, жетиштүүлүгү жана илимий негиздүүлүгү; (5) укук бузуулардын алдын алууда компетенттүүлүк жана комплекстүүлүк; (6) укук бузуулардын алдын алуу субъекттеринин ортосундагы кызматташтык жана өз ара укук бузуулардын алдын алуунун негиздери жөнүндө», 2022).

Бул мыйзам укук бузуулардын алдын алуу субъекттеринин, ошондой эле укук бузуулардын алдын алуу субъекттерине көмөк көрсөтүүчү коммерциялык эмес уюмдардын, юридикалык жана жеке жактардын ишин финансылык жана материалдык-техникалык жактан камсыз кылуу укук бузуулардын алдын алуу боюнча мамлекеттик саясаттын концепциясын ишке ашыруу боюнча иш-аракеттердин улуттук планында каралган каражаттардын чегинде жүзөгө ашырылаарын аныктайт. Укук бузуулардын алдын алуу чөйрөсүндөгү мамлекеттик саясаттын максаты улуттук жана жергиликтүү деңгээлдерде укук бузуулардын алдын алуунун натыйжалуу жана жөнгө салынган системасын түзүү болуп саналат. Ал жарандардын корголуу деңгээлин жогорулатууга, кылмыштуулуктун деңгээлин төмөн-

дөтүүгө, укук бузуулардын жасалышына өбөлгө болгон себептерди жана шарттарды аныктоого, жоюуга багытталган (КР Министрлер Кабинети, 2022).

Негизги учурларга: баңгиликти профилактикалоонун маңызы, БУУ ББКнын баңгизаттар жөнүндө 2022-жылдагы Бүткүл дүйнөлүк баяндамасынын статистикасы, КР баңгизаттарга каршы мыйзамдары, укук бузуулар менен баңги заттар ортосундагы өз ара байланыш.

Эскертүү. Бул класстык саатты ИИМдин кирет чакырылган эксперти менен биргеликте өткөрүү сунушталат, аны менен алдын ала чакан лекциянын негизги тезистерин макулдашуу керек. Географиялык картаны колдонуу жана флипчарттарда негизги маани бөлүктөрүн көрсөтүү чакан лекциянын натыйжалуулугун жогорулатат.

2-этап

«КР ИИМдин Баңги заттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүү кызматынын: 2022 жылдын 12-айындагы маанилүү жетишкендиктер» видеороликти көрүү жана талкуулоо (7 мүн.)

Көргөндөн кийин, төмөнкү маселелер боюнча талкуу жүргүзүңүз:

- Видеодон кандай таасир алдыңыз?
- Сиз эмнени үйрөндүңүз?
- Эмне түшүнүксүз болду?
- Клипте көрсөтүлгөн ИИМдин Баңги заттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүү кызматынын кайсы жетишкендиктерин эң маанилүү деп эсептейсиз жана эмне үчүн?

3-этап.

«Башка өлкөлөрдүн тажрыйбасы» викторинасы

2 команда түзүңүз. Эрежелерди макулдашыңыз. 1) сурамжылоо кандай болот: команда тапшырган бир катышуучуга же бүт командага бирден суроо бересиз же катышуучулар туура жоопту тандашы керекпи? Суроолор ар бир командага кезек — кезеги менен бериле би же алгач бирөөнө бардык суроолор, андан кийин башка командага суроолор бериле би? 2) суроо жөнүндө ойлонууга канча убакыт бөлүнөт? (мисалы, 15 секунд). 3) Кайсы команда биринчи жооп берет?

Викторина суроолору чакан лекциянын мазмунуна дал келээрин эскертиңиз (1-тиркемени караңыз). Материалды жакшыраак түшүнүү үчүн, ар бир слайдга бирден суроо берип, викторина учурунда суроолорду жана жоопторду көрсөтүңүз.

Чакырылган эксперт менен алдын ала талкуулаңыз, ким кандай ролду аткарат. Мисалы, бир эле учурда слайддан көрсөтүп жаткан суроолорду окуп чыксаңыз, анда эксперт ар бир суроого бөлүнгөн убакытты көзөмөлдөп, туура жоопторду эсептеп, окуучулар менен макулдашылган эрежелердин аткарылышын көзөмөлдөйт. Викторинанын аягында окуучуларыңыз менен бирге упайларды эсептеп, жеңүүчү команданы жарыялаңыз.

Акырында, жалпы суроолорду берип, баарына сүйлөөгө мүмкүнчүлүк бериңиз:

- Баңгизаттын алдын алуунун идеалдуу модели кандай болушу мүмкүн?
- Бул моделдин натыйжалуу болушуна эмне жардам берет? Эмне үчүн мындай деп ойлойсуз?

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мин)

24 kg маалымат менен окуучуларга кайрылуу

— Эгерде ар бирибиз көрүлүп жаткан чараларды ишке ашырууга өз салымыбызды кошсок, баңгиликти профилактикалоо натыйжалуу болот жана өз жемишин берет. Эгерде сиз интернеттен жарнама көргөн болсоңуз, анда ИИМдин Instagram же Facebook расмий баракчасына кабарлаңыз. Же болбосо, Instagram аркылуу ИИМдин Баңги заттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүү кызматын түздөн-түз кайрылыңыз... Кайрылууда табылган басылмага шилтемени көрсөтүү же анын скриншотун тиркөө маанилүү. Имараттардын фасадында жарнама табылганда, аны сүрөткө же видеого тартуу керек. Бул маалыматты Сиз бизге социалдык тармактар аркылуу так дареги менен бере аласыз. Ошондой эле райондук милиция бөлүмүнө кайрылып, өздүгүн аныктап, баңгизатын жарнамалагандарды жоопко тартууга болот. Эгер сиз граффити тартылган учурга күбө болсоңуз, аны видеого тартып, милиция кызматкерлерин чакырып, аларды күтүп, жаздырууну тапшырыңыз. Кол салуучуну өз алдынча кармоого болбойт (24.kg, 2023).

Кайтарым байланыш

Окуучуларга төмөнкү суроолорду бериңиз жана каалоочуларга сүйлөөгө мүмкүнчүлүк бериңиз:

- Сабакта кандай жаңы нерсе үйрөндүңөр?
- КМШ өлкөлөрүндө жана чет өлкөлөрдө баңгиликти профилактикалоо боюнча ишмердүүлүктөгү мыйзамдык-укуктук базанын, мамилелердин жана чечимдердин канчалык окшоштуктары жана айырмачылыктары бар?
- Сабакта эмне жакты?
- Эмне түшүнүксүз болду?

Негизги түшүнүктөр

- Дүйнөлүк саламаттык сактоо уюму (ДСУ)
- Баңгиге көз карандылык
- Ветеринарияны текшерүү
- Жамааттык Коопсуздук жөнүндө Келишим Уюму (ЖККУ)
- Шанхай Кызматташтык Уюму (ШКУ)

Үй тапшырмасы

КМШ өлкөлөрүндөгү жана чет мамлекеттердеги баңгиликти профилактикалоо иш-аракеттериндеги мыйзамдык-укуктук база, мамилелер жана чечимдер жөнүндө алынган маалыматты жакындарына жана туугандарына бөлүшүүгө чакырабыз. Алардан талкуу-ланып жаткан маселе боюнча ой-пикирин бөлүшүүнү сураныңыз.

Мугалим үчүн кошумча материал

1. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн баңгизатка каршы программасы, 2014
2. Кыргызстанда баңгизаттарды жарнамалоо менен кантип күрөшүшөт, 2023
3. Спирт ичимдиктери, баңгизаттар жана башка психоактивдүү дарыларга тиешелүү терминдердин глоссарийи, 1994
4. Зыянды азайтуу боюнча сабактар, 2017
5. UNODC: Баңги заттарды колдонуунун алдын алуу боюнча эл аралык стандарттар
6. Баңги жана наркомания боюнча Европа мониторинг борбору, 2021
7. КР ИИМ, 2022
8. Кыргыз Республикасынын Укук бузуулар жөнүндө кодекси, 2022
9. Мектептер: Мектептерде баңгиликтин алдын алуу боюнча тарбия иштери, 2003
10. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин баңгизатка каршы программасы, 2022
11. Баңги каражаттарынын, психотроптук заттардын жана алардын прекурсорлорунун мыйзамсыз жүгүртүүсүнө каршы күрөшүү боюнча Борбордук Азия аймактык маалыматтык координациялык борбору (ЦАРИКЦ), 2021
12. БУУ БКБ: Баңгизаттарга жана кылмыштуулукка каршы салмактуу аракеттер – Борбор Азиядагы тынчтыкка жана стабилдүүлүккө карай жол, 2019
13. БУУ БКБнын Борбор Азия өлкөлөрүндө Баңгизаттарды кыянаттык менен пайдалануу жана мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы эл аралык күнүнө арналган маалымат кампаниясы, 2022
14. Баңгизаттар, кылмыштуулук жана зордук-зомбулук – алардын микро деңгээлдеги коомго тийгизген таасири, 2003
15. Казакстан Республикасында 2006-2014-жылдарга баңгичиликке жана баңги заттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүү стратегиясын бекитүү жөнүндө, 2016
16. Өзбекстанда баңги каражаттарын, психотроптук заттарды жана прекурсорлорду көзөмөлдөө механизмдерин өркүндөтүү: Oriental Renaissance, 2021
17. UNODC: Баңгизат боюнча дүйнөлүк баяндама2022
18. Баңгизаттарды көзөмөлдөө боюнча эл аралык кеңеш, 2017
19. Жаштар демилгеси ЮНОДК. Талкуу боюнча колдонмо, 2012

1-ТИРКЕМЕ

ВИКТОРИНА

(суроо жана жооптор)

1. Психоактивдүү заттарды колдонууга жана баңгизаттарга байланыштуу укук бузууларга кошулуунун алдын алуучу социалдык, билим берүү жана медициналык-психологиялык иш-чаралардын комплекси эмне деп аталат?

- Адам жана укук.
- Наркопрофилактика (туура жооп).
- «Сергек жашоо» курсу.

2. 1964-жылы Дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюму (ДСУ) «баңгилик» жана «көз карандылык» терминдерин башка термин менен алмаштырганы чынбы?

- Ооба, бул терминдер ДСУнун демилгеси боюнча «баңгизатка (баңгизатка) көз карандылык» термини менен алмаштырды (туура жооп).
- Жок, мындай алмаштыруу болгон эмес.
- Ооба, бул терминдер «баңгизатка (баңгизатка) көз карандылык» термини менен алмаштырды, бирок башка жылы же башка уюмдун демилгеси боюнча.

3. Кыргызстанда баңгизатка байланыштуу кайсы жосундар үчүн жаза каралган?

- Сатуу максатында же максатсыз мыйзамсыз даярдоо, сатып алуу, сактоо, ташуу, жөнөтүү үчүн, баңги каражаттарын, психотроптук заттарды жана алардын аналогдорун мыйзамсыз өндүрүү же сатуу үчүн, ошондой эле коомдук жайларда баңги каражаттарын же психотроптук заттарды медициналык көрсөтмөсүз пайдалангандыгы үчүн (туура, бирок толук эмес жооп).
- Баңги кылуучу каражаттарды, акыл-эске таасир берүүчү заттарды же алардын прекурсорлорун, ошондой эле баңги кылуучу заттарды же акыл-эске таасир берүүчү заттарды же алардын прекурсорлорун камтыган өсүмдүктөрдү, ошондой эле потенциалдуу коркунучтуу жаңы психоактивдүү заттарды колдонууга жана жарнамалоого чакыргандыгы үчүн (туура, бирок толук эмес жооп).
- Биринчи жана экинчи пункттарда каралган жосундар үчүн (туура жооп).

4. 14 жаштан баштап же 16 жаштан баштап. баңгизатка байланыштуу кылмыш же укук бузуулар үчүн жоопкерчилик канча жаштан башталат?

- Кылмыш жасаганга чейин он алты жашка толгон адам кылмыш жоопкерчилигине тартылууга тийиш.
- Кылмыш жасалганга чейин он төрт жашка толгон бала баңги заттарга байланыштуу төмөнкүдөй жосундары үчүн кылмыш жоопкерчилигине тартылат: сатуу максатында баңги каражаттарын, психотроптук заттарды жана алардын аналогдорун мыйзамсыз даярдоо (282-берене), ошондой эле баңги каражаттарын же психотроптук заттарды уурдоо же опузалап талап кылуу (286-берене).
- Кылмыш жоопкерчилиги 14 жаштан башталат дегендер да, 16 жаштан дегендер да туура (туура жооп).

5. Интернетте, коомдук жайларда, имараттардын фасаддарында жана башкаларда баңги заттарын жарнамалоого күбө болсоңуз, кайда барышыңыз керек?

- Бул тууралуу ИИМдин расмий баракчасында, КР Instagram же Ростко, же райондук милиция бөлүмүнө кабарласа болот.., бул тууралуу Ички иштер министрлигинин басма сөз кызматы билдирет
- Instagram аркылуу СНО түздөн-түз кайрыла алат.
- Биринчи жана экинчи жооп варианттары туура (туура жооп).

6. 2022-жылы АКШда баңгизаттын ашыкча дозасынан 107 000ден ашык адам каза болгон, ал эми 2020-жылы 92000ге жакын адам каза болгондугу тууралуу. Бириккен Улуттар Уюмунун баңгизаттар боюнча дүйнөлүк отчетунда келтирилген маалымат эмнени көрсөтүп турат?

- Баңгизаттарды колдонуу абалы начарлап баратканы жөнүндө.
- Баңгизатты колдонуунун кесепеттери трагедиялуу болушу мүмкүн экендиги жөнүндө.

- Биринчи жана экинчи жооптун варианттары туура (туура жооп).

7. Баңгизаттын алдын алуу түшүнүгү өзүнө эмнелерди камтыйт?

- Баңгизаттын алдын алуу баңги заттарды колдонуунун башталышын алдын алууга жана баңги заттарды колдонуунун бузулушунун алдын алууга багытталган иш-чараларды камтыйт (туура жооп).
- Баңгизаттын алдын алуу баңги заттарды колдонуунун башталышын алдын алууга багытталган чараларды камтыйт.
- Баңгизаттын алдын алуу баңги заттарды колдонуунун бузулушунун алдын алууга багытталган чараларды камтыйт.

8. Оор укук бузуулар, кылмыштуулук, зордук-зомбулук жана баңгилик кылмыштары менен алардын терс таасирлеринин ортосунда байланыш барбы?

- Ооба бар (туура жооп).
- Жок.
- Бар, бирок башка өлкөлөрдө Кыргызстанда эмес.

9. Берилген билдирүүлөрдүн кайсынысы туура?

- Баңги заттарды профилактикалоонун моделдери муктаждыктарды баалоого көз каранды жана ар кандай ыкмаларды колдонуу менен мамлекеттик жана жеке деңгээлде жүргүзүлүшү мүмкүн (туура жооп).
- Наркопрофилактиканын моделдери муктаждыктарды баалоодон көз каранды жана мамлекеттик деңгээлде гана ишке ашырылышы мүмкүн.
- Наркопрофилактиканын моделдери муктаждыктарды баалоодон көз каранды жана жеке деңгээлде гана ишке ашырылышы мүмкүн.

10. БУУ БКБнын 2022-жылдагы Бүткүл дүйнөлүк баңги заттар боюнча отчетуна ылайык, жаштар баңги затын көбүрөөк колдонушат, бүгүнкү күндө көптөгөн өлкөлөрдө керектөө деңгээли мурунку муунга караганда жогору. Бул билдирүү кайсы регионго жана кайсы өлкөлөргө тиешелүү?

- Бул Африка жана Азия өлкөлөрүнө тиешелүү.
- Бул Латын Америка өлкөлөрүн билдирет.
- Бул дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнө тиешелүү (туура жооп).

6-ТЕМА
КАНТИП БИЗДИН МЕКТЕПТИ, КӨЧӨНҮ, ШААРЫБЫЗДЫ (АЙЫЛДЫ) ЖАНА ӨЛКӨБҮЗДҮ КООПСУЗ ЖАНА БАКУБАТ КЫЛУУ КЕРЕК?

Негизги суроолор

- Коопсуздук жана жашоо деңгээлин баңгизатсыз жогорулатуу үчүн кандай чаралар көрүлүп жатат?
- Баңгизаттарга каршы күрөшүүгө кандай алдын алуу иш-чаралары багытталган?
- Баңгизаттарга каршы чаралар жөнүндө маалыматты алуунун жана жайылтуунун кандай жолдору бар?

Максат

Окуучуларга туруктуу, адилеттүү, ачык, тынчтыкты сүйгөн жана баңгизатсыз коомду түзүү үчүн кандай салым кошууга болорун түшүндүрүү.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- мектеп, көчө, шаар (айыл) жана өлкө деңгээлинде коопсуздукту жана бакубаттуулукту күчөтүү үчүн көрүлө турган чаралар жөнүндө;
- сергек жана коопсуз жашоо үчүн шарттарды түзүү жөнүндө;
- баңгизаттарга каршы турууга багытталган профилактикалык иш-чаралар жөнүндө.

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- аргументтөө,
- өз алдынча иштөө,
- инсандар аралык баарлашуу,
- топто иштөө,
- сынчыл ой жүгүртүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- мектеп, көчө, шаар(айыл) жана баңгизатсыз өлкө деңгээлинде коопсуздукту жана бакубаттуулукту күчөтүү боюнча иш-чараларды ишке ашыруунун жоопкерчилигин жана маанилүүлүгүн түшүнүү.

Куралдар, ресурстар

Флипчарттар, стикерлер, маркерлер

А4 форматындагы барактардагы «Талкуулайбыз — сунуштайбыз» деген жазуулар,

?«Макулмун», «макул эмесмин».

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу

Жаштык — бул өзүн-өзү табуу, өнүгүү, жаңы сезимдерди жана тажрыйбаларды издөө, жаңы нерселерге умтулуу мезгили деп айт. Баңгизат менен эксперимент жасап, наркомания жөнүндө сүйлөшкөн теңтуштар муну баары жасап жаткандай таасир калтырышы мүмкүн. Бактыга жараша, баңгизат менен эксперимент жүргүзгөн жаштардын чыныгы саны жаштар ойлогондон азыраак, бирок ошого карабастан кооптондурат («ЮНОДК жаштар демилгеси: талкуу үчүн колдонмо», UNODC, 2012).

Мээ чабуулу үчүн суроолор

- Дагы бир жаш жигиттин баңгиликке аралашуусуна жол бербөө үчүн эмне кылса болот?
- Мектептер жаштарга бүгүнкү күндө туура тандоо жасоого жардам берүү үчүн эмне кыла алышат?
- Коомчулук өз мүчөлөрүнө баңгизат жөнүндө маалымдуулукту жогорулатууга жана наркомания оорусун жеңүүгө кантип жардам бере алат?
- Бул үчүн ар бирибиз эмне кыла алабыз?

Окуучулардын болжолдуу жооптору:

- Укук коргоо органдарынын ыкчам жана алдын алуу иштерин күчөтүү.
- Баңги заттарга жана психоактивдүү заттарга жетүүнү чектөө.
- Курулуш ээлерин баңгизатын жарнамалаган жазууларды сырдоого мажбурлоо жана антпегендерге айып пул салуу.
- Үй-бүлөлөрдүн жана жамааттардын экономикалык жыргалчылыгын жогорулатуу боюнча чараларды көрүү, анткени үй-бүлө канчалык жакыр болсо, андагы балдардын укук бузуулар менен байланышы ошончолук жогору болот.
- Спорт, чыгармачылык менен машыгуу үчүн инфраструктураны өнүктүрүү керек.

Баңги заттардын зыяндуулугу жөнүндө такай, сабаттуу жана чындыган айтуу керек.

Мээ чабуулун жыйынтыктап жатып, төмөнкүлөрдү белгилеңиз:

Чынын айтсам, бул суроолорго жооп катары көп нерсе кыла аласың. Биринчи кадам - маалымат алуу. Кийинки кадам - туура эмес сүрөттөрдү, стереотиптерди жана бейкалыс пикирлерди кабыл албоо. Үчүнчүдөн, биздин коомдогу башка жаштарга, а түгүл чоңдорго да баңги профилактикасы жөнүндө маалыматты жайылтуу жолдорун ойлоп табууга жана издөөгө убакыт келди.

Негизги бөлүк (37 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- «Мектебибизди, көчөбүздү, шаарыбызды (айылыбызды) жана өлкөбүздү кантип баңгизатсыз, коопсуз жана бакубат кылуу керек» деген чакан лекция (10 мүн.)
- Топтордо иштөө (9 мүн.)
- Баалоо көнүгүүсү «макулмун -макул эмесмин / талкуулайбыз — сунуштайбыз» (8 мүн.)
- Топтордо иштөө: «баңгизаттарга «жок» деп айтуу темасы боюнча курдаштарга кайрылуу, андан кийин презентация түзүү (10 мүн.)

1-этап

Чакан лекция (10 мүн.)

Берилген маалыматтын негизинде PowerPointто түзүлгөн презентациясын колдонуу менен чакан лекция өткөрүңүз.

Кантип биздин мектепти, көчөнү ,шаарыбызды (айылыбызды) жана өлкөбүздү баңгизатсыз, коопсуз жана бакубат кылуу керек

Коопсуздук коомдун туруктуулугунун кепилдиги болуп саналат. Коомдо баңги заттардын болушу бүтүндөй коомдун жана анда жашаган ар бир адамдын коопсуздугунун жана жыргалчылыгынын деңгээлине терс таасирин тийгизет. Кээ бир адамдардын баңгизатты кыянаттык менен колдоно башташынын чыныгы себептери эмнеде, ал эми башкалары жок?

Жаштарга таасир этиши мүмкүн болгон ар кандай тобокелдик факторлору бар, мисалы, баңги заттарын сатуу жана кыянаттык менен пайдалануу кеңири жайылган жана мектептен кийинки иш-чаралар болбогон аймакта жашоо. Ата-энеси күнүмдүк жашоосу кыйын болгон үй-бүлөлөрдүн экономикалык түйшүгү үй-бүлөлүк мамилелерге терс таасирин тийгизиши мүмкүн, ал эми укмуштуу окуялар баңгизат же кылмыштуулук менен байланышкан иш-чараларга ка-

тышкан теңтуштары менен убакыт өткөрүү жаштарды баңгиликтин курмандыгы болуу коркунучуна алып келет. Жогоруда келтирилген себептерден улам, жаштар психикалык саламаттыкка байланыштуу көйгөйлөргө туш болушу мүмкүн, бул аларды наркоманияга ого бетер алсыз кылат.

Бардык жаштар баңги затын өз каалоосу менен колдоно башташат деп ойлобошубуз керек. Тескерисинче, мындай тобокелдик факторлору жаштарды баңгиликке түртүшү мүмкүн. Тамеки буюмдары жана спирт ичимдиктери боюнча, өндүрүүчүлөр жаштарды, айрыкча өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө, өз продукциясын колдонууга көндүрүү максатында, сублиминалдык жарнамага көп каражат коротушат.

Айтор, жаш адам бул терс тобокелдик факторлоруна дуушар болушу мүмкүн, бирок жеке, үй-бүлөлүк жана коомдук деңгээлде болгон бир катар коргоочу факторлордун аркасында баңги затын эч качан колдонбошу мүмкүн. Алардын катарына төмөнкүлөр кириши мүмкүн:

- жеке деңгээлде-жогорку тартип, дени сак өзүн-өзү сыйлоо, жакшы көйгөйлөрдү чечүү көндүмдөрү, өзүн-өзү көрсөтүү жөндөмү, өз сезимдерин таануу жана билдирүү жөндөмү, психикалык жыргалчылыкты сактоо жана стресс же тынчсыздануу менен күрөшүү жөндөмү жана жеке максаттарды коюу жөндөмү;
- үй-бүлө деңгээлинде-ата-эненин күчтүү, бирок акылдуу мээрими жана үй-бүлөнүн ырааттуу эрежелери үй-бүлө мүчөлөрүн тобокелдүү жүрүм-турумдан коргоого жардам берет;
- коомчулуктун деңгээлинде коргоо факторлорунун катарына мектепке, чыгармачыл жана спорттук ийримдерге, секцияларга баруу кирет.

Жаштар дени сак жана коопсуз жашоо образын тандап, баңги заттар менен эксперимент жүргүзүүдөн баш тартышы үчүн, алар баңги заттар, баңгилик, баңгизаттын таасири жана аны колдонуунун кесепеттери жөнүндө так маалыматка ээ болушу керек. Ошондой эле аларга баңгизат сунушталып, ал тургай колдонууга мажбурланышы мүмкүн болгон мындай жагдайлардан кантип сактануу керек жана мындай жагдайларда кантип күрөшүү керек? Алар ошондой эле мындай жагдайларды чечүү үчүн жашоо көндүмдөрүнө ээ болушу керек жана аларды сергек жашоо образын тандоодо колдогон чөйрөлөргө ээ болушу керек.

Профилактикалык иш-чаралар өтө маанилүү, алар аркылуу жергиликтүү жазык сот адилеттиги органдары жана социалдык кызматтар баңгизатка байланыштуу көйгөй кеңири жайылганга чейин пайда болгонун билишет. Бул кылмыштарды токтотуу жана алдын алуу менен байланыштар баңгиликке, баңги аткезчилигине жана бул иш менен байланышкан зордук-зомбулукка кабылуу коркунучу жогору болгон жамааттарга жана топторго багытталган иш-чараларга салым кошо алат.

Бул чаралар мыйзамдуу жол менен жумуш орундарын жана киреше мүмкүнчүлүктөрүн түзүү аракеттерин, ошондой эле жакыр, аялуу жаштар жана тобокелге кабылган азчылыктар сыяктуу социалдык жактан начар топторго багытталган окутуу программаларын жана социалдык-экономикалык инфраструктурага инвестицияларды камтышы мүмкүн. Баңги заттарын сатуу жана алардын микро жүгүртүүсү үчүн жагымсыз чөйрөнү түзүү аркылуу кылмыштуулукту жана кылмыштуулуктан коркууну азайтуу үчүн иштелип чыккан жергиликтүү пландаштыруу жана долбоорлоо демилгелери менен шайкеш келтирүү (INCB, 2003).

2-этап

Топтордо иштөө (9 мүн.)

Окуучуларды 4-5 кишиден турган чакан топторго бириктирүү. Тапшырма: мектебибизди, көчөбүздү, шаарыбызды (айылыбызды) жана өлкөбүздү баңгизатсыз, коопсуз жана бакубат кыла турган чаралардын натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча идеяларды талкуулоо. Планыңызды кантип ишке ашыруу керектиги жөнүндө да ойлонуңуз.

Ар бир идея талкууланарын жана ага добуш берүү керектигин эскертиңиз. Баалоонун негизин түзө турган технологияны сунуштаңыз. SMART: Specific (конкреттүү), Measurable (өлчөнүчүү)Assignable (дайындаган), Realistic,(реалду) Time related (байланыштуу бара-бара).

Окуучулар топторду түзүп, флипчарттарга жазып жатып, өз идеяларын жана долбоорлорун талкуулашат. Топтор бүткөндөн кийин флипчарттарды чогултуңуз.

3-этап

Баалоо көнүгүүсү «макулмун-макул эмесмин / талкуулайбыз — сунуштайбыз» (8 мүн.).

Класстын бир дубалына — «макулмун (макулмун)» жана карама-каршы дубалга — «макул эмесмин», доскага «талкуулайбыз-сунуштайбыз»деген жазуулар менен белгилерди кой.

Эрежелер жөнүндө сүйлөшкүлө: сиз идеяны жана аны ишке ашыруу планын окуйсуз. Ар бир адам сунушту SMART- ыкмасы боюнча баалап, ага ылайык « макулмун (макулмун) «же» макул эмесмин «деп жазылат. Ошентип жаңы топтор түзүлөт. Ар бир топко өз тандоосун талашууга мүмкүнчүлүк берилет. Бул үчүн топтон ыктыярчы берилет. Ал «талкуулоо — сунуштоо»

табличкасынын жанында болуп, топту тандоонун кыскача негиздемесин берет. Аны уккандан кийин, окуучулар баштапкы пикирин өзгөртүп, карама-каршы жазуусу бар табакка өтүшү мүмкүн. Талаш-тартыш болгон учурда идеяны жакшыртуу боюнча сунуш киргизүү керек. Долбоордун ар бир идеясы үчүн бүт цикл кайталанат.

4-этап

«Баңгизаттарга «жок» деп айтуу» темасында теңтуштарына кайрылуу.

Уккан нерселеринин негизинде топторду курдаштарына, шаардын (айылдын) жаштарына баңгизатка каршы кайрылуу жасоого чакырыңыз. Кайрылуу кыска болушу керек (3-4 сүйлөм). Мындайча баштасаңыз болот: «биз, мектеп окуучулары..., шаарыбыздын (айылдын) бардык жаштарына кайрылабыз...»

Иш аяктагандан кийин окуучулар кайрылууларды окушат. Аларды мектептин сайтына, жеке интернет баракчаларына жайгаштырууну сунуштаңыз.

Жыйынтыктоочу бөлүк (3 мүн.) Жыйынтыктап, бул сабакта башталган, баңгизаттарга каршы багытталган демилгелерди улантууну сунуштагыла.

Баңгизатты кыянаттык менен пайдалануу жана баңгиликтин алдын алуу максатында жаштардын аракеттерин мобилизациялоо жөнүндө чыныгы маалымат адамдарга маанилүү. «Спорт баңгизатка каршы», «Баңгизатка каршы жок» сыяктуу жаштардын маалымдуулугун жогорулатуу демилгелери, Бүткүл дүйнөлүк баңгизатка каршы күрөшүү күнүнө арналган айлыктар жана декадалар маалыматты жайылтуунун натыйжалуу каражаттары болуп саналат.

Telegram социалдык тармактар, мисалы, Facebook, Youtube жана башкалар баңгилик маселеси боюнча ой-пикирлерди билдирүүгө жакшы мүмкүнчүлүк берет. Бул тууралуу социалдык медиа агенттиги жазып чыкты, коомдук медиа да билдирди. Видеолорду интернетке жайгаштыруу башка жаштарга үй-бүлөсүндө жана жамааттарында баңгиликтин жашоосунда, алдын алуу үчүн колдоно турган баалуу ресурстарга мүмкүнчүлүк берет.

Бул багытта баштоонун эң сонун жолдору-блог жүргүзүү, баңгиликке каршы натыйжалуу чараларды сүрөттөгөн постторду жарыялоо. Бүгүнкү күндө бири-бириңиз менен бөлүшкөн ошол сонун идеяларды көздөп, башка мектептер менен биргеликте жасай турган долбоорлорду талкуулоого болот.

Негизги түшүнүктөр

- Демилге
- Маалымат
- Коом
- Жамаат

Мугалим үчүн кошумча материал

- 6-11-класстардын окуучулары үчүн сергек жашоо боюнча класстык сааттардын иштелмеси: мугалимдер үчүн колдонмо (181-бет) // бирдик: https://iite.unesco.org/wp-content/uploads/2019/05/Rukovodstvo-ZOZH-na-russkom-yazyke-2019.pdf
- Материал: UNODC: Жаштар демилгеси ЮНОДК. Талкуу үчүн колдонмо, 2012
- Баңгизаттар, кылмыштуулук жана зордук – зомбулук - алардын коомго таасири, 2003

КИБЕБЕРКЫЛМЫШТУУЛУК

7-ТЕМА
КИБЕР КЫЛМЫШТУУЛУКТУН АЛДЫН АЛУУ БОЮНЧА МЫЙЗАМДАР, ЖАРАНДАРДЫН УКУКТАРЫ ЖАНА МИЛДЕТТЕРИ

Негизги суроолор

Киберкылмыштуулуктун укуктук сүрөтү кандай, ырааттуулукка муктаждык барбы?

- Киберкылмыш мыйзамдары менен адам укуктарынын ортосунда кандай байланыш бар?
- Кибер кылмыштарды кайсы мыйзамдар аныктайт жана алар үчүн кандай жоопкерчилик каралган?
- Адам киберкылмыш кылган учурда анын өлкөсүндө мыйзам тарабынан жазаланбаган жагдай эмнеге алып келет?

Максат

Окуучулардын киберкылмыш мыйзамдары, алардын ролу жана кибер кылмыштар үчүн жоопкерчилиги жөнүндө түшүнүктөрүн тутумдаштыруу.

Милдеттери

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ

Окуучулар билишет:

- киберкылмыш чөйрөсүндө алардын ролу жөнүндө мыйзамдар;
- жоопкерчилик жөнүндө. киберкылмыштар үчүн жоопкерчилик;
- киберкылмыш мыйзамдары менен адам укуктарынын ортосундагы байланыш жөнүндө

ӨНҮКТҮРҮҮЧҮ

Окуучулар көндүмдөрдү өнүктүрүшөт:

- улуттук, аймактык жана эл аралык киберкылмыштуулук мыйзамдарын талдоо;
- сынчыл ой жүгүртүү.

ТАРБИЯЛЫК

Окуучулар аткара алышат:

- маалыматтык-коммуникациялык технологияларды (МКТ) пайдалануучулар үчүн алгылыктуу жүрүм-турум стандарттарын;
- интернеттеги адам укуктарын коргоого сын көз менен баа берүү.

Куралдар, ресурстар

Флипчарт же доска, маркер.

Класстык сааттын жүрүшү

Киришүү (5 мүн.)

- Окуучуларды сабактын темасы менен тааныштыруу
- Сабактын темасы боюнча мээ чабуулу
- Мээ чабуулу үчүн суроолор
- Киберкылмыштуулукту кайсы мыйзамдар куугунтуктап жатат?
- Киберкылмыштын алдын алуу мыйзамдары адам укуктарына кандай таасир этет?
- Кибер мейкиндикте жарандардын кандай милдеттери бар?

Окуучулардын жоопторун талкуулоо жана мээ чабуулун жыйынтыктоо үчүн флипчартка жазыңыз.

Негизги бөлүк (35 мүн.)

Өткөрүү ыкмасы

- Чакан лекция (10 мүн.)
- Чакан лекцияларды талкуулоо (10 мүн.)
- Топтордо иштөө (10 мүн.)

1-этап

Чакан лекция (10 мүн.)

Берилген маалыматтын негизинде PowerPointто түзүлгөн презентациясын колдонуу менен чакан лекция өткөрүңүз.

Мыйзамдар жана жоопкерчилик

Киберкылмыш жөнүндө мыйзамдар маалыматтык-коммуникациялык технологияларды (МКТ) колдонуучулар үчүн алгылыктуу жүрүм-турум стандарттарын аныктайт; кибер кылмыштар үчүн социалдык-укуктук санкцияларды белгилейт; жалпысынан МКТ колдонуучуларын коргойт жана адамдарга, маалыматтарга, тутумдарга, кызматтарга жана инфраструктурага келтирилген зыянды жеңилдетет жана/же алдын алат; адам укуктарын коргойт; интернетте жасалган кылмыштарга карата тергөө иштерин жүргүзүү жана кылмыш ишин козгоо мүмкүнчүлүгүн камсыз кылат (чыныгы дүйнөдөн тышкары); жана кибер кылмыштар менен байланышкан иштер боюнча өлкөлөрдүн кызматташтыгын өркүндөтөт (БУУ ББК, 2013, 57-бет).

Киберкылмыштуулукка каршы күрөшүү интернет тармагынан тышкары жасалган укук бузууларды камтыган учурдагы мыйзамдарды колдонуу менен (жана жүзөгө ашырылышы) мүмкүн; кибер кылмыштарга байланыштуу жоболорду камтыган мыйзамдарга өзгөртүү киргизүү; жана кибер кылмыштуулукка каршы күрөшүүгө багытталган мыйзамдарды кабыл алуу. Мыйзамдарды жана эл аралык, ошондой эле региналдык ченемдерди жана стандарттарды шайкеш келтирүү максатка ылайыктуу. Бул трансулуттук кибер кылмыштардын алдын алат жана иликтөө иштерин жеңилдетет.

Бирок, учурдагы мыйзамдардын кибер кылмыштарга тиешеси жок болушу мүмкүн, анткени алар Интернет жана санарип пайда болгонго чейин кабыл алынган жана/же интернет менен санарипти эске албастан иштелип чыккан болушу мүмкүн. Ошондуктан, кибер эмес кылмыштар менен күрөшүү үчүн түзүлгөн мыйзамдар киберкылмышкерлер жана башка кылмышкерлер үчүн иш-аракеттери кылмыштын предмети же каражаты катары маалыматтык-коммуникациялык технологиялар (МКТ) менен байланышкан чектелген кесепеттерге ээ болушу мүмкүн. Ушуга байланыштуу киберкылмыштуулукка байланыштуу атайын мыйзамдарды кабыл алуу зарылдыгы келип чыгышы мүмкүн.

Негизги кибер кылмыштарга каршы күрөшүү боюнча айрым мыйзамдардын жоболору, айрыкча интернеттеги бийликти сыйлабоо, кемсинтүү, мамлекет башчысын каралоо, уятсыздык же порнографиялык материалдар сыяктуу айрым адам укуктарын жүзөгө ашыруу мүмкүнчүлүгүн өтө эле чектеши мүмкүн (БУУ ББК, 2013, 119-120-бб).

Киберкылмышты иликтөөдө билдирүүлөрдү кармоого жана электрондук байкоо жүргүзүүгө мүмкүндүк берген каражаттарды жана ыкмаларды колдонуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылган киберкылмыш жөнүндө мыйзамдардын процесстик ченемдери, ошондой эле жеке жашоого болгон укук сыяктуу адам укуктарын жүзөгө ашыруу мүмкүнчүлүктөрүн негизсиз чектөөгө алып келиши мүмкүн (БУУ ББК, 2013, 136-б). киберкылмыш менен күрөшүү жана адам укуктарын сактоо ортосунда тең салмактуулук сакталышы керек.

Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинин «киберкоопсуздукка каршы кылмыштар» деген 40-главасында киберкоопсуздукка каршы кылмыштар үчүн жоопкерчилик каралган. 319-берене «Компьютердик маалыматка жана электрондук документтерге, маалымат тутумуна же электр байланыш тармагына уруксатсыз жетүү». 320-берене «Зыяндуу программалык продуктуларды түзүү». 321-берене «Кибер саботаж». 322-берене «Электрондук билдирүүлөрдү массалык таратуу». Жаза коомдук коркунучка жана анын кесепеттерине жараша күчөп баратканына жараша дайындалат.

Мисалы, башка бирөөнүн корголуучу компьютердик маалыматты жана электрондук документтерди, маалыматтык системаны же электр байланыш тармагын санкциясыз пайдалангандыгы үчүн маалыматты жок кылууга, тосмолоого, өзгөртүүгө алып келген, ошого тете маалыматты иштеп чыгуу түзүлүштөрүнүн ишин бузууга же токтотууга алып келген, атайылап же байкабастыктан олуттуу зыян келтиргендиги үчүн кырктан жүз саатка чейинки коомдук иштер же үч жылга чейинки мөөнөткө белгилүү кызматтарды ээлөө же белгилүү иш жүргүзүү укугунан ажыратуу, же эки айдан бир жылга чейинки мөөнөткө түзөтүү жумуштары, же 200дөн 500 эсептик көрсөткүчкө чейинки айып пул дайындалышы мүмкүн.

Бирок тармакты колдонууну оордотуучу (квалификациялоочу) белги катары тааныган же интернетти кылмыш жасоонун бир каражаты катары колдонууну камсыз кылган башка кылмыштар дагы бар.

Киберкылмышкерлер колдонууга аракет кылган мүмкүнчүлүктөрдүн кеңири спектри таасирдүү. Мындай кылмыштарга төмөнкүлөр кирет:

- ботнеттерди колдонуу — кесепеттүү программа жуккан түзмөктөрдүн тармактарын колдонуучуларына билгизбестен-түзмөктөрдү мыйзамсыз башкарып, сырсөздөрдү уурдап, антивирустук коргоону өчүрүп турган вирустарды берүү;
- акча жана маалыматтарды уурдоо же ботнеттерди түзүү үчүн түзмөктөргө алыстан кирүү үчүн бузулган түзмөктөрдө «Кара кыймылдары» түзүү;
- хакердик тажрыйба алмашуу үчүн онлайн форумдарды түзүү;
- ок өтпөгөн хостинг жана антивирус кызматтарын түзүү;
- салттуу жана жасалма акча адалдоо;
- онлайн алдамчылыкты жасоо, мисалы, онлайн төлөм системалары, кардинг жана социалдык инженерия аркылуу;
- Интернеттеги балдарды сексуалдык эксплуатациялоонун ар кандай түрлөрү, анын ичинде балдарга сексуалдык зомбулук жөнүндө материалдарды таркатуу жана балдарга сексуалдык зомбулук көрсөтүү;
- курал-жарактарды, жасалма паспортторду, жасалма жана клондолгон кредиттик карталарды, баңги заттарды сатуу боюнча операцияларды, ошондой эле хакердик кызматтарды онлайн хостинг.

Ошентсе да, кичинекей иш-аракеттер да чоң өзгөрүүлөрдү жасай алат. Төмөндө интернетке туташууда эске алуу керек болгон айрым кеңештер келтирилген.

- Иштөө тутумун жана орнотулган программалык камсыздоолорду дайыма жаңыртып туруңуз.
- Колдонулбай турган программаны дайым тазалап туруңуз.
- Абройлуу компания тарабынан иштелип чыккан антивирус программасын колдонуңуз.
- Жалпы сайттардан программаларды, кинолорду же музыканы жүктөп албаңыз: аларда көбүнчө кесепеттүү программа бар.
- Тиркемелерди жүктөбөңүз жана белгисиз жөнөтүүчүлөрдүн шилтемелерин баспаңыз.
- Белгисиз веб-сайттарга жеке маалыматты киргизбеңиз.
- Каржылык маалыматты киргизүүдө веб-сайттын дареги туура экендигин ырастаңыз.

Контентти жана интернетке кирүүнү чектеген мыйзамдардын мыйзамдуу максаттарда колдонулушун жана мыйзам үстөмдүгүнө жана адам укуктарынын стандарттарына шайкеш келишин камсыздоо үчүн коргоо чаралары зарыл. Мындан тышкары, мыйзамдар адам укуктары боюнча мыйзамды бузуу менен мазмунга кирүүгө тыюу салуу үчүн колдонулушу мүмкүн эместиги ачык-айкын болушу керек.

Европол (2018) өзүнүн веб-сайтында коомчулукка маалымдоо жана кылмыштуулуктун алдын алуу боюнча көптөгөн колдонмолорду жайгаштырат, айрыкча кибер кылмыштарды жасоонун ар кандай жолдору келтирилген (кошумча материалдарды караңыз).

2-этап

Лекцияны талкулоо (10 мүн.)

Сизге белгилүү болгон ыкма менен окуучуларды 4 топко бириктириңиз. Карточкаларга алдын ала 1ден 8ге чейинки сандарды жазыңыз (бул суроо номерлери) жана ар бир топко 2 карта тартууну сунуштаңыз. Ушул эки маселе боюнча топтун мүчөлөрү эксперт катары каралат. Талкууга убакыт бөлүңүз (1 мүнөт — 1 суроо). Андан кийин ар бир топко сүйлөөгө мүмкүнчүлүк бериңиз. Жооп толук болушу үчүн башка топтор толуктап, мисал келтире алышат.

Талкуу үчүн суроолору

1. Эмне үчүн улуттук, аймактык жана эл аралык киберкылмыш мыйзамдары зарыл?
2. Эмне үчүн киберкылмыш мыйзамдарын шайкеш келтирүү керек?

3. Адам укуктары боюнча келишимдер интернеттеги мазмунга, билдирүүлөргө жана жүрүм-турумга тиешелүүбү? Эмне үчүн ушинтип ойлойсуң?
4. Адам укуктары мыйзамдуу түрдө чектелиши мүмкүнбү? Кандай жагдайларда?
5. Кибер кылмыштарды кайсы мыйзамдар аныктайт жана алар үчүн кандай жоопкерчилик бар?
6. Кандай укук бузуулар кибер кылмыштар эмес, кибер мейкиндикте жасалган жана мыйзам тарабынан жазаланат?
7. Адам киберкылмыш жасаган жана анын өлкөсүндө бул мыйзам тарабынан жазаланбаган жагдай эмнеге алып келет? Сиз мындай өлкөлөрдү билесизби?
8. Киберкылмыштын алдын алуу процессинде жарандардын милдеттери кандай?

3-этап

«Маалыматтык коопсуздук көндүмдөрү» викторинасы (15 мүн.)

2 команда түзүп, викторина кандай өтөөрүн, эрежелерди, убакытты макулдашып, командаларга топтун ишин модераторлук кылган координаторду, баяндамачыны, катчыны, таймкиперди тандоону сунуштаңыз.

Викторинада 2 этап бар: 1) табышмакты чечүү жана суроого жооп берүү; 2) глоссарийден 5 терминди табуу.

Викторинанын 1- этабы (7 мүн.). Тапшырманы аткарууга-2 мүнөт.

1 топ. Тапшырма: сөздөр менен таблицаны жана көрсөтүлгөн алгоритмин колдонуу менен интернетте коопсуз жүрүм-турум эрежесин окуу. Тандалган уячадан баштагыла.

ЧТОБЫ	ВЗЛОМЩИКИ	РЫДАЛИ	ПОТОМУ ЧТО	НЕПОНЯТНО	ТЕЛЕФОН
ТАКОЕ	ТРИ НУЛЯ	НАЖИМАЯ	АДРЕС	КАК	ВОТ ЭТО
ТАМ	И НУЛЬ	НЕЛЕНИТЕСЬ	ЕСЛИ	НУЖНО	УГАДАТЬ
НАПИШИТЕ	ЕЩЕ	ПАРОЛИ	ЗАПИСИ	ВАМ	ТОЖЕ
СТРАНИЧКЕ	МНОГО	ДОСТУПНОЙ	К ЛИЧНОЙ	ПРИДУМАТЬ	СЕМЬЯ

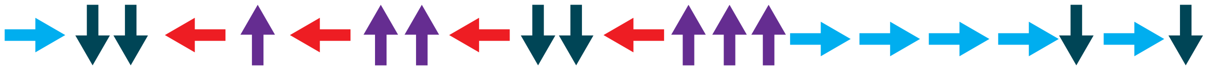

Алынган сунушту жазыңыз:

Жооп:

Эгер сиз жеке аккаунтуңуз үчүн сырсөздөрдү табышыңыз керек болсо,

Үч нөлдү жана дагы нөлдү басуучу болбоңуз,

Ууруларды ыйлай тургандай кылып жазыңыз,

Анткени муну кантип табуу түшүнүксүз.

Суроого жооп бериңиз:

- Окулган эрежени кантип кыскача айтууга болот?
- жеңил сырсөз
- ишеничтүү сырсөз (туура вариант)
- сулуу сырсөз
- эстеп калууга оңой сырсөз

2-топ Тапшырма: лабиринтти колдонуп, маанилүү эрежени башталышын

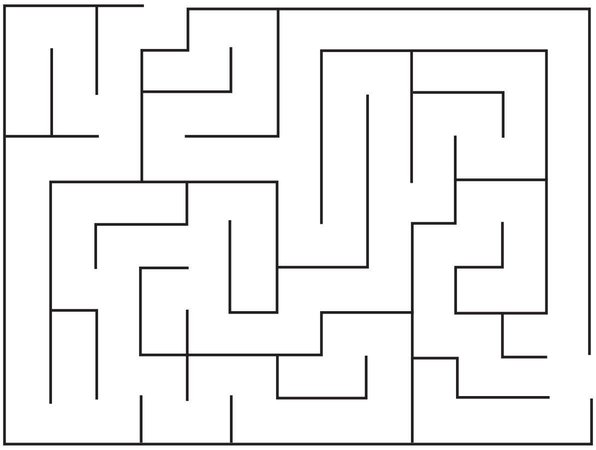

9	П	Е		Э	В	С	Я	Т	О	Т	П	Р
Г	К	С	У	Р	Ж	О	Ю	Н	Ф	И	Ь	А
27	Н	Л	Е	22	И	Р	Н	С	Ь	А	И	В
О	Х	И	Е	Н	Л	П	О	Е	9	К	8	И
Ч	Т	С	33	Д	Б	Я	Т	П	Ы	Ч	Д	Т
Е	Р	К	А	Р	Р	Б	Е	И	П	15	Л	Ь
Ш	11	Ь	Й	Т	И	У	И	Л	У	6	0	С
Ь	Л	Т	4	И	Н	К	Ъ	А	В	Т	Ю	М
С	К	А	Т	Ь	Б	Й	К	18	3	Ч	Ъ	С
К	А	Ч	Ч	С	31	И	Е	Р	О	Г	О	Я

алынган сунушту жазыңыз:

Жооп:

Эгер сиз сүрөттү же ырды жүктөп алгыңыз келсе, бирок сенден SMS жөнөтүүңдү суранат, ...

- Бул эрежени улантуу үчүн туура вариантты тандагыла:
- эсебиңизде жетиштүү акча каражаты баржогун текшериңиз. Эгер жок болсо, толуктоо керек, андан кийин гана СМС жөнөтүү керек.
- ошол замат жибер, күтпө. Башка мындай мүмкүнчүлүк болбой калат.
- шашпа. Адегенде бил бул номер-жокпу, ага СМС жөнөтүү коопсузбу жокпу (туура вариант)

Викторинанын 2-этабы (8 мүн.). Тапшырманы аткарууга-3 мүнөт:

Глоссарийден терминдердин аталыштарын жана алардын аныктамаларын ар бир топко 5тен жазыңыз. Тапшырма: терминдин аталышын жана анын аныктамасын туура байланыштыруу.

Жыйынтыктоочу бөлүк (5 мүн.)

Баары түшүнүктүү болгон-болбогонун окуучулардан тактаңыз.

Окуучуларга төмөнкү суроолорду берип жана каалоочуларга сүйлөөгө мүмкүнчүлүк бериңиз:

- Класстык саатка чейин эмнелерди билчү элеңиз?
- Интернеттеги мыйзамдар, укуктар жана милдеттер жөнүндө өзүңүз үчүн эмнелерди билдиңиз?

Сабактын жыйынтыгын чыгаруу: киберкылмыштардын алдын алуу — бул мамлекеттин, интернет провайдерлеринин жана башка кызыкдар тараптардын гана камкордугу эмес. Жоопкерчилик маалыматтык технологиялардын ар бир колдонуучусуна жүктөлөт. Айрыкча, бул өз алдынча чечим кабыл алуу жөнүндө болгондо, мисалы:

- шектүү шилтемеге кирүү же кирбөө,
- СМС-код жөнөтүү же жок,
- жеке маалыматтарын туш келди таратууга же бербөөгө,
- антивирус программасын жүктөө керекпи же жокпу,
- тааныш эмес программаны жүктөп алуу же жок кылуу.

Негизги түшүнүктөр

- Ботнет
- Кардинг
- Уруксатсыз кирүү
- Социалдык инженерия

Мугалим үчүн кошумча материал

1. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодекси, 2021-жылдын 28-октябры № 127. Кыскача көчүрмөлөрү (1-тиркемени караңыз).
2. 3-модуль. «Укуктук база жана адам укуктары»: Cybercrime Module 3 Exercises.
3. E4J программасынын алкагында иштелип чыккан киберкылмыштуулук боюнча университеттик модулдардын сериясын колдонгон мугалимдер үчүн окуу-методикалык колдонмо // URL: Учебно-методическое пособие - Cybercrime Teaching Guide.
4. 1-модуль: «Киберкылмышка киришүү».
5. 2- модуль: «Киберкылмыштуулуктун негизги түрлөрү».
6. БУУ БКБнын «Киберкылмыштуулук көйгөйүн ар тараптуу изилдөө» 2013-жылдагы докладынын долбоору.
7. Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлиги WhatsApp мессенджеринде жана социалдык тармактарда чагымчыл ушактарды тараткандыгы үчүн жоопкерчиликти эскертет” (кыргыз тилинде) (кырг. жазуу.).
8. Europol. (2018). Internet Organised Crime Threat Assessment 2018.

1-ТИРКЕМЕ

Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинен үзүндү

128-берене. Өзүн-өзү өлтүрүүгө жеткирүү (өмүргө жана ден-соолукка коркунуч келтирүүчү зомбулукту колдоном деп коркутуу, катаал мамиле жасоо же жеке кадыр-баркын кемсинтүүсү, бул байкабастан жабырлануучуну өзүн-өзү өлтүрүүгө же ага аракет кылууга жеткирсе,.. - анын ичинде Интернет тармагын пайдалануу аркылуу жасалганда, - үч жылга чейинки мөөнөткө белгилүү бир кызмат ордун ээлөө же белгилүү бир иш менен алектенүү укугунан ажыратуу менен же ансыз алты жылдан сегиз жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратууга жазаланат.

129-берене. Өзүн-өзү өлтүрүүгө түрткү берүү (Өзүн-өзү өлтүрүүгө түрткү берүү, башкача айтканда көндүрүү, алдоо же башка ыкма менен башка адамдын өзүн-өзү өлтүрүүгө болгон чечимин пайда кылуусу, бул жабырлануучу өзүн өлтүрүүгө же өзүн өлтүрүүгө аракет кылууга алып келсе, ...- ага тете телекоммуникациялык тармактарды, анын ичинде Интернет тармагын пайдалануу аркылуу жасалганда, - үч жылга чейинки мөөнөткө белгилүү бир кызмат ордун ээлөө же белгилүү бир иш менен алектенүү укугунан ажыратуу менен же ансыз алты жылдан сегиз жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратуу жазаланат).

163-берене. Жаныбарларга ырайымсыз мамиле кылуу (Жаныбарлардын денесин оорутуу жана (же) азап тарттыруу максатында аларга ырайымсыз мамиле жасоо, ошого тете анын өлүмүнө же жаракат алышына алып келген бейбаштык же пайда көрүү ниети менен ошого тете кыйноо, - жалпыга маалымдоо каражаттары же Интернет тармагы аркылуу ачык көрсөтүү менен, - жүздөн үч жүз саатка чейин коомдук иштерге, 500дөн 1000 эсептик көрсөткүчтөргө чейин айып салууга же бир жылдан үч жылга чейинки мөөнөткө белгилүү бир кызмат ордун ээлөө же белгилүү бир иш менен алектенүү укугунан ажыратуу менен же аны колдонбостон бир жылдан үч жылга чейинки мөөнөткө түзөтүү жумуштарына жазаланат).

255-берене. Террордук иштерди жүзөгө ашырууга ачык чакырыктар (Террордук иштерди жүзөгө ашырууга ачык чакырыктар же террорчулукту ачык актоо, жалпыга маалымдоо каражаттарын же интернет тармактарын колдонуу менен жасалган ошол эле жосундар, - мүлкүн конфискациялоо менен үч жылга чейинки мөөнөткө белгилүү бир кызмат ордун ээлөө же белгилүү бир иш менен алектенүү укугунан ажыратуу менен же аны колдонбостон беш жылдан сегиз жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратууга жазаланат.

330-берене. Расалык, этностук, улуттук, диний же региондор аралык кастыкты (араздашууну) козутуу. Расалык, этностук, улуттук, диний же региондор аралык кастыкты (араздашууну) козутууга, улуттук ар-намысты кемсинтүүгө багытталган аракеттер, ошого тете жарандардын дини, улуту же расалык таандыктыгы

боюнча бөтөнчөлүгүн, артыкчылыгын же кемчиликтерин пропагандалоо, ачык же жалпыга маалымдоо каражаттарын пайдалануу, ошондой эле интернет тармактарынын жардамы менен жасалса - 1000ден 2000 эсептик көрсөткүчтөргө чейин айып салууга же беш жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратуу менен жазаланат.

332-берене. Экстремисттик материалдарды даярдоо, таратуу. Экстремисттик материалдарды даярдоо, таратуу, ташуу же жөнөтүү, же болбосо жайылтуу максатында аларды сатып алуу же сактоо, экстремисттик уюмдардын символикасын жана атрибутикасын пайдалануу, ошондой эле интернет тармагы аркылуу пайдалануу, эки жылга чейинки мөөнөткө белгилүү бир кызмат ордун ээлөө же белгилүү бир иш менен алектенүү укугунан ажыратуу менен же аны колдонбостон беш жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратуу менен жазаланат.

ТЕРМИНДЕРДИН СӨЗДҮГҮ

Абстиненттик абал (абстиненттик синдром, сынуу). Психоактивдүү заттарды колдонуудан баш тартууда же алардын дозасын азайтууда адамды коштогон симптомдордун комплекси. Бул абалга (синдромго) күчтүү нервдик чыңалуу, тынчсыздануу, ички органдардын иштешинин бузулушу, катуу оору, талма мүнөздүү.

Адвокация. Коомдук уюмдардын практикасынан алынган термин, белгилүү бир социалдык топтун же теманын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоого, бийлик органдарында коомдук кызыкчылыктарды илгерилетүүгө багытталган үзгүлтүксүз иш-аракетти же кампанияны билдирет.

Көз каранды жүрүм-турум. Ал сезимдердин интенсивдүү өнүгүшү менен коштолгон кандайдыр бир предметтерге же иш-аракеттерге (иш-аракеттин түрлөрүнө) дайыма байланып калуу же заттарды кабыл алуу аркылуу адамдын психикалык абалын өзгөртүү аркылуу реалдуулуктан качуу каалоосун туюнат.

Айыл өкмөтү. Айылдык кеңештин алдындагы жергиликтүү жамааттын жашоо-турмушун жана турмуш-тиричилигин өз ыйгарым укуктарынын чектеринде башкарууну жүзөгө ашыруучу аткаруучу, тескөөчү орган.

Акселерация. Мурунку муундарга салыштырмалуу балдардын жана өспүрүмдөрдүн өсүшүн жана жыныстык жетилүүсүн тездетүү.

Ичимдик. Организмге уулуу таасир этүүчү жана көз карандылыкты жаратуучу психоактивдүү зат. Кеңири мааниде «ичкилик» деген сөз этил спиртин (этанол) камтыган суусундуктарды билдирет.

Каттоо эсеби. Компьютердик системада сакталган эсеп жазуусу, аны идентификациялоо жана анын жеке маалыматтарына жана жөндөөлөрүнө жетүү үчүн зарыл болгон колдонуучу жөнүндө маалыматтардын жыйындысы.

Баңги каражаттарынын, психотроптук заттардын аналогдору. Кыргыз Республикасында көзөмөлдөөгө алынууга тийиш болгон баңги каражаттарынын, психотроптук заттардын жана алардын прекурсорлорунун тизмесине кирбеген, химиялык түзүлүшү жана касиеттери боюнча баңги каражаттарынын жана психотроптук заттардын психоактивдүү таасирин чагылдырган химиялык түзүлүшү жана касиеттерине окшош болгон Кыргыз Республикасында жүгүртүүгө тыюу салынган синтетикалык же табигый тектүү заттар.

Антивирус программасы. Компьютердик вирустарды, керексиз программаларды аныктоо жана мындай программалар менен жуккан файлдарды калыбына келтирүү үчүн, ошондой эле алдын алуу үчүн - файлдарды же операциялык системаны зыяндуу код менен жуктурбоо үчүн атайын программа.

Антидепрессант. Депрессиялык ооруларды дарылоо үчүн жазылып берилген психоактивдүү препараттардын кайсынысы болбосун; паника чабуулу сыяктуу башка шарттарда да колдонулат. Антидепрессанттардын үч негизги классы бар: а) трициклдүү антидепрессанттар, б) серотонин рецепторлорунун агонисттери жана кайра кабыл алуу блокаторлору в) моноаминоксидаза ингибиторлору. Кеңири колдонулган антидепрессанттардын бири да эл аралык көзөмөлгө алынууга жатпайт.

Коррупцияга каршы ишмердүүлүк. Коррупциянын деңгээлин төмөндөтүүгө, коррупциялык түрткүчтөрдү жоюуга жана коррупциялык жүрүм-турумга каршы турууга багытталган мамлекеттин, анын органдарынын, кызмат адамдарынын, жарандык коомдун институттарынын, ишкерлердин, жеке адамдардын ишмердүүлүгү.

Коррупцияга каршы көз караш. Адамдардын туура жүрүм-турумун аныктаган коррупцияга каршы көз караштардын, идеялардын, принциптердин, баалуулук багыттарынын туруктуу системасы.

Коррупцияга каршы жүрүм-турум. Коррупциялык түрткүчтөрдүн жана коррупциялык аракеттердин калыптанышына тоскоол болуучу адамдардын (кызмат адамдарынын, жарандардын) жүрүм-туруму.

Коррупцияга каршы укуктук аң-сезим. Коррупциялык жүрүм-турумду жана ага болгон жооп кайтаруу чараларын идеялык-аң-сезимдик жактан аныктаган укуктук жана жалпы социалдык идеялардын, көз караштардын, пикирлердин, ишенимдердин, сезимдердин, эмоциялардын жана маанайлардын жыйындысы.

Коррупцияга каршы агартуу, билим берүү. Мамлекеттин жана коомдун коррупцияга каршы иш-аракеттери жөнүндө ишенимдүү жана объективдүү билимдерди жайылтуусу.

Коррупцияга каршы укуктук актылар. Коррупцияга каршы күрөшүүгө жана коомдо коррупцияга каршы саясатты жана антикоррупциялык жүрүм-турумду калыптандырууга багытталган ченемдик укуктук актылар.

Баңгизатка каршы программа. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Баңгизаттарга каршы программасы баңгизаттарды кыскартуу (азайтуу) боюнча төмөнкү стратегиялык багыттардын алкагында ишке ашырылат:

- мыйзамсыз баңгизаттарды сунуштоо;

- мыйзамсыз баңгизаттарга суроо-талап;

- баңги заттарды колдонуудан зыян.

«Орой күч менен» кол салуу. Колдонуучунун эсептик дайындарын болжолдоо үчүн скрипт же роботту колдонуу.

Кызмат көрсөтүүдөн баш тартуу чабуулу. Мыйзамдуу трафиктин сайтка кирүүсүнө жана/же системаны колдонууга жеткиликтүү болуусуа тоскоолдук жаратуу үчүн серверлерди суроо-талаптарга ашыкча толтуруп системаларга бөгөт койгон киберкылмыш. Ошондой эле DoS чабуулу катары белгилүү.

Кызматчыларды аттестациялоо. Жарандык кызматтагы ээлеген кызмат орундарына алардын ылайык келишин аныктоо максатында жүргүзүлөт. Аттестация кызматчылардын кесиптик, кызматтык ишин баалоону жана анын кесиптик деңгээлин баалоону камтыйт.

Дүйнөлүк коррупциянын барометри. Дүйнөлүк коомдук пикирди сурамжылоо, дүйнө жүзүндөгү жарандардын коррупциялык жүрүм-турумун жана алардын өз өлкөлөрүндөгү коомдун ар кандай секторлорунун коррупцияга болгон көз карашын изилдөө. Коррупцияны кабыл алууну жана анын көрүнүштөрүнө туш болуу тажрыйбасын изилдөөгө багытталган изилдөө. Transparency International бейөкмөт уюму тарабынан өткөрүлөт.

Коопсуздук. Инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук маанилүү кызыкчылыктарын ички жана тышкы коркунучтардан коргоонун абалы. Коопсуздук – объекттин, кубулуштун же процесстин кыйратуучу таасирлерге туруштук берүү жөндөмдүүлүгү.

Коопсуз жүрүм-турум. Бул адамдын өмүрүн жана ден соолугун жоготууга алып келиши мүмкүн болгон кырдаалдарды, өзгөчө жана трагедиялуу кырдаалдарды болтурбоого багытталган жүрүм-турумдун негизги эрежелерин билүү жана сактык чараларын колдонуу.

Интернет коопсуздугу. Бул интернетке гана эмес, жалпысынан башка тиркемелерге же операциялык системаларга тиешелүү болгон тармактык коопсуздукка да тиешелүү компьютердик коопсуздуктун тармагы. Анын максаты - эрежелерди түзүү жана интернет аркылуу чабуулдардын алдын алуу боюнча чараларды көрүү.

Ак жакачандардын кылмыштуулугу. Коомдогу жана бизнестеги социалдык статусу жана абалы жогору адамдар тарабынан жасалган кылмыштар. Илимий сөздүктө колдонууга 1939-жылы Э.Сазерленд тарабынан киргизилген, кийинчерээк Дж.Коулман юридикалык кесиптик ишмердикти же финансылык ишмердүүлүктү жүзөгө ашыруунун жүрүшүндө жасалган кылмыштарды кошкон.

Бакубатчылык. Эч кандай тоскоолдуктар жок иштин жана жашоонун тынч жана бактылуу агымы.

Блокчейн. (англисче blockchain - бүтүмдөрдүн блоктордун тизмеги). Бөлүштүрүлгөн Bitcoin тармагынын катышуучуларынын ортосундагы келишимдин негизинде түзүлөт. Бүтүмдөрдүн бөлүштүрүлгөн маалымат базасы.

Бот коду. Санариптик түзүлүштөрдү алыстан башкарууга жана аларды кибер кылмыш жасоо, маалыматты уурдоо жана/же киберчабуулдарга катышуу үчүн колдонууга мүмкүндүк берген зыяндуу программалык камсыздоонун бир түрү.

Бот тармак. Санариптик түзүлүштөрдү алыстан башкарууга жана аларды кибер кылмыш жасоо, маалыматты уурдоо жана/же киберчабуулдарга катышуу үчүн колдонууга мүмкүндүк берген зыяндуу программалык камсыздоонун бир түрү.

Наркомания менен ооруган (баңги заттардан көз каранды адам) . Кандайдыр бир баңги затына физикалык жана/же психикалык көз карандылык абалында болгон жана медициналык мекеме тарабынан белгиленген тартипте баңгилик диагнозу коюлган адам.

Бекдор. Системаларга уруксатсыз кирүү үчүн колдонулган жашыруун портал.

Сылыктык. Адептүү, жакшы иш, билимдүү адамды мүнөздөөчү касиет. Сылыктык, адатта, адамдар менен сый жана сылык баарлашуу, компромисс табуу жана карама-каршы көз караштарды угууга даяр болуу дегенди билдирет. Сылыктык адептүүлүктүн жана этикетти билүүнүн көрүнүшү деп эсептелет.

Мыйзамдын үстөмдүгү. Эч ким мыйзамдан жогору боло албайт, мыйзам алдында бардыгы бирдей, эч ким мыйзамда белгиленген тартипте жана аны бузгандыгы үчүн гана жазаланбайт деген укуктук доктрина.

Бузулган аккаунт. Чабуулчулар тарабынан талкаланган аккаунт.

Пара. Кызмат адамы тарабынан кабыл алынган материалдык баалуулуктар (буюмдар же акчалар), же бул адамдын өзүнүн кызматтык абалынан улам жасай алган же аткарууга тийиш болгон пара берүүчүнүн кызыкчылыгы үчүн жасаган аракети (же аракетсиздиги) үчүн кызмат көрсөтүүлөр.

Паракорчулук . Кызмат адамы, чет өлкөлүк кызмат адамы же эл аралык уюмдун кызмат адамы жеке өзү же ортомчу аркылуу параны (акчаны, баалуу кагаздарды, башка мүлктү же пара берүүчүнүн же анын өкүлү болгон адамдардын пайдасына жасалган аракети же (аракетсиздиги) үчүн берилген же алынган мүлктүк пайданы) ал тарабынан алуу) кызмат адамынын кызматтык ыйгарым укуктарына кирген же ал өзүнүн кызматтык абалына жараша салым кошо ала турган пара берүүчүнүн же ал өкүл болгон адамдардын пайдасына жасаган аракеттери (аракетсиздиги) үчүн, ошондой эле пара алууга макулдук берүү. Анын ичине пара берүү, пара алууда ортомчулук, пара талап кылуу менен байланышкан башка кылмыштар да кирет.

Пара берүүчү. Жеке өзү же ортомчулар аркылуу мамлекеттик органдын кызмат адамына пара берген адам.

Пара алуучу. Мамлекеттик органдардын жана администрациянын пара алуучу же алган кызмат адамы.

Коррупциялык кылмыштуулуктун түрлөрү. Коррупциялык кылмыштардын жыйындысын ар кандай негиздер (критерийлер) боюнча бир тектүү топторго бөлүү процессин чагылдырган түшүнүк. Коррупциялык кылмыштардын саясий, экономикалык, экологиялык, административдик, эл аралык, партиялык, бийлик-элита, шайлоо, улуттар аралык, мансаптык, ички, корпоративдик сыяктуу түрлөрү бар.

Кошо катышуунун түрлөрү. Кошо катышуунун беш түрү бар: 1) ролдорду бөлүштүрүү менен катышуу; 2) адамдардын тобу; 3) алдын ала бүтүм боюнча адамдардын тобу; 4) уюшкан топ; 5) кылмыштуу жамаат (кылмыштуу уюм).

Виктимизация. Адамды же адамдардын тобун кылмыштын курмандыгына айландыруу процесси жана бул процесстин натыйжасы.

Вирус. Жайылтуу үчүн колдонуучунун катышуусун талап кылган зыяндуу программа (мисалы, вирус менен аткарылуучу файл колдонуучу аны ачканда жайылып кетет).

Опузалап талап кылуучу вирус. Зыяндуу программа колдонуучулардын тутумдарын, файлдарын жана/же маалыматтарды барымтага алуу жана кун төлөгөндөн кийин гана колдонуучуларга көзөмөлдү кайтаруу үчүн иштелип чыккан.

Витаминдер. Организмдин толук кандуу иштеши үчүн керектүү органикалык заттар. Азыктык баалуулукка ээ эмес, бирок маанилүү функцияларды аткарат – зат алмашуу процесстерин жөнгө салуу жана башка азык заттардын сиңишине жардам берет.

Вишинг. Алдамчылардын телефон аркылуу жабырлануучудан кандайдыр бир купуя маалыматтарды алдоо аракети. Көбүнчө, бул тастыктоо коду.

Өз ара аракеттенүү. Кубулуштардын өз ара байланышы; ар кандай объектилердин жана кубулуштардын бири-бирине болгон өз ара аракети.

Венага инъекция. Дарыны шприцтин жардамы менен вена аркылуу канга түздөн-түз куюу.

Зыян. Бир нерсеге же бирөөгө залал келтирүү, зыян келтирүү. Ден-соолукка келтирилген зыян оордук даражасына жараша оор, орточо оор жана жеңил зыян деп бөлүнөт.

Зыяндуу адаттар. Адам ден-соолугуна аң-сезими менен зыян келтирген жашоо образы.

Зыяндуу программалар. ЭЭМ ресурстарын санкциясыз пайдалануу же маалыматтын ээсине жана/же ЭЭМ тармагынын ээсине жана/же маалыматты көчүрүү, бурмалоо, жок кылуу же алмаштыруу жолу менен зыян келтирүү (залал келтирүү) максатында ЭЭМдин өзүнүн эсептөө ресурстарына же ЭЭМде сакталган маалыматка санкциясыз жетүүнү алуу үчүн арналган ар кандай программалык камсыздоо.

Опузалап талап кылуу. Жабырлануучунун же болбосо анын жакындарынын өмүрүнө же ден соолугуна коркунуч келтирбеген шантаж же зомбулук көрсөтүү менен башка бирөөнүн мүлкүн, мүлккө болгон укугун өткөрүп берүүнү же мүлктүк мүнөздөгү аракеттерди жасоону талап кылуу.

Гаджеттер (англис тилинен gadget - аппарат). Кеңири мааниде: санариптик технологиялар менен көчмө техникалык жаңылык – чөнтөк компьютери, кошумча функциялары бар уюлдук телефон, электрондук кызматтардын комплекси бар автокалемдери (шариктүү калем телефон катары, фотоаппарат ж.б.), ноутбуктар, сааттар, билериктер, электрондук китептер, презентациялар үчүн универсалдуу плеерлер ж.б.

Чынчылдыктын дүйнөлүк индекси Global Integrity Index. Эл аралык коммерциялык эмес Global Integrity уюму тарабынан ар бир өлкө боюнча 300дөн ашык көрсөткүчтөрдү талдаган ар кайсы өлкөлөрдөн келген эксперттердин баалоосунун негизинде түзүлгөн индекс. Талдоо тигил же бул өлкөдөгү коррупцияга каршы аракеттенүүчү механизмдерге, алардын натыйжалуулугуна, жарандардын аларга жетүү мүмкүнчүлүгүнөн ж.б. көз каранды. Бул индекстин артыкчылыгы – коррупцияга каршы институционалдык түзүмдүн өнүгүү даражасын баалоодо жана коррупциянын алдын алуу жана ага каршы күрөшүү механизми.

Мамлекет. Коомдун саясий уюму, анын биримдигин жана бүтүндүгүн камсыз кылуу, мамлекеттик механизм аркылуу коомдун иштерин башкаруусун, эгемен мамлекеттик бийликти жүзөгө ашыруу, мыйзамга жалпыга милдеттүү маани берүү, жарандардын укуктарына жана эркиндиктерине, мыйзамдуулукка жана укук тартибине кепилдик берет.

Мамлекеттик квота (жылдык керектөө). Баңги каражаттарынын же психотроптук заттардын максималдуу өлчөмү Кыргыз Республикасынын баңги каражаттарына, психотроптук заттарга болгон муктаждыгын эсептөөнүн негизинде эл аралык келишимдерге ылайык Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан белгиленет, анын чегинде алардын мыйзамдуу жүгүртүүсү ишке ашырылат.

Мамлекеттик башкаруу. Белгиленген максаттарга жетүү үчүн иштелип чыккан саясатты ишке ашыруу боюнча мамлекеттик бийлик органдарынын жана алардын кызмат адамдарынын административдик иши, «Саясатты жарандар күн сайын көрө турган чындыкка трансформациялоо».

Тоноо. Зордук-зомбулук менен башка бирөөнүн мүлкүн ачык ээлеп алуу.

Жарандык коом. Мамлекеттик бийликтин рычагдарына жакындабаган жарандардын жыйындысы; бийлик-мамлекеттик жана коммерциялык түзүмдөрдүн алкагынан тышкары коомдук мамилелердин жыйындысы; эркин жарандардын жана ыктыярдуу түрдө коммерциялык эмес багытталган ассоциациялардын жана уюмдардын өзүн-өзү көрсөтүү чөйрөсү.

Жарандык көзөмөл. Бул мамлекеттик жана муниципалдык бийлик органдарынын, башка мамлекеттик органдардын жана кызмат адамдарынын ишине байкоо жүргүзүү, бул иштин мыйзамдуулугуна жана натыйжалуулугуна баа берүү, ошондой эле көрсөтүлгөн адамдар тарабынан аныкталган адам укуктары менен эркиндиктеринин бузулушуна бөгөт коюу боюнча укуктук чараларды көрүү.

Балдарды кароо (груминг). Балдарды азгыруу же сексуалдык максатта балдарды куугунтуктоо.

Даркнет Darknet. Бүткүл дүйнөлүк желеге атайын программалык камсыздоонун жардамы менен гана кирүүгө мүмкүн болгон мыйзамсыз иш-аракеттерди жүргүзгөн жана мыйзамсыз товарларды жана кызматтарды саткан, жетүүгө кыйын жана жашыруун веб-сайттары менен белгилүү. Ошондой эле «караңгы желе» катары белгилүү.

Кош аутентификация. Бул колдонуучуну кайсы бир кызматта (адатта, Интернетте) эки башка типтеги аутентификация маалыматтарын сурап аныктоо ыкмасы, бул эки катмарлуу, демек, аккаунтту уруксатсыз кирүүдөн кыйла натыйжалуу коргоону камсыз кылат. Иш жүзүндө, бул, адатта, мындай болот: биринчи чек — бул логин жана сырсөз, экинчиси — жеке же электрондук почта аркылуу келген атайын код.

Дезинформация. Атайылап жалган маалымат таратуу.

Кирешелер жана мүлк жөнүндө декларация. Жеке жактын каражаттарынын келип түшүшү жана чыгышы чагылдырылган документ. Бул документти жаран салык кызматына талап боюнча берүүгө тийиш, анда декларация тапшыруу керек болгон календардык мөөнөт жана ага бөлүнгөн убакыт, ошондой эле жаранга декларация тапшыруу жөнүндө кеңеш бере турган кызмат адамынын аты-жөнү жана байланыштары берилүүгө тийиш.

Декларация. Анын өзгөчө маанилүүлүгүн баса белгилөө максатын көздөгөн ченемдик укуктук актынын аталышы. Милдеттүү эмес эл аралык документ. Декларацияга кол коюу менен мамлекет анда көрсөтүлгөн принциптерге макулдугун билдирет. Декларацияда анын аткарылышын көзөмөлдөө механизми каралган эмес.

Депрессия. Терс эмоционалдык фон, мотивациянын өзгөрүшү жана жүрүм-турумунун жалпы пассивдүүлү-

гү менен мүнөздөлгөн депрессия, басынган психикалык абал.

Дефейс. Кол салган сайттын мазмунун өзгөртүү. Көбүнчө хактивисттер өз идеяларын жайылтуучу материалдарды бузулган баракчаларга жайгаштырышат.

Диагноз. Оорунун атын билдирген медициналык түшүнүк.

Дискредитация. Максаты бирөөнүн же бир нерсенин маанисин жоготууга багытталган кадыр — баркын төмөндөтүү жана/же атайылап каралоо аркылуу бирөөнүн таасирин азайтууга болгон атайылап жасалган аракеттердин жыйындысы.

Укукту дискредитациялоо (фр. discrediter — «ишенимди бузуу»). Коомдук көрүнүш катары укукка болгон ишенимди жана ишенимди бузууга багытталган атайы иш-аракеттер.

Дискриминация. Адамга карата терс, бейкалыс мамиле кылуу же кандайдыр бир белгинин болушунун негизинде аны айрым укуктарынан ажыратуу.

Диссоциативдик анонимдүүлүк. Интернет жана санариптик технологияларды колдонуу менен камсыз кылынган анонимдүүлүктөн улам, адамдардын интернеттеги жүрүм-турумунун чыныгы жашоодогу кадимки жүрүм-турум контекстинен чыгып кетиши.

Диссоциативдик кыялдар Dissociative Imagination. Кибер мейкиндикти анын алкагында күнүмдүк өз ара аракеттенүү эрежелери, жүрүм-турум кодекстери, социалдык ченемдер жана/же мыйзамдары колдонулбаган, адамдын күнүмдүк өз ара аракеттенүү эрежелерине карама-каршы келген аракеттерге тыюу салган чыныгы жашоодогу иштеген мыйзамдар

Ыктыярдуу дарылануу. Баңгиликтен дарылоо ооруулуунун өзү же анын мыйзамдуу өкүлүнүн макулдугу менен жүргүзүлөт.

Ак ниеттүүлүк. Жанындагыларга пайда жаратуу үчүн ички дүйнөсү ачык, жакшы иштерге жана адамдын позитивдүү абалына багытталган инсандын руханий-адеп-ахлактык сапаттары.

Абийирдүүлүк. Өз милдеттерине чынчыл жана жоопкерчиликтүү мамиле кылуу.

Өз ара укуктук жардам келишими. Эки тараптын улуттук мыйзамдарына ылайык, айрым жана/же бардык кылмыштар боюнча тергөө жана куугунтуктоо жаатында кызматташуу жөнүндө мамлекеттердин ортосундагы келишим.

Догпайлинг. Интернеттеги бир мейкиндиктеги колдонуучулар жабыр тарткандардын оозун жабуу, сөздөрүн кайтарып алууга жана/же кечирим суроого же платформадан чыгып кетүүгө мажбурлоо үчүн адепсиз, уяттуу, кемсинткен жана коркутуп-үркүткөн билдирүүлөрдү жаадырган тактика.

Доза. Дарылануу максатында дагы жана кыянаттык менен пайдаланууда дагы адамда кандайдыр бир керектүү абалга жетүү үчүн талап кылынган заттын өлчөмү. Доза кабыл алынып жаткан затка, анын формасына, колдонуу жолуна жана мурун баңгизаттарды колдонуусуна жараша өзгөрүшү мүмкүн.

Доксинг. 1) андан ары элге жарыялоо максатында адам же уюм жөнүндө жашыруун маалыматтарды чогултуу. 2) зыян келтирүү максатында Интернетте жеке маалыматтарды жарыялоо

Куугунтуктоо. Бир нерсеге жетүү, бир нерсе алуу үчүн туруктуу умтулуу.

Жеткиликтүүлүк. Маалыматтар, кызматтар жана системалар талап боюнча жеткиликтүү болгон шарттар.

Дофамин. Мээнин ырахат сезимдерине жооп берген бөлүгүндө нерв импульстарын өткөрүүчү нейротрансмиттер. Бул ошондой эле бөйрөк үстүндөгү бездер тарабынан өндүрүлгөн жана кубаныч, көңүл ачуу жана эйфория сезимдерин пайда кылган гормон. Бул гормондордун бөлүнүп чыгышы адамдарда күчтүү эмоциялардын таасири астында пайда болот. Дофаминдин эң маанилүү функциясы - бул жагымдуу тажрыйбаны белгилөө жана адамды аны кайра-кайра алууга түрткү берүү.

Кылмыштан түшкөн каражаттар. Кандайдыр бир кылмыштын натыйжасында түз же кыйыр түрдө алынган ар кандай мүлк.

Даттануу. Жарандын бузулган укуктарын жана эркиндиктерин же мыйзамдуу кызыкчылыктарын же башка адамдардын укуктарын, эркиндиктерин же мыйзамдуу кызыкчылыктарын калыбына келтирүү жөнүндө өтүнүчүн камтыган кайрылуу.

Коррупциянын курмандыгы. Коррупциялык актынын натыйжасында түз же кыйыр түрдө физикалык, материалдык же адеп-абийирдик зыян келтирилген же мындай жосун менен ишкердик (кесиптик) же саясий абройго шек келтирилген жеке же юридикалык жак, мамлекеттик же эл аралык мекеме.

Коррупциялык кылмыштардын курмандыгы. Коррупциялык кылмыштын натыйжасында физикалык, мүлктүк (материалдык) же адеп-абийирдик (абройго) зыян тарткан жеке же юридикалык жак.

Жашоо көндүмдөрү. Адамдарга маңыздуу чечим кабыл алууга, сынчыл жана чыгармачыл ой жүгүртүүгө, натыйжалуу баарлашууга, дени сак мамилелерди түзүүгө, башка адамдарга боор ооруууга, өз жашоосун дени сак жана жемиштүү уюштурууга жардам берген психосоциалдык компетенциялар жана инсандар аралык көндүмдөр. Аларга стресс менен күрөшүү жөндөмү, көйгөйлөрдү талдоо жана салмактуу чечим кабыл алуу, чыгармачыл ой жүгүртүү жөндөмү, чыр-чатактарды алдын алуу жана чечүү жөндөмү, натыйжалуу баарлашуу жөндөмү, айлана-чөйрөнүн терс таасирине туруштук берүү жөндөмү, командада иштөө жөндөмү кирет.

Майлар. Белоктор жана углеводдор менен катар тамак-аштын эң маанилүү компоненттеринин бири. Майлар организмдин чыдамдуулугун камсыз кылат.

Көз карандылык. Адам сезген белгилүү бир затка болгон муктаждык.

Милдет. Максатка жетүү жолдору жана ага карай жылуу этаптары.

Мыйзам. Мамлекеттин мыйзам чыгаруу органы тарабынан кабыл алынган ченемдик укуктук акт.

Мыйзамга баш ийүү. Мыйзамды урматтоо менен мамиле кылуу, анын ченемдерин укуктун ар бир субъектиси тарабынан сактоо. Мыйзамга баш ийүү инсандын эркиндигине кандайдыр бир кол салуу эмес, ал укук субъекттеринин укуктук аң-сезиминин жана укуктук маданиятынын жогорку деңгээлинин натыйжасы болуп саналат. Мыйзамга баш ийүү анын үч көрүнүшүндө конкреттештирилет: мыйзамдуулук, укук тартиби жана мамлекеттик тартип.

Баңги каражаттарын, психотроптук заттарды жана прекурсорлорду мыйзамдуу жүгүртүү. Буга уруксаты бар мамлекеттик органдардын, жеке жактардын, менчиктин бардык түрүндөгү ишканалардын жана мекемелердин иштеп чыгууга, өндүрүүгө, даярдоого, кайра иштетүүгө, сактоого, ташууга, жөнөтүүгө, чыгарууга, сатууга, бөлүштүрүүгө, сатып алууга, пайдаланууга, импорттоого байланыштуу иши. Евразия экономикалык биримдигинин бажы аймагына, Евразия экономикалык биримдигинин бажы аймагынан баңги каражаттарын, психотроптук заттарды жана прекурсорлорду ташып чыгуу.

Тыюу салуу. Жоопкерчилик коркунучу астында белгилүү бир жүрүм-турумдун жол берилбестигин көрсөткөн, инсандын жана мамлекеттин кызыкчылыктарына зыян келтирүүчү реалдуу мүмкүн болгон жүрүм-турумдун юридикалык мүмкүн эместигин бекемдеген мамлекеттик-бийлик буйругу болгон укуктук жөнгө салуу ыкмасы.

Алдын ала убада кылынбаган жаап жашыруу. Мурда жасалган кылмышка байланыштуу болуу менен, шериктештиктен негизги кылмыш менен себептик байланышы жок экендиги менен айырмаланат. Алдын ала убада кылынбаган жашыруу, анын алдында кылмыш болгон учурларда гана пайда болушу мүмкүн.

Маалыматтарды коргоо. Жеке маалыматты коргоо жана аны чогултуу, сактоо, талдоо, пайдалануу жана алмашуу процесстерин жөнгө салуу.

Арыз. Жарандын өзүнүн конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин же башка адамдардын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин ишке ашырууга көмөк көрсөтүү жөнүндө өтүнүчүн камтыган кайрылуу же мыйзамдардын жана башка ченемдик укуктук актылардын бузулушу, ошондой эле бул органдардын жана кызмат адамдарынын ишиндеги кемчиликтер жөнүндө билдирүү.

Коррупция фактылары боюнча билдирүү. Укук ченемсиз аракеттерди жасоого шектенүүлөрү жөнүндө кабарлоо практикасынын бир категориясы. Бул практика деп, адатта, мамлекеттик же муниципалдык органдын, мекеменин, уюмдун же жеке уюмдун кызматкери, коомчулуктун мүчөсү болгон жеке адам тарабынан начар башкаруу, коррупция жана башка мыйзам бузуу фактыларын ачыкка чыгаруусу түшүнүлөт.

Ден-соолук. Бул оорунун же кемчиликтин жоктугу гана эмес, толук физикалык, руханий жана социалдык жыргалчылыктын абалы.

Сергек жашоо образы. Ооруулардын алдын алууга, ден-соолукту сактоого жана чыңдоого багытталган жашоо образы.

Туура тамактануу. Бардык азык заттарын камтыган тамактануу: белоктор, майлар жана углеводдор, ошондой эле витаминдер жана минералдар.

Билүү. Бул логикалык же иш жүзүндө негизделген жана эмпирикалык же иш жүзүндө текшериле турган кимди жана эмнени болбосун билүү же түшүнүү.

Баңги каражаттарын же психотроптук заттарды өндүрүү. Баңги каражаттарынын, психотроптук заттардын же алардын прекурсорлорунун негизинде баңги каражаттарынын, психотроптук заттардын же аларды камтыган дары-дармек каражаттарынын колдонууга даяр жана керектүү түрүн алууга багытталган аракеттер.

Иммунитет (латын тилинен - бошонуу). Бир нерседен арылуу, организмдин генетикалык жактан бөтөн денелерден жана заттардан коргонуу жөндөмдүүлүгү; организмдин ооруларды козгоочуларга каршы туруусу.

Иммундук система. Организмди ооруну козгогон микробдордон жана мителерден коргойт.

Иммуннодефицит. Организмдин инфекциялардан коргонуу жөндөмдүүлүгүн жоготуусу.

Мүлк. Ар кандай активдер, материалдык же материалдык эмес, кыймылдуу же кыймылсыз, буюмдарда же укуктарда чагылдырылган, ошондой эле мындай активдерге болгон укукту же кызыкчылыкты ырастаган мыйзамдуу документтер же актылар.

Инвестициялар. Пайда табуу жана (же) башка пайдалуу натыйжага жетүү максатында ишкерчилик объектилерине жана (же) башка ишмердикке салым катары кошулган акча каражаттары, баалуу кагаздар, башка мүлк, анын ичинде мүлктүк укуктар, акчалай баалоого ээ болгон башка укуктар.

Инвестициялык жагымдуулук. Мүнөздөмөлөрдүн жыйындысы, анын курамы ишкананын мындан аркы өнүгүүсүнө акчалай каражаттарды кошуунун натыйжалуулугу канчалык деңгээлде жогору болоорун көрсөтөт.

Коррупцияны кабыл алуу индекси (Corruption Perception Index). Transparency International (TI) эл аралык коомдук уюмунун адистери тарабынан иштелип чыккан интегралдык көрсөткүч, ар түрдүү өлкөлөрдө мамлекеттик сектордогу коррупцияны кабыл алуунун деңгээлин өлчөөчү жылдык курама индекси.

Коррупциянын көрсөткүчтөрү. Мамлекеттик органдардын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын кызмат адамдарынын коррупцияга ыктуулугунун тышкы белгилери, алардын толук тизмеси келтирилбейт, бирок илимий адабияттарда адатта эки топко бөлүнөт: сигналдык көрсөткүчтөр жана кызмат адамдарынын жүрүм-турумунун жана ишинин социалдык нейтралдуу көрсөткүчтөрү.

Демилгелүүлүк. Өз алдынча коомдук баштоолорго, жигердүүлүккө, ишмердүүлүккө умтулууда чагылдырылган адамдын жөндөмдүүлүгү.

Жарандык коомдун институттары. Иш-аракеттери кандайдыр-бир максаттарды жана милдеттерди жүзөгө ашырууга, өзүнүн көйгөйлөрүн, топтордун жалпы маселелерин чечүүгө багытталган жарандардын уюшкан бирикмелери.

Буюмдардын интернети. Объекттерге, адамдарга, жаныбарларга жана өсүмдүктөргө көз салууга, ошондой эле алар жөнүндө маалыматтарды чогултууга, талдоого, сактоого жана жайылтууга мүмкүндүк берүүчү интернетке кирүү мүмкүнчүлүгү бар өз ара байланышкан жана өз ара аракеттенүүчү түзүлүштөрдүн тармагы.

Интернет троллдору. Интернетте араздашууну, наразычылыкты жаратуу үчүн атайылап орой, кемсинткен жана мазактаган сөздөрдү интернетке чыгарган адамдар.

Интернет-баарлашуу. Аныкталган компьютердик технологиялардын (электрондук почта, форумдар, блогдор, чаттар) негизинде жаралуучу баарлашуунун өзгөчө түрү.

Маалыматтык согуш. Душмандан белгилүү бир артыкчылыкка ээ болуу үчүн маалыматты чогултуу, таратуу, өзгөртүү, жок кылуу, бузуу жана сапатын төмөндөтүү процесси.

Маалымат. Берген формасына көз карандысыз болгон маалымат.

Ак ниеттүүлүк. Ак ниеттүүлүктүн, чынчылдыктын аспектилеринин бири, башка адамга болгон чыныгы сезимдердин, ниеттердин ага сөз аркылуу берилгендигинин ортосунда карама-каршылыктардын жоктугу.

Кылмыштуу топтун аткаруучусу. Уюшкан кылмыштуу топтун аракеттерин жүзөгө ашыруунун чегинде кылмыштын аткаруучусу болуп, кылмыштын курамынын объективдүү жагдайын түздөн-түз аткарган же аткарууга киришкен адам эсептелет.

Киберкоопсуздук. Системалардын, тармактардын, кызматтардын жана бул коркунучтарга карата маалыматтардын коркунучтарын жана аялуу жактарын аныктоо үчүн иштелип чыккан стратегиялардын, механизмдердин жана чаралардын жыйындысы; аялуу жерлерди эксплуатациялоонун алдын алуу; материалдык коркунучтардан улам келтирилген зыянды азайтуу; адамдарды, мүлктү жана маалыматтык-коммуникациялык технологияларды коргоого багытталган чаралар.

Кибербуллинг. Интернеттин, социалдык түйүндөрдүн жана/же мобилдик байланыштын каражаттарынын жана ресурстарынын жардамы менен (электрондук почта, социалдык тармактар, мессенджерлер ж.б.) маалыматтык чөйрөдө ишке ашырылуучу буллинг.

Киберкиргизилген кылмыштуулук. Кылмыш кылуу үчүн каражат жана ыкма катары чыккан маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу менен жасалган жазык кылмыш. Мисалы, компьютердик алдамчылык же жасалмачылык, жеке маалыматтарды пайдаланууга байланыштуу компьютердик кылмыштуулук, жеке зыян келтирүү максатында компьютерди колдонууну болжолдогон жоруктар, автордук укуктарга же товардык белгилерге, спамды таратууга же көзөмөлдөөгө тиешеси бар компьютердик кылмыштар.

Киберсогуш. Инфраструктуранын өзгөчө маанилүү

системаларына коркунуч туудурган жана аларды бузган, куралдуу кол салууга барабар болгон кибермейкиндиктеги иш-аракеттер.

Киберасылуу. Адамды (же адамдарды) кемсинтүү, кыжырдантуу, кол салуу, коркутуу, үркүтүү, мазактоо жана/же таарынтуу максатындагы атайы аракеттер үчүн маалыматтык-коммуникациялык технологияларды пайдалануу.

Кибер көз каранды кылмыштуулук. Компьютерди, компьютердик түйүндөрдү же компьютердик технологиялардын башка түрлөрүн пайдалануу менен гана жасалышы мүмкүн болгон киберкылмыштуулук.

Кибержалаа. Чоң адам же бала жөнүндө анын социалдык абалына, инсандар аралык мамилелерине жана/же беделине доо кетирүү максатында жалган маалыматтарды же ушактарды интернетке жайгаштыруу же башкача түрдө таратуу.

Киберкуугунтук. Адамды (же адамдарды) куугунтуктоо, асылуу, тынчсыздандыруу, коркутуу, үркүтүү жана/же оозеки кордоо максатында белгилүү бир мезгил ичинде кайталанган аракеттерди жасоо үчүн маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу.

Киберкылмыштар. Компьютерлерди жана/же интернетти колдонуу менен ишке ашырылуучу кылмыш ишинин бардык түрлөрү үчүн жалпы термин. Кибер кылмыш фишинг, вирустар, шпиондук программалар, опузалап тартып алуучу программалар жана социалдык инженерия сыяктуу ар кандай ыкмалар жана аспап-шаймандар аркылуу жасалышы мүмкүн, көбүнчө жеке маалыматты же каражаттарды уурдоо үчүн.

Инсанга каршы киберкылмыштуулук. Өз ара аракеттенген, баарлашкан жана/же кандайдыр бир чынында эле болгон же ойдон чыгарылган мамиледе болгон башка адамдарга каршы жеке адамдар тарабынан жасалган киберкылмыштар.

Кибер-прокси. Мамлекетке карата атайылап багытталган кибер көз каранды кылмыштуулукка түздөн-түз же кыйыр жолу менен көмөктөшкөн ортомчулар.

Кибертерроризм. Кандайдыр-бир зыян келтирүү жана калктын максаттуу тобунун ичинде коркунуч туудуруу максатында инфраструктуранын өзгөчө маанилүү объектилерине каршы жасалган кибер көз каранды кылмыштуулук. Дезинформация. Атайылап жалган маалымат таратуу.

Киберкодулоо. Куугунтуктоо, кемсинтүү, мазактоо, таарынтуу, асылуу, коркутуу, үркүтүү, тынчын алуу, ырайымсыз мамиле кылуу же башка балдарга кол салуу максатында балдар тарабынан информациялык-коммуникациялык технологияларды колдонуу.

Кибершпиончулук. Өз өлкөсүнүн улуттук коопсуздугунун деңгээлин, экономикалык атаандаштык жөндөмүн жана/же аскердик күчүн жогорулатуу алкагында системалардан жана маалыматтардан мыйзамсыз пайдаланууга уруксат алуу, өз максаттары жөнүндө чалгындоо маалыматтарын чогултуу үчүн өкмөттүн атынан чыккан мамлекеттин же башка адамдарды каржылоосу же көзөмөлү менен иштеген өкмөттүк түзүмдөр, топтор тарабынан маалыматтык-коммуникациялык технологияларды пайдалануу.

Кладмен (кыстарма салуучу, мина коюучу). Баңги затын сатуучудан товардын дүң партиясын (башкы казына деп аталган) алып, андан кийин аны кыстармаларды (белгилүү бир жерге катылган психотроптук зат салынган чакан баштыктар) колдонуу менен тараткан ортомчу. Көбүнчө бул үчүн трансформаторлор, терезе тешиктери, дренаждык түтүктөр, тепкич тосмолор, гараждын дубалындагы кирпичтердин ортосундагы боштуктар колдонулат. Кээде баңгизат белгилүү бир жерде жерге көмүлүп калат – мындай кыстармалар көмүлүү деп аталат.

Клирнет (англ. clear internet — тунук Интернет). Белгилүү бир сайттын клирнетте камтылганын текшерүү үчүн браузердин даректик сабында ушул сайттын аталышын окуп чыгуу жетиштүү болот. Эгерде сайттын аталышы https:// башталса, анда ушул сайт шифрди колдонот жана бул веб-ресурска шилтеме коопсуз болуп саналат. Тунук интернетке кирген адамдардын санын байкап, алар кайсы сайттарга кирип, кайсы иш-аракеттерди кылганын оңой эле көрсө болот.

Укук бузуулар жөнүндө кодекси. Кыргыз Республикасынын укук бузуулар жөнүндө кодекси Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан 2021-жылдын 28-октябрында кабыл алынган.

Балдарды коммерциялык сексуалдык эксплуатациялоо. Акчалай же акчалай эмес сыйлыктын ордуна балдарга сексуалдык зомбулук көрсөтүү менен байланышкан белгилүү иш-аракеттерди жана кылмыштарды сүрөттөө үчүн колдонулган термин.

Коммуникациялык көндүмдөрү. Баарлашуу көндүмдөрү.

Компьютер маалыматы. Санариптик түзүлүш системасында иштетилген маалыматтын ар кандай көрүнүшү. Ошондой эле компьютер маалыматтары же маалыматтар катары белгилүү.

Компьютер маалыматтары. Санариптик түзүлүш системасында иштетилген маалыматтын ар кандай көрүнүшү. Ошондой эле компьютер маалыматы же

маалыматтар катары белгилүү.

Баланын укуктары жөнүндө конвенция. Бириккен Улуттар Уюмунун 1989-жылдын 25-ноябрында № 44/25 резолюциясы аркылуу кабыл алынып, 49-беренесине ылайык 1990-жылдын 2-сентябрында күчүнө кирди. Конвенцияга дүйнөнүн бардык мамлекеттери кошулду. Конвенциянын булактары Адам укуктарынын Бүткүл дүйнөлүк декларациясында байкалып, «өзүнүн мүчө боюнун жана акылынын жетиле электигине байланыштуу бала атайын коргоого жана кам көрүүгө, анын ичинде туулганга чейин да, туулгандан кийин да тиешелүү укуктук коргоого муктаж» экендиги аныкталган.

Конвенция. Конвенция – бул милдеттендирген документ (мыйзам). Конвенция ратификацияланганда (кол коюлганда) мамлекет аны сактоону камсыз кылуу милдеттенмесин өзүнө жүктөйт.

Ойлонуп туруп иштелген иш-аракеттердин негизиндеги купуялуулук. Системалардын жана технологиялардын конструкциясына киргизилген купуялуулукту камсыз кылуу боюнча иш-чаралар. Ошондой эле купуялуулуктун «ойлонуп туруп иштелген иш-аракеттердин негизинде маалыматтарды коргоо» аталышы белгилүү.

Купуялуулук. Жеке маалыматтын сырын сактоо, таратпоо. Системалар, түйүндөр жана маалыматтар корголгон. Аларды колдонууга уруксат авторизацияланган пайдалануучуларга гана берилет.

Конфискациялоо. Конфискациялоо – соттун же башка компетенттүү органдын токтому менен мүлктөн биротоло ажыратуу дегенди билдирет (Конвенция). Айыптоо өкүмүнүн негизинде төмөнкүдөй мүлктөрдү мамлекеттин менчигине айландыруу менен акысыз алып коюу болуп саналат: кылмыш жасоонун натыйжасында алынган акчаларды, баалуулуктарды жана башка мүлктү; кылмыш жасоону каржылоого пайдаланылган же багытталган акчаларды, баалуулуктарды жана башка мүлктү; кылмыш жасоонун натыйжасында алынган акчаларды, баалуулуктарды жана башка мүлктү жана (же) жарым-жартылай же толугу менен айландырылган же болбосо кайра өзгөртүлгөн бул мүлктөн түшкөн кирешелерди; кылмыш жасоонун куралдарын, жабдууларын же башка каражаттарын.

Келишпестик. Адымдын аң-сезиминде, инсандар аралык мамилелерде, өз ара аракеттенүүлөрдө карама каршы багытталган жана бири-бирине дал келбеген тенденциялардын кагылышуусу.

Маалыматтардын купуялуулугу, бүтүмдүүлүгү жана жеткиликтүүлүгү. Купуялуулук -маалыматтардан пайдалануу укугуна ээ болгон адамдарга гана аларды колдонууга уруксат берилет дегенди билдирет. Бүтүмдүүлүк – маалыматтар өзгөрүлбөгөн түрдө сакталат жана анык бойдон калат дегенди билдирет. Жеткиликтүүлүк - маалыматтардан пайдалануу укугуна ээ болгон адам аны ала алат дегенди билдирет.

Концепция. Бир нерсеге көз караштар системасы; негизги ой; ниет; теориялык курулушу.

Коррупциялык фактор. Ченемдик укуктук актылардын жоболорунун (ченемдик укуктук актылардын долбоорлорунун) укук колдонуучуларга кароонун негизсиз кенен чегин колдонууга мүмкүнчүлүк түзүүсү же жалпы эрежелерден алып салууларын негизсиз колдонуу мүмкүнчүлүгүн, ошондой эле жарандарга жана уюмдарга бүдөмүк, ишке ашырууга кыйынга турган жана (же) оорчулукту камтыган жоболорду жана талаптарды коюу, ошону менен коррупциялык көрүнүштөргө шарттарды түзүү.

Коррупциялык тобокелдик. Коррупциялык жүрүм-турумдун пайда болуу ыктымалдуулугу, алар төмөнкүлөрдөн келип чыгышы мүмкүн: мамлекеттик кызматты өтөөдө кесиптик милдеттерин ишке ашырууда ыйгарым укуктарды ишке ашырууга байланыштуу мамлекеттик кызматкерлер үчүн белгиленген милдеттерди, тыюу салууларды жана чектөөлөрдү аткарбоо. Коррупциялык тобокелдиктердин түрдүү себептери бар: экономикалык, саясий, социалдык ж.б. Коррупциялык тобокелдиктерди алдын алуу үчүн мамлекеттик кызматчылар тарабынан коррупциялык аракеттерди ишке ашыруусуна көмөктөшүүчү факторлорду изилдөө маанилүү.

Коррупция. Бийликтик ыйгарым укуктарга ээ болгон бир же бир нече кызмат адамдарынын айрым адамдар же топтор менен материалдык, кандай болбосун башка жыргалчылыктарды жана артыкчылыктарды мыйзамсыз алуу, ошондой эле алар тарабынан бул жыргалчылыктарды жана артыкчылыктарды жеке жана юридикалык жактарга берүү, коомдун же мамлекеттин кызыкчылыктарына коркунуч түзүүчү укукка каршы туруктуу байланыштарды түзүүдө атайылап жасалган жосун.

Инсандыкты уурдоо. Санарип инсандыкты уурдоо (англ. Identity theft). Адамдын жеке маалыматтарын материалдык пайда алуу үчүн мыйзамсыз колдонгон кылмыш.

Кредит. Эки тараптын финансылык милдеттенмелери. Бир тарап накталай акчаларды же башка ресурстарды берет, ал эми экинчи тарап мөөнөттүүлүк, төлөөчүлүк жана кайтарымдуулук принциптерине ылайык аларды кайтарууга убада берет. Кредит пайызсыз болушу мүмкүн, мындай учурда ал «бөлүп төлөө» деп аталат.

Крипто опузалоочу. Опузалоо вирустун бир түрү. Колдонуучунун санарип түзмөгүнө зыян келтирүүчү, колдонуучунун документтерин шифрлеген жана жабырлануучу кун төлөмөйүнчө файлдарды жана маалыматтарды жок кылам деп коркуткан зыяндуу программа.

Сынчыл ой-жүгүртүү (англ. Critical thinking). Адам болуп жаткан окуяларга адекваттуу баа берүүгө, ошондой эле белгилүү бир жагдайга же маселеге алынган натыйжаларды туура колдонууга мүмкүндүк берүүчү негиздүү тыянактарды түзүү менен бирге нерселерди жана окуяларды талдоо үчүн колдонгон баалоо системасы.

Өстүрүү. Бириккен Улуттар Уюмунун эл аралык конвенцияларында каралган апийим, кызгалдак жана кара куурайды себүү жана өстүрүү.

Кетфишинг. Убакытты, акчаны жана/же башка буюмдарды уурдоо максатында сүйүү жана достук тууралуу жалган же адаштыруучу убадаларды берүү.

Латенттик кылмыштуулук. Иш жүзүндө жасалган кылмыштардын, бирок билинбей калган же каттоого алынбаган бөлүгү. Каттоого алынган кылмыш менен иш жүзүндөгү кылмыштын ортосундагы айырма жашыруун кылмышты түзөт.

Кылмыштуу кирешелерди мыйзамдаштыруу (адалдаштыруу). Кылмыштуу кирешелерди жашыруу максатында, эгерде мүлк кылмыштуу киреше экендиги белгилүү болсо, аны өзгөртүү (конвертациялоо) же которуштуруу боюнча кандайдыр бир аракеттерди (операцияларды же бүтүмдөрдү) жасоо жолу менен кылмыштуу кирешеге ээлик кылуу, пайдалануу же тескөө үчүн укук ченемдүү түр берүү, же мүлктүн келип чыгышынын кылмыштуу булагын жашыруу үчүн же кылмыш жасоого катышкан адамга жосундары үчүн жоопкерчиликке тартылбашынын максатында жардам көрсөтүү;эгерде мүлк кылмыш жолу менен алынган кирешелер экендиги белгилүү болсо мүлктүн булагын, жайгашкан жерин, тескөө жана ордун которуу ыкмасынын чыныгы мүнөзүн, ошондой эле мүлккө болгон укуктарды же ага ээлик кылуу укугун бекитүү же жаап-жашыруу; эгерде мүлк кылмыш жасоонун натыйжасында алынгандыгын билинсе, кылмыш жасоого катышпаган адамдын мүлктү жашыруусу же сактоосу; же эгерде адам алып жаткан учурунда бул мүлк кылмыш жолу менен алынган киреше экенин билседа мүлктү алуусу, ээлик кылуусу же пайдалануусу.

Жеке чек аралар. Маектештин жеке мейкиндигинин чек аралары жана анын ыңгайлуу баарлашуу зонасы. Алар бузулганда адам ыңгайсыздыкты сезип, инстинктивдүү түрдө артка жылат.

Манипуляция. Адамга тымызын таасир этүү менен манипулятордун максаттарына жетүүгө мүмкүндүк берүүчү жүрүм-турум ыкмасы.

Мафия (итал. mafia). 19-кылымдын башында неаполитандык Каморранын үлгүсүндө пайда болгон, прогрессивдүү ишмерлерге жана уюмдарга каршы террордук чабуулдар аркылуу ири жер ээлеринин сүткорлорунун кызыкчылыгында аракеттенген Сицилиядагы жашыруун коом. Кийинчерээк АКШдан орун алышкан. Бул уюму, түзүлүшү жана жүрүм-турум кодекси алар үчүн жалпы болгон кылмыштуу топтордун («үй-бүлө» аталышындагы) бирикмеси. Бүгүнкү күндө бул термин менен этникалык же өнөкөт кылмыштуулукту белгилешет. Уюшкан кылмыштуулуктун башкарууга жана экономикага аралашып киришинин натыйжасында мафия түзүлөт деп эсептелет .

Медициналык текшерүү. «Баңгилик» (наркоман) диагнозун аныктоо үчүн адамды стационардык шарттарда текшерүү.

Медициналык күбөлөндүрүү. Баңги заттарынын таасириндеги мас абалын аныктоо максатында адамды амбулатордук кароодон өткөрүү.

Адамдын жана баланын укуктарын коргоо боюнча эл аралык жана улуттук мыйзам ченемдик актылар: Адам укуктарынын эл аралык хартиясы, Адам укуктарынын жалпы декларациясы (1948), Баланын укуктары жөнүндө конвенция (1989), Адам укуктарын жана негизги эркиндиктерди урматтоо алкагында эл аралык өз ара түшүнүшүүгө, кызматташууга жана тынчтыкка тарбиялоо жөнүндө ЮНЕСКОнун сунушу (1974), Иш-аракеттердин Дакардык чектери. Баардыгы үчүн билим берүү: жамааттык милдеттенмелерибизди аткаруу (2000), Кыргыз Республикасынын Конституциясы, Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндө» Мыйзамы, Кыргыз Республикасынын Үй-бүлө кодекси, Кыргыз Республикасынын «Мугалимдин статусу жөнүндө» Мыйзамы, Кыргыз Республикасынын «Үй-бүлөдөгү зомбулуктан социалдык-укуктук коргоо жөнүндө» Мыйзамы ж.б. Аталган конвенцияларда, мыйзамдарда, сунуштарда жана башка ченемдик укуктук документтерде ар бир адам, бала, өспүрүм, чоң адам дене-бойлук, психологиялык же сексуалдык зомбулукка тартылбастан жашоого, эмгектенүүгө, билим берүүгө укугу бар экендиги жарыяланат.

Баңги каражаттарына жана психотроптук заттарга эл аралык квота. 1961-жылдагы Баңги каражаттары жөнүндө бирдиктүү конвенцияга жана 1971-жылдагы Психотроптук заттар жөнүндө конвенцияга катышкан өлкөлөр үчүн, бул өлкөлөрдүн өкмөттөрү тарабынан аларга болгон муктаждыкты эсептөөнүн негизинде, БУУнун Баңгизаттарды көзөмөлдөө боюнча эл аралык кеңеши тарабынан жыл сайын бекитилген баңги

каражаттарынын, психотроптук заттардын жана прекурсорлордун берилген лимити.

Баңги заттар жөнүндө Эл аралык конвенциялар. Баңги заттар жөнүндө негизги эл аралык конвенциялар төмөнкүлөр: 1961-жылдагы Баңги каражаттары жөнүндө бирдиктүү конвенция, 1972-жылдагы Протоколго киргизилген өзгөртүүлөр менен баңги каражаттарын көзөмөлдөө боюнча эл аралык системаны түзүү каралган. 1971-жылкы Психотроптук заттар боюнча конвенцияда психотроптук заттарга эл аралык көзөмөлдөө системасын түзүү каралган. Бириккен Улуттар Уюмунун 1988-жылдагы Баңги каражаттарынын жана психотроптук заттардын мыйзамсыз жүгүртүлүшүнө каршы күрөшүү конвенциясы баңги заттардын мыйзамсыз жүгүртүлүшүнө каршы күрөшүү боюнча ар тараптуу чараларды кабыл алууну, анын ичинде акчаны адалдаштыруу жана химиялык заттардын – прекурсорлордун агымына каршы күрөшүү боюнча жоболорду камтыйт.

Мессенджер. Заматта кабарларды алмашууга мүмкүндүк берүүчү смартфон же компьютер үчүн программа. Бул тексттик билдирүүлөр, фотографиялар жана сүрөттөр, видеороликтер жана файлдар болушу мүмкүн. Мессенджердеги чалуулар жеткиликтүү интернеттен пайдаланып, пакеттеги мүнөттөрдү коротпойт. Кээ бир операторлор мессенджерлер жана социалдык түйүндөр үчүн чектелбеген интернет менен тарифтерди түзүшөт.

Метамаалыматтар. Башка маалымат жөнүндө маалымат, мазмун же объект жөнүндө кошумча маалыматка тиешелүү маалыматтар. Метамаалыматтар ар кандай объектти мүнөздөгөн белгилер жана касиеттер жөнүндө маалыматты ачып берет, аларды чоң маалымат агымында автоматтык түрдө издөөгө жана башкарууга мүмкүндүк берет.

Паракорчулук. Кызмат адамы тарабынан пара алуу, пара берүүчүнүн пайдасына жасалган аракети же аракетсиздиги үчүн берилген же алынган материалдык баалуулуктар (буюмдар же акча) же кандайдыр-бир мүлктүк пайда, бул кызмат адам аткарууга милдеттүү болгон же аткарууга бара алган иш-аракет.

Амигдала (миндалевидное тело). Мээнин бадам сыяктуу калыптанган жана терс (коркуу) жана оң эмоциялардын (ырахат алуу) пайда болушунда негизги ролду ойногон аймагы.

Мобилдик тиркемелер. Мобилдик орнотмолор (смартфон, планшет ж.б.у.с.) үчүн түзүлгөн жана аныкталган платформага (iOS, Android, Windows) ылайыкталган программалык камсыздоо. Web-ресурстардан айырмаланып, түйүнгө кошулбай иштейт.

Жаштар. Социалдык-демографиялык топ, аны курактык мүнөздөмөлөрдүн жыйындысы (болжол менен 19 жаштан 28 жашка чейин), социалдык жетилгендиктин калыптанышы, чоңдор дүйнөсүнө кирүү, ага ыңгайлашуу жана анын келечектеги жаңылануу мезгилин мүнөздөйт.

Мораль. Жакшы жана жаман, туура жана туура эмес, жакшылык жана жамандык жөнүндө коомдо кабыл алынган түшүнүктөр, ошондой эле бул түшүнүктөрдөн келип чыккан жүрүм-турум нормаларынын жыйындысы.

Көндүм. Узакка созулган кайталоо аркылуу калыптанган, жогорку деңгээлде өздөштүрүү жана аң-сезимдүү жөнгө салуунун жана көзөмөлдөөнүн жоктугу менен мүнөздөлгөн аракет.

Жаза. Жосун же кылмыш жасаган адамга карата кандайдыр бир чараларды колдонуу же аны турмуштук кандайдыр бир пайдадан ажыратуу. Жаза инсандын жүрүм-турумунун жана социалдык иш-аракеттеринин коомдо алгылыктуу үлгүсүн калыптандыруу үчүн колдонулушу мүмкүн.

Салык. Бул мамлекеттин ишин каржылоо үчүн юридикалык жана жеке жактардан мезгил-мезгили менен алынуучу мыйзамдуу түрдө белгиленген милдеттүү, жекече берилген акчалай төлөм. Ал акчалай түрдө гана алынат жана төлөнөт.

Наркологиялык мекемелер. Мыйзамда белгиленген тартипте наркологиялык жардам көрсөтүүчү мекемелер (бөлүмдөр же кабинеттер).

Баңгилик. Баңги каражаттарын кыянаттык менен пайдалануудан улам өнөкөт интоксикациядан келип чыккан, аларга психикалык же дене-бойлук көз карандылык менен мүнөздөлүүчү психикалык ооруулуу абал.

Баңги каражаттары. Медициналык рецептсиз же көзөмөлсүз колдонулган синтетикалык же табигый заттар. Аларды системалуу түрдө колдонуунун натыйжасында көз карандылык пайда болот жана сөзсүз түрдө физикалык жана психикалык ден-соолуктун, акырында, өмүрдүн бузулушуна алып келет.

Баңгизаттык (дарылык) каражат. Баңги заттарын эл аралык көзөмөлдөө контекстинде «баңгизаттык каражат» термини 1961-жылдагы конвенциянын I жана II тизмелерине киргизилген табигый келип чыккан же жасалма иштелип чыккан ар кандай каражатты билдирет. Бул термин ар кандайча колдонулат. Медицинада бул ооруну алдын ала же айыктыра турган же адамдын физикалык же психикалык абалын жакшыртуучу ар кандай затты билдирет; фармакологияда бул термин ткандардагы же организмдердеги биохимиялык

же физиологиялык процесстерде өзгөрүүлөрдү пайда кылган ар кандай химиялык элементти билдирет.

Адам укуктарын бузуу. Адамдын укуктарын жана эркиндиктерин бузуу деп кимдир-бирөө өлкөнүн мыйзамдарында белгиленген укуктарды бузуп жатабы, же тескерисинче, мыйзамдар чыгарылып, анын негизинде адам укуктары бузулуп жатканына карабастан, ар кандай мыйзам бузууну билдирет.

Насвай. Майда топтор, таякчалар же кир жашыл түстөгү күкүм түрүндө чайналган тамеки.

Зомбулук. Иш жүзүндө же коркутуу түрүндө күч же бийликти атайылап колдонуу. Дене-бойлук, психологиялык жана сексуалдык зомбулук деп бөлүнөт.

Улуттук коопсуздук. Инсандын, коомдун жана мамлекеттин турмуштук таламдарын тышкы жана ички коркунучтардан коргоонун кепилденген абалы.

Мыйзамсыз миграция. Бул мамлекеттер үчүн олуттуу көйгөйлөрдү жараткан миграциянын бир түрү, өзгөчө эл аралык миграция чөйрөсүндө. Өлкөгө мыйзамсыз кирүү, өлкөдө мыйзамсыз болуу же мыйзамда белгиленген мөөнөттө өлкөдөн чыкпастан мыйзамдуу түрдө келүү жөнгө салынбаган миграциянын элементтерин түзөт.

Баңги каражаттарын же психотроптук заттарды мыйзамсыз пайдалануу. Дарыгердин дайындоосу жок баңги каражаттарын же психотроптук заттарды пайдалануу.

Баңги каражаттарын, психотроптук заттарды жана прекурсорлорду мыйзамсыз жүгүртүү. Баңги каражаттарын, психотроптук заттарды жана прекурсорлорду жүгүртүү чөйрөсүндөгү Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын бузуу менен ишке ашырылган ишмердүүлүктүн түрлөрү.

Непотизм. Туугандарына же досторуна кесипкөй сапаттарына карабастан артыкчылыктарды берүүнү камтыган фаворитизмдин бир түрү.

Бейөкмөт уюмдар (БӨУ). Расмий (өкмөттүк) мекемелердин катышуусуз жеке адамдар жана/же башка коомдук (коммерциялык эмес, өкмөттүк эмес) уюмдар тарабынан түзүлгөн жана өз ишин уставдын негизинде жана өз каражаттарынын эсебинен жүргүзгөн уюм.

Туура эмес жүрүм-турум. Адамдын мыйзам ченемдерине толук же жарым-жартылай карама-каршы келген жүрүм-туруму. Бул мыйзамдуу жүрүм-турумдун антиподу, ал өз кезегинде адамдын укуктук жүрүм-турумунун бир түрү болуп саналат.

Жеке жашоонун кол тийбестиги. Тынчын албоого болгон укук; байкоого алынуудан эркин болуу укугу; өзүнүн инсандыгын жана жүрүм-турумун, ишенимдерин, өз ой-толгоолорун, сырын кармоого жөндөмдүү болуу; жана качан, эмне үчүн, кайерде, кимге жеке маалыматтары ачылышын, кандай жеке маалыматтары жана канчалык деңгээлде ачыкка чыгарылышын тандоо жана көзөмөлдөө укугу.

Никотин. Тамекинин курамындагы наркотикалык зат, аны колдонуу мээнин никотиндик ацетилхолин рецепторлоруна таасиринен улам дофаминди пайда кылат. Анын үстүнө никотин күчтүү уулуу зат. Чоң дозада нерв системасынын шал оорусуна алып келиши мүмкүн.

Нарктуулук. Адамдын адеп-ахлактык сапаты, адамды тандоодо жетектөөчү эрежелер. Сүйлөөдө жана адабиятта моралдык, кээде этика үчүн синоним катары колдонулган термин.

Нөлдүк сабырдуулук. Бир нерсени, кандайдыр бир көрүнүштү толук тааныбоо же алдын алуу. Көбүнчө коомго жат көрүнүштөр, зордук-зомбулук, адам укуктарынын бузулушу тууралуу сөз болот.

«Тең-теңге» принцибине негизделген билим берүү. Жаштардын (же жалпы мүнөздөмөсү бар адамдардын башка топторунун, мисалы, баңги заттарын колдонуу ж.б.) өнүктүрүүгө жана жогорулатууга жардам берген окутуу методологиясы, аларга саясаттарга жана программаларга таасир этүүгө жигердүү катышууга мүмкүндүк берүү, топтун мүчөлөрү үчүн окутууларды өткөрүү.

Баарлашуу. Биргелешкен иш-аракеттердин муктаждыктарынан келип чыккан жана эң аз дегенде үч түрдүү процессти камтыган адамдар менен топтордун ортосундагы байланыштарды орнотуунун жана өнүктүрүүнүн татаал көп кырдуу процесси: баарлашуу, өз ара аракеттенүү жана социалдык кабылдоо.

Коомчулук. Коомдук түзүлүштүн салттуу формасы.

Милдет. Аткарылуучу аракеттер. Зарылчылыктын тышкы же ички негизи болушу мүмкүн. Биринчи учурда, ал субъекттин статусу менен, экинчиден - моралдык милдет менен белгиленет.

Омбудсмен (Акыйкатчы). Кыргыз Республикасынын аймагында жана анын юрисдикциясынын чегинде туруктуу негизде адамдын жана жарандын конституциялык укуктары жана эркиндиктери сакталышына көзөмөл жүргүзүүчү кызмат адамы.

Онлайн чөйрө. Бул компьютер (маалыматтык технологиялар) тарабынан башкарылуучу же ага туташтырылган мейкиндик жана иш-аракеттер интернет аркылуу гана жеткиликтүү.

Жамааттык коопсуздук келишим уюму (ЖККУ). Жарыяланган максаттары тынчтыкты, эл аралык жана аймактык коопсуздукту жана туруктуулукту чыңдоо, мүчө-мамлекеттердин (Армения Республикасы, Беларусия Республикасы, Казакстан Республикасы, Кыргыз Республикасы, Россия Федерациясы жана Тажикстан Республикасы) көз карандысыздыгын, аймактык бүтүндүгүн жана эгемендүүлүгүн жамааттык негизде коргоо, аларга жетишүү үчүн мүчө-мамлекеттер саясий каражаттарга артыкчылык беришет. ЖККУ 1992-жылдын 15-майында Ташкентте (Өзбекстан) Жамааттык коопсуздук келишимге кол коюулушу менен башталган. Жогорку органы – Жамааттык Коопсуздук Кеңеши (ЖКК), ал уюмдун башкы катчысын дайындайт. ЖККУга кирген өлкөлөрдүн калкынын жалпы саны 193 835 249 адамды түзөт (2021). 2022-жылга карата тынчтык орнотуучу күчтөрдүн саны 3600 адамды түзөт. Жамааттык коопсуздук келишими мүчө-мамлекеттер тарабынан ратификациялангандан кийин 1994-жылдын 20-апрелинде күчүнө кирип, 1995-жылдын 1-ноябрында Бириккен Улуттар Уюмунун катчылыгында каттоодон өткөн.

Уюшкан киберкылмыштуулук. Интернетте жогорку суроо-талапка ээ болгон техникалык кызмат көрсөтүү чөйрөлөрүндө пайда көрүү үчүн мыйзамсыз иш-аракеттерди аткарган, туруктуу аракеттенген кылмыштуу ишкананы сүрөттөө үчүн колдонулган термин.

Уюшкан кылмыштуу топ (УКТ). Бул эки же андан көп адамдардын тобунун туруктуу бирикмеси, анын максаты бир же бир нече кылмыш жасоо, анын мүчөлөрүнүн ортосунда кылмыш жасоо үчүн алдын ала бүтүм, ошондой эле милдеттерди алдын ала бөлүштүрүү. ар бир топтун мүчөсү.

Уюшкан кылмыштуу топ. Конвенцияга ылайык курамында үч же андан көп адамдардан турган, түзүлүшү калыптанган, түз же кыйыр түрдө финансылык же башка пайда алуу үчүн бир же бир нече оор кылмыштарды же кылмыштарды жасоо максатында белгилүү бир мезгил аралыгында макулдашып аракеттенген топ (Бириккен Улуттар Уюмунун улуттар аралык уюшкан кылмыштуулукка каршы конвенциясы).

Уюшкан кылмыштуулук. Коомчулуктун суроо-талаптары көп болгон чөйрөлөрдө мыйзамсыз ишмердүүлүк жолу менен пайда табуу үчүн рационалдуу иштеген туруктуу аракеттенген кылмыштуу ишкана.

Уюшкан киберкылмышкерлер. Бириккен Улуттар Уюмунун 2000-жылдагы улуттар аралык уюшкан кылмыштуулукка каршы конвенциясына ылайык, курамында үч же андан көп адамдардан турган, түзүлүшү калыптанган, түз же кыйыр түрдө финансылык же башка пайда алуу үчүн толугу менен же жарым-жартылай интернет тармактарында бир же бир нече оор кылмыштарды же кылмыштарды жасоо максатында белгилүү бир мезгил аралыгында макулдашып аракеттенген топ.

Өзгөчө коопту у баңги каражаттары жана психотроптук заттар. Кыргыз Республикасынын аймагында көзөмөлгө алынууга тийиш болгон баңги каражаттарынын жана психотроптук заттардын № 1 жана 2 тизмелерине киргизилген адамдын ден соолугу үчүн өзгөчө коопту у каражаттар жана дары-дармектер.

Өзгөчө оор кылмыштар. Өзгөчө оор кылмыштарга атайылап жасалган кылмыштар кирет, алар үчүн мыйзамда он жылдан ашык мөөнөткө эркиндигинен ажыратуу же өмүр бою эркинен ажыратуу түрүндөгү жаза каралган.

Жоопкерчилик (жоопкерчиликтүү жүрүм-турум). Инсандын коомдо кабыл алынган моралдык-укуктук нормаларга жана эрежелерге ылайык өз ишмердүүлүгүн башкара билүүсү, милдетти сезүүсү.

Жоопкерчилик. Адамдын кандайдыр бир нерсеге болгон көз карандылыгынын байланышы, ал чечимдерди кабыл алуу жана башка бир нерсени сактоо же илгерилетүүгө багытталган тике же кыйыр түрдө иш-аракеттерди жасоонун аныктоочу негизи катары кабыл алат.

Баш тартуу. Кайрылган адамга өтүнүчтү же талапты аткарууга макул эместигин билдирүүсү.

Тобокелдиктерди баалоо. Коркунучтун ыктымалдуулугун, анын кесепеттерин жана активдин ошол коркунучка дуушар болушун баалоо.

Патент. Ойлоп чыгарууга (инновацияга же чыгармага) берилген өзгөчө укук, бул кандайдыр бир буюм же процесс, ал эреже катары кандайдыр бир нерсени жасоонун жаңы ыкмасын же тигил же бул маселенин жаңы техникалык чечимин сунуштайт (ИМБДУ, датасы жок).

Пандемия. Эпидемияга жер шарынын бардык континенттеринин катышуусу.

Педофил. Жаш балага сексуалдык кызыгуусу бар адам.

Ашыкча доза. Кандайдыр бир дары-дармекти кескин терс физикалык же психикалык таасирди пайда кылган өлчөмдө колдонуу. Ашыкча доза кыска мөөнөттүү же узак мөөнөттүү кесепеттерге же өлүмгө алып келиши мүмкүн; белгилүү бир дарынын өлүмгө алып келүүчү дозасы жеке адамга жана жагдайга жараша өзгөрөт.

Баңги каражаттарын жана психотроптук заттарды кайра иштетүү. Натыйжасында баңги каражатта-

рынын же психотроптук заттардын концентрациясын тазалоого (чет аралашмаларды алып салууга), баңги каражаттарынын же психотроптук заттардын концентрациясын жогорулатууга, ошондой эле алардын негизинде баңги каражаты же психотроптук заттар болуп саналбаган заттарды алууга алып келген аракеттер..

Өткөөл (өспүрүм) курак. Болжол менен 10 жылдан 19 жылга чейин созулган адам өмүрүнүн мезгили. Бул мезгилде адам физиологиялык, психологиялык жана социалдык жактан олуттуу өзгөрүүлөрдү башынан өткөрөт.

Жеке маалымат (өздүк маалыматтар же жеке маалыматтар). Башка жактарга берилиши мүмкүн болгон идентификацияланган же идентификациялануучу жеке адамга тике же кыйыр тиешелүү маалымат.

Интернетте өздүгүн тактоо. Кылмышкерлердин окшош ысымдар менен аккаунттарды түзүү жана бар болгон курмандыктардын сүрөттөрүн колдонуу аркылуу жабырлануучулардын кейпин кийүү процессин ачыкто.

Тамак-аш пирамидасы. Туура тамактануу принциптеринин схемалык чагылдырылышы. Ар түрдүү азыктык жана энергетикалык баалуулуктары бар азыктар пирамиданын ар кандай деңгээлдеринде бөлүштүрүлөт. Пирамида принцибине туура келүү тамактанууну тең салмактуу кылууга мүмкүндүк берет.

Пираттык программалар. Мыйзамсыз алынган жана төлөмсүз же лицензиясыз орнотулган программалар.

Жүрүм-турум. Тирүү жандыктардын тышкы (кыймылдуу) жана ички (психикалык) активдүүлүгү менен шартталган айлана-чөйрө менен мүнөздүү өз ара аракеттенүүсү. Бул термин индивиддерге да, алардын агрегаттарына да (биологиялык түрдүн, социалдык топтун жүрүм-туруму) тиешелүү.

Товардык белгилерди жасалмалоо.

Колдоо. Кыйын турмуштук кырдаалда ага жардам берүү максатында башка адамга багытталган иш-аракеттер, сөздөр же жүрүм-турум.

Поджарка. Жеке адамдардын өз ыктыяры менен сүрөттөрүн жана/же видеолорун интернетке жайгаштыруу, башкаларды алар жөнүндө кемсинтүүгө чакыруу процесси.

Тукуруу. Зыяндуу, адепсиз же мыйзамсыз коркунучтуу аракеттерге жана кылмыштуу аракеттерге түртүү, чакыруу.

Пайдалуу адаттар. Мурда түзүлгөн нейрон байланыштарынын аркасында белгилүү бир кырдаалда муктаждык болуп калган конструктивдүү жүрүм-турум ыкмасы. Бул аракет автоматтык түрдө ишке ашырылат, б.а. аң-сезимдин катышуусуз.

Жыныстык жетилүү. Жыныстык гормондордун - кыздарда эстроген жана прогестерон жана балдарда тестостерондун өндүрүшүнөн улам пайда боло баштаган организмдеги өзгөрүүлөр. Жыныстык жетилүүнүн натыйжасында адамдын организми көбөйүүгө — балдардын төрөлүшүнө даяр болот.

Коррупциянын кесепеттери. Коррупциялык иш-мердиктин коомдук кызыкчылыктарга келтирилген реалдуу зыяны түз жана кыйыр, түздөн-түз жана кыйыр түрдө коомдук баалуулуктар дуушар болгон коррупциялык аракеттерге себептүү байланышкан терс өзгөрүүлөрдө, ошондой эле коом үчүн экономикалык жана башка чыгымдарда чагылдырылат. Коррупцияга каршы күрөш жана анын социалдык алдын алуу.

Коррупциялык укук бузуулардын кесепеттери. Коррупциялык укук бузуулардын негизги терс кесепеттери болуп төмөнкүлөр саналат: 1) адамдын укуктарын жана эркиндиктерин бузуу; 2) мамлекеттин кызыкчылыктарына экономикалык, саясий жана башка зыян (зыян), ошондой эле анын эл аралык беделине (аброюна) шек келтирүү.

Көмөкчүлүк. Кылмыш жасоодо же аны жашырууда башкаларга жардам берүү же көмөктөшүү.

Жосун. Аң-сезимдүү иш-аракет, эрктин ишке ашкан аракети. Актынын мазмуну жүрүм-турумдун адептүүлүгүн жакшы менен жамандын айырмасын аныктайт. Адамдын ар бир аракети иш эмес, аң-сезимдүү тандоо гана болуп калат.

Керектөө. Бир нерсеге же бирөөгө болгон муктаждык, же бир нерсеге ээ болууга умтулуу.

Баланын укуктары. 1. Жашоонун бардык чөйрөлөрүндө балдардын жана өспүрүмдөрдүн кызыкчылыктарын коргоого багытталган атайын мыйзамдык ченемдердин жана эрежелердин жыйындысы. 2. Мамлекет тарабынан корголгон мыйзамдаштырылган мүмкүнчүлүк, бир нерсени жасоо же ишке ашыруу эркиндиги.

Чынчылдык. Сүйлөп жаткан адамдын айткандары менен сөздөрүнүн анын ой-пикири менен ишенимине дал келиши. Мындай шайкештик бардык сөздүн маңызын түзгөндүктөн, ал кимге кайрылса, ошону кабыл алат; угуучу экинчисинин чындыгына таянат жана сүйлөөчүгө болгон ишенимин ага негиздейт.

Эксплуатациядан, зордук-зомбулуктан жана кыянаттыктан коргоо укугу. Балдардын укуктары жөнүндө конвенцияда чагылдырылган (19-берене: Зордук-зомбулуктан жана кайдыгерликтен коргоо). Мамлекеттер балдарга ата-энелер же башка камкорчулар тарабынан зомбулуктан жана кароосуз камуудан тийиштүү түрдө кам көрүлүшүн жана корголушун камсыз кылышы керек.

Укук. Белгиленген жана коомдогу адамдардын мамилелерин жөнгө салуучу мамлекет тарабынан корголуучу ченемдердин жана эрежелердин жыйындысы.

Укуктук маданият. Билимдин жалпы деңгээли жана мыйзамга карата коомдун объективдүү мамилеси; жашоо-тиричилигинин жүрүшүндө түзүлгөн ченемдер, ынанымдар жана көз караштар түрүндөгү укуктук билимдердин жыйындысы. Өз ара аракеттенүү субъекттеринин иши, байланыш жана жүрүм-турумунда көрүнөт. Бул маданий жана укуктук билим берүү жана окутуу системасынын таасири астында түзүлөт.

Мыйзамдуу жүрүм-турум. Укуктук ченемдердин талаптарына толук жооп берген адамдардын социалдык пайдалуу жүрүм-туруму.

Мыйзамдуу жүрүм-турум. Мыйзам талаптарына ылайык жүрүм-туруму. Адамдын жүрүм-турумунун бардык жолуккан варианттарынын жалпы массасында мыйзамсыз жүрүм-турумдан мыйзамдуу жүрүм-турум басымдуулук кылат. Мыйзамдуу жүрүм-турум каалаган жана алгылыктуу, демек, мамлекет тарабынан кепилденет жана корголот.

Укук бузуу. Акыл-эси соо адамдын инсандын, коомдун жана мамлекеттин кызыкчылыгына зыян келтирген мыйзамсыз, күнөөлүү, жазалануучу, коомдук коркунучтуу аракети. Мыйзамсыз жүрүм-турум мыйзамдуу жүрүм-турумга каршы келет.

Сот адилеттиги. Мамлекеттик укук коргоочу жана укуктук ишмердүүлүгүнүн түрү анын натыйжасында сот бийлиги ишке ашарылат.

Алдын ала пикир. Ал үчүн жетиштүү далилдери жок адамдын кандай экендиги жөнүндө алдын ала ойлонулган өкүм, ишеним же көз караш.

Коррупциянын алдын алуу. Мекеменин корпоративдик маданияттын элементтерин, уюштуруу түзүмүн, коррупциялык укук бузуулардын алдын алууну камсыз кылган ички ченемдик актылар менен жөнгө салынган эрежелерди жана жол-жоболорду өнүктүрүүгө багытталган иши.

Прекурсорлор. Эл аралык конвенцияларда баңги каражаттарын жана психотроптук заттарды даярдоо үчүн пайдаланылуучу химиялык материалдар катары классификацияланган заттар жана алардын туздары, ошондой эле ушул эле максатта пайдаланылуучу жана Кыргыз Республикасында контролго алынуучу химиялык заттар жана алардын туздары.

Кылмыш. Укук бузуу (коомго коркунучтуу жосун), аны жасоо адамга карата жазык жоопкерчилигинин чараларын колдонууга алып келет. Кылмыш, эң жалпы мааниде, адамдын делинквенттик (кылмыштуу) жүрүм-турумунун бир түрү.

Жеке маалыматтарды колдонуу менен байланышкан кылмыш. Кылмышкер башка адамды туура эмес көрсөтөт жана/же жабырлануучунун идентификациялык маалыматтарын мыйзамсыз түрдө өзүнө өткөрүп берет жана/же ошол идентификациялык жана/же жеке маалыматтарды мыйзамсыз максаттарда колдонот.

Кылмыштуу жамаат. Эң оор кылмыштарды жасоо үчүн түзүлгөн уюшкан кылмыштуу топ же уюшкан кылмыштуу топтордун бирикмеси.

Кылмыш. Бардык иш жүзүндө жасалган укукка каршы жосундардын жыйындысы, алардын ар бири үчүн жазык жоопкерчилиги, ошондой эле белгилүү мыйзам ченемдүүлүктөргө, сандык жана сапаттык мүнөздөмөлөргө ээ болгон массалык терс социалдык-укуктук көрүнүш каралган.

Кылмыштуу киреше. Кыргыз Республикасынын же чет мамлекеттин аймагында кылмыш жасоонун натыйжасында тикелей же кыйыр түрдө алынган киреше (каражат).

Мээнин префронталдык кабыгы. Маңдай сөөктүн артында жайгашкан, ал адамдын иш-аракеттерин жетектейт жана башкарат. «Аткаруу функциялары» үчүн жооп берет — убакытты, чечимди, импульстарды, пландаштырууну, иш-аракеттерди, уюштурууну жана сынчыл ой жүгүртүүнү башкара билүү.

Чакырык. Сунуш же өтүнүч менен кайрылуу.

Мажбурлап дарылоо - баңгилик дартына чалдыккан, ыктыярдуу дарылануудан качкан же баңги кылуучу каражаттарды врачтын дайындоосу жок керектеген жана башка адамдардын укуктарын бузган адамды соттун чечиминин негизинде дарылоо;

Мажбурлоо. Күч колдонуп же психикалык жактан мажбурлоо-бул адамдын эркине карабастан коомдук коркунучтуу жосунду жасоосуна жетишүү максатында жүзөгө ашырылуучу адамга карата зомбулукту укукка каршы колдонуу. Бул кылмыштын кылмышын жокко чыгарган жагдайлардын бири.

Артыкчылык (лат. биринчи, улук). Маанилүүлүгүн, артыкчылыгын көрсөткөн түшүнүк.

Программа doxware (опузалап шифрлөөчү). Файлдарды жана маалыматтарды чечмелөө үчүн кодду берүү үчүн кун төлөнбөсө, чабуулчулар жабырлануучуларга каршы колдонуучу маалыматтарын ачыкка чыгарам (б.а. жарыялоо) деп коркутушат.

Баңги кылуучу каражаттарды, акыл-эске таасир берүүчү заттарды өндүрүү - баңги кылуучу каражаттарды же акыл-эске таасир берүүчү заттарды химиялык заттардан жана (же) өсүмдүктөрдөн тобу менен алууга багытталган аракеттер..

Жорук. Мыйзамдар же ченемдик укуктук актылар менен белгиленген коомдук мамилелерге кол салган, аз коомдук коркунучтуулугу менен мүнөздөлгөн жана кандайдыр бир ченемдик укуктук акт (мисалы, административдик укук бузуулар жөнүндө кодекси) тарабынан тыюу салынган коомдук зыяндуу жосун (аракет же аракетсиздик) жазалоо коркунучу астында.

Коррупцияга каршы аракеттенүү. Мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана жеке жактардын ыйгарым укуктарынын чектериндеги иши: а) коррупциянын алдын алуу боюнча, анын ичинде коррупциянын себептерин табуу жана андан ары четтетүү (коррупциянын алдын алуу) боюнча; б) Коррупциялык укук бузууларды табуу, алдын алуу, бөгөт коюу, ачуу жана териштирүү боюнча (коррупция менен күрөшүү); в) коррупциялык укук бузуулардын кесепеттерин минималдаштыруу жана (же) жоюу боюнча.

Алдын алуу. Кандайдыр бир кубулуштун алдын алууга жана/же тобокелдик факторлорун четтетүүгө багытталган ар кандай иш-чаралардын комплекси.

Процессуалдык укук. Материалдык укуктун ченемдерин колдонууда сакталууга тийиш болгон процесстерди жана жол-жоболорду камтыган укуктук ченемдер, материалдык укуктун ченемдерин сактоого мүмкүндүк берген эрежелер, ошондой эле жазык сот өндүрүшүндөгү эрежелер жана стандарттар.

Психиканын бузулушу. Психоактивдүү затты ырахат алуу үчүн же ыңгайсыздыкты жоюу үчүн кайра-кайра колдонууга болгон азаптуу каалоо.

Психиканын бузулушу. Психикалык чыңалууну басаңдатуу жана психикалык сооронуч абалына жетүү үчүн затты колдонуунун аң-сезимдүү же аң-сезимсиз муктаждыгы.

Психоактивдүү заттар (ПАЗ). Тигил же бул жол менен адамдын аң-сезимине жана психикалык абалына таасир этүүчү заттар.

Психологиялык ден-соолук. Адамга өзүнүн жөндөмдөрүн ишке ашырууга, стресске туруштук берүүгө, жемиштүү иштөөгө жана өз коомчулугуна салым кошууга мүмкүндүк берген психологиялык жыргалчылыктын абалы.

Психологиялык зомбулук. Адамдын эмоциясына же психикасына коркутуу, кемсинтүү, сындоо, айыптоо же көзгө көрүнөөрлүк көрмөксөн болуу формасы.

Психотроптук заттар. Тиешелүү эл аралык конвенцияларда ушундайлар катары классификацияланган синтетикалык же табигый тектүү заттар, ошондой эле алардын дары-дармектери, ошондой эле алардын таасир этүү күчүнөн же кыянаттык менен пайдаланылышынан улам Кыргыз Республикасында көзөмөлгө алынууга тийиш болгон баңги каражаттарынын, психотроптук заттардын жана прекурсорлордун улуттук тизмесине киргизилген башка заттар же ар кандай табигый материалдар.

Ок өтпөс хостинг. Кылмышкерлерге киберкылмыш жасоо үчүн серверлерди колдонууга, тыюу салынган мазмунду сактоого жана тыюу салынган мазмунга укук коргоо органдарынын жеткиликтүү болушунан коргоо үчүн жана/же интернеттен ажыратууга мүмкүндүк берүүчү кызмат.

Кайдыгерлик. Инсандын терс руханий-адеп-ахлактык сапаты кандайдыр бир адамдарга, аракеттерге, окуяларга карата кайдыгерлик, тынчтык, муздактык, катышпоо, теңсиздик катары көрүнөт.

Чыр-чатактарды чечүү. Конфликттик өз ара аракеттенүүнүн очогун четтетүүгө жана чыр-чатактын субъекттердин керектөөлөрүн жана кызыкчылыктарын биротоло канааттандырууга багытталган иш-чаралардын комплекси.

Баңги кылуучу каражаттарды, акыл-эске таасир берүүчү заттарды бөлүштүрүү - натыйжасында Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан белгиленген тартипке ылайык айкын юридикалык жана жеке жактар алар үчүн белгиленген өлчөмдөрдө баңги кылуучу каражаттарды же акыл-эске таасир берүүчү заттарды жүгүртүүнү жүзөгө ашыруу үчүн ала турган баңги кылуучу каражаттар же акыл-эске таасир берүүчү заттарды ала турган аракеттер;

Бала. 18 жашка толо элек адам (бойго жетүү).

Баңги жарнамалары. Баңги кылуучу каражаттарды, акыл-эске таасир берүүчү заттарды, алардын прекурсорлорун же аналогдорун, потенциалдуу коркунучтуу жаңы психоактивдүү заттарды сатып алуу жерлери, ыкмалары жана башка маалыматтары жөнүндө маалыматтарды ар кандай ыкма менен жана ар кандай формада адамдардын аныкталбаган чөйрөсүнө таратуу.

Кайталануу (Рецидив). Белгилердин кайра пайда болушу.

Чечим. Бир нече варианттардын ичинен тандоо эрки. Чечим субъективден индикативге, элестетүүдөн реалдуулуга, сүйлөшүүдөн маселеге өтүүнү билдирет.

Тобокелдик. Коркунуч жана анын пайда болуу ыктымалдыгынын таасири.

Тобокелдүү (коркунучтуу) жүрүм-турум. Тамеки тартуу, алкоголь, баңгизат жана башкалар сыяктуу «тобокелдик факторлору» менен жүрүм-турум. Жугуштуу коркунучка кабылуу мүмкүнчүлүгүн жогорулатуучу адаттар жана жүрүм-турум үлгүлөрү. Мындай жүрүм-турумга корголбогон жыныстык катнаш жана шприцтер менен ийнелерди бөлүшүү кирет.

Ролдук оюн. Окутуунун интерактивдүү методу, катышуучулардын чыныгы жашоодо алар үчүн маанилүү болгон ар кандай ролдорду аткаруусу.

Уюшкан кылмыштуу топтун жетекчилиги. Уюшкан кылмыштуу топту жетектөө боюнча иш-чаралар, мисалы: кылмыштуу топтун ишин пландаштыруу, материалдык жактан камсыз кылуу жана уюштуруу, ошондой эле анын конкреттүү кылмыштарды даярдоо жана жасоо менен байланышкан чечимдерди кабыл алуу.

Рэкет (англ. racket). АКШда ири шантаж, опузалоо, коркутуу, бандиттер, ганстерлер колдонгон зомбулук.

Мектептеги рэкет. Патронаждын ордуна финансылык же башка каражаттарды опузалап алуу. Физикалык жана психологиялык зомбулук менен коштолот.

Өзүнө өзү баа берүү. Өзү жөнүндө билими, адамдын физикалык өзгөчөлүктөрүнө, жөндөмдүүлүктөрүнө, адеп-ахлактык сапаттарына жана иш-аракеттерине баа берүүнү камтыган компонент; адамдын өзүнө, мүмкүнчүлүктөрүнө, сапаттарына жана башка адамдардын арасындагы ордуна баа берүү.

Өзүн-өзү таануу. Адамдын инсанынын ар кандай аспектилерин, кулк-мүнөзүн, жөндөмүн, мүмкүнчүлүктөрүн, кызыкчылыктарын, каалоолорун күтүлбөгөндүк же максаттуу изилдөө жана таануу.

Өзүн-өзү өнүктүрүү. Максаттуу өзгөртүү, өзүн-өзү өнүктүрүү: каалаган инсандык сапаттарды калыптандыруу, жаңы билимдерди, көндүмдөрдү, жөндөмдөрдү өздөштүрүү, таланттарды ачуу, жөндөмдүүлүктөрүн ишке ашыруу.

Өзүн-өзү стигматизациялоо. Өзүнө болгон терс мамиле, өзүн татыктуу эмес, урматтоого татыксыз адам катары кабыл алуу. Коомдон алыстоого, күнөөлүү сезимдерге, уялууга алып келет.

Санкция (лат. Sancio — эң катаал чечим). Белгиленген нормаларды жана эрежелерди бузган адамга карата колдонулуучу мамлекеттик чара бул ченемди бузганга карата мамлекеттик чараларды колдонууну камтыган укуктук ченемдин бир бөлүгү болуп саналат.

Келишим. Кылмыш-жаза мыйзамдарында кылмыш жасоого алдын ала макулдашуу. Кылмыш жасалбаган учурда кутумчулук үчүн жоопкерчилик маселеси боюнча мыйзам чыгаруучулардын позициясы өлкөгө жана укуктук системага жараша олуттуу түрдө өзгөрүп турат.

Секстинг Sexting. Сексуалдык мүнөздөгү сүрөттөрдү жөнөтүү.

Сексторшн Sextorshn. Кылмышкердин талаптарын аткарылбаса, жабырлануучунун сексуалдык мүнөздөгү сүрөттөрүн же видеолорун бөлүшөм деп коркуткан киберкуугунтуктун бир түрү. Балдарды онлайн сексуалдык эксплуатациялоо.

Балдарды сексуалдык эксплуатациялоо. Бул чоңдордун балдарга жана жашы жете электерге карата жасаган сексуалдык аракеттери.

Сүрөттөрдү колдонуу менен сексуалдык зомбулук. Сексуалдык зомбулуктун бир түрү, мында кылмышкерлер курмандыктардын интимдик сүрөттөрүн жана/же видеолорун алардын макулдугусуз атайылап түзүп, таркатышат же таратам деп коркутушат. Мындай аракет жабырлануучуга зыян келтириши жана/же кандайдыр бир жол менен кылмышкерге пайда алып келиши мүмкүн (мисалы, акчалай пайда, сексуалдык канааттануу, социалдык статустун жогорулашы ж.б.).

Сексуалдык зомбулук. Адамдын эркине каршы жасалган ар кандай сексуалдык акт, анын ичинде зордуктоо.

Интернетте балдарга сексуалдык зомбулук көрсөтүү. Балдарга сексуалдык зомбулук көрсөтүүнүн каражаты катары маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуу.

Серотонин. Негизги нейротрансмиттерлердин бири. Ал көбүнчө «жакшы маанай гормону» жана «бакыт гормону» деп аталат.

Симптом. Дененин ооруган абалынын белгиси.

Синдром. Белгилүү бир ооруга мүнөздүү организмдин оорутуу абалынын белгилеринин (симптомдорунун) жыйындысы; Кээде бул термин оорунун өз алдынча этаптарын (формаларын) билдирет.

Ситуалдык аң-сезим. Айланаңызда эмне болуп жатканын аң-сезимдүү түшүнүп, коркунучтарды алдын ала билүүңүз.

Смишинг Smishing. Фишингдин SMS аркылуу түрү. Алдамчылар жабырлануучуга фишинг сайтына шилтемени камтыган жана аны бул сайтка кирүүгө түрткү берүүчү СМС билдирүү жөнөтүшөт.

Снюс. Кичинекей «жаздыкчалар» же кысылган порошок түрүндөгү соргуч тамеки.

Азгырык. Азгырык, жем, жагымдуу жана азгыруучу нерсе.

Абийир. Инсандын моралдык философиясына же баалуулуктар системасына негизделген эмоцияларды жана рационалдуу ассоциацияларды пайда кылган психикалык процесс. Көбүнчө, адам өзүнүн адеп-ахлактык баалуулуктарына карама-каршы келген иш-аракеттерди жасаганда, күнөөлүү же «өкүнүч», өкүнүү сезиминин себеби болуп саналат.

Коомчулук. Жалпы максаттары жана таламдары бар адамдардын союзу.

Кызматташуу. Жалпы максаттарга жетүү үчүн эки же андан көп адамдардын же уюмдардын кандайдыр бир чөйрөдө биргелешкен иш-аракетинин процесси.

Кошо катышуу. Кылмышка кошо катышуу - эки же андан көп адамдардын кылмыш жасоого атайылап биргелешип катышуусу.

- кошо катышуунун формалары: 1) ролдорду бөлүштүрүү менен катышуу; 2) адамдардын тобу; 3) алдын ала бүтүм боюнча адамдардын тобу; 4) уюшкан топ; 5) кылмыштуу жамаат (кылмыштуу уюм).

- кошо катышуунун түрлөрү: 1) адамдардын тобу - эки же андан көп аткаруучулардын биргелешкен аракеттери алдын ала бүтүмсүз кылмыш жасоого багытталган; 2) алдын ала бүтүм боюнча адамдардын тобу - биргелешип кылмыш жасоого алдын ала макулдашылган адамдар; 3) уюшкан топ - бир же бир нече кылмыш жасоо үчүн алдын ала бириккен адамдардын туруктуу тобу; 4) кылмыштуу жамаат (кылмыштуу уюм) - оор же өзгөчө оор кылмыштарды жасоо үчүн түзүлгөн бирдиктүү уюшкан топ (уюм) же ошол эле максаттарда түзүлгөн уюшкан топтордун бирикмеси.

Социалдык ден-соолук. Ал адамдын коомдо мамиле түзүүнү жана сактоону, боорукердикти, сылык-сыпаа мамилени, сыйлоону, жардам көрсөтүүнү жана кабыл алууну билүүсү, ошондой эле өзүнүн иш-аракеттери башкаларга кандай таасир этээрин баамдоо деңгээли менен аныкталат.

Коом. Жалпы социалдык, экономикалык жана маданий турмушу менен мүнөздөлгөн адамдардын туруктуу чоң тобу.

Адилеттүүлүк. Кыймыл менен жазанын ортосундагы шайкештиктин талаптарын камтыган эмне керек деген түшүнүк: атап айтканда, укуктар менен милдеттердин шайкештиги, эмгек жана сыйлык, эмгек жана аларды таануу, кылмыш жана жаза, ар кандай социалдык катмарлардын, топтордун ролуна ылайык келүү жана коомдун турмушундагы инсандар жана алардын андагы социалдык позициялары.

Юриспруденциядагы берене. Укуктук ченемдерди белгилеген мыйзамдын текстинин бөлүгү.

Стереотип. Социалдык топтун, адамдын, окуянын же кубулуштун салыштырмалуу туруктуу жана жөнөкөйлөштүрүлгөн образы. Стереотип, кабылдоонун даяр схемасы катары, адамга курчап турган дүйнөнүн өзгөрүп жаткан шарттарына реакция убактысын кыскартууга мүмкүндүк берет.

Стигма (лат. stigma - белги, уят белгиси). Азыркы дүйнөдө бул термин "белги" деген мааниде колдонулат.

Стигматизация. Социалдык белгилөө адамдын кадырын кетирет жана стигматизацияланган адамга терс таасирин тийгизет.

Стимулятор. Борбордук нерв системасына (ЦНС) карата нерв клеткаларынын активдүүлүгүн стимулдаштыруучу, күчөтүүчү же тездетүүчү ар кандай дары; ошондой эле психостимулятор же борбордук нерв системасынын стимулятору деп аталат. Аларга амфетамин түрүндөгү стимуляторлор, кокаин, кофеин, никотин ж.б. кирет. Анын негизги касиети эмес, стимулдаштыруучу таасири бар башка дарылар бар, бирок жогорку дозадан же өнөкөт колдонуудан кийин пайда болушу мүмкүн.

Стресс. Чыңалуунун күчөгөн абалы. Бул кандайдыр бир жаңы жана адаттан тыш окуяларга, жагдайларга же милдеттерге, жагымдуу да, жагымсыз да туш болгондо пайда болот.

Эгемендүүлүк. Мамлекеттин өз аймагында ыйгарым укуктарды жүзөгө ашыруу укугу.

Кодулоо (буллинг). Физикалык же психологиялык зомбулук түрүндө көрүнүшү мүмкүн болгон атайылап жана кайталануучу рэкетчилик (уруп-сабоо, тепкилөө, буюмдарын тартып алуу, шылдыңдоо, атын атоо, баарлашуудан баш тартуу ж.б.).

Сабырдуулук. 1995-жылы Бириккен Улуттар Уюмунун Билим берүү, илим жана маданият уюмунун (ЮНЕСКО) демилгеси менен кабыл алынган "Толеранттуулук принциптеринин декларациясында" "биздин дүйнөнүн маданияттарынын бай көп түрдүүлүгүн, өзүн көрсөтүүнүн формаларын жана адамдын индивидуалдуулугун көрсөтүүнүн жолдорун урматтоо, кабыл алуу жана туура түшүнүү» деп аныкталат. Толе-

ранттуулук билим, ачыктык, баарлашуу, ой жүгүртүү жана ишеним эркиндиги менен шартталат.

Балдарды сексуалдык сатуу. Балдарды ишке тартууну камтыган, балдарды коммерциялык сексуалдык эксплуатациялоого алып келүүгө, себепкер болгон, колдогон жана/же башка жол менен көмөк көрсөткөн акт.

Адамдарды сатуу. Бул кулчулуктун заманбап түрү, жеке адамга да, мамлекетке да каршы кылмыш болуп саналган адам укуктарынын бузулушу. Адам сатуу – анын эң кеңири тараган курмандыктарына: аялдарга жана балдарга карата зомбулуктун бир түрү.

Чек арадагы кылмыштуулук. Кылмыш трансулуттук мүнөзгө ээ, эгерде: 1) ал бирден ашык мамлекетте жасалса; 2) ал бир мамлекетте жасалган, бирок аны даярдоонун, пландаштыруунун, багыттоонун же контролдоонун олуттуу бөлүгү башка мамлекетте ишке ашса; 3) бир мамлекетте, бирок бир нече мамлекетте кылмыштуу иш-аракеттерди жүргүзгөн уюшкан кылмыштуу топтун катышуусу менен жасалганда; 4) бир мамлекетте жасалса, бирок анын олуттуу кесепеттери башка мамлекетте болсо.

Трансулуттук кылмыш. Трансулуттук уюшкан кылмыштуулук бир нече мамлекеттерди камтыган эл аралык мүнөздөгү бардык оор, пайда алып келүүчү кылмыш иштерин камтыйт.

Тренинг. Керектүү көндүмдөргө ээ болууга жана өнүктүрүүгө багытталган тапшырмалардын, аракеттердин же оюндардын ырааттуулугу болуп саналган окутуунун жана көндүмдөрдү жана көндүмдөрдү өнүктүрүүнүн интерактивдүү ыкмасы.

Троллинг. Интернет байланыштарында басынтуу, кемсинтүү же чыр-чатакты козутуу максатында тексттик билдирүүлөрдү, сүрөттөрдү же видеолорду колдонуу. Тролль - тролдорду жасаган интернет колдонуучу.

Троян. Маска менен өз ишинин чыныгы максатын жашырган зыяндуу программа. Бирок, вирустан айырмаланып, ал файлдарды өз алдынча көчүрө же жуктура албайт.

Троян аты. Колдонуучуну шпиондук кылуу, уурдоо жана/же зыян келтирүү максатында колдонуучулардын тутумун жуктурган программаны жүктөп алууга алдоо үчүн мыйзамдуу программа катары маскаланган зыяндуу программа.

Түрмө. Сот тарабынан эркиндигинен ажыратууга камакка алууга өкүм кылынган адамдар, ошондой эле тергөөдө турган адамдар кармалган жер, имарат же имараттардын комплекси.

Оор кылмыш. Мыйзам тарабынан беш жылдан ашык, бирок он жылдан ашык эмес мөөнөткө эркинен ажыратуу жазасы каралган, атайылап жасалган кылмыш.

Урматтоо. Жогорку статусту таануу, кадыр-баркын, эмгегин, жеке сапаттарын, уникалдуу өзгөчөлүктөрүн анык таанууга негизделген бирөөгө же бир нерсеге сый мамиле кылуу.

Углеводдор. Биз тамак - аштан алгуучу органикалык заттар. Углеводдор денебиздин негизги энергия булагы.

Ден-соолукту чыңдоо. Жеке адамдарга жана жамааттарга ден-соолукту аныктоочу факторлорго көзөмөлдү жогорулатуу жана ошону менен ден-соолук абалын жакшыртуу мүмкүнчүлүктөрүн берүү процесси.

Жөндөм. Алынган билимдердин жана көндүмдөрдүн негизинде иш-аракеттерди аткаруу ыкмасы.

Билимди башкаруу. Билимге болгон муктаждыктарды аныктоо, баалоо жана билим ресурстарын пайдалануу.

Интернетти башкаруу. Интернетти пайдаланууну жана аны өнүктүрүүнү жөнгө салуу үчүн ар кандай субъекттер тарабынан интернеттин иштөө принциптерин, эрежелерин, жол-жоболорун иштеп чыгуу жана колдонуу.

Башкаруу аппараты. Башкаруу функцияларын аткаруу укугуна ээ болгон уюмдун органдары, бөлүмдөрү жана кызматтары.

Калктын коррупциянын курмандыгы болуу деңгээли. Мыйзамсыз артыкчылыктарды алуу максатында мамлекеттик жана мамлекеттик эмес уюмдардын кызматкерлери тарабынан опузалап акча талап кылууга кабылган жеке адамдардын жана юридикалык жактардын саны.

Интернетке кирүү ылдамдыгы. Интернетти колдонгон белгилүү бир аймактын калкынын пайызы.

Саясий фаворитизм. Белгилүү бир саясий коомдук уюмдун өкүлдөрүн мамлекеттик жана коомдук жетекчи кызматтарга көрсөтүү же саясий лидерлер тарабынан колдоо көрсөтүү. Логикалык фаворитизмдин криминогендүүлүгү жана коррупциялык касиеттери кээде тиешелүү мамлекеттик кызматты ээлөө үчүн зарыл болгон акылга жана жөндөмгө гана эмес, адептик сапаттарга да (чынчылдык жана бузулбастык) ээ болбогон адамдарды негизсиз көтөрүүдө жатат.

Социалдык фаворитизм. Белгилүү саясий партияга, урууга, динге, сектага жана башка артыкчылыктуу топторго таандык болгондугуна байланыштуу тууган-

дарга, тааныштарга кызмат көрсөтүү же ресурстарды берүү.

Фактчекинг (фактыларды текшерүү). Илимий-популярдуу жана публицистикалык стилдеги тексттерде баяндалган маалыматтардын аныктыгын текшерүү. Текст басылып чыккандан кийин да, ал тарап кеткенден кийин ишке ашырылышы мүмкүн.

Фейк (англ. fake — жасалма). Чаташтыруу максатында кандайдыр - бир жалган, калп, жасалма нерсени иш жүзүндөгү, чынындагы, анык нерсе катары көрсөтүү.

Денебойдун көз карандылыгы. Кандайдыр бир психикалык активдүү зат болбосо, организм кадимкидей өнүгө албай, заттын жоктугунун синдрому же абстиненттик синдром пайда болгон абал.

Ден-соолук. Организмдин бардык органдары туура иштеген дене-боюнун оптималдуу абалы.

Жеке адам. Жарандар (жеке адамдар) Кыргыз Республикасынын жарандары, башка мамлекеттердин жарандары, ошондой эле жарандыгы жок адамдар.

Дене-бойго зомбулук. Денесине зыян келтирүү максатында жабырлануучуга таасир этүү – адамды уруу, түртүү, колду ийүү, силкүү.

Терроризмди каржылоо. Террористтик иш-аракетерди каржылоо – Кыргыз Республикасынын аймагында же анын чегинен тышкары террористтик чабуулду даярдоону же ишке ашырууну уюштурууну каржылоо, бул каражаттар толугу менен же жарым-жартылай терростти жана (же) террористтик уюмду каржылоого колдонулаарын ниеттенип же аңдап, түшүнүп, билип, же кандайдыр бир адамдардын алардын жараны же жашаган мамлекети болбогон мамлекетке бара жаткан саякаттарын каржылоо же пландаштыруу, даярдоо, жасоо же террористтик чабуулдарды жасоого катышуу же террористтерди даярдоо үчүн, же мындай даярдыктан өтүү максатында, акча каражаттарын берүү, финансылык кызматтарды көрсөтүү же ар кандай ыкмалар же жолдор менен түз же кыйыр түрдө каражаттарды чогултуу.

Фишинг. Интернет алдамчылыгынын түрү, анын максаты пайдалануучунун купуя маалыматтарына — логиндерге жана паролдорго жетүү.

Хайп. Агрессивдүү жана жабышкан жарнама, анын максаты болуп керектөөчүнүн артыкчылыктарын калыптандыруу эсептелет. Агрессивдүү жана жабышкан жарнаманын аталышы "Көңүл бурдуруу үчүн митаамчылык, алдамчылык же трюк" дегенди билдирген сөздөн келип чыгат.

Хакатон. Иштеп чыгуучулар үчүн түзүлгөн форум, анын жүрүшүндө программалык камсыздоону иштеп чыгуунун ар башка тармактарынын адистери биргелешип кайсы бир маселени убакытка чечишет.

Хакердик чабуул. Санарип системаларда, мисалы, компьютерлерде, смартфондордо, планшеттерде жана ал түгүл бүтүндөй компьютердик түйүндөрдө кемчиликтерди издөөгө багытталган иш-аракеттердин комплекси.

Хактивизм. Кибер чабуулдар аркылуу коомдук, саясий жана башка маселелерге коомчулуктун көңүлүн буруу. Бул термин англис тилиндеги hack (сындыруу) жана активизм (активизм) сөздөрүнүн биригүүсүнөн келип чыккан. Кадимки кара шляпалардан айырмаланып, хакерлер көбүнчө каржылык же башка пайда көрүшпөйт. Хактивисттер, адатта, иш-аракеттери хактивисттердин идеологиясына карама-каршы келген ири уюмдарды, мамлекеттик органдарды же коомдук ишмерлерди бутага алышат. Мисалы, чабуулчу хакерлер адам укуктарын же маалымат берүү эркиндигин бузуп жатат деп эсептеген уюмга каршы багытталган болушу мүмкүн. Коомчулуктун көңүлүн аялуу жерлерге буруу үчүн уюмдарга чабуул жасаган эксперттер да хакерлер катары каралышы мүмкүн. Өз максаттарына жетүү үчүн хакерлер жөнөкөй киберкылмышкерлер сыяктуу эле ыкмаларды колдонушат: дефейс, доксинг, DDoS чабуулдары, геобомбалоо. Коопсуз браузерлер жана тез мессенджерлер, анонимизаторлор, мазмунду бөгөттөөчү жокко чыгаруулар ж.б.

Хейт (англ. hate — жек көрүү). Кимдир бирөөгө же кайсы бир нерсеге багытталган жек көрүү, ачуулануу, агрессия, негатив, жактырбоо.

Уурдоо. Мүлктүн менчик ээсине же башка ээсине зыян келтирген, күнөөлүү адамдын же башка адамдардын пайдасы үчүн башка бирөөнүн мүлкүн укукка каршы кайтарымсыз жана мыйзамсыз алып коюп, күнөөлүү адамдын же башка адамдардын пайдасына айландыруу.

Максаттуулук. Алдыга жетүүгө боло турган так максаттарды коюу жөндөмү көрүнгөн инсандын оң моралдык-эрктүү сапаты.

Туруктуу өнүгүү максаттары (SDGs) . Бириккен Улуттар Уюмунун Башкы Ассамблеясы тарабынан 2015-жылы «баары үчүн жакшыраак жана туруктуу келечекке жетишүү планы» катары иштелип чыккан 17 өз ара байланышкан максаттардын жыйындысы, Башкы Ассамблеянын резолюциясында 2030-жылга чейинки күн тартиби деп аталып, Миң жылдыктын өнүгүү максаттарын алмаштырган.

Максат. Келечектин идеалдуу образы, адамдын аракети багытталган каалаган натыйжанын ой-сезим модели.

Коррупцияга каршы саясаттын максаты. Коомдун абалы, саясий-укуктук система төмөнкүдөй негизги параметрлер менен мүнөздөлөт: милдеттерди ишке ашыруу менен коррупциянын деңгээлин төмөндөтүү жана жарандардын, коомдун жана мамлекеттин укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коррупцияга байланыштуу коркунучтардан коргоону камсыз кылуу – коррупцияга каршы саясат.

Баалуулуктар. Идеялар, нерселер же көрүнүштөр адам үчүн жашоонун ар кандай тармактарында өзгөчө мааниге ээ: материалдык, руханий, чыгармачылык баалуулуктары, өзүн-өзү өнүктүрүү. Ар кандай адамдар ар кандай баалуулуктарга ээ болушу мүмкүн, бирок жалпы адамзаттык баалуулуктар да бар - мисалы, инсанды сыйлоо, жаратылышты сыйлоо.

Борбордук нерв системасы (ЦНС) . БНС нерв системасынын бир бөлүгү болуп, ал мээ менен жүлүндү туташтырып жана дененин көпчүлүк функцияларына, анын ичинде ыктыярдуу жана эрксиз процесстерге жооп берет. Ал дем алуу жана көз ирмемдөөдөн (эрксиз процесстерден) сүйлөө жана басуудан (ыктыярдуу процесстер), ошондой эле эмоцияларды жана өздөштүрүүлөрдү камтыйт. БНСтин алкагында мээ сезүү органдарынан келген маалыматты сактоо, иштеп чыгуу жана кайра берүү функцияларын аткарат, ал эми жүлүн мээ менен перифериялык нервдердин ортосундагы байланыш болуп, перифериялык нерв системасы аркылуу сигналдарды дененин калган бөлүгүнө жеткирет (PNS).

Санариптик зомбулук. Ошондой эле «онлайн зордук-зомбулук», «кибер зордук-зомбулук» деп аталат). Он-лайн таасир этүүчү зордук-зомбулуктун кеңири спектрин камтыган салыштырмалуу жаңы көрүнүш. Бул маалыматтык жана коммуникациялык технологияларды пайдалануу аркылуу жеке адамдарга зыян келтирүү жана зыян келтирүү коркунучу психологиялык, дене-бойлук, сексуалдык, экономикалык зыян же азапка алып келиши мүмкүн.

Санариптик каракчылык. Автордук укук менен корголгон чыгармаларды жайылтуу укугун албай туруп, үчүнчү тараптын веб-сайтынан чыгармаларды мыйзамсыз жүктөө.

Шантаж (французча шантаж). Коркутуу жана маскаралоочу маалыматтарды (чыныгы ойдон чыгарылган) ачыкка чыгарам деп коркутуу жолу менен опузалап алуу.

Шанхай кызматташтык уюму (ШКУ). Эл аралык уюм 2001-жылы 15-июнда Кытай, Орусия, Казакстан, Тажикстан, Кыргызстан жана Өзбекстандын лидерлери тарабынан негизделген. 2017-жылдын 9-июнунда Индия жана Пакистан ШКУга толук кандуу мүчө болуп кириште, ал эми 2021-жылдын 17-сентябрында ШКУнун лидерлери Иранды ШКУга толук кандуу мүчө катары кабыл алууну жактырышты, ал 2022-жылдын 16-сентябрында болгон. Ошол эле күнү уюмдагы байкоочу статусунда калган Беларуска толук кандуу мүчөлүк берүү процедурасы башталганы жарыяланды. ШКУга кирген өлкөлөрдүн жалпы аймагы 35 миллион км²ден ашык, башкача айтканда Евразиянын аймагынын 65% түзөт. ШКУ өлкөлөрүнүн жалпы калкы болжол менен 3,5 миллиард адамга барабар (2022). ШКУ аскердик блок же ачык, кезектеги коопсуздук конференциясы эмес, ортодогу позицияны ээлейт. Уюмдун негизги милдеттери болуп катышуучу мамлекеттерди бириктирген кеңири мейкиндикте туруктуулукту жана коопсуздукту чыңдоо, терроризмге, сепаратизмге, экстремизмге, баңги заттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүү, экономикалык кызматташтыкты энергетикалык өнөктөштүктү, өнүктүрүү, илимий жана маданий өз ара аракеттенүү болуп саналат.

Шифрлөө. Үчүнчү жактардын колдонуучу маалыматына жана байланыштарына кирүүсүнө бөгөт койгон чара.

Шпиондук программа. Вирус жуккан системаларды жашыруун көзөмөлдөө, ошондой эле шпиондук программаны түзүүчүгө жана/же колдонуучуга маалыматты чогултуу жана берүү үчүн арналган зыяндуу программалык камсыздоо.

Айып. Кылмыш үчүн мыйзамдуу жаза. Көбүнчө кылмыш жасагандыгы үчүн жаза акчалай түрүндө, эреже катары мамлекеттин пайдасына каралат. Ар кайсы мамлекеттердин мыйзамдарында «айып» термини менен катар «акчалай айып» термини да колдонулат.

Чынчылдык. Негизги адамдык сапаттардын бири, чынчылдык, ак ниеттүүлүк, кабыл алынган милдеттенмелерге берилгендик, иштин тууралыгына субъективдүү ынануу, адамды жетектеген мотивдерге карата башкаларга жана өзүнө карата ак ниеттүүлүгү.

«Курт». Колдонуучунун кийлигишүүсүз жайылуучу автономдук зыян келтирүүчү программа.

Сезим. Адамдын тышкы дүйнө менен болгон мамилелеринин процессинде пайда болгон туруктуу эмоционалдык тажрыйбасы. Эмоциялардан айырмаланып, сезимдер көбүнчө социалдык жана объективдүү, башкача айтканда адамдарга болгон мамиле менен байланышкан.

Эйфория. Субъективдүү кабыл алынган абал, айкын себепсиз кубанычтын (бул учурда баңги заттын интоксикациясынын учурундагы) тажрыйбасы, жеңилдик жана боштондук. Кайдыгерлик жана өз абалына жетиштүү критикалык баа бербөө менен коштолгон көңүлү көтөрүлгөн маанай.

Экономикалык өсүү. Улуттук өндүрүштүн өсүү жана жакшыруу процесси, мунун натыйжасында өлкөдө көбүрөөк товарларды жана кызматтарды өндүрүүгө жана алардын сапатын жакшыртууга мүмкүн болот. Жалпы жолунан ички дүң продукт же калктын адам башына эсептегенде өсүүкү байкалат.

Экономикалык өнүгүү. Кеңейтилген кайра өндүрүү жана экономикадагы, өндүргүч күчтөрдөгү, билим берүүдөгү, илимдеги, маданияттагы, калктын жашоо деңгээлинин жана сапатынын, адам капиталындагы бара-бара сапаттык жана структуралык оң өзгөрүүлөр.

Экстрадиция. Кылмыш жоопкерчилигине тартуу, соттук териштирүү же өкүмдү аткаруу үчүн адамды башка мамлекетке которуу.

Экстремизм жана терроризм. Экстремизм (лат. extremus — четтеги). «Четтеги», тыюу салынган ыкмалар аркылуу социалдык-саясий, диний, улуттук максаттарга жетүүнүн теориясы жана практикасы. Терроризм экстремизмдин эң чечкиндүү формасы катары каралууда.

Баңги заттардын экологиялык алдын алуу. Жалпы коомго багытталган баңгизаттардын алдын алуу үлгүсү.

Адамдын экономикалык, социалдык, саясий укуктары. Бул укуктар өзүнө жетиштүү тамактануу укугун, татыктуу турак-жай, жакшы билим алуу, саламаттыкты сактоо, алгылыктуу социалдык камсыздоо, маданий турмушка катышуу, суу жана канализация менен камсыз болуу укугун, эмгек укугун камтыйт.

Коррупциянын экономикалык факторлору. Коомдо болуп жаткан, андагы коррупциялык жүрүм-турумдун жайылышына шарт түзгөн экономикалык көрүнүштөр жана процесстер.

Эмоция (лат. emovere — козгоо, силкүү, толкундануу). Ар түрдүү кырдаалдарга жана объекттерге карата адамдын субъективдүү баалоо мамилесин чагылдырган психикалык процесс.

Эпидемия. Бир эле убакта адамдардын көптөгөн саны жугузуп алган инфекция оорусунун кеңири таралышы.

Этанол (этиль спирти же алкоголь, көпчүлүк учурларда жалпак тил менен жөн эле «спирт»). Алкоголдук ичимдиктердин таасир берүүчү компоненти – борбордук нерв системасын басаңдатуучу психикалык активдүү зат – депрессант болуп саналат.

Мыйзамсыз кирешелерди мыйзамдаштыруунун баскычтары. Каражаттарды жайгаштыруу (англисче жайгаштыруу), кабаттоо (англисче катмарлоо) жана кириштирүү (англисче интеграция). Бул үч баскычтар бир эле учурда толугу менен ишке ашырылышы мүмкүн же жарым-жартылай бири-бири менен айкалышып калышы мүмкүн.

Бул адалдаштыруу механизмине жана кылмыштуу уюмдун талаптарына жараша болот.

Этикет. Адамдарга болгон мамиленин сырткы көрүнүшүнө тиешелүү жүрүм-турум эрежелеринин жыйындысы (башкаларга мамиле кылуу, кайрылуу жана саламдашуу формалары, коомдук жайларда өзүн алып жүрүү, жүрүм-турум жана кийим).

Юридикалык жак. Юридикалык жак – менчигинде, чарба жүргүзүүсүндө же оперативдүү башкаруусунда өзүнчө мүлкү бар жана бул мүлк менен өзүнүн милдеттенмелери боюнча жооп берүүчү, өз атынан мүлктүк жана жеке мүлктүк эмес укуктарга жана милдеттерге ээ болуп жана ишке ашыра алган, доогер же жоопкер боло алган уюм юридикалык жак болуп саналат. Юридикалык жактардын өз алдынча балансы же сметасы болушу керек. Юридикалык жак термини жеке адамдан башка, финансылык мекеме менен туруктуу кардардык мамилелерди түзө ала турган жана мүлккө ээлик кыла ала турган бардык жактарды билдирет. Буга компаниялар, корпорациялар, фонддор, анстаттар, шериктештиктер, ассоциациялар жана башка тиешелүү ушул сыяктуу уюмдар (FATF) кирет.

Юрисдикция. (лат. юрисдикция – сот өндүрүшү, соттук териштирүүнүн жүрүшү). Юрисдикция, сот жүргүзүү укугу. Мамлекеттин органдын (органдарынын) фактыларга укуктук баа берүү, санкцияларды колдонуу, укуктук талаш-тартыштарды чечүү, ар кандай укуктук маселелерди чечүү боюнча ыйгарым укуктары.